Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

СТЕПАН КОСТЬ

ВСТУП ДО ЖУРНАЛІСТИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ЛНУ імені Івана Франка
Львів 2022

УДК 070(075.8)
К 72

Рецензенти:
доктор наук з соціальних комунікацій *І. З. Павлюк*
(Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України);
кандидат історичних наук *Ю. О. Романишин*
(Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України);
кандидат філологічних наук *С. С. Хороб*
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)

Рекомендовано до друку Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 29/5 від 22 травня 2022 р.)

Кость Степан

К 72 Вступ до журналістики : навч. посіб. / Степан Кость. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2022. – 512 с.

ISBN

Навчальний посібник згідно із курсом «Вступ до журналістики» має пропедевтичний характер. Його завдання – ознайомити студентів із професією журналіста, дати знання про сучасну журналістику та її особливості. Розглянуто світову передісторію української журналістики, журналістику як соціальний інститут та її еволюцію, функції та принципи журналістики, журналістику як творчість, правові й морально-етичні аспекти журналістики, журналістські жанри. Окремий розділ присвячено темі «Журналістика і війна», в якому використано сучасний матеріал.

Для студентів факультетів журналістики.

УДК 070(075.8)

© Кость С., 2022
© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022

ISBN

Зміст

Хто хоче стати журналістом (замість передмови) 4
Вступ 12
Розділ 1. Світова передісторія української журналістики 21
1.1. «Пражурналістика» чи «протожурналістика»? 21
1.2. Журналістика після Гутенберга 38
1.3. Зміст поняття «українська преса» 52
1.4. Історія української преси (короткий огляд) 69

Розділ 2. Журналістика як соціальний інститут і професія (еволюція, трансформація, зникнення?) 106
2.1. Що таке журналістика? 106
2.2. Тенденції розвитку сучасної журналістики як соціального інституту 111
2.3. Чи зникне журналістика як професія? 137
2.4. Структура сучасних засобів масової комунікації 150

Розділ 3. Функції і принципи журналістики 163
3.1. Функції журналістики 163
3.2. Принципи журналістики 178
3.3. Журналістика і пропаганда 184

Розділ 4. Журналістика як творчість 207
4.1. Поняття творчості в журналістиці 207
4.2. Професіограма журналіста початку XXI століття (про ідеальну модель журналістики й ідеальний образ журналіста) 232

Розділ 5. Свобода слова і творчості в журналістиці 248
5.1. Поняття свободи і журналістика 248
5.2. Законодавча база свободи слова і творчості 271
5.3. Свобода слова і цензура 277

Розділ 6. Правові й морально-етичні основи журналістики.....291
6.1. Закони України про засоби масової інформації.....291
6.2. Професійна етика журналіста
(чи етос журналістської професії?).....300
6.3. Стандарти журналістики.....317

Розділ 7. Загальна характеристика жанрів.....329
7.1. Інформаційні жанри.....329
7.2. Жанри журналістської аналітики.....335
7.3. Від «класики» до сучасності
(про жанри журналістики цифрової епохи).....361

Розділ 8. Журналістика і війна.....371
8.1. Антиукраїнські війни Росії.....371
8.2. Концептуальні засади воєнного дискурсу.....398
8.3. Про «нейтральність» журналістики під час війни.....408

«Постскриптум» до посібника: хто буде журналістом (замість післямови).....433

Історія технічного розвитку медій у датах (від Гутенберга до інтернету).....444

Список рекомендованої літератури.....446

Додатки.....448
Сучасна журналістика в термінах, поняттях, виразах.....448
Українська журналістика у XXI столітті: хроніка подій (за матеріалами «Телекритики» і «Детектору медіа»).....468

Примітки.....500
Іменний покажчик.....509

Хто хоче стати журналістом?
(Замість передмови)

Віддавна лежали в мене серед матеріалів до історії української преси виписки із фейлетону М. Рудницького (у ч. 11 газети «Назустріч» за 1936 рік) під такою ж назвою «Хто хоче стати журналістом?». (М. Рудницький був найстаршим у родині, де були ще Володимир, Мілена, Іван та Антон; І. Кедрин-Рудницький згадував згодом, що після передчасної смерті батька мати «хоча не українка з роду [походила з єврейської родини. – *С. К.*], з пієтизму до свого покійного чоловіка перейнялась українським духом і вросла в український ґрунт. Посилала синів до українських шкіл, усім дітям, що були малолітніми в часі смерті батька, дала високу освіту»[1]. Найбільш відомі з цієї родини – Іван Кедрин-Рудницький та Мілена Рудницька, публіцисти, громадські діячі і в Галичині міжвоєнної доби, й на еміграції. (М. Рудницький – літературний критик, літературознавець, перекладач, журналіст; поет; після приходу радянської влади в липні 1944 року, на відміну від своїх братів і сестри, не виїхав на Захід і був професором кафедри української літератури у Львівському університеті імені Івана Франка). М. Рудницький написав цей фейлетон з нагоди сторіччя періодичної преси, яке мали святкувати в червні того ж року у Франції (хоча це був, на мій погляд, формальний привід). Він прекрасно володів пером, але в політичному житті участі не брав, уважав, що письменни-

[1] Іван Кедрин. Життя. Події. Люди: Спомини і коментарі. Нью Йорк: Вид. кооператива «Червона Калина», 1976. С. 15.

кові не потрібен світогляд. У фейлетоні він оцінив і стан української журналістики. Оцінка його далека від компліментів, але багато в чому він висловив і слушні думки, які й сьогодні актуальні. Виявляється, при редакції газети «Назустріч» була «психотехнічна порадня», яка влаштовувала лекції для абітурієнтів, щоб ознайомлювати їх з різними професіями, які вони могли б собі вибрати. Щодо журналістики, то «є між тими професіями теж журналістика. Чи можна справді називати професією працю, за яку в нас хапаються в крайньому випадку, як ті, що йдуть на дно – бритви?» Парадоксальна оцінка і скептичне ставлення до української журналістики. І необґрунтоване, бо вже на той час (середина 30-х років XX століття) вона мала величезні здобутки. Молодший брат (Іван Кедрин), провідний журналіст і один із трьох членів редакційної колегії «Діла», був іншої думки, протилежної, про українську пресу). М. Рудницький у фейлетонному стилі висловився про проблеми й вади української преси, він не погоджувався з тим, що українська преса повинна виховувати, підбадьорювати маси, вести їх за собою, і посилався при цьому на досвід європейської преси. М. Рудницькому не подобалася залежність журналіста від видавця, те, що українське суспільство не має газет інформаційного типу, що українська преса – партійна, ідеологічна, пропагандистська, що журналіст бере на себе роль проповідника – «навертає своїх читачів на якусь ідеологію, партію, орієнтацію і називає це «патріотичною та ідейною працею». Отже, М. Рудницький некритично ідеалізував досвід європейської преси, а, оцінюючи діяльність української, не брав до уваги те, що це преса державницького, але поневоленого народу.

Проте я хочу зацитувати ту частину фейлетону, в якій М. Рудницький висловив цілком слушні думки: «Журналіст, який, пишучи сам, уміє вчитись розуміти факти та події, які передає своїм читачам, може розвиватись ціле життя і ніколи не втомить своїх передплатників пустомельщиною. Кожна новинка, яку переписуємо з чужої преси, потребує окремого зна-

ння, відповідно до того, з якої вона царини: медицини, фізики чи ґеольоґії. Коли знаєте добре якусь спеціальність, перевірте, як виглядають новини з тої спеціальности у щоденній пресі: в кожному реченні нісенітниця.

Журналістика, це, на жаль, така професія, де треба щодня швидко, не надумуючись, записати відповідну кількість паперу, на означений час, на всіляку тему. Коли пів року пишете про все і це йде до друку для вжитку тисячів, легко повірити одного дня, що розумієтесь на всьому. Той сам денникар, який може обурюватися на англійців і французів, які не знають, де лежить Тернопіль, може без ніяких сумнівів писати про соціяльний лад Англії та Франції, що і про перспективи їх розвитку, хоч сам не знає ні мови, ні історії, ні географії, ні психольоґії, ні… преси тих країв.

Чорнило – така сама отрута, як горілка чи опій – запаморочує, дає солодку оману від уявлених образів, серед яких лине душа «Переможця». Журналіст, що може щодня безкарно заповнювати пів сторінки газети, за два тижні виляє з себе все, що втягнув за ціле життя – і кілька літ буде перемелювати тих самих кілька ідейок, не маючи навіть спромоги доповнити їх лєктурою. Хто раз повірив у свою ролю провідника, не має часу вчитись, – бідолаха вже тільки вчить інших.

Тужимо за зрілою рідною пресою так само, як за власними літаками, кораблями, дипльоматами, фабриками. Може нове покоління, що матиме змогу вчитись її від великих старих народів з довір'ям до їх досвіду та розуму, матиме те щастя, що оцінюватиме наше життя з перспективи великих європейських столиць і на світові події дивитись як на поодинокі приклади тяжкої, довгої лєкції. Нам сьогодні здається, що можемо вчити своїх читачів буцім-то нижчих від нас, сліпих, вічно спрагнених нашого слова. І мало який наш журналіст думає про те, що або його читачі є так само інтелігентні, як він і не треба подавати їм щодня сосу без м'яса, або вони потребують передовсім м'яса – фактів, новин, інформацій з усього світа.

Якби скласти редакцію з десяти найбільших учених та письменників і вони невпинно хотіли добувати моральну науку з подій, замісць їх описувати, то за пів року весь їх талант і газета – скінчені. Журналіст, коли не хоче знудити своїх читачів і не хоче показати дна своєї випорожненої голови, мусить уміти із скромністю безіменного автора відтворювати події так, щоб кожний міг думати ними самостійно.

Та може для цього журналіст мусить мати дві речі: змисл для свободи і для літератури.

Знаєте дилєму нашої преси?

Щоб поставити в нас справжній європейський щоденник, для цього треба бодай одного інтелігентного земляка, що має 100.000 долярів. А який інтелігентний земляк, що має 100.000 долярів, зважиться їх вложити в український щоденник?».

Поясню, чому я вдався до історичного екскурсу. Як студент я слухав лекції Юліана Рядька, Теоктиста Пачовського, Йосипа Дідика, Михайла Дармограя. Це були типові галицькі інтелігенти (і за освітою, і за вихованням) «старої дати» і дорадянського періоду. Відмінність між ними і більшістю радянських викладачів (особливо з ідеологічних кафедр) не помітити було важко. М. Рудницький працював на кафедрі української літератури, його я бачив лише в бібліотеці, але після другого курсу дозволили відвідувати бібліотеку рідкісної книги (філіал бібліотеки імені В. Стефаника АН України), то там можна було читати його публікації, написані легко, дотепно, в яких мене вражала європейськість мислення і ерудиції (публікації й поезії Ю. Редька в молодіжних і студентських журналах я читав уже згодом, на зламі 80–90-х років, коли відкрили «спецфонди» бібліотек). Зрештою, М. Рудницький не міг бути для мене авторитетом в оцінці західноукраїнської преси, яку я почав досліджувати, власне, після відкриття спецфондів: його аполітичність у міжвоєнну добу, те, що він залишився у Львові, якому загрожувала радянська окупація, його співавторство (навіть якщо воно було ви-

мушеним) з В. Беляєвим антиукраїнської публікації (а В. Беляєв – не лише автор «Старої фортеці», він був у складі «Всесоюзної надзвичайної комісії з розслідування звірств гітлерівців і українських націоналістів, підтримуваних греко-католицькою церквою») імпонувати мені не могло. Зазначу, що через те його й нема в переліку «людей боротьби й ідеї» (маю на увазі біобібліографічний покажчик «Західноукраїнська преса першої половини ХХ століття: люди боротьби й ідеї», який я видав 2019 року для спеціалізації «Воєнна журналістика»; в цьому покажчику в коротких словникових статтях відображено життєвий і творчий шлях тих журналістів, публіцистів, державних і громадських діячів, які ідею української державності захищали не лише у своїх публікаціях, але й зі зброєю у руках, які писали чорнилом і власною кров'ю. Серед них (а в цьому навчальному посібнику понад 500 прізвищ) є Іван Кедрин-Рудницький, є Мілена Рудницька, але нема їхнього старшого брата – Михайла Рудницького. Проте у фейлетоні «Хто хоче стати журналістом?» М. Рудницький порушив важливу проблему. Мені сподобалася відвертість принципового запитання, в якому відчувалася і пересторога перед «рожевими», романтичними уявленнями про журналістську професію, і слушні (хоча й неповні) думки про те, що потрібно для того, щоб стати журналістом. Проблема справді була і є актуальною.

Професія українського журналіста була небезпечною в Польщі упродовж усієї міжвоєнної доби. В ув'язненні побували (назву за абеткою найвідоміших) М. Арсенич, О. Бабій, М. Бажанський, С. Бандера, С. Баран, В. Бачинський, О. Бойдуник, Ю. Вассиян, С. Волинець, І. Габрусевич, М. Гнатишак, Б. Гнатевич, Ю. Головінський, Д. Донцов, А. Драган, М. Дужий, Є. Зиблікевич, В. Кархут, В. Качмар, М. Качмар, Д. Квітковський, М. Колодзінський, Б. Кордюк, З. Коссак, Б. Кравців, В. Кук, М. Лебедь, С. Ленкавський, В. Мартинець, З. Матла, М. Матчак, Д. Мирон, П. Мірчук, І. Мітринга, С. Охримович, Р. Паладійчук, Д. Паліїв,

З. Пеленський, М. Прокоп, Д. Ребет, Л. Ребет, Ф. Ревай, Я. Старух, Б. Стебельський, С. Стебельський, Я. Стецько, Р. Сушко, В. Целевич, Д. Штикало, В. Янів. У боротьбі з німецькими й радянськими окупантами упродовж Другої світової війни й повоєнних років загинули Р. Шухевич (Головний командир УПА) і майже всі провідні публіцисти українського збройного підпілля (ОУН–УПА–УГВР) – Я. Бусел, Р. Волошин, О. Дяків, Д. Маївський, Д. Мирон, І. Мітринга, Й. Позичанюк, Я. Старух, П. Федун (Петро Полтава). Німецькі окупанти розстріляли в Бабиному Яру Олену Телігу та її соратників, у гестапівській катівні загинув Олег Ольжич. Ще раніше радянські спецслужби вбили С. Петлюру і Є. Коновальця, прискорили смерть М. Грушевського. Жертовною й самовідданою була праця тих, хто вже в радянські часи (50–80-ті роки) був причетний до видання «самвидавної» преси. Що нині знають ті, хто хоче бути журналістом, про тих журналістів, яких я назвав? Я не стверджую, що можна чи треба скопіювати біографію когось іншого, але, вибудовуючи свій життєвий і творчий шлях, ми не можемо обійтися без духовного і політичного досвіду своїх попередників. У їхніх біографіях – відображення життя держави й суспільства, а в сюжет української історії вклинено й індивідуальні біографії.

Історія української преси цікава й тим, що журналістами ставали не тому, що це була заповітна, «голуба» мрія, а головно тому, що в умовах втраченої державності існувала потреба у своїй, національній, пресі як трибуні й у самовідданих людях, які працюють у цій пресі. Упродовж усіх періодів українська преса, незважаючи на всі труднощі (цензура, переслідування, репресії, фінансові проблеми тощо), була органічним складником національного буття. Наявність преси була свідченням політичної зрілості й духовної повноти українців як нації. Ось чому для мене важливо не те, хто поставив це запитання «Хто хоче бути журналістом?» (бо М. Рудницький як багаторічний співробітник «Діла» теж зробив внесок в історію української преси), а відповідь на запитання про те, яким повинен бути

журналіст, хто може бути журналістом, які вміння, здібності й риси характеру треба розвивати, щоб стати і бути журналістом.

Відповідь на ці запитання важлива й нині – в умовах російсько-української війни, на фронтах якої гинуть журналісти, українські й іноземні, «гібридної» антиукраїнської війни Росії, складної економічної ситуації, поведінки окремих діячів під гаслом «какая разница?»; в умовах, коли навіть у період відновленої державності українських журналістів вбивали, переслідували, а журналістський виробничий «конвейєр», творчий процес такий, як завжди, – напружений, гарячковий, стресовий…

Упродовж останніх тридцяти років у нашій журналістиці були й залишаються темні сторінки й зради – «темники» часів Л. Кучми, вірнопіддане служіння власникам – олігархам і владі (не завжди і не в усьому українській), «джинса», знецінення журналістської праці, поява нежурналістської «журналістики», розгубленість журналістів у сучасному інформаційному хаосі, тенденція до зникнення журналістики як професії й применшення її значення як соціального інституту. Проте були й світлі сторінки й перемоги (ентузіазм початку 90-х років, боротьба з «темниками» і свавіллям влади (в окремі періоди) й егоїзмом олігархів, жертовне служіння високим ідеалам і вірність традиційним цінностям професії, громадянська відвага в журналістських розслідуваннях, участь в обох Майданах – Помаранчевому й Гідності, у російсько-українській війні, політична свідомість й соціальна відповідальність, безперестанна боротьба за свободу слова й творчості, намагання не відстати від неспокійної й цифрової доби і знайти своє місце в новому інформаційному порядку.

P.S. Конкурс на наш факультет не зменшується. 2021 року до нас прийшли 176 першокурсників.

Хто серед них хоче стати журналістом?

Хто серед них буде журналістом?

С. Кость

Вступ

Журналістику як освітню спеціальність (разом із такими спеціальностями, як «Видавнича справа та редагування», «Реклама», «Зв'язки з громадськістю») вилучили з напряму «Філологія» і віднесли до напряму «Журналістика та інформація». Зміни не оминули і науку про журналістику, бо її теж відокремили від філологічної науки і приєднали як «теорію та історію журналістики» до нового напряму під назвою «соціальні комунікації».

Що змінилося після цих реформ? Це була спроба наблизити українську журналістику (і теоретиків, і практиків) до усвідомлення важливої істини: 1) у світі встановився новий інформаційний порядок і це треба пояснювати не політичними причинами (завершення «холодної війни», розвал СРСР), а технологічними (поява інтернету і нових інформаційно-комунікаційних технологій); 2) традиційна журналістика не може не змінюватися, трансформуватися, якщо хоче вижити; 3) появляються нові види журналістики і нові засоби масово-інформаційної діяльності й комунікації; 4) поняття журналістики і журналістської професії стає аморфним, воно розмивається.

Про зміни в журналістиці, про основні тенденції її розвитку в сучасному інформаційному суспільстві і повинен знати студент-першокурсник. Ба більше, він повинен ще на студентській лаві зорієнтуватися, ким і де він бачить себе через кілька років: репортером чи аналітиком, творчим працівником чи media worker'ом, вузьким спеціалістом чи універсальним журналістом і т. д. Нині перелік можливих різновидів колись більш-менш мо-

нолітної й цілісної журналістської професії значно розширився. Г. Почепцов ще наприкінці 90-х років у монографії «Комунікативні технології двадцятого століття» (1999) зазначав про такі професії, як менеджер паблік рілейшенз, іміджмейкер, спіндоктор, спічрайтер, прес-секретар, рекламіст. Це професії, що цілком досяжні на основі журналістської освіти. Перелік можна продовжити. Наприклад, у 90-х роках ще не було мови про блогерів, постерів, фрілансерів. Не хочу стверджувати, що це різновиди суто журналістської професії, але так само, як журналісти, вони пишуть тексти, а рівень цих текстів залежить іноді не від наявності журналістської освіти, а від літературного таланту, інтелекту й ерудиції.

Якщо виходити з того, що об'єктом журналістики є дійсність у всій її повноті, то практично нема таких ситуацій, процесів, проблем у духовній і матеріальній чи будь-якій іншій сфері життєдіяльності, про які не може розповісти, повідомити, прокоментувати, проаналізувати журналістика – від народження людини до спорудження мостів, від вирощування помідорів до космічних стартів, від приготування страви до роздумів над світобудовою. Людському розумові підвладно все в тому сенсі, що він може роздумувати над будь-чим і сформулювати свої роздуми у формі тексту (в мистецтві є й інші форми відображення, так само, як і в науці). Інша річ, чи це буде потрібне саме зараз, чи це буде цікаво, чи це набуде розголосу. Така природа журналістики. Ось чому предмет цього курсу – з'ясування головних питань і понять, що стосуються функціонування журналістики, її зв'язків із владою і суспільством, її функцій і тенденцій, морального і правового обґрунтування журналістської діяльності, місця журналістики у сфері масових і соціальних комунікацій.

І. Михайлин, автор підручника «Основи журналістики», головну увагу звернув на об'єкт і предмет журналістики. Якщо у визначенні об'єкта журналістики (на його думку, об'єкт журналістики – уся дійсність без будь-яких обмежень чи винятків, уточнень чи застережень) з ним можна погодитися, то визначення предмета журналістики (що це суспільно значима нови-

на) викликає заперечення, бо не лише значимі новини є предметом журналістики.

Отже, мета цього курсу – зорієнтувати студента професійно, методично і світоглядно. Конкретніше про кожен пункт. Зорієнтувати професійно означає у межах кількох лекцій розповісти про журналістику (її місце в суспільстві, функції, завдання, особливості журналістської професії тощо). Зорієнтувати методично – це означає допомогти студентові зрозуміти, що університетську освіту потрібно доповнити самоосвітою (від першого дня навчання), що головне – не сума знань, а вміння думати, що читання – це ознака і потреба кожної інтелігентської професії, що стати журналістом неможливо без знання історії, політології, літератури, філософії, соціології, психології, економіки, що душа і розум майбутнього журналіста повинні працювати невпинно. Зорієнтувати світоглядно – означає допомогти студентові зрозуміти, що журналістика – це не лише сконцентроване вираження права людини на свободу слова і думки, це й відповідний обов'язок моральний, громадянський і професійний захищати українську державність (навіть тоді, коли критикує владу чи суспільство), пам'ятати, що українська журналістика – це журналістика боротьби й ідеї. Це означає боротьбу за ідею української державності, а майбутні журналісти повинні знати, що їхні попередники писали не лише чорнилом, але й кров'ю, захищаючи українську державність.

Курс «Вступ до журналістики» має загальний характер, пропедевтичний, як колись полюбляли висловлюватися, що означає вступний. (У Гегеля є «Філософська пропедевтика», її він написав для старших класів гімназії, директором якої був). Проте від цього його важливість не зменшується. Він у багатьох випадках є основою інших профільних курсів. Є ще одна обставина, яка свідчить про значення цього курсу – дискусії з приводу тих чи інших важливих і дражливих питань нашої професії, виконання практичних завдань можуть допомогти тим, хто свідомо обрав журналістику, допомогти тим, хто сумнівається, а тим, хто потрапив на факультет випадково або не планує бути

журналістом, дати фундаментальні знання з різних дисциплін, які молодій креативній людині допоможуть знайти себе в розмаїтті сучасних професій.

У літературі досить мальовничо описано, як стають журналістами. К. Мрозевіч (польський репортер, егоїст, викладач, дипломат) у книзі «Журналіст у глобальному селі» розповів про трьох лауреатів Нобелівської премії з літератури – Е. Гемінгвея, Г. Маркеса і М. Льосу; усі вони починали з журналістики. На думку К. Мрозевіча, Е. Гемінгвея і Г. Маркеса об'єднував спільний погляд на журналістику: потрібний, але болісний і важкий початок шляху до літератури. До літератури через журналістику (або поєднували журналістику й літературу) прийшло багато і українських письменників минулого: П. Куліш, І. Франко, Є. Маланюк, У. Самчук, М. Рильський, В. Симоненко; політичну діяльність з журналістикою поєднували С. Петлюра, В. Липинський, М. Стахів, О. Назарук, С. Бандера, Я. Стецько; поєднували наукову діяльність і журналістику М. Грушевський, С. Томашівський, І. Франко. Це лише окремі приклади.

Наші відомі теоретики журналістики – В. Здоровега й І. Михайлин (на жаль, покійні) – роздумуючи над формою підготовки журналістів, любили посилатися і на жартівливий цикл гумористичних розповідей К. Чапека «Як це робиться?» Він стверджував, що працювати в газету йдуть здебільшого невдахи, які не змогли стати інженерами, лікарями, священниками. К. Чапек зазначав: «Існують, щоправда, школи журналістики (тоді у Відні, наприклад, була така школа), але я ще не бачив журналіста, який би закінчив таку школу». Приклад К. Чапека не поодинокий. Ще раніше на тему журналістики жартував Марк Твен. У Я. Гашека є книга «Весело про газети і журналістів» – це збірка фейлетонів, які з'являлися друком у чеських газетах упродовж 1907–1925 років.

Цінні спогади про свою журналістську діяльність (і про те, як став журналістом) залишив Іван Кедрин («Життя. Події. Люди»). Менш відомий В. Барагура у своїх спогадах із студентських років «Як я став журналістом» теж з гумором розповів про

свою журналістську діяльність. Проте річ не в прикладах і не в їхній кількості. Чужий досвід повторити важко (особливо коли шлях автора привів його до слави), але й він повинен переконати в тому, що університетське навчання – це лише початок. А тим практикам-журналістам, які обіцяють за два тижні зробити з людини журналіста, вірити не треба, як і тим, що заперечують університетську форму підготовки журналістів.

Завдання курсу зумовили тематику лекцій і структуру навчального посібника. У майбутньому (в наступних семестрах) кожна лекція буде розгорнута у відповідний лекційний курс.

Процес «ставання» журналістом тривалий, він не завершується з отриманням бакалаврського чи магістерського диплому (може, навіть для багатьох він лише починається, бо роки навчання – це створення інтелектуального фундаменту, це розширення ерудиції, це, так би мовити, теоретична частина цього процесу).

Минуло понад двадцять років, як вийшов друком посібник В. Здоровеги «Вступ до журналістики. Текст лекцій» (1998), в якому були такі лекції: «Засоби масової інформації у політичній системі суспільства», «Засоби масової інформації і демократизація суспільства. Конституція України та Закони України про засоби масової інформації», «Новий інформаційний порядок і характеристика ЗМІ у сучасному світі», «Форми підготовки журналістів і основний зміст їхнього навчання», «Природні здібності, знання і праця журналіста», «Методика навчання й організація самостійної роботи студента», «Редакційно-організаційна та літературна робота журналіста» і «Правова і моральна відповідальність журналіста».

2000 року вийшов друком навчальний посібник О. Гриценко, Г. Кривошеї і В. Шкляра «Основи теорії журналістської діяльності». Структура його дещо інша. У першому розділі («Журналістика і суспільство») в окремих підрозділах йдеться про ЗМІ в соціально-політичній структурі суспільства, про конституційно-правовий статус ЗМІ, про структуру вітчизняної системи ЗМІ, про журналістику і політику, про принципи і функції жур-

налістики, про соціальну норму в журналістській діяльності і про журналістську етику.

У другому розділі («Журналістика: творчий процес») автори розповідають про систему жанрів, про структуру й елементи змісту в журналістському творі, його поетику.

У третьому розділі («Журналістика: потенція і ресурси») йдеться про національний інформаційний простір, про журналістику й аудиторію, про соціологічні методи в діяльності ЗМІ і соціологічну службу редакції. У посібнику є й «Додатки» (текст «Хартії свободи преси», документи Міжнародної федерації журналістів і Кодекс професійної етики українських журналістів).

2007 року вийшов друком навчальний посібник В. Владимирова «Вступ до спеціальності журналістика». Головні теми, на які звернув увагу В. Владимиров: основні питання й терміни журналістики; історія виникнення й розвитку журналістами; сучасний стан і тенденції розвитку світової журналістики; журналістика, наука і мистецтво: спільне і різниця між ними; функції та принципи журналістики; перспективи творчої особи в журналістиці; результати журналістської діяльності; сучасне українське і світове журналістикознавство; українська журналістика і сучасне українське суспільство.

2011 року з'явилося п'яте видання підручника І. Михайлина «Основи журналістики». Ґрунтовна і велика за обсягом праця (496 с.), яка складається із сімнадцяти розділів. Тут є такі розділи, як «Журналіст як суб'єкт масово-інформаційної діяльності», «Інфраструктура журналістики», «Журналістика як система органів масової інформації», «Журналістика як масово-інформаційна діяльність», «Журналістика як інформаційний простір», «Журналістика як галузь суспільно-політичної діяльності», «Свобода слова і журналістська діяльність», «Загальні та спеціальні функції журналістики», «Журналістика як творчість», «Метод журналістики», «Збирання зовнішньої інформації», «Виготовлення внутрішньої інформації», «Загальна жанрологія і журналістика», «Сучасна масово-інформаційна ситуація» та інші. Не всі розділи безпосередньо стосуються саме пропедев-

тичного знання про професію журналіста і про журналістику. Проте і це видання вважають одним із джерел курсу «Вступ до журналістики».

Ми свідомо назвали розділи (тобто і теми лекцій) кожного із зазначених видань. Це дає змогу обговорити окремі теми на практичних заняттях. Сучасний підручник повинен бути відкритий і авторський. Потрібно лише мати на увазі кілька моментів. По-перше, те, що наука про журналістику відстає від потреб практики. Це вже аксіома, але важливо все ж прогнозувати, передбачати, вказувати на тенденції, на вплив технологій. У 90-х роках вже існував інтернет, вже провідні газети мали веб-сторінки, тобто комунікаційно-технічні можливості поширення інформації значно збільшилися, чого не взяли до уваги В. Здоровега й автори посібника «Основи теорії журналістської діяльності». По-друге, хоча «Основам теорії журналістської діяльності» не вистачало уваги саме до теоретичних проблем, хоча цей посібник ближче до вступного курсу до журналістських дисциплін, чого не можна сказати про окремі розділи «Основ журналістики» І. Михайлина (мабуть, одного із найкращих підручників про журналістику), маю на увазі такі розділи, як «Основи журналістики» як наукова дисципліна про теоретико-методологічні проблеми даного фаху. Структура науки про журналістику», «Метод журналістики», «Загальна жанрологія і журналістика», «Осмислення проблем журналістики в новітній філософії» тощо. Подібні проблеми першокурсникові осягнути важко. По-третє, викладач, який читає курс «Вступ до журналістики», повинен мати авторське бачення, хоча його концепція не повинна заперечувати ні вимог здорового глузду, ні вимог педагогіки, ні, що найголовніше, принципових і фундаментальних загальноприйнятих положень (це не означає, що не можна сперечатися, що треба сліпо вірити авторитетам – у журналістиці це особливо шкідливо).

Джерелом цього курсу є й інша література, що інтелектуально розвиває і збагачує людину. Треба читати, хоча це та дія, той спосіб життя, традиційні для інтелігента попередніх десятиліть (зокрема і студента), що, здається, відмирає в епоху сучас-

них ґаджетів, соціальних мереж та інформаційних технологій. Р. Капусцінський, відомий польський журналіст і письменник, у передмові до книги К. Мрозевіча зазначав: «Другим джерелом натхнення для Мрозевіча є читання. Кількість цитованих джерел імпонує! Вміщений наприкінці книги особовий покажчик налічує понад вісімсот прізвищ людей, що репрезентують найрізноманітніші дисципліни – від філософії, історії й соціології до музики, літератури, малярства. Автор мимоволі дає лекцію молодим колегам – треба читати, читати і ще раз читати. Одна із таємниць видатної журналістської творчості – у великій начитаності. В читанню постійному, систематичному, невтомному, обширному. В читанню, що не має ні перерви, ні кінця. Бо обсяг знань про світ постійно збільшується сьогодні швидше, ніж коли-небудь, а нам не можна відставати, спізнюватися, залишатися позаду»[1]. Не варто пояснювати, що процес читання, збагачення й розширення ерудиції, створення надійного інтелектуального фундаменту своєї майбутньої професійної діяльності може і повинен бути безперервним, але не може і не повинен бути лише метою – він повинен завершуватися на кожному певному етапі результатом, дією, діяльністю, вчинком. Повернімося до слів Р. Капусцінського «…нам не можна відставати, спізнюватися, залишатися позаду». І тут у пригоді мені стала книга норвезького вченого Т. Г. Еріксена «Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу» в перекладі В. Дмитрука (до речі, сина першого завідувача відділення журналістики, що передувало створенню нашого факультету). Цитую цікавий уривок із книги «Тиранія часу»: «Головним твердженням цієї книжки є те, що нестримний могутній потік інформації в наш час готовий заповнити всі прогалини, ведучи в результаті до ситуації, де все загрожує стати історичним ланцюгом насичених моментів, які не роз'єднані поняттями «до» і «після», «тут» і «там». Справді-бо, навіть «тут і тепер» опиняються під загрозою, оскільки наступний момент настає так швидко, що стає

[1] Mroziewicz K. Dziennikarz w głobalnej wiosce. Bydgość; Warszawa: Oficyna Wydawnicza Branta, 2006. S. 7.

важко жити в теперішньому. Ми живемо, твердо сконцентрувавши погляд на точці, яка секунди на дві забігла в майбутнє. Наслідки цього крайнього поспіху – величезні, минуле і майбутнє як ментальні категорії перебувають під загрозою тиранії моменту. Це доба комп'ютерів, інтернету, супутників зв'язку, багатоканального телебачення, SMS-повідомлень… електронної пошти, кишенькових комп'ютерів і електронної торгівлі. Коли хтось щось передає, найдефіцитнішим ресурсом є увага інших. Коли хтось щось приймає, найдефіцитнішим ресурсом є повільний, неперервний час. Тут криється головна напруженість у сучасному суспільстві»[1]. Так ось, розвиваючи думку Р. Капусцінського в контексті міркувань Т. Еріксена, треба визнати: цей обов'язок читати потрібно пов'язати з прагненням до вміння долати «тиранію моменту», зумовлену прискореним нагромадженням інформації. Журналістові сьогодні важко витримувати темпи розвитку інформаційного суспільства, але це його професійний обов'язок. Можна користуватися усіма ґаджетами, які появляються іноді швидше, ніж ми встигаємо ними оволодіти, можна писати ручкою, а вже більше тих, у кого клавіатура (за Т. Еріксеном) є четвертою фалангою пальців. Головне – бути сучасним ментально, тобто сприймати сучасне, розуміти його, вміти хоч би трохи заглянути за горизонт сучасного. Повторимо трохи парадоксальну думку, але вповні закономірну: джерелом нашої професії, об'єктом її уваги є буття в усій його повноті – отже, і джерелом курсу, крім читання і вивчення відповідної літератури.

[1] Еріксен Т. Г. Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу / Пер. з анг. В. Дмитрука. Львів: Кальварія, 2004. С. 13.

Розділ 1

СВІТОВА ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

1.1. «Пражурналістика» чи «протожурналістика»?

Чи то бажаючи бачити журналістику однією з найдавніших професій, чи то бажаючи надати їй якомога більшої суспільної значущості й ваги, але історики журналістики шукали джерела нашої професії у далекій і сивій давнині. Зокрема, І. Михайлин вважав журналістику ровесницею людства, а тому, наприклад, і Геродота, «батька історії», вважав журналістом, а його твори – подорожніми нарисами. І. Михайлин зазначав: «Чим більше сучасна наука вивчає явища пражурналістики (так прийнято називати її додрукарський період), тим більше переконується, що вже в старовину було розпочато рух до створення журналістики; масова інформаційна діяльність існувала в старовину в тій формі, у якій їй дозволив існувати технічний рівень розвитку суспільства; отже, цілком обґрунтовано можна ставити питання про те, що журналістика як спосіб збирання, обробки та поширення інформації – атрибут людського суспільства на будь-якому етапі його розвитку, але рівень цієї досконалості залежить від розвитку науки й техніки в кожну конкретну епоху»[1]. І. Михайлин блискуче володів словом – і усним, і друко-

[1] Михайлин І. Журналістика як всесвіт. Вибрані медіадослідження. Харків: «Прапор», 2008. С. 151.

ваним, йому мимоволі починаєш вірити. Проте ця його думка не коректна. Так і змія, який спокусив Єву, можна вважати не лише журналістом, але й пропагандистом: він же не лише повідомив їй інформацію про дерево знання добра і зла, але й спокусив Єву, бо переконав, а отже, маніпулював нею (те, що притаманне пропаганді). Ровесницею людства можна назвати інформацію, завдяки якій воно розвивалося. Процес збереження й передавання інформації існує і в неживій природі, у тваринному світі, і далеко не всі таємниці цього процесу сучасна наука може пояснити. І. Михайлин слушно зауважував, що первісну стадну істоту на суспільну людину перетворила нова якість, а саме: можливість засвоювати отриману із зовнішнього світу інформацію, тоді як тварини не могли вирватися за межі отриманої від предків вродженої інформації.[1]

Зрозуміло, що отримана інформація збагачувала людину, розвивала її. Наявність інформації спричинилася до можливості передавати, поширювати її, обмінюватися нею – так виникла комунікація між людьми, групами і т. д. І це було органічним для розвитку людського суспільства. Але ні існування інформації, ні комунікації – зв'язки між індивідами, між індивідом і групою – у межах первісного, а згодом дедалі розвинутішого суспільства ще не дає підстав називати це не лише журналістикою, а навіть і пражурналістикою. Не дає підстав тому, що й сама інформація існувала в різноманітній формі, способи поширення її були теж різноманітними. Потреба в інформації, в належних комунікаційних зв'язках зросла з виникненням держави як вищої форми організації суспільного життя, але і за таких умов журналістика далеко не відразу стала специфічним соціальним інститутом. Навіть ті держави, що існували і на Сході, і на Заході, не могли б існувати без інформаційної діяльності, без комунікаційних зв'язків між державою, владою (чи монархія, чи республіка) і

[1] Михайлин І. Журналістика як всесвіт… С. 150.

суспільством, між окремими структурними елементами держави і суспільства. Така інформаційна діяльність була неминучим елементом механізму управління. У цьому можна вбачати зародки майбутніх масових медій, масової комунікації, дуже умовно – зародження нового соціального інституту, що згодом назвали (на новому суспільному й технологічному ступені розвитку) журналістикою. Однак це ще не була журналістика як професія. Бо й нині, в умовах цифрових технологій, все ще є журналістика як соціальний інститут і професія, але є й ширше поняття й діяльність – масові медії, масова інформаційна і комунікаційна діяльність. Можна назвати чи визначити період, коли мас-медіа і журналістика збігалися: від появи перших друкованих періодичних видань до появи інтернету. Звичайно, цікаво простежити, як розвивалася інформаційна діяльність, які етапи розвитку пройшли мас-медіа, бо це – частина розвитку суспільної комунікації. М. Мак-Люен у книзі «Галактика Гутенберга» (1962) виокремив такі чотири доби:

– доба оральної (усної) культури, це «світ вуха», в якому переважає усна комунікація;

– «світ ока» – це доба писемно писаної культури (рукописів), акустичне сприймання замінюється сприйняттям візуальним (за допомогою письма);

– третю добу репрезентує галактика Гутенберга; М. Мак-Люен вказав на значення книгодрукування і на роль друкованої книги в секуляризації суспільства і розширенні горизонту пізнання;

– галактика Гутенберга завершується, на думку М. Мак-Люена, з початком електрикіи і початком «галактики Марконі», автора бездротового телеграфу; для характеристики цієї доби М. Мак-Люен запроваджує поняття «електронне суспільство» і «глобальне село» [1].

[1] Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги. Київ: Ніка-центр, 2001. 464 с.

Наступна книга М. Мак-Люена – «Розуміння медіа і зовнішнє розширення людини» (1964). Він відніс до засобів масової комунікації не лише традиційні засоби (пресу, радіо і телебачення), але й телефон, книгодрукування, писемність і навіть мову. Можна сказати, що певним чином повторюється ситуація, яка була характерною для переджурналістсь-кого періоду (від наскельних рисунків і появи писемності до винаходу Гутенберга). У цій книзі М. Мак-Люен висловив думку про те, що ту чи іншу епоху можна визначити за тим, який вид медіа панує в ній.

Є й інший варіант періодизації. Його пропонують Д. Белл і М. де Флер у праці «Теорії масових комунікацій»:

– епоха знаків і сигналів з початком протогуманної фази розвитку людини;

– епоха мовлення і мова, її початок відносять до доби 90000–40000 років до народження Христа;

– епоха писемності – 5000 років до народження Христа;

– епоха друку, яка почалася в середині XV століття у зв'язку з винаходом Гутенберга;

– п'яту епоху пов'язують з початком XIX століття у зв'язку з появою преси для масового читача або початком XX століття (появою кіно, а згодом радіо і телебачення).

Автори зазначили, що на схилі XX століття людство переходить до шостої епохи розвитку комунікації, до епохи комп'ютерів.

Чеські дослідники П. Беднаржік, Я. Їрак і Б. Кепплова період розвитку мас-медіа до винаходу Гутенберга визначають як передмасовий.

Наступні періоди вони визначають так:

1. Доба провісників періодичної преси (від 1450 року до початку XVII століття); сюди належать листівки, памфлети, неперіодичні й рукописні газети.

2. Виникнення перших періодичних друкованих видань (XVII століття).

3. Диференціація друкованих періодичних видань (XVII століття). У добу політичного усвідомлення і утворення громадянського суспільства преса стає інструментом громадянства і засобом політичної боротьби (США, Франція).

4. Розвиток наступних видів медіа (XIX століття). Виникають інформаційні агенції, фотографія, фільм, триває диференціація друкованих медіа (наприклад, виникає періодика з масовим накладом, починає розвиватися партійна преса тощо), на передній план виходять оголошення і реклама.

5. Початок електронних медіа (XX століття). Виникають і розвиваються насамперед аудіо-, а згодом аудіовізуальні медіа (радіо, телебачення).

6. Виникнення і розвиток цифрових медіа (останні два десятиріччя XX століття – до сучасності). Починають розвиватися інтернет-видання, розвиваються комунікаційні можливості прямої трансляції, соціальні мережі, починає розвиватися онлайн-журналістика [1].

Автори слушно зазначають, що ця періодизація занадто узагальнена і її не можна застосовувати до всіх країн. Пропонують чеські дослідники і своєрідний ескіз історії журналістики (вони використали праці німецьких дослідників Г. Пірера і Й. Реквата, їхня періодизація стосується більше журналістики європейських країн і США):

1. Доба **пражурналістська** (приблизно до кінця середньовіччя або початку нового часу). Упродовж цієї доби інформацію поширюють писарі, літописці, мандрівні співаки і фокусники чи монахи, а також посланники і чиновники монарших дворів. У поширенні новин брали участь і священники через проповіді.

2. Доба **кореспондентської журналістики** (приблизно доба раннього нового часу, приблизно від початку XVI до поло-

[1] Bednařzík P., Jirák J., Kōpplová B. Dějiny českých médiá. Od počátku do současnosti. Praha: Grada, 2019. S. 26.

вини XVIII століття). Тепер інформацію поширюють друкарі й поштмейстери. Не можна не згадати торговців, ремісників, банкірів, художників, учених чи теологів, а також інших представників освічених верств.

3. Доба **письменницької журналістики** (приблизно від початку XVIII аж до половини XIX століття), іноді її означують як добу особистостей. Це доба, коли ще не йдеться про інформаційну агенцію в сучасному розумінні, а журналістами (радше публіцистами) стають письменники, вчені і взагалі освічені люди. Газети і журнали в останній третині XVIII і в першій третині XIX століття тісно пов'язані з політичними подіями, так було і в наступних періодах (проголошення незалежності США, Велика французька революція, наполеонівські війни тощо).

4. Доба **редакційної журналістики** (приблизно від половини XIX століття до повного розвитку трансляційних медіа і початку електронного опрацювання тексту в 70-х роках XX століття). У середині XIX століття відбувається поділ журналістської праці згідно з новими вимогами, велику роль відіграє також розвиток агенцій, технологій і поліграфічної промисловості. Потреба опрацьовувати більший обсяг інформації спричиняється до зміни в організації праці, наприклад, відокремлення ролі видавця від шеф-редактора, починає відокремлюватися розповсюдження і оголошення як самодостатні й головні види діяльності, пов'язані з редакцією. У журналістській діяльності більше уваги починають приділяти достовірності й перевірці інформації, редагуванню й підготовці журналістських текстів. Більшою мірою починають використовувати фотоілюстрації. Формуються специфічні підходи до журналістської праці на радіо й телебаченні.

5. Доба **редакційно-технічної журналістики** (від 70-х до половини 90-х років XX століття). Приблизно в середині 70-х років потужно розширюється електронна підготовка текстів, набирає сили тележурналістика, а журналістська професія що-

раз більше залежить від оволодіння найрізноманітнішими технологіями.

6. Доба **інтернет-** і **онлайн-журналістики** (від половини 90-х років XX століття до сучасності). Інтернет приніс із собою подальші зміни в організації праці і професійну новизну для журналістів, які працюють в інтернет-журналістиці. Мережі дали змогу й аматорам увійти в комунікаційний простір, що сприяло депрофесіоналізації журналістики. Цей тренд настільки виразний, що, крім онлайн-журналістики як подальшого етапу розвитку професійної журналістики, можна хоча б у деяких випадках вести мову і про розвиток громадянської журналістики, яку часто ідентифікують із локальними проблемами, які непокоять авторів (т.зв. гіперлокальна журналістика), або з найзагальнішими екологічними, політичними, культурними та іншими проблемами.

Історикам журналістики потрібно визначитися зі змістом поняття «пражурналістика». Журналістика і пражурналістика – це все ж явища одного виду, відмінність лише у віці. Те, що вкладали в зміст пражурналістики (наскельні чи печерні рисунки, ораторське мистецтво, листування, історична проза, всі інші засоби поширення інформації та сприяння комунікації), можна радше вважати протожурналістикою. З усіх засобів, що забезпечували людство інформацією і зміцнювали зв'язки між індивідами, групами, верствами населення, лише окремі містили зародок майбутньої журналістики як специфічного соціального інституту (наприклад, протогазети в Давньому Римі, Китаї). Поняття протожурналістики допомагає зрозуміти, що були вже перші, попередні, пробні взірці журналістики в сучасному розумінні. Ще давним-давно, ще в далекі дохристиянські часи були в житті суспільства певні явища, відбувалися процеси, які притаманні журналістиці як соціальному інститутові й професії, як одному з видів соціальних комунікацій. Ось чому і для заперечення тези про смерть або зникнення журналістики варто

шукати аргументи не лише на підставі аналізу сучасного життя суспільства та його перспектив, а й в аналізі того, чому в суспільствах давнього минулого існувала потреба в інформації, в протожурналістиці. Адже ні протожурналістика, ні журналістика не виникли без причини, спонтанно, без необхідності задовольняти потребу в інформації. Безперечно, журналістика (як і протожурналістика) мала джерела й передумови – і суспільні, й інтелектуальні.

У Польщі вийшла друком книга В. Волерта «Нариси з історії світової преси», над якою автор працював ще в 30-ті роки минулого століття (матеріал, зібраний і осмислений у книзі, актуальності не втратив). В. Волерт почав книгу такою фразою: «Біля колиски періодичної літератури стояла людська цікавість. Прагнення новин бачимо вже в народів дуже давніх на різних географічних широтах. Світ давньої класичної культури добре усвідомлював суспільне значення вістей» [1]. Але причина виникнення протожурналістики полягала не в людській цікавості. Ці причини були вагоміші. В. Волерт не писав про потребу в інформації, а новини, вісті могли бути й міфами, й вигадками, й чутками, а цікавість радше сприяла пізнанню того, що навколо людини і над нею. Журналістика (тобто протожурналістика) формувалася як результат потреби в інформації, як чинник розвитку, інструмент управління, засіб зв'язку між різними структурними елементами держави. Потреба в інформації й комунікації органічна для будь-якого суспільства, що більше для організованого у формі держави.

Отже, про основні форми і види, про ті основні явища інформаційного й комунікаційного характеру дожурналістського періоду, того що увійшло в поняття протожурналістики – прототипу журналістики, що було суспільною передумовою й інтелектуальним джерелом сучасної журналістики. Важливим чин-

[1] Wolert W. Szkice z dziejów prasy światowej. Kraków: Universitas, 2005. S. 3.

ником обігу інформації й становлення комунікації була поява писемності. Зокрема, було поширеним піктографічне письмо – інформація, зафіксована у формі рисунка чи кількох рисунків. Важко сказати, чи такий рисунок був актом комунікації, але те, що він був певною інформацією, – це безперечно. Зрештою, можна висловити й таку сміливу гіпотезу: ці рисунки було проявом зародкових естетичних почуттів давньої людини (йдеться навіть про неоліт, тобто кінець кам'яної доби). Проте згодом піктограми щораз більше почали виконувати комунікаційну роль, бо зміст їхній ускладнювався і стосувався складніших смислів людського буття.

На зміну піктографічному прийшло ідеографічне письмо (ідеограма, на відміну від букви, передає не звук, а ціле поняття, наприклад, ієрогліф). Спочатку ієрогліфи появилися в Єгипті, а згодом – у Месопотамії, Китаї, Індії.

Ефективнішим у сенсі комунікації стало алфавітне письмо, в якому знак передає один звук. Це письмо створили в середині II тис. до н.е. фінікійці, які мешкали на східному узбережжі Середземномор'я. Геніальний винахід фінікійців дуже швидко поширився. Його вдосконалювали: оскільки у фінікійському алфавіті не було голосних, то давні греки приблизно в XI–VIII ст. до народження Христа створили алфавіт, в якому були й голосні звуки.

Якщо йдеться не про суто журналістику, а про комунікацію, то її важливим елементом і засобом була пошта, завдяки якій передавали інформацію. Проте гінці чи кур'єри не були авторами інформації, яку вони передавали. Пошта як засіб комунікації розвивалася в добре організованих державах із міцною центральною владою.

Засобом поширення інформації й відповідного спілкування було ораторське мистецтво. Про його значення свідчить хоча б те, що Аристотель (384–322 рр. до народження Христа) написав знамениту «Риторику». У цьому творі йшлося про мову,

стиль, структуру промови. Риторика – це усний виступ, автор якого прагнув переконати в чомусь аудиторію. Аристотель називав три такі напрями (або види) промов: політичні, судові й урочисті. Політичні стосувалися питань миру і війни, усіх інших важливих сфер життя в містах, державах (полісах). Судові промови стосувалися або міри покарання, або виправдання. Урочисті нагадували судові, але в них не йшлося про покарання чи виправдання, – тут або хвалили, або ганили. Іноді ораторське мистецтво прирівнюють до публіцистики, оскільки красномовство має впливати на аудиторію, переконувати її, формувати громадську думку. Апогей риторики в Давній Греції – IV ст. до народження Христа. Цікава сторінка в історії ораторського мистецтва пов'язана із софістами, – вчителями красномовства. А цікаві вони тим, що вважали, що абсолютної істини не існує, а істинним є те, що можна переконливо довести.

Ораторське мистецтво процвітало і в Римі, який успадкував духовну й інтелектуальну культуру античної Еллади. Найвидатніший оратор Давнього Риму – Цицерон (106–43 рр. до народження Христа). Талант оратора допомагав йому як у державній діяльності, так і в літературній. Цицерон запропонував образ ідеального оратора: він повинен бути переконаним у тому, що правда на його боці, і бути всебічно освіченим. На думку Цицерона, перед оратором стоять три завдання: 1) довести свої тези завдяки істинності фактів і аргументів; 2) промовляти так, щоб слухачі отримали естетичне задоволення; 3) вплинути на волю і поведінку слухачів, спонукати їх до дії.

Видатним оратором Риму був і Квінтиліан (30–96 рр. н. е.). Він захищав принципи ораторського мистецтва, які обґрунтував Цицерон, і написав фундаментальну працю «Риторичні настанови».

Інші відомі оратори Давнього Риму дохристиянського часу – Катон (його знаменита фраза «Карфаген повинен бути зруйнованим!»), Гай Гракх і Тиберій Гракх. Сенека вважав, що про-

мовами можна перевиховати і змінити навіть таких деспотів, як Калігула.

З початком християнства ораторське мистецтво Давнього Риму поступово занепало.

Давній Рим відзначився і тим, що тут активно розвивалася історична література. Виникла вона, власне, в античній Елладі. Ще в VI ст. до н.е. там появилися писемні твори міфологічного, історичного, географічного, навчального змісту. А почалося все із Геродота, якого Цицерон назвав «батьком історії» у трактаті «Про закони». «Історія» Геродота складалася з логосів-оповідань, а загалом описи його мандрів (принаймні деякі) можна назвати подорожніми нарисами. Після Геродота (≈484–431–(425) р. до н. е.) у сфері історичної літератури творили Фукідід (≈464–(451)–396 р. до н. е.), Ксенофонт (430–360 р. до н. е.). Зрозуміло, що у Давньому Римі історична література виникла пізніше, в III столітті до н. е., хоча там вже існували так звані таблиці, якими опікувалися жерці, а записи в цих таблицях мали вигляд хроніки. Уже згодом появилися анналісти – так називали ранніх історіографів, які опрацьовували літописи (аннали). Знаменитим став історіограф пізнішого часу – Гай Саллюстій Крісп (86–35 р. до н. е.). Найвідоміший його твір – «Про змову Катіліни» (Цицерону теж належали чотири промови «Проти Катіліни»). На відміну від інших, Салюстій звертав увагу на психологію людини, на моральні аспекти міжлюдських взаємин. Там він шукав причини подій. Дослідники вважають, що люди його цікавили більше, ніж факти.

Тит Лівій (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.) теж відомий автор «Анналів» (цю працю згодом назвали так: «Історія від заснування Риму»). У своїй праці Тит Лівій був більше моралістом, ніж істориком, бо історичний матеріал він викладав для повчання.

Основні праці Корнелія Тацита (≈ 55–57 р. н. е. – 120 р. н. е.) – «Історія», «Аннали». Він, як і Тит Лівій, теж був більше мора-

лістом, аніж істориком, бо теж великого значення надавав моральності людської поведінки.

Варто згадати і Гая Светонія Транквіла (70 р. н. е. – 160 р. н. е.). Найвідоміша його праця – «Життя дванадцяти цезарів». (Можна простежити в описі життя головного персонажа чи героя прототип портретного нарису).

Гай Юлій Цезар (≈ 100 р. до н. е. – 44 р. до н. е.) написав «Записки про Галльську війну», що можна розглядати як прототип мемуарної літератури.

Такою була інтелектуальна передумова виникнення журналістики як соціального інституту й журналістики як професії.

Формою комунікації й поширення інформації було і листування, і послання. Наприклад, для державних діячів, які виїжджали за межі Риму, але хотіли знати, що відбувається в столиці, збирали інформацію про найважливіші події і надсилали її замовникам. Авторів цих листів можна назвати репортерами. Листування державних діячів і політиків там само сприяло поширенню інформації й налагодженню комунікації.

В. Волерт згадував і про такі усні форми поширення інформації: були в Давньому Римі громадяни, які збиралися на Forum Romanum (площа перед Сенатом) біля трибуни («rostra», через що їх назвали «rostrani») – вони й поширювали різні новини й чутки. Носіями інформації В. Волерт уважав і перукарів, і жінок. Ювенал назвав жінок найнестерпнішим типом людей, якби не існувало ще й жінки-літератора. Писав В. Волерт і про «усні газети». Їх, власне, компонували ространі. Про них згадували Горацій, Тит Лівій, Марсіал.

Давній Рим залишив нам для роздумів ще один факт. Історики вважають, що перший прототип газети появився за часів Юлія Цезаря. Він став консулом у 59 році до народження Христа. З його ініціативи (про це можна прочитати у Светонія) і появилися «Acta Senatus et populi» (писали їх на глиняних дощечках). У цьому своєрідному виданні повідомлялося про засідання Се-

нату. Йдеться, власне, про протоколи засідань, виступи в Сенаті. Згодом зміст урізноманітнився, бо йшлося і про інші події – вибори, повсякденне життя. Це й спричинилося до зміни назви на «Acta diurna populi Romani», що можна перекласти як «Щоденник Римського народу». Його копіювали і розповсюджували. Отже, є підстави мовити і про наклад. Матеріали цих протогазет (глиняні дощечки не збереглися) використали у своїх працях і Тацит, і Светоній. «Acta diurna populi Romani» як своєрідний засіб поширення інформації існували майже п'ять століть – до занепаду Римської імперії. В. Волерт звернув увагу на такий факт, що протогазети підлягали цензурі. (У 15 р. н. е. імператор Тиберій заборонив «Acta Senatus», бо там була критика на його адресу). Наявність різноманітної інформації (політичної, світської), певна періодичність, наклад, своя читацька аудиторія дали підстави історикам преси означити обидва видання як протогазети [1].

Перша газета в історії людства появилася в Китаї в X ст. під назвою «King pao» («Імператорські вісті») і виходила до 1911 року, тобто до занепаду імператорської влади. Виходила щодня, крім свят, у двох форматах – як рукописна і друкована. Зміст – придворні новини, урядові оголошення, розпорядження. На думку В. Волерта, це і була перша в світі друкована газета [2]. Окрім цього, він зазначав, посилаючись на Флавія, що історики стародавнього Вавілону щодня записували політичні події, щоб мешканці могли з ними ознайомитися. Це він вважав першовзірцем урядових інформаційних агенцій. У стародавньому Єгипті за часів Тутмеса III (приблизно 1750 р. до народження Христа) теж існувала певного роду урядова газета, але Геродот згадував про сатиричні газети, спрямовані проти фараонів (про скандали, оргії одного із фараонів) [3].

1 Wolert W. Szkice z dziejów prasy światowej… S. 22.
2 Ibid. S. 15.
3 Ibid S. 16.

Окремо треба сказати про поширення інформації у зв'язку із зародженням християнської віри. Спочатку це проповіді самого Христа. Його Нагірну проповідь можна розглядати як вид ораторського мистецтва. І треба зазначити, що Христос не вдавався до якихось спеціальних ефектних прийомів, хоча в його проповідях були і перебільшення, і метафори, використовував він і притчі. Сила його проповідей полягала в тому, що це було слово Боже, що відкривало людям істину життя земного і таємницю життя вічного.

Після Христа проповідували його апостоли під час своїх мандрівок. Це теж сприяло поширенню християнської віри (й інформації про неї). Цікаві й послання апостолів, листи, що теж можна вважати фактом комунікації. Це, наприклад, послання Св. апостола Павла до Римлян, його перше послання до Коринтян, послання Св. апостола Івана. У монастирях, які згодом виникли, переписували (тобто розмножували) тексти євангелій, послання і листи апостолів. Процес поширення християнської віри ще більше набрав сили після того, як імператор Костянтин оголосив про легальність християнства, що дало змогу вільно сповідувати християнську віру, а Вселенський (Нікейський) собор 325 року прийняв Символ віри, в якому було викладено фундаментальні засади віри і вчення («Вірую в єдиного Бога Отця, вседержителя, творця неба і землі і всього видимого і невидимого…»).

В інформаційному процесі, в суспільній комунікації велике значення мало виникнення університетів наприкінці XII – на початку XIII століття в Італії, Франції, Англії. Університети повинні були мати літературу іншого змісту, ніж та, що потрібна була для церкви. Ці книги були рукописними, їх переписували. Книга ставала дорогим товаром.

Важливим фактом, що передував появі друкарського верстата, була поява в Європі паперу, бо в Китаї папір винайшли ще в II ст. до народження Христа. В Європі (власне, в Іспанії) папір з'явився аж у XIII столітті.

Розвиток торгівлі, інших зв'язків між державами зумовив потребу в інформації, особливо це стосувалося великих портових міст. Так виникли невеликі листки, які й містили потрібну інформацію – спочатку торговельну, а згодом зміст їхній урізноманітнювався. У Венеції такий листок можна було купити за дрібну монету, яка мала назву gazzetta. Так згодом почали називати і періодичні видання.

Треба зазначити, що зростали й духовні потреби суспільства. Зокрема, ще в XIII столітті в багатих містах північної Італії можна було зауважити початки нового періоду в розвитку мистецтва й культури, що отримав назву Відродження або Ренесансу. Поступово цей процес охопив інші європейські країни. Вважають, що Відродження тривало від середини XIV ст. до кінця XVI ст. Термін належить італійському художникові й історикові мистецтва Г. Вазарі. Важливим джерелом Відродження була антична культура з її інтересом до людини. Для Відродження були притаманними гуманістичні цінності, а тому й інший погляд на людину, на життя, ніж в добу Середньовіччя. Найглибший вияв Відродження знайшло саме в мистецтві, особливо в літературі (Боккаччо, Петрарка, Ронсар, Лопе де Вега, Рабле, Шекспір, Монтень і т. д.). Саме тоді починає бурхливо розвиватися й література національними мовами. На добу Відродження припала творчість таких геніїв, як Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті. У малярстві – Рубенс, Рембрандт, у музиці – Вівальді, Бах. Окремо треба зазначити, що згодом біля джерел гуманізму XVI–XVII століття перебували такі видатні мислителі, як Мор, Еразм Ротердамський, Спіноза, Декарт.

В умовах Відродження відбувся перехід від рукописних видань до друкованих, бо пояснювати цей факт не духовними потребами, а суто комерційними, було би помилкою. Те, що Й. Гутенберг винайшов 1455 року друкарський верстат, було знаковою подією. Це був результат органічного розвитку духовного життя Європи. І в 1452 році він видав Біблію – першу друковану

книгу. Винахід Й. Гутенберга дуже швидко розповсюдився в Європі. Друкували не лише книги, але й листівки, памфлети, проте були й своєрідні збірники новин, коментарі, карти – друкарська продукція була різноманітною. Після 1500 року одноразові видання містили небуденні й цікаві повідомлення про події (битви, природні катастрофи, страти, заморські події тощо) [1].

Перші друковані газети появилися приблизно через 150 років після винаходу Й. Гутенберга. Пояснити, чому відразу не з'явилися друковані періодичні видання, чому вони не стали товаром, чому не прислужилися торгівлі й бізнесу, важко. В. Волерт зазначив, що в XVI столітті були добре організовані і з періодичною появою рукописні газети, спочатку у Венеції та Римі, а потім у Німеччині. Починалися ці газети з листівок і листів, які від XIV століття приходили з різних держав; вони й були джерелом інформації. У першій половині XVI століття у Венеції існувало купецьке бюро вістей – новин, яке збирало торговельні й політичні новини і в рукописному вигляді продавало зацікавленим особам. Ця техніка торгівлі новинами дісталася згодом до Риму. Зміст цих рукописних газет був не лише політичний і торговельний, бо, наприклад, в них було повідомлено про смерть Т. Тассо, про спалення на вогнищі Дж. Бруно, про нові книги, нові театральні вистави. І назва «газета» походить саме з того часу, з першої половини XVI століття, бо за таку дрібну грошову одиницю, як «gazzetta» і можна було купити цей своєрідний бюлетень із політичними та торговельними новинами. (Щодо походження назви «газета» є й інші версії).

У першій половині XVI століття написання текстів до рукописних видань поступово перетворювалося на професію, а в другій половині вже навіть почалася спеціалізація, бо римські газетярі (gazzettanti, novellanti, raportisti) вже обирали собі

[1] Bednařík P., Jirák J., Kōpplová B. Dějiny českých médií… S. 39.

якийсь тематичний напрям – церковні справи, політика, закордонні події, новини у сфері науки, культури, літератури.

Рукописні газети виходили і в Німеччині. Особливо активними були великі купецькі доми, які видавали рукописні газети. Наприклад, купецький дім Фуггерів видавав «Ordinari Zeitung» (ще одна назва – «Fugger-Zeitungen», тобто «Газети Фуґґерів»), виходила газета щотижня і коштувала 4 крейцари.

Виходили рукописні газети й у Франції XVI–XVII століття. Особливістю було те, що паризьких «журналістів» цікавили більше скандальні події. Не один із них побував і в Бастилії. Розповсюджували газети не лише в Парижі, бо на периферії теж хотіли дізнатися, наприклад, про мадам Помпадур та плітки щодо інших осіб.

Рукописні газети були популярними і в Англії. І тут друковані періодичні видання розвинулися із рукописних.

Рукописні газети були і поза Європою. Навіть на початку XVIII століття – в Америці, а близько 1830 року – в Австралії.

Тексти зазвичай були анонімними. Рукописні газети були безцензурними, а тому там часто появлялися такі тексти, чого не було в друкованих газетах, через те вони були популярними. Рукописні газети виходили навіть тоді, коли вже існували періодичні друковані видання. Деякі видавці долучали до видрукованого примірника газети і рукописну газету як додаток.

Можливо, це і дискусійна думка – стверджувати, що рукописні газети – це перша форма чи вид професійної журналістики, а ті, хто писав тексти, – то професійні журналісти. Але для такої думки були певні підстави: рукописні газети виходили регулярно (відхилення значення не мають); виходили вони не в єдиному примірнику; за них платили; в них працювали люди, які вміли написати текст відповідної форми; вони були розраховані на певну аудиторію; вони виконували певні функції (повідомити, зацікавити, розважити тощо).

1.2. Журналістика після Гутенберга

Аж на початку XVII століття появилися перші друковані газети. Історики преси серед перших називають тижневик «Relation», що його у Страсбурзі почав видавати 1605 року Й. Каролюс. А 1609 року А. Зоне почав видавати в м. Вольфенвюттель газету «Aviso». Від 1605 року неперіодично виходила в Антверпені газета «Nieuwe Tydighen», а з 1618 року вона виходила періодично (видавав А. Верговен).

Цікаво простежити, як відбувалося становлення друкованої преси у провідних європейських державах. Отже, першість належала Нідерландам, бо за прикладом А. Верговена (Антверпен) друковані газети почали виходити і в інших містах. Там було більше торговельних і біржових новин, аніж політичних. Мова – національна, згодом – латина.

В Англії перший друкарський верстат появився 1476 року. Перша газета, що виходила англійською мовою і регулярно («Corrant of Italy, Germany, etc.» («Новини Італії, Німеччини і т. д.»), появилася в Амстердамі (1620). В Англії перша регулярна газета – це «Weekly News…» («Щотижневі новини…», 1621 рік, видавці А. Беттер і А. Берн; її повна назва – «Corrante, or Weekly Newes from Italy, Germany, Hungary, Poland, Bohemia, France and the Low Countreys»). Розвитку преси сприяло те, що буржуазія прагнула політичних і економічних свобод. Дві громадянські війни (1642 і 1648) завершили боротьбу з абсолютизмом (короля Карла I стратили 1648 року). 1649 рік – початок республіканського устрою. Власне, складне політичне життя, боротьба за владу, за зміни в державі і спричинилися до розвитку друкованої преси як інструменту впливу, утвердження нової суспільної атмосфери. Згадати можна хоча б Дж. Мільтона, ідеолога партії індепендентів, який 1644 року написав памфлет «Про свободу преси. Промова до англійського парламенту (Ареопагітика)». Цікаво, що в період між громадянськими війнами в Анг-

лії функціонувало багато рукописних газет. В. Волерт зазначає, що 1643 року в Лондоні й на провінції виходило 200 газет, які були органами різних партій. О. Кромвель, наприклад, мав свій друкований орган «Merkurius Britanicus» («Британський вісник»), а заснував його М. Недхем (тип політичного й журналістського хамелеона). На розвиток друкованої преси вплинула реставрація монархії (1662), бо Карл II відновив жорсткий закон 1637 року про цензуру. Відома газета того часу – «The Oxford Gazette» («Оксфордська газета»), що виходила з 1665 року. Зважаючи на цензуру, газета не вміщувала гострих і полемічних публікацій, появився відділ оголошень (для реклами). Потім газета виходила в Лондоні як «The London Gazette» («Лондонська газета»). На розвиток преси вплинула ще одна революція – 1688 року, бо після втечі короля Якова II Вільгельм Оранський в лютому 1689 року підписав Білль про права. З цього остаточно почалася конституційна монархія. Білль про права гарантував свободу преси.

У наступному столітті почався бурхливий розвиток преси, оскільки, на відміну від континенту, в конституційній монархії склалися сприятливі умови. Щоправда, деякі обмеження були (до друкованих видань застосовували великі податки, був податок на папір, на платні оголошення («податок на знання»). Проте вже на початку XVIII століття (1702) почали виходити щоденна газета «The Daily Courant» («Щоденні вісті»)), періодичні видання різних типів, появилися журнали, які виконували функцію аналітичної журналістики.

У XVIII столітті виходили ще такі видання, як «The Tatler» («Базіка»), «The Spectator» («Глядач»), «The Examiner» («Оглядач»). Цей період англійської журналістики показовий тим, що її прославили Дж. Свіфт і Д. Дефо. Дж. Свіфт співпрацював у газеті «The Examiner», а Д. Дефо, якого вважають батьком англійської журналістики, 1704 року почав видавати газету «Review» («Огляд»). Саме завдяки Д. Дефо у газеті появилися репортажі. Його роман «Життя і давні пригоди Робінзона Крузо» друкува-

ла вже інша газета – «London Post» («Лондонська пошта», від 7 жовтня 1719 року до 17 жовтня 1720 року).

Саме в Англії виникла і перша недільна газета – («British Gazette and Sunday Monitore» («Британська газета і недільний огляд»). І ще один факт, який пов'язує тодішню англійську журналістику із сучасністю: 1785 року вийшло перше число газети «The Daily Universal Register», що через три роки почала виходити під назвою «Times» («Часи»), виходить і нині.

У Франції теж функціонувала періодична преса, але спочатку рукописна. Лише 1611 року вийшов друком річник «Mercure Français» («Французький вісник»), в якому були видрукувані повідомлення про події внутрішнього й міжнародного життя. Справжнім періодичним виданням була «La Gazette», яка вийшла друком 1631 року. Ця газета була першим офіційним друкованим періодичним органом, бо ініціатором видання був кардинал Рішельє, який прагнув зміцнити королівську владу. Зрозуміло, що добір публікацій контролювала влада. Серед авторів – і сам кардинал Рішельє, і король Людовик XIII. На той час це було одне із кращих періодичних видань, яке вирізнялося і рівнем публікацій, і достовірністю, і новаторством в оформленні (текст подавали колонками, появилися заголовки, ілюстрації).

У другій половині XVII століття у Парижі почав виходити журнал «Le Journal des Scavans» («Журнал вчених»), де були публікації наукового змісту, питання юриспруденції висвітлював журнал «Journal du Palais» («Журнал судової палати»), журнал «Mercure Galant» («Галантний вісник») висвітлював літературне життя, а «Journal de Dames» був призначений для жінок.

Кількість видань збільшувалася, хоча цей процес відбувався під пильним оком королівської влади. У Парижі 1777 року почала виходити газета «Journal de Paris» («Паризька газета») – це була перша щоденна газета.

Поштовх для розвитку преси дала Велика французька революція 1789 року. Якщо перед революцією у Франції виходи-

ло близько 60 газет, то з початком революції ця кількість різко зросла. «Декларація прав людини і громадянина (1789) зафіксувала право на свободу слова.

На початку революції, в липні 1789 року, почала виходити газета «Revolutions de Paris» («Паризькі революції»). Епіграф газети: «Великі здаються великими, бо ми на колінах – встаньмо». Упродовж першого року революції у Франції виходили 500 нових газет, появилися (вперше в історії тогочасної журналістики) вечірні газети, в яких друкували звіти про засідання Національних зборів.

Відомим публіцистом того часу був Ж.-П. Марат. У вересні 1789 року вийшло перше число газети «Le Publiciste Parisien» («Паризький публіцист»), згодом вона виходила під назвою «L'ami du People» («Друг народу»).

Ебер видавав з 1791 року газету «Le Pére Duchesne» («Батечко Дюшен») – щоденна політична газета, розрахована на простолюд, масова і майже бульварна, про що свідчила й мова газети (лайка, простацькі жарти – усе це було звичайним явищем). Демулен видавав тижневик «Revolutions de France et de Brabant» («Революції Франції та Братанту»), який почав виходити в листопаді 1789 року. Робесп'єр видавав газету «Defenseur de la Constitution» («Захисник конституції»). Бабеф, який виступав за свободу преси без обмежень, видавав газету «Le Journal de la Liberte de la Presse on Tribun de Peuple» («Газета свободи преси і трибуна народу»), як зазначав В. Волерт, французька преса часів революції – то Вавилонська вежа…

Вільно виходила преса з різними політичними поглядами. Зростала за кількістю і прокоролівська преса. Її заборонили після ліквідації монархії (серпень 1792 року). Незабаром стратили і Людовика XVI. Коли прийшли до влади якобінці і терор набув ще більшого розмаху, вони заборонили пресу своїх попередників – жирондистів («Le Patriot Français» – «Французький патріот», «La Chronique de Paris» – «Паризька хроніка»). Маховик те-

рору розкрутив лідер якобінців – М. Робесп'єр (він теж редагував газету «Defensuer de la Constitution» («Захисник конституції»). Під ножем гільйотини загинули такі відомі діячі й публіцисти, як Демулен, Ебер, Дантон. Так само загинув і М. Робесп'єр, автор промови «Про свободу преси», але вже після термідоріанського перевороту в 1794 році.

Про Конституцію 1793 року В. Волерт писав, що її було прикрашено гарною квіткою «свободи преси», кожен міг вільно писати, що йому подобається, але запах цієї квітки приносив смерть [1]. А за Директорії (1795–1799) було ухвалено кару смерті для всіх журналістів, які перебували б у змові на користь конституції.

Свобода слова і преси щедро скроплена кров'ю французьких журналістів. Однак французькі газети можна було побачити далеко за межами Франції. Проте коли до влади прийшов Наполеон, він поклав кінець свободі преси. Із 72 політичних видань у Парижі залишилося 13, а через кілька років десять їх було чотири: «Journal de Paris» («Газета Парижа»), «Journal de l'Empire» («Газета імперії»), «La Gazette de France» («Газета Франції»).

Журналістський процес розвивався і в роздробленій Німеччині, в якій через це не могло бути загальнонімецьких видань. Дослідники називають попередниками друкованої періодики збірники «Relatio Historika», що виходили регулярно – навесні й восени перед ярмарками. Рукописні газети теж існували, навіть в середині XVI століття, коли вже були друкарські верстати. А перші друковані щотижневі газети – це «Aviso», що вийшли в Страсбурзі й Аугсбурзі 1609 року. До кінця століття на німецьких землях виходило вже близько 200 газет. Щоденна газета появилася в 1660 році у Лейпцигу. У газетах домінували інформаційні тексти, не було ні аналітики, ні коментарів.

---

[1] Wolert W. Szkice z dziejów prasy światowej… S. 180.

1638 року з Нідерландів до Бостона на американському континенті привезли друкарський верстат. Це був початок книгодрукування, бо того року почали друкувати книги релігійного змісту, надрукували і «Клятву вільної людини», а першою надрукованою книгою був «Псалтир» (1640).

Найдавніша газета на американському континенті – «Public Occurrences Both Foreign and Domestic» («Іноземні й домашні суспільні події»), яка появилася 1690 року. Виходила вона на чотирьох сторінках, з яких лише перші три були заповнені інформацією, а остання залишалася чистою – читач міг і сам написати якийсь текст, і передати газету іншим. Проте це було перше й останнє число. Газету закрили, бо вийшла вона без дозволу влади.

Перша газета, що виходила періодично, появилася аж 1704 року – «The Boston News-Letter» («Бостонські листи з новинами»). Дж. Кемпбелл був водночас і редактором, і видавцем, і друкарем, і розповсюджувачем газети. Виходила газета з дозволу колоніальної влади аж до 1776 року, до початку війни за незалежність.

Згодом газети появилися в усіх більших містах тієї території, що була колонією Великобританії. А 1721 року появилася газета «New England Courant» («Вісті Нової Англії»). Видавав її Дж. Франклін (старший брат Б. Франкліна). Газета друкувала гострі, викривальні матеріали, видавця ув'язнили. Влада заборонила друкувати тексти, які стосуються політики уряду, колоніальної адміністрації, шкільництва і духовенства. До газети дописував і 18-річний Бенджамін, а до інших газет він дописував і раніше, маючи тринадцять років. Власне з Б. Франкліном, одним із засновників США, пов'язана помітна сторінка американської преси XVIII століття. Він був відомим публіцистом, захищав принцип свободи преси, критикував правило попередньої цензури. До видання преси ставився як до діяльності, яка повинна бути прибутковою (гасло «час – це гроші» належить йому).

1728 року почав видавати «Pennsylvania Gazette» («Пенсільванська газета»). У газеті (за прикладом англійських) запровадив рубрику «Листи до видавця». Це, з одного боку, виражало погляди аудиторії, а з іншого, формувало громадську думку.

Зрозуміло, що Великобританія ставилася до тих тринадцяти штатів на північноамериканському континенті як до колоній. Там було заборонено виплавляти залізо, виробляти дошки, будувати фабрики, виробляти із тростини цукор, розвивати текстильну промисловість. Податки постійно зростали. Преса, відображаючи настрої громадськості, друкувала критичні щодо політики метрополії матеріали. Ще більш опозиційними і критичними були листівки. Одна з них – «Право британських колоній» (автором був правник Дж. Отіс). Головна ідея листівки – розірвати зв'язки з метрополією. Наступна листівка – «Права колоністів (автор – губернатор Ст. Гопкінс). У ній Ст. Гопкінс виступив проти експлуатації населення колоній. Ситуацію загострило те, що Лондон 1764 року розмістив на території американських колоній армію для постійного перебування. Уряд запровадив високий податок, т. зв. штемпельний податок, спрямований проти преси. У відповідь знову появилася листівка під назвою «Роздуми про доцільність податків, які накладає британський парламент на колонії». Обурення з приводу податку було таке бурхливе, що його скасували, але парламент запровадив інші податки.

1767 року в одній із пенсільванських газет було надруковано серію статей під назвою «Листи пенсільванського фермера до мешканців британських колоній». Їх передрукували всі газети, що виходили тоді на території колоній. Опозиційні настрої поширювалися й зростали дедалі більше. Дж. Дікінсон (автор «Листів фермера») був противником від'єднання від метрополії, але в «Boston Gazette» («Бостонській газеті») 1768 року написав «Пісню американської свободи». 1770 року дійшло до кривавої сутички між населенням і військом у Бостоні. У роз-

палюванні революційних настроїв велику роль відіграла публіцистика С. Адамса, «батька революції», як його називали. Він ще раніше обізвав англійців «народом торговців». Упродовж двох десятків років до проголошення незалежності С. Адамс написав величезну кількість статей, що були опубліковані в американських газетах.

Великі заслуги і Т. Пейна, який появився у Філадельфії 1774 року, напередодні проголошення незалежності. Він дописував до журналу «Pennsylvania Magazin» («Пенсільванський журнал»), а на початку 1776 року написав листівку «Common Sense» («Здоровий глузд»). Т. Пенс писав: «…Останні зв'язки обірвано… Звертаюся до тих, хто любить людство, що в нього вірить, звертаюся до тих, хто має відвагу протистояти не лише тиранії, але й тиранам… А тому гуртуйтеся під цими прапорами повстання. Погляньте на старий світ, скільки він страждає від гніту і рабства!»[1]. Текст листівки переклали німецькою мовою, листівку Т. Пейна передрукували в країнах Європи. В Америці упродовж трьох місяців надрукували 120 тисяч примірників. Під час війни за незалежність Т. Пейн був помічником у Дж. Вашингтона, можна сказати, прес-секретарем, шефом прес-бюро революційних сил. Був і ад'ютантом генерала Н. Гріна. У критичний момент війни на прохання Дж. Вашингтона написав статтю, яку воякам зачитували перед битвою. Це була перша із тринадцяти статей, які увійшли у збірку під назвою «Криза». Їх друкували в «The Pennsylvania Magazine» під псевдонімом «Здоровий глузд».

Під час французької революції Т. Пейн підтримав народ, засідав у Конвенті, займався публіцистикою, брав участь у підготовці «Декларації прав людини й громадянина». Його відома стаття того часу (1791–1792) – «Права людини» (до речі, виступав проти страти короля, його навіть заарештували, але уникнув смерті). Згодом критично відгукувався про Дж. Вашингто-

[1] Wolert W. Szkice z dziejów prasy światowej… S. 155.

на. Його трактат «Вік розуму» (1794) викликав бурю обурення – Т. Пейн різко критикував церкву.

Після здобуття незалежності в американській пресі розгорнулася полеміка з приводу державного устрою: на півночі країни виступали за федерацію, на півдні – за конфедерацію. Найбільш відомі видання того часу – «The Independent Journal» («Незалежна газета»), «The New York Packet» («Нью-Йоркський пакет»), «The Daily Advertiser» («Щоденне оголошення»). Вони підтримували ідею Федерації. Її прихильники опублікували понад 80 статей, захищаючи цю ідею. Ці статті увійшли до збірника «Федераліст». Водночас тривала робота над Конституцією.

Упродовж першого повоєнного десятиріччя сформувалася й американська концепція свободи преси. В її основі – Перша поправка до Конституції 1787 року.

Бурхливо преса почала розвиватися в XIX столітті: це можна пояснити і змінами в технології виробництва, і змінами в типології періодичних видань. Щодо технологічних змін – появилися ротаційні машини, лінотип, розвивалася фотографія. Зрештою, це було наслідком загального розвитку техніки і транспортних засобів: на початку XIX століття появився пароплав (1807), згодом – паровоз (1825), в останній чверті століття – телефон, телеграфний зв'язок. В. Волерт зазначав: «Щоденні газети з епохи, коли людство не знало телеграфу й телефона, і преса часів радіо й телеграфу – то два явища за назвою ті самі, але з огляду на виробництво, форму й зміст – зовсім інші» [1]. Про техніку друкування варто зазначити, що 1814 року вперше в історії преси вийшло число газети, надруковане за допомогою парового двигуна (йдеться про газету «Times»). А вже 1827 року «Times» мала можливість друкувати п'ять тисяч примірників за годину.

Зрозуміло, що прогрес друкарської техніки вплинув і на організацію роботи редакцій. Для порівняння: якщо на початку

[1] Wolert W. Szkice z dziejów prasy światowej… S. 299.

XIX століття «Kőlnische Zeitung» три тисячі примірників друкувала 12 годин, то після технологічних вдосконалень на це газета витрачала … 3 хвилини.

Транспортний зв'язок мав велике значення: газети конкурували між собою і вигравав той, хто швидко отримував інформацію. Англійська газета «Times» за допомогою своїх кур'єрів інформацію з Індії отримувала швидше, ніж уряд. «Herald Tribune» купив навіть швидкий пароплав, щоб раніше отримувати інформацію.

На розвиток преси вплинув і розвиток біржової діяльності. Щоденні біржові курси першою почала повідомляти «Vossische Zeitung» (1824). Майже анекдотичний випадок: в 1848 р. «Kőlnische Zeitung» («Кельнська газета») організувала голубину пошту, щоб швидше дізнатися про курси біржі в Парижі та Брюсселі. Це справді було ефективним заходом, бо голуби були в два з половиною рази швидші, ніж будь-який інший транспортний зв'язок того часу.

Про бажання випередити конкурентів свідчить такий випадок. Дж. Беннет, засновник «New York Herald» («Нью-Йоркський вісник»), дозволив своєму європейському кореспондентові заплатити 35 тисяч франків за те, щоби по телеграфу передати повний текст промови пруського короля після закінчення прусько-австрійської війни (1866). В. Волерт зазначав, що XIX століття принесло такий бурхливий розквіт телекомунікації, що мало для журналістської й редакційної праці наслідки, які важко було передбачити, а почалося все з винайдення телеграфу і використання його як засобу передачі інформації на відстань. Телеграф зробив переворот у журналістській діяльності. Він не лише полегшив пошук інформації і прискорив її передачу до редакції, але й розширив терени її пошуку. Телеграф сприяв розширенню інформаційного відділу редакцій. На думку В. Волерта, телеграф вплинув на стиль: «Телеграф убив літературну журналістику. Відібрав у неї те почесне місце, яке вона займала» [1].

[1] Wolert W. Szkice z dziejów prasy światowej… S. 312.

Перші телеграфні лінії появилися в Англії (1840), Німеччині (1843), США (1844), Франції (1845). Велике значення мало те, що американський учений С. Морзе винайшов (чи вдосконалив) електромагнітний аппарат, який передав інформацію за допомогою спеціальної азбуки – «азбуки Морзе».

Наслідок винайдення телеграфу – поява телеграфних агенцій. Перша – «Havas» за прізвищем Ш. Гаваса (1835). 1848 року в Німеччині було засновано телеграфне кореспондентське бюро» Б. Вольфа, 1851 року в Англії Дж. Рейтер заснував інформаційну агенцію «Рейтер». 1848 року в США було засновано «Ассошіейтед Прес». У журналістиці відбулися певні зміни, бо поява інформаційних агенцій сприяла збільшенню інформаційного контенту. До речі, саме тоді й появилося правило «перевернутої піраміди»: спочатку сам факт, найважливіше повідомлення, а потім уже додаткові деталі (це було зумовлено можливими технічними неполадками, а тому головним було повідомити новину).

1866 року було прокладено перший трансатлантичний кабель (між Європою і США). Сприяла розвитку журналістики і поява телефону – 1881 року перші телефони появилися в столицях європейських держав.

Винайдення фотографії теж мало величезне значення. Ця честь належить французькому вченому Л. Ж. Дагеру, принцип фотографування назвали дагеротипією. 1839 року вийшла друком його книга «Історія і опис процесу дагеротипії». Згодом появився новий тип друкованих видань – періодичні.

У XIX столітті відбулася комерціалізація преси. Якщо раніше прибуток залежав від продажу кількості примірників, то тепер газети і журнали почали отримувати прибуток від оголошень, реклами.

У XIX столітті різноманітнішою стала структура періодичних видань: появилися ілюстровані видання, а головне – газети, розраховані на масового читача. Перша масова газета – «New

York Sun» («Нью-Йоркське сонце», 1835 рік, видавець Б. Дей). У ній були публікації на серйозні теми, але головним був розважальний зміст, газета друкувала й анекдоти. Друга масова газета – «New York Herald» («Нью-Йоркський вісник», заснував 1835 року Дж. Беннет). Газета відмовилася від серйозних тем, зосередившись лише на розважальних публікаціях. Згодом масові газети появилися і в Європі. У Франції були популярними «Le Figaro» («Фігаро»), «La Presse» («Преса»), «Le Petit Journal» («Маленька газета»), «Le Petit Parisien» («Маленький парижанин»). Після закону про пресу (1881) – «Le Matin» («Ранок»), «Le Journal» («Газета»).

Виник такий різновид масової преси, як «жовта преса» (у газеті «New York World» з 1893 року почали друкувати кольорові комікси, гумористична серія про хлопчика в жовтому балахоні; звідси – «жовта преса»). Її засновники А. і Г. Гартсворти (Англія). Найвідоміше їхнє видання – «Deily Mail» («Щоденна пошта», 1896), згодом «Deily Mirror» («Щоденне дзеркало» з 1903 року). У США засновниками «нового журналізму» і «жовтої преси» були Дж. Пулітцер і В. Херст. Щодо Дж. Пулітцера варто зазначити, що, купивши збиткову газету «New York World», він прагнув зробити видання, яке «буде не лише дешевим, але й мудрим, не тільки обширним, але й демократичним, що стоїть на боці народу, а не товстосумів, воно буде присвячене в основному новинам Нового, а не Старого світу, воно буде викривати обман, боротися із суспільними вадами і болячками». Дж. Пулітцер став фундатором Пулітцерівської премії. В. Херст, який конкурував із Дж. Пулітцером, теж вдавався до різних прийомів, щоб зацікавити публіку, – це сенсації, кримінал, мелодрами.

Наприкінці XIX століття почалася концентрація преси, появляються концерни преси. Найяскравіше це простежувалося в Англії та США.

У XIX столітті в пресі в основному сформувалася жанрова палітра публікацій. Замітка, репортаж, памфлет, звіт, інтерв'ю –

основні журналістські жанри XIX століття. Тоді ж виникли такі види журналістської професії, як репортер і воєнний кореспондент.

XX століття – це апогей періодичної преси, але водночас і занепад традиційної журналістики. Початок цього століття позначений винайденням радіо, що згодом спричинилося до появи радіожурналістики. Водночас почалося проникнення в журналістику пропаганди, що стала окремим напрямом інформаційно-пропагандистської діяльності держав. На журналістику вплинула Перша світова війна (1914–1918). У державах, які воювали (насамперед це стосувалося держав, що входили до складу т.зв. Антанти), почали утворювати спеціальні структури, установи, які відповідали за пропаганду.

Радіожурналістика почала розвиватися в 20-х роках XX століття – «British Broadcasting Company» (1922), в США – «National Broadcasting Company» (1926), «Columbia Broadcasting Company» (1927).

На початку 30-х років появилося телебачення (у США), але як засіб масової інформації воно набуло сили вже після Другої світової війни.

На журналістику кінця XX століття кардинально вплинула поява глобальної мережі Інтернет, початок якої припадає на кінець жовтня 1969 року, коли між двома комп'ютерами в США (один у Каліфорнійському університеті, інший – в Стендфордському дослідницькому інституті) встановили зв'язок. У 1973 році мережа стала міжнародною, бо до неї підключилися кілька англійських і норвезьких комп'ютерів, а назву «Інтернет» мережа отримала ще через 10 років. Розвиток Інтернету кардинально змінив журналістику. Інтернет відкрив інформаційний простір, який став глобальним, змінив характер журналістської праці. До початку XXI століття майже всі провідні періодичні видання мали електронні версії, це стосується і радіостанцій та телеканалів. Традиційні засоби масової інформа-

ції стали інтерактивними. Появилися нові медіа. Будь-яка людина не лише отримала вільний доступ до інформації, вона й сама могла бути автором і увійти в інформаційний простір. У XXI столітті внаслідок масового поширення мобільних телефонів їхні власники можуть отримувати інформацію на свій телефон (тобто підписатися на новини), можуть спробувати себе в ролі журналістів і повідомляти редакцію чи аудиторію мережі про події, де не було професійних журналістів.

Внаслідок технологічного процесу розвинулося таке явище, як блогосфера. Блогом називають особистий веб-сайт, що містить текст або зображення. Блог нагадує колишній щоденник, але його зміст має відкритий, публічний характер. Блоги ведуть (чи мають) майже всі відомі політики, діячі, зірки естради чи шоу-бізнесу. Зрозуміло, що цінність блога залежить як від значущості теми, так і від інтелектуального рівня блогера.

Інформаційно-технологічна революція кінця XX – початку XXI століття характерна тим, що має глобальний характер. Вона охопила як усі континенти, так і всі види діяльності. Якщо йдеться про журналістику, то для неї характерні цифровізація, конвергенція і мультимедійність. Ці тенденції настільки вплинули на традиційну журналістику, що навіть появилися думки про її смерть.

Історія повторює спіралі свого розвитку: «протожурналістика» розвивалася в умовах співіснування різних суспільних явищ і процесів; у такій же ситуації розвивається й сучасна журналістика, адже і «протожурналістика», і сучасна журналістика, як до народження Христа, так і тепер, є одним з елементів соціальних комунікацій, а проблема зникнення журналістики як соціального інституту – це один із викликів, які стоять серед сучасним суспільством.

1.3. Зміст поняття «українська преса»

Передовсім зробимо два застереження. По-перше, в науці часто трапляється так, що вчені користуються традиційним дослідницьким інструментарієм, поняттєвим апаратом. Певною мірою це й інерція мислення і консерватизм (в позитивному сенсі). Але помалу нагромаджуються нові факти, що стають «критичною масою» – і тоді вже конче потрібно переглядати і переосмислювати попередні уявлення. Не є винятком й історія преси. По-друге, текст цього підрозділу якийсь десяток років тому мав увійти до спільного проєкту з одним із російських факультетів журналістики: автор працював над історією української преси, російський колега – над історією російської преси. Однак з відомих причин (російсько-українська війна 2014 року) співпраця припинилася. Проте актуальність питання очевидна. Майдан і нинішня війна спонукають до нового осмислення методологічних проблем науки про журналістику. Своє завдання я вбачаю в тому, щоб висловити (хай навіть у форматі дискусії) свої міркування з приводу змісту поняття «українська преса».

Відповідь на це питання не настільки проста, як здається на перший погляд. Якщо навіть сьогодні деякі політики, публіцисти, вчені заперечують існування українського народу як окремого, самостійного народу (заперечують вони і самостійність української мови), то наскільки обґрунтовані і плідні спроби дослідити будь-які теоретичні аспекти «української преси» як атрибуту якогось примарного народу? Але оскільки цей народ з тисячолітньою традицією існує (всупереч антиісторичним і ненауковим твердженням не тільки сучасних політиків, публіцистів, учених, але і їхніх відомих попередників), то цілком виправдано поміркувати і над змістом поняття «українська преса», бо однозначної відповіді на це питання в середовищі навіть українських істориків преси немає. В електронних та друкованих засобах соціальної комунікації влітку 2013 р. якось

несподівано (?) почалася розмова про українську літературу, а якщо точніше – про її походження. Як зауважив оглядач газети «День» О. Прилипко, сформувалося три погляди на українську літературу: 1) українською літературою можна вважати тільки твір української мови та національного таланту; 2) будь-який твір, створений на території сучасної України, можна вважати українською літературою; 3) якщо автор вважає себе приналежним до української літератури[1]. І я уявив собі таку, цілком можливу в СРСР, ситуацію: українська література складається тільки з творів, написаних іншими мовами і неукраїнцями... Згадалася давня суперечка про те, чи можна вважати М. Гоголя українським письменником з огляду на його українське походження, на українську стихію його творів, навіть на особливості його художнього мислення. Адже багато істориків літератури, публіцистів, критиків вважають М. Гоголя українським, а ось Ю. Липа (відомий український мислитель, поет, громадський діяч, який загинув від рук НКВД в серпні 1944 р.), захищаючи національну гідність українців, вважав М. Гоголя «батьком зрадників»[2].

Питання щодо того, які періодичні видання належать до української преси, порушив В. Ігнатієнко ще 1923 р. у статті «Історія української преси та її вивчення» на сторінках журналу «Бібліологічні вісті». Він зазначив, що не розроблені такі важливі питання, як: 1) що вважати українською пресою, 2) яку територію брати до уваги, 3) як класифікувати пресу. Підставою для розв'язання проблеми, на думку В. Ігнатієнка, можуть бути такі принципи: 1) державності (територіально-державна ознака), 2) мови і 3) принцип територіально-етнографічний, комбінований з принципом мови. Аналізуючи можливі варіанти, він дійшов висновку, що єдиним принципом, який вирішує питання «що вважати українською пресою», може бути «прин-

[1] Прилипко О. «Есть тоска веселая в шалостях строки». *День*. 2013. 16–17 сентяб.

[2] Липа Ю. Батько дефетистів. *Вісник*. 1935. Кн. 2. С. 122–138.

цип мови в комбінації з основною етнографічною теіриторією розселення українського народу з додатком тих острівців, які заселили українські емігранти в Америці, на Далекому Сході і в інших регіонах світу»[1].

Відомий дослідник історії української преси І. Михайлин вважав, що в дискусії на сторінках «Бібліологічних вістей» етнографічний принцип був спростований, а затверджений територіальний[2]. Адже через три роки В. Ігнатієнко знову повернувся до проблеми вже в книжці «Українська преса (1816–1923)». Він писав: «Що вважати українською пресою – питання складне, але в основних своїх рисах його можна вирішити, взявши до уваги всі моменти культурно-національного і політичного життя України як під владою імператорів Росії, так і Австро-Угорщини. А взявши до уваги ці моменти, ми повинні додати до визначення, що вважати «українською пресою», принцип територіально-етнографічний, комбінований з принципом мови»[3]. Керуючись цим принципом, В. Ігнатієнко вважав українською всю пресу, що виходила на території України і на інших землях, населених українцями, надруковану усіма українськими діалектами, говорами і всіма правописами («ярижкою», «фонетикою»); сюди ж він додає і пресу, що виходила іншими мовами (російською, французькою, німецькою, англійською) і яка захищала й відображала інтереси української культури, боролася за ідею і за звільнення українських трудящих мас від національно-політичного та соціально-економічного гноблення (щодо цієї групи преси В. Ігнатієнко висловив застереження: вважає, що її потрібно розглядати як окреме явище українського життя).

---

1 Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення. *Бібліологічні вісти*. 1923. Кн. 3. С. 22–26.

2 Михайлин І. Методологічні проблеми історії української журналістики. *Наукові записки Інституту журналістики.* К., 2002. Т. 8. С. 22–34.

3 Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 р.): (історико-бібліографічний етюд). Харків: Державне видавництво України, 1926. 98 с.

Це застереження свідчить про невпевненість, про непослідовність В. Ігнатієнка, про вади його підходу до визначення змісту поняття «українська преса». Політичний підтекст наукової методологічної проблеми полягає в тому, що в умовах союзного договору Україна перетворилася на Українську Соціалістичну Радянську Республіку, з незалежної держави вона перетворилася на союзну республіку, по суті, на територію, в межах якої розвивалася економіка, наука, мистецтво, виходили періодичні видання. Багато українських діячів (політичні, громадські, представники науки і культури) щиро вірили, що програма «коренізації» (в умовах України – «українізації»), прийнята на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., сприятиме розвитку національного життя, що Україна буде не тільки радянською і соціалістичною, але й українською. Українські «націонал-комуністи» (як і тисячі інтелігентів з Галичини, які приїхали працювати в радянську Україну) не розуміли, що «українізація» – це тимчасова поступка російських більшовиків потужній українській національній стихії, зумовлена небажанням більшовицького керівництва загострювати національне питання і необхідністю терміново розв'язувати інші не менш важливі політичні й економічні проблеми. «Українізація» спочатку закономірно активізувала національне життя України, так само закономірно припинилася після Голодомору 1932–1933 рр. Наслідком вмілої більшовицької політики було те, що почав переважати саме територіальний підхід. Адже, незважаючи на те, що в ідеологічному розумінні преса була комуністичною, В. Ігнатієнко вважав її українською, бо виходила вона в межах України [1].

Можливим наслідком територіального підходу або принципу могла бути ситуація, коли на «українській» території ви-

[1] Ігнатієнко В. Українська преса в 1922 році. *Бібліологічні вісти*. 1923. Кн. 1. С. 3–8.

ходили б тільки видання іншими мовами, і все одно це була б «українська» преса.

У радянські часи методологічними проблемами історії української преси ніхто серйозно не займався (та й історії такої як науки не було), і сучасна історія української преси, уже в роки незалежності, цей територіальний принцип отримала у спадок. «Антитериторіальний» принцип вимагає більш суттєвого критерію, ніж «територія». А. Животко (історик української преси із середовища української діаспори) не вивчав спеціально методологічних і теоретичних проблем дослідження преси, але висловив важливу думку щодо перших українських періодичних видань в Україні, що виходили російською мовою. Їх він вважав українськими, оскільки своїм основним змістом вони сприяли пробудженню в українському суспільстві національної думки і почуття, що вело до організації національно-суспільних сил та створення підстави для їх розвитку[1]. На цій підставі А. Животко «Украинский вестник», «Украинский журнал», «Харьковский Демокрит», що виходили російською мовою, вважав українськими.

На сучасному етапі теоретичні проблеми територіального принципу вивчав відомий історик і теоретик української преси І. Михайлин. Він прихильник розширеного розуміння обсягу поняття «українська преса», що взагалі-то цілком узгоджується із зазначеним територіальним принципом. Зокрема, він вважає, що «Вісті ВУЦВК», «Червоний шлях», «Життя і революція» (видання 20-х років XX ст. у радянській Україні), «Нова Україна», що виходила в Харкові в роки нацистської окупації (1941–1943) належать до корпусу української преси. Як бачимо, формальне використання територіального принципу дозволяє об'єднати в межах української преси різні, іноді навіть протилежні за

[1] Животко А. Історія української преси. Київ: Наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 1999. С. 40.

своєю ідейно-змістовною і політичною сутністю видання. Безумовно, для дослідника цікава вся періодика в повному обсязі, що виходила на території України. Її дослідження неможливе поза українським контекстом. І як джерело дослідження вона також дуже цінна, як і дослідження публікацій відомих українських публіцистів і діячів (патріотів України). Але питання визначення змісту й обсягу поняття «українська преса» буде дискусійним і відкритим доти, доки не буде з'ясовано головний критерій визначення змісту поняття «українська преса». Свого часу ми такий критерій запропонували, виходячи з того, що належність до української преси визначається не територіальним чинником, не чинником видавця (національне походження видавця, редактора), не мовним чинником (мова видання). Навіть українська тематика не може повною мірою охопити обсяг поняття «українська преса». Є тільки єдиний чинник, єдиний критерій – українська національна ідея, ідея української державності та незалежності, що відображає і виражає головний тренд українського сюжету всесвітньої історії; українським виданням ми вважаємо те, яке виражає і захищає національні інтереси українського народу і є рупором ідеї державної самостійності і незалежності – цього головного історичного та морального імперативу української нації. Ставлення до цієї ідеї – єдиний принциповий критерій в оцінці діяльності будь-якої української політичної партії, суспільства, періодичного видання, діяча. Такий підхід не суперечить ні загальнолюдським цінностям, ні інтелектуальній свободі вченого, ні праву мати свої політичні погляди, ні т. зв. свободі слова.

Звернімося до найбільш характерних і навіть одіозних прикладів, але зробимо застереження: наш підхід не заперечує можливості функціонування іншомовної преси на території України, як і необхідності її вивчення в українському контексті.

Перший приклад. Чи достатньо підстав вважати «Харьковский Демокрит» (1816) фактом історії української преси? Ви-

ходив він у Харкові (Слобідська Україна), тобто узгоджується з територіальним принципом, але був двомовним – у журналі були публікації і російською, і українською мовою. Вважати цей журнал українським зможемо тільки тоді, коли доведемо його проукраїнські тенденції, суголосність програми з усвідомленим і підсвідомим бажанням українців стати вільними і незалежними. І в цьому розумінні локальний патріотизм В. Масловича (видавця і редактора) набував всеукраїнського значення, бо в змісті журналу все-таки приховувалася, можливо, не цілком ясна і відчутна, але проукраїнська орієнтація.

Уже переконливіше можна доводити український характер «Украинского вестника» (1816–1819), хоча визначення «український» вказувало насамперед на місце виходу – оскільки Харків був столицею Слобідсько-Української губернії. Але І. Михайлин саме цей журнал вважає початком української журналістики в Харкові, а не «Харьковский Демокрит». Визначальним критерієм була не тільки українська тематика, а українська стихія, що підсвідомо відчувається в публіаціях журналу. Всього цього немає в «Украинском журнале» (1824–1825) – журнал не друкував текстів українською мовою, не друкував праць з історії України, хоча в якійсь мірі відображав інтелектуальний і творчий рівень харківського суспільства, активізував духовне і наукове життя – цього все ж недостатньо, щоб обґрунтовано вважати цей журнал фактом української преси. Зауважимо, що І. Михайлин розглядає цей період розвитку української журналістики як період становлення, який можна вербалізувати у такій формулі: від журналістики в Україні до української журналістики. Напевно, це досить прийнятна формула, що дає змогу вважати харківські видання того часу українськими.

Початком української преси є більше підстав вважати газету «Зоря Галицька» (Львів, 1848–1857). Адже виходила газета народною мовою, була друкованим органом Головної Руської (з одним «с», тобто української) Ради, яка проголосила ідею окремішності і єдності українського народу (москвофільський пе-

ріод існування цієї газети, як і москвофільська преса в Галичині, – це окрема тема) і проголосила, що галицькі русини належать до великого руського (тобто українського) народу.

Наступні два видання – «Киевский телеграф» (1859–1875) і «Киевская старина» (1881–1906). За визначенням І. Михайлина, це «російськомовні українські журнали», що зафіксовано в його «Історії української журналістики XIX століття». А. Животко в «Історії української преси» таку думку висловив ще в середині 40-х років XX ст. Але якщо йдеться про «Киевский телеграф», то «українським» його можна назвати тільки з того моменту, коли в редакції почали працювати відомі українські діячі з «Громади» – В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, С. Русов, Хв. Вовк, Я. Шульгін, С. Подолинський. Саме тоді журнал стає органом української політичної думки (як раніше журнал «Основа», як Кирило-Мефодіївське братство), що й викликало підозру у влади. У записці «О пресечении малороссийской деятельности» (за змістом це донос) голові Археографічної комісії М. Юзефович акцентував на тому, що «Киевский телеграф» видають україножіли. У січні 1875 р. київський цензор одержав розпорядження ставитися до цензури «Киевского телеграфа» з особливою ретельністю, не допускаючи в ній жодних статей, у яких простежуються українські тенденції [1]. Ось чого боявся царський уряд – української тенденції.

Саме ця тенденція була характерна для «Киевской старины». Не можна не звернути уваги на той факт, що «Киевский телеграф» функціонував у той час, коли діяв т. зв. Валуєвський циркуляр (1863), що забороняв видання наукових робіт і книг для народу українською мовою. Наступний удар по українському руху та українському друкованому слову було завдано 1876 р. (внаслідок зазначеної записки М. Юзефовича). Йдеться про Емський указ.

[1] Животко А. Історія української преси … С. 98.

Отже, журнал «Киевская старина» – російськомовний (але друкував і українськомовні тексти), у перші роки існування отримував навіть фінансові субсидії. На якій підставі вважаємо його фактом історії української преси? Саме на тій, що для нього властива та ж «українська тенденція», що яскраво простежувалась в останні два роки і в «Киевском телеграфе». По суті, журнал був органом українознавства, особливо з того часу, коли «Киевская старина» стала власністю «Старої громади» (до її складу входили такі відомі патріотично налаштовані діячі, як В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Хв. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, М. Левицький та ін.). Скажімо, у декількох подачах за 1898–1899 рр. журнал розкритикував відому «погодінську теорію» (М. Погодін стверджував, що перед монгольською навалою в Києві жили великороси, які після його падіння пішли на північ, а на їх місце прибули вихідці із заходу, з Карпат). Головна заслуга і значення «Киевской старины» в тому, що журнал був чинником формування української національної свідомості.

Безумовно, до корпусу українського друку належать ще кілька інших іншомовних періодичних видань, що виходили на початку XX ст.: російською – «Украинский вестник» (С.-Петербург, 1906), «Украинская жизнь» (Москва, 1912–1917), німецькою – «Ruthenische Revue» (Відень, 1901–1905), «Ukrainische Rundschau» (Відень, 1905–1914), «Ukrainische Korrespondenz» (Відень, 1914), «Ukrainische Nachrichten» (Відень, 1914–1915). Українська тематика, захист українських національних інтересів, українська ідея – ось узагальнена характеристика цих видань, тому вони також є фактом історії української преси.

Складніші наступні приклади. В історії української преси були випадки, коли та чи та держава фінансувала періодичні видання українською мовою. Наприклад, у міжвоєнний період це робили уряди Польщі, Чехословаччини, Румунії, але це здійснювалося не в порядку звичайного фінансування тих чи

тих структур українців як національної меншини, а з єдиною метою – це видання мало підтримувати урядову політику і виступати проти українських національних інтересів. Такою була, наприклад, газета «Рідний край», що виходила у Сх. Галичині. У міжвоєнні роки у Сх. Галичині виходили періодичні видання Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), виходили совєтофільські журнали «Нові шляхи», «Критика», які фінансувала Москва.

Наша позиція: видання, що виходили в Україні (на етнічних українських землях) українською мовою, але за фінансової підтримки інших держав, які переслідували свої експансіоністські цілі, не відображали українських національних інтересів, не були державницькими (в українському сенсі), а тому й не були українськими.

Чи була українською преса України після входження до складу СРСР? Безумовно, що ні. Якщо в середині 20-х років ХХ ст. дослідники ще вживали термін «українська преса», якщо напередодні й упродовж кількох років «українізації» ще виходили кілька періодичних видань (журналів і альманахів), що уособлювали український національний дух («Бібліологічні вісті», «Україна», «Промінь», «Шлях», «Літературно-критичний альманах», «Універсальний журнал», «Мистецтво», «Шлях мистецтва», «Гроно», «Книгар», «Червоний вінок», «Зшитки боротьби», «Арена», «Музикант» тощо), то після сфальсифікованого процесу проти Спілки визволення України (1930), після Голодомору 1932–1933 рр., після постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про українізацію в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР» (15 грудня 1932 р.) була вже тільки «партійно-радянська преса України», або «преса Радянської України», або «преса Української РСР», що відкидала ідею незалежності України як буржуазно-націоналістичну, як ворожу комуністичній ідеології, про що красномовно свідчить підручник «Історія партійно-радянської преси України», що вийшов

друком напередодні розвалу СРСР (1989). Будь-яка інша преса була для радянських дослідників ідеологічно і політично ворожою. У складі СРСР Україна не була самостійною, незалежною державою, тому й мови не могло бути про «українську пресу». Але в той же час на території України (власне кажучи, на заході України) існувала преса українського збройного підпілля (40-ві – початок 50-х років XX ст.), що воювало проти радянської влади в ім'я незалежності України під девізом «Свободу народам, свободу людині» (згодом у 1964–1965 роках виходив журнал «Воля і Батьківщина»); в 70-ті роки виник український самвидав («Український Вісник»), у другій половині 80-х років (час перебудови) почали виходити десятки друкованих видань неформальних громадських організацій, багато з них також були натхненні саме ідеєю незалежності України – це і була українська преса, на відміну від «партійно-радянської преси України».

Обґрунтованого підходу вимагає класифікація преси, що виходила на території України під час німецької окупації 1939–1944 рр. У 2007 р. з'явилося двотомне дослідження К. Курилишина «Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)». Автор сумлінно описав 365 видань легальної українськомовної періодики, які виходили на українських землях. Спираючись на ці два критерії – мова і територія – автор і визначає ці видання як українські. Але ж були, з одного боку, друковані органи німецької окупаційної влади, що виходили українською мовою, і були друковані органи українських товариств, організацій тощо. Українськомовні видання окупаційної влади проповідували і утопії фюрера, і ідеї нацизму, і расизм (хоча критика комуністичної ідеології, публікації про звірячі злочини військ НКВС у західних областях УРСР після нападу Німеччини на Радянський Союз цілком резонні).

Не можна усі українськомовні видання часів німецької окупації вважати «українськими» бодай тому, що це в методологічному аспекті неправильно, а в політичному – загрожує

небезпекою звинувачення українців у колабораціонізмі (що й роблять деякі політики). Нема підстав вважати українськими, наприклад, такі видання, як «Верхнєдніпровська газета: орган гебітскомісара», «Визволення: газета для населення звільнених областей», «Відомості Київської міської управи», «Відродження: орган гебітскомісара в Таращі, Київська генеральна округа», «Відродження: орган Роменської міської управи», «Вільна Україна: орган Дніпропетровської обласної та міської управ», «Вісті Лохвиччини: офіційний вісник гебітскомісара Лохвиччини», «Голос Дніпра: видає Управа м. Херсон», «Голос Охтирщини: часопис Охтирської округи», «Дзвін Волі: орган гебітскомісара Білої Церкви», «Дніпропетровська газета: щоденний офіційний орган міста Дніпропетровська», «Донецька газета», «Донецькі новини», «Українська земля» (Макіївка, видавець – відділ пропаганди і господарське управління) та інші – є ще десятки подібних видань. Якщо газета «Нова Україна» (Харків) пропагувала ідеологію націонал-соціалізму, як об'єктивно зазначає К. Курилишин [1], то цей чинник і був головним, визначальним – це була преса окупаційної влади, це була німецька українськомовна преса. І на цей висновок ніяк не може вплинути факт участі у функціонуванні видання багатьох відомих українських письменників і вчених з їхньою утопічною надією побачити «нову Україну», а не «Райхскомісаріат», побачити «нову Україну» в умовах окупації і за допомогою Третього Райху.

Інша річ – ті легальні періодичні видання, які також виходили в умовах окупації, але були органами українських структур або, що більше, виходили нелегально. Кілька прикладів. У Кракові виходила газета «Краківські Вісті», орган Українського центрального комітету, який здійснював правовий захист українців, а головне – УЦК намагався хоч якось організувати життя

[1] Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. Львів, 2007. Т. 1. 592 с.

українців в умовах окупації і допомогти їм вижити. До українських можемо зарахувати і «Студентський Прапор», «Малі Друзі», «Дорога» (для юнацтва), питання літератури і мистецтва висвітлювала газета «Наші Дні». Ці та інші періодичні видання українською мовою, що виходили в системі УЦК, вважаємо українськими, але не газети «Українські щоденні вісті» або «Львівські вісті», бо перша – орган міської управи, а друга – щоденник для дистрикту «Галичина», тобто була органом німецької окупаційної влади. Українським виданням була газета «Волинь» (Рівне), кількох співробітників якої гестапо розстріляло 1942 р. Деякий час головним редактором «Волині» був У. Самчук, відомий український письменник. У Києві 1941 р. виходив в умовах німецької окупації тижневик літератури і мистецтва «Літаври». Його редагувала О. Теліга, яку німецька окупаційна влада разом з її товаришами розстріляла в Бабиному Яру в лютому 1942 р. (О. Теліга була членом ОУН).

Безумовно, українською є преса, що виходила в системі підпільного українського збройного опору (маємо на увазі пресу Організації українських націоналістів, Української Повстанської Армії і Української Головної Визвольної Ради, а це десятки різного типу видань). У резолюціях Другої конференції ОУН(р), яка відбулася в квітні 1942 р., зазначено: «Свою політику ми будуємо: а) на творенні та розбудові власних революційно-політичних і військових сил; б) на самостійницькій, ні від кого незалежній всеукраїнській політиці революційної боротьби; в) на використанні всіх можливостей і сил, що сприятимуть повстанню Української Держави. Зокрема на створенні широкого фронту боротьби поневолених народів Сходу й Заходу Европи…; д) московсько-большовицькій міжнародній концепції інтернаціоналу й німецькій концепції т. зв. «Нової Європи» ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Европи на засаді вільних національних держав під гаслом – «Свобода народам і люди-

ні»; е) ми наголошуємо на ідеї Самостійної Соборної Української Держави, яка є життєвою необхідністю й вічним стремлінням Української Нації, вважаючи, що тільки справедлива розв'язка українського питання може зрівноважити сили Сходу Европи й зумовити вільне життя народів, поневолених Москвою» [1].

З ентузіазмом у деяких населених пунктах Західної України зустрічали Червону армію 17 вересня 1939 р. Але після розпочатих депортації, насильницької колективізації, репресій, звірячого знищення частинами НКВС в'язнів на початку війни з нацистською Німеччиною прихильності до радянської влади вже не було. УПА боролася і проти німецької влади, і проти радянської. Залежно від політичних переконань в Україні по-різному ставляться до ОУН–УПА, негативне ставлення можна зауважити і в деяких суміжних сусідніх державах, але пресу ОУН–УПА–УГВР вважаємо українською не тільки за ознакою української мови цих видань, але й тому, що ці видання захищали головний історичний імператив української нації – ідею державної самостійності та незалежності.

Більш дискусійним є питання про пресу дивізії «Галичина». Ця дивізія воювала проти Радянської армії не в складі вермахту (де могли бути тільки німці), а в складі есесівських військ – де було і багато інших національних збройних формувань. У відповідь на звинувачення у колабораціонізмі дивізії «Галичина» можна використовувати бодай один важливий аргумент – після закінчення війни союзники не видали Радянському Союзу дивізію «Галичина» (на відміну, скажімо, від «власовців»), їх не судили як військових злочинців на Нюрнберзькому процесі. Поява дивізії «Галичина» була зумовлена й історично, і політично. Вона була однією з ланок українського збройного шляху до відновлення державності. Якщо керівництво ОУН–УПА негативно

[1] ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.: зб. док. Видання ЗЧ ОУН. 1955. С. 31.

ставилося і до нацистської Німеччини, і до радянської влади, негативно ставилося до створення дивізії, то ініціатори та організатори її створення розраховували використати одного ворога в боротьбі з іншим, розраховували, що після закінчення Другої світової війни наявність українського військового формування допоможе позитивно вирішити українське питання (тобто ту ж проблему незалежності України). Дивізія «Галичина» – це українська структура в системі німецької державності (безумовно, ворожої українським національним інтересам), мета цієї структури – незалежність України, і тому її пресу (журнал «До перемоги», газети «До зброї», «Український козак») треба зарахувати до української преси. Такий висновок продиктований не політичними симпатіями, а є наслідком логічного мислення. Зрозуміло, організаторів дивізії (це насамперед В. Кубійович, який очолював УЦК) можна звинуватити в ідеалізмі, в абстрактності політичного мислення, в утопічності надій, у зайвій гіперболізації подібності між 1914 р. (створення Легіону Українських січових стрільців, що воювали в лавах австро-угорської армії проти Росії) і 1943 р. (створення дивізії «Галичина», що воювала проти Радянського Союзу) – саме УСС належить головна заслуга у створенні Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. У 1945 р. ситуація не повторилася – цього разу на основі дивізії «Галичина» було створено всього лише Українську національну армію. Після війни дивізію інтернували в таборах. Переживши ці табори, колишні вояки дивізії організовували українське наукове, культурне, суспільно-політичне життя в еміграції, вони багато зробили для того, щоб Україна, українське питання не зникли з політичного лексикону міжнародного життя, щоб Україна стала незалежною державою.

Перейдімо до сьогодення. У 1994 р. Науково-дослідний центр періодики (тепер Науково-дослідний інститут пресознавства) НБ імені В. Стефаника НАН України почав видавати серію «Українська журналістика в іменах» за редакцією

М. Романюка (вийшло вже майже двадцять випусків). Наукове значення цього видання настільки важливе, що навіть важко переоцінити – для вчених, для читацького загалу відкрито сотні імен, сотні журналістів, публіцистів, видавців, що творили історію України, історію журналістики, чий творчий доробок увійшов у скарбницю нашої науки і культури. Заперечення викликає інше. Принцип добору, яким керуються упорядники «Української журналістики в іменах», нехитрий – усі журналісти, які тією чи іншою мірою були пов'язані з Україною, тут згадані. Треба мати або нестримну наукову фантазію, або керуватися некоректним, м'яко кажучи, розумінням змісту поняття «українська преса» (чи «українська журналістика»), щоб до її імен зарахувати таких українофобів, як Є. Бош і Артем (Ф. Сергеєв), щоб тут були В. Жаботинський (попри деякі вагання все ж підтримав звинувачення С. Петлюри в єврейських погромах), В. Беляєв (автор «Старої фортеці», як кореспондент Всесоюзного радіо від серпня 1944 р. був у складі «Всесоюзної надзвичайної комісії з розслідування звірств гітлерівців і українських націоналістів, підтримуваних греко-католицькою церквою») та ін. За такою логікою ті періодичні видання, що їх видають у т. зв. народних республіках – Донецькій і Луганській, також українські, як і журналісти, які там працюють. Останнє із цих видань – журнал «Новая земля», перше число якого появилося в жовтні 2014 р. Саме ж видання позиціонує себе як захисника і представника т. зв. Новоросії (газета «Новороссия» теж виходить, її нелегально розповсюджують у різних регіонах нашої держави) як частини «русского мира»… Це В. Липинський став українцем, це В. Габсбург-Лотрінген, австрійський архикнязь, відчув себе українцем і став Василем Вишиваним, але від терористів, російських найманців, українофобів цього не треба і не варто чекати.

Я за плюралізм думок (хоча двох істин не буває), за толерантність, проте треба чітко усвідомити: або «українська пре-

са» – це вся преса, що виходила на території України, і це одна річ (тобто це «територіальний» підхід, така собі Україна «з артиклем», а тоді, зрозуміло, будуть і «южные области России», «юг России» – Малоросія у кращому разі), або ж «українська преса» – це преса, що виходила в Україні або за її межами і будь-якими мовами та відображала історичні імперативи України, захищала її традиції, культуру, мову і найголовніше – ідею державності. Одне слово, Україна «без артикля» – геополітичний, міжнародний суб'єкт. Ось чому в нас немає підстав вважати українськими ті російськомовні періодичні видання, які нині заперечують ідею незалежності України, саме існування українського народу з його історичними та культурними традиціями і мовою, які пропагують «единство русского народа» і «русский мир». Не є українською україномовна преса, наприклад, комуністичної партії України. Це – преса в Україні. Не є більшовицькі публіцисти, україномфоби, противники загальнолюдських вартостей українськими журналістами. «Українську школу» в польській поезії нікому не спаде на думку зараховувати до української літератури. Повчальним має бути те, що Т. Шевченка в ювілейні роки (1911 і 1914) російські публіцисти почали вважати «русским поэтом» (в контексті «единства русского народа»), хоча ставлення до нашого генія було різне. Я розумію спокусу називати іншого українського генія – М. Гоголя українським письменником, який писав російською мовою, але чомусь Ю. Липа назвав його «батьком зрадників»…

Я намагався довести, що українська преса – це не аморфна, розпливчаста метафора, що дозволяє двозначну інтерпретацію залежно від політичних симпатій чи суб'єктивного погляду дослідника, а поняття, визначення змісту якого цілком узгоджується з логікою мислення, але тільки в тому разі, якщо визначальним критерієм історії української преси є ідея державності – цей найвищий імператив української нації.

1.4. Історія української преси

Свого часу Київська Русь, одна із наймогутніших держав Європи, поступово зникла із політичної карти. Після Полтавської битви (1709) і остаточного знищення Запорізької Січі (1775) Україну перетворили на географічне поняття, забравши в неї навіть її власне ймення. Після третього розподілу Польщі територію, заселену народом від плуга і меча, було поділено між двома сусідніми імперіями. Умови існування українського народу в обох імперіях можна порівняти, але не ототожнити: Австрія була конституційною монархією, а Росія – самодержавною й деспотичною. Я. Грицак слушно зазначив: «…кордон між Росією і Австрією був не лише географічно-політичним. Він означав приналежність населення цих двох держав до двох різко відмінних [різних. – *С. К.*] суспільно-політичних систем. Відмінність в історичному досвіді західноукраїнських земель населення Середньо-Східної України заклалася власне у XIX ст. і продовжує відігравати дуже важливу роль до наших днів»[1]. Якою драматичною була українська історія, яким неоднозначним було становлення української політичної нації, таким же складним і тернистим був шлях української преси. Втрата державності для будь-якого народу є важкою історичною травмою, що має політичні, економічні, психологічні наслідки. Українці теж не були винятком. Відсутність державності й зумовила особливості історії української преси. Відомий на еміграції український художник П. Андрусів писав: «Український нарід увійшов у XIX і XX століття обдертий і ограблений минулими подіями та доведений майже до голого етнічного кореня, з якого бурі історії обірвали пишноту княжої державності, лицарський розмах козацьких республік. Золотоголове боярство і буйно-шляхетські

[1] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ: Генеза, 1996. С. 16.

верстви в кармазинових деліях розбіглися по чужих царсько-королівських дворах, шукаючи привілеїв і потвердження прав на особисті маєтності» [1]. Ми були найбільшим слов'янським і одним із найбільших європейських народів, який, втративши остаточно державність у XVIII столітті, став поневоленим, поділеним, але не недержавним. Хоча історична доля була до нас несправедливою, несприятливими були політичні обставини (сусіди розігрували «українську карту» в своїх інтересах), ідея державності (навіть стихійна, підсвідома) не вмирала в душі народу. Проте відсутність державності була визначальним чинником, що зумовив особливості розвитку української преси[2].

Перша особливість полягала в тому, що українська преса розвивалася в умовах окупації: спочатку (після третього розподілу Польщі 1795 року) українські землі перебували у складі двох імперій – Австрійської та Російської; умови конституційної монархії (Австрія) були набагато сприятливішими, ніж у самодержавній і деспотичній (Росія), де послідовно намагалися знищити українців як окремий народ, асимілюючи його за допомогою різноманітних засобів (це був «мякий» геноцид); після Першої світової війни українські землі опинилися у складі чотирьох держав – Чехо-Словаччини (найбільш демократичної держави тогочасної Європи), Польщі (політичні умови були гірші, але, незважаючи на асиміляційні спроби влади, українська преса досягнула високого рівня); Румунії (умови були несприятливими), Радянського Союзу (незважаючи на лицемірну «українізацію», на «демократичну» Конституцію, вже наприкінці 20-х років XX століття в Україні преса стала повністю українською радянською); в умовах російського більшовицького то-

[1] Андрусів П. Мистецтво і політика. *Авангард*. 1970. Ч. 5. С. 36.

[2] Див.: Кость С. Західноукраїнська преса першої половини.XX ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2006. С. 432–508.

талітаризму українська преса могла існувати лише в підпіллі (преса УГВР–УПА–ОУН у другій половині 40-х – на початку 50-х, наприкінці 80-х років така преса існувала, але це було напередодні краху СРСР).

Українська преса назагал мала регіональний характер, адже влада навіть змушувала й спонукала її бути регіональною. Зокрема, пресу Буковини розповсюджували в межах Буковини, Карпатської України – в межах цього регіону. Винятки були – «Діло», «Літературно-науковий вісник», «Вісник», нелегальні «Розбудова нації» й «Сурма». Проте, незважаючи на перешкоди (йдеться насамперед про західноукраїнську пресу), преса стояла на соборницьких позиціях, її особливістю й ознакою була не географічна ознака, не територіальна приналежність, а ідея соборності, соборницький дух.

Прагнення українського суспільства інформаційно, ідейно, ідеологічно забезпечити кожну сферу життєдіяльності (політичну, економічну, воєнну, наукову, літературно-мистецьку, культурну тощо), різні категорії читацької аудиторії (діти, підлітки, молодь, жіноча аудиторія) зумовили структурованість преси. У XIX столітті в польських шовіністських колах побутувала глузлива думка про те, що український народ – це «рорі і chłорі». Ця думка ображала нашу національну гідність, але вона, на жаль, відображала обмеженість соціальної структури українського народу. Як народ ми збереглися завдяки духовенству (греко-католицькому, зрозуміло) і селянству. Завдяки духовенству галицькі українці зберігали свою національну ідентичність. Серед молодої й романтично налаштованої частини духовенства в Галичині в 30-х роках XIX століття почалося національне відродження. Завдяки селянству ми теж врятувалися і збереглися як народ. Селянство більшою мірою, ніж інші соціальні стани, консервативне, вірне вірі батьків і традиціям, більш життєздатне і спроможне зберегти ту моральну силу і віру в свою долю, що й не дозволяє асимілюватися, піти в істо-

ричне небуття. Українці були тим «селянським» народом, сини якого упродовж сотень років творили духовну культуру, економічну й мілітарну силу інших народів і держав. Українці як народ завжди прагнули до повноти національного життя. Іван Кедрин зауважував, що «…нарід не «повний», коли немає свідомих свого «я» всіх суспільних верств, до яких належить не тільки селянство й інтеліґенція, але й міщанство та міський робітничий пролетаріят» [1]. У 30-ті роки XX століття українська преса (тобто західноукраїнська), досягнувши апогею свого розвитку, була вже добре структурованою.

Українська преса виникла і розвивалася як органічний елемент національного організму, як соціальний інститут, який захищає національні інтереси. Саме тому вона була народною. Проте ще й тому, що виходила коштом народу. Серед галицьких українців багатих людей було мало, а багатих настільки, щоб вони могли забезпечити фінансування української культури і преси, ще менше. Митрополит Андрей Шептицький – виняток, назвати його меценатом означало б дуже приблизно визначити роль і внесок людини, яка не просто щедро підтримувала українську науку, культуру, а й була духовною опорою українського суспільства. Завдяки щедрій фінансовій допомозі Є. Милорадович, В. Симиренка, Є. Чикаленка функціонували «Просвіта», НТШ, «Літературно-науковий вістник». В історії західноукраїнської преси відомі випадки, коли у періодичні видання вкладали свої кошти (М. Таранько, О. Кисілевська, М. Ковалюк, В. Микитчак, М. Донцова-Бачинська). І. Тиктору вдалося поставити на комерційну основу діяльності концерну «Українська преса». Так було і у Великій Україні (підросійській), де в умовах революції 1905 року виникла українська преса – її фінансували Є. Чикаленко, В. Симиренко. У кожній державі, до складу якої входили українські землі, були випадки, коли українськомов-

[1] Кедрин І. Життя. Події. Люди … С. 218.

ну пресу фінансувала влада («Рідний край» у Галичині, який фінансував польський уряд; Москва фінансово забезпечувала діяльність совєтофільських журналів «Нові шляхи» і «Критика» А. Крушельницького (виходили у Львові), але ці видання я не вважаю українськими. Преса в основному спиралася на масового (і небагатого) читача. Практично не було видання, яке вже у першому числі (чи в перших, а потім періодично) не зверталося до своїх читачів із проханням про підтримку. Було кілька джерел фінансових надходжень. Звичайно, це передплата і кошти від продажу накладу. Це кошти від оголошень і реклами (перевагу мали солідні видання – «Діло», «Нова зоря», «Новий час», «Мета», «Громадський голос» тощо). Це пожертви у пресовий фонд кожного періодичного видання. Яскравий приклад – пресовий фонд «Шляхів», трибуни стрілецької ідеології. Журнал виходив завдяки внескам Січових Стрільців (є цікаві спогади Д. Вітовського, бо то його сотня започаткувала пресовий фонд «Шляхів»). Допомагала діаспора. Найбільші журнали й газети видавали свої «бібліотеки». Успішно це робили «Діло», «Літературно-науковий вісник», «Дзвони», «Нова зоря», концерн «Українська преса». Джерелом поповнення і пресових фондів, і партійної каси було добровільне оподаткування, яке накладали на себе посли й сенатори (про це писало «Діло» у статті «Гроші і політика (потреба засобів на закордонну інформацію)». Із цих коштів частину переказували для преси.

Справді народною преса лише й могла бути тому, що вона виходила коштом народу і була матеріально й духовно незалежна від позанаціональних чинників. У розбудові й функціонуванні преси брали участь усі національно свідомі громадяни. Українці не мали своїх вищих шкіл (окрім тих, що були в Чехо-Словаччині – Українського вільного університету, заснованого 1921 року, Української господарської академії в Подєбрадах, Педагогічного інституту імені М. Драгоманова, підпільного Українського таємного університету та такої ж підпільної політех-

ніки у Львові). Не було й вищої школи журналістів (у Польщі їх було дві). Це в Харкові, в столиці підросійської України, було створено Комуністичний інститут журналістики. Він готував кадри для української радянської преси. «На журналістів» не вчилися, ними ставали через потреби політичної боротьби, в умовах протистояння з окупаційними владами. Соціальний зріз журналістського корпусу західноукраїнської преси дуже широкий – це практично усі стани, прошарки, професії. Це вчені й духовенство, професійні політики й державні діячі, представники інтелігенції (вчителі, адвокати, інженери, лікарі), представники творчої інтелігенції (поети, письменники, художники, архітектори, композитори). Не було в західноукраїнській літературі менш-більш відомого письменника чи поета, який не був би причетний до журналістики й публіцистики. Серед журналістів були військові й підприємці. У діяльності преси брали участь селяни й робітники (щоправда, не будемо перебільшувати, бо переважно на рівні листів до редакції, які, зрештою, редакції досить активно використовували). Для багатьох співпраця із пресою була і формою самовияву, реалізації своїх можливостей, і формою участі у громадському житті. Журналістська творчість була популярною серед молоді, особливо це стосується студентів і гімназистів (найперше тих, хто належав до «Пласту»).

Отже, у пресі було сконцентровано всі інтелектуальні сили українського суспільства, журналістський корпус мав через те десятки талановитих журналістів, відповідно високим був професійний та інтелектуальний рівень багатьох видань. Не був випадковим і той факт, що багато відомих публіцистів належало до проводу політичних партій (С. Баран, І. Кедрин – в УНДО, М. і Л. Ганкевичі, В. Старосольський, С. Вітик – у соціал-демократичній партії, М. Стахів, К. Коберський, О. Павлів-Білозерський – в соціалістично-радикальній партії, Д. Паліїв і М. Шлемкевич – у Фронті національної єдності). Інша ситуація складалася в ОУН, у якій формування проводу спиралося на авторитарний прин-

цип, а оскільки організація перебувала в підпіллі, то про демократичні засади в її діяльності навіть говорити недоцільно. Проте і в пресі ОУН були талановиті публіцисти, які мали вплив на читацьку аудиторію (Ю. Вассиян, О. Ольжич, О. Бойдуник, В. Мартинець, Б. Кравців, З. Коссак, М. Колодзінський, С. Ленкавський, Є. Онацький).

Характерною рисою західноукраїнського журналістського процесу була жертовність і навіть самопожертва журналістського корпусу. Як преса поневоленого народу, але такого, який зберіг свої державницькі традиції, який свідомо культивував ідею незалежності, який навіть підсвідомо зберігав потяг до волі, – така преса не могла не бути в опозиції до чужих українцям держав, які окупували українські землі. Звідси – переслідування, цензурні утиски, арешти, ув'язнення. В Румунії навіть упродовж 1928–1937 рр., коли можна говорити про національне відродження, потрібно було мати мужність, бути здатним на подвиг і на жертви, щоб займатися журналістикою, не кажучи вже про жорстку антиукраїнську політику Бухареста 1918–1928 років чи про військовий стан 1937–1940 років.

Політика Польщі була відверто антиукраїнською і спрямованою на асиміляцію українців. І. Кедрин-Рудницький писав: «… натиск асиміляційної політики був щораз прикріший, при чому множились розпорядки й заборони, які не мали ніякого глузду і яких тому трудно було зрозуміти іншим, як тільки докази на, так мовити, принципову антиукраїнську політику, щоби шкодити, переслідувати, дошкулювати»[1]. За його ж визначенням, після перевороту Пілсудського у травні 1926 р. Польща стала напівтоталітарною, а згодом майже тоталітарною державою. Навіть з трибуни сейму говорилося про те, що у Польщі поліція є господарем життя і смерті громадян, вона чинить свавілля по всій країні, особливо на землях Західної України і Західної

[1] Кедрин І. Життя. Події. Люди … С. 276.

Білорусії [1]. Над керівниками і членами українських політичних партій у 1921–1939 роках відбулося понад 900 політичних процесів. Дві третини винесених вироків припадали на тих, хто був членом або прихильником УВО–ОУН [2].

У 1932 р. став чинним новий кримінальний кодекс, що й політичну діяльність давав змогу кваліфікувати як кримінальний злочин і суворо карати за це. Після успішного замаху українського підпілля на міністра внутрішніх справ Б. Пєрацького у кримінальному кодексі зробили доповнення, які дозволяли переслідувати осіб, що загрожують безпеці, спокою і громадському порядку. Власне, саме після вбивства Б. Пєрацького було створено концтабір Березу Картузьку. У ньому серед в'язнів переважали українці. Сюди можна було потрапити без слідства й суду, лише на підставі постанови поліції. Конституція 1935 р. прагнула реалізувати ідею сильної влади, сильного президента, але вона, по суті, узаконювала свавілля.

Десятки українських журналістів побували в ув'язненні. Був випадок, коли за ґрати кинули майже увесь склад редакції. Це трапилося з «Українським голосом» (орган ОУН) у 1930 р. Загалом є цікаві спогади про ув'язнення у В. Мартинця, Т. Бульби-Боровця, В. Яніва.

Жертовність українського журналістського корпусу полягала в служінні національній ідеї навіть із небезпекою для власного життя. Це стосується тих журналістів, які творили легенду Українського стрілецтва, тих, хто разом із УГА йшов на Київ, щоб повернутися до Львова. Максимально повно виявилося це в роки Другої світової війни й особливо у повоєнні роки, коли боротьба українців набула ще трагічнішого характеру. У ті роки воєнного і повоєнного лихоліття загинули десятки талановитих журналістів. Можна назвати хоча б О. Ольжича, О. Телігу,

[1] Sprawozdanie stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: pos. 133 z 11 lutego 1935 r. Warszawa, 1935. S. 46–97.

[2] Martowych O. Ukrainian Liberation Movement in Modern Times. London, 1939. P. 83.

Р. Волошина, Я. Бусола, О. Дякова, М. Колодзінського, З. Коссака, Д. Маївського, Д. Мирона, І. Мітрінгу, Й. Позичанюка, І. Рогача, І. Рошка, О. Сеника, М. Сціборського, Н. Хасевича, О. Чемеринського та багато інших. Образно кажучи, вони писали чорнилом і власною кров'ю. Таку промовисту назву – «Кров і чорнило» (1946) – має стаття Р. Рахманного, теж одного із журналістів українського збройного підпілля. Він писав: «Українська самостійницька преса в ті роки несла майже весь тягар розробления і пропагування основних ідей визвольної боротьби і прищеплення їх народним масам. В умовах протинацистської боротьби… ця преса виконувала обов'язок: бути совістю свого народу і його свідомістю – дзеркалом сучасності» [1]. Такою вона була і в роки боротьби з радянським тоталітаризмом. О. Дяків-Горновий у статті «Про свободу преси в СССР» (1946) писав про пресу українського підпілля як про єдину народну пресу в СССР [2].

Західноукраїнська преса ніколи не була простим літописцем подій. Для неї завжди було притаманним самоусвідомлення свого покликання, своїх завдань і функцій. Це важливо зрозуміти сьогодні, коли ми воюємо за свою незалежність і європейські цінності з Росією – імперією зла, цинізму й підступності, коли ми програємо битву за інформаційний простір і внаслідок зменшення питомої ваги українськомовної преси, і внаслідок того, що багато навіть українськомовних видань не усвідомлює значення категоричного і безумовного імперативу – ідеї державності як ідеї нації. Як колись історичною місією української преси була боротьба за національне відродження, за відродження народу, усвідомлення свого національного «я», так і тепер її завданням (якщо ця преса справді українська, національно свідома) є захист державності.

---

[1] Рахманний Р. Україна атомного віку: Есеї і статті. 1945–1986. Торонто, 1987. Т. 1. С. 40–41.

[2] Дяків-Горновий О. Про свободу преси в СССР. *Українська Головна Визвольна Рада: Зб. документів за 1944–1950 рр*. Видання ЗЧ ОУН, 1956. С. 273–301.

Західноукраїнська преса завжди була не лише дзеркалом життя, а й совістю і свідомістю народу. Вона була частиною його культури духовної і політичної. І. Кедрин у статті «Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси)» писав, що «не назви й дати найважливіші для історика української преси, а ствердження факту, що українська преса від самих своїх початків була і тепер старається [статтю написано на початку 80-х років, І. Кедрин писав про українську пресу у діаспорі, але вона, зрештою, продовжувала історію західноукраїнської преси. – *С. К*.] наскрізь громадською: стояла і стоїть на службі народу, формуючи його політичну думку, розбуджуючи і зберігаючи в народі його національну гідність і гордість та борючись за права народу. Це наш у к р а ї н с ь к и й ф е н о м е н [виокремлення наше. – *С. К*.], бо інші народи не знають цього: у державних народів преса займається всіма тими проблемами, що їх висуває щоденне життя…» [1]. До речі, І. Кедрин неодноразово наголошував на громадському характері української преси (маючи на увазі не значною мірою зросійщену україномовну пресу радянської України, а західноукраїнську пресу і пресу української діаспори) [2].

Узагальнення І. Кедрина слушне, особливо у тій частині, що стосується феномену української преси. Зважимо на те, що «ура-патріотичні» оцінки ніколи не були притаманними для стилю Кедрина-журналіста. Інший відомий публіцист і діяч міжвоєнної і повоєнної доби, М. Шлемкевич, дещо стриманіший в оцінці й характеристиці нашої преси того часу. Він обережно висловлює навіть таке припущення: «чи не залишиться у нас за публіцистикою більша роля і значення навіть за те, яке здобула

[1] Кедрин І. Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси. *Альманах УНС на 1981*. Б.м. в., 1980. С. 82.

[2] Кедрин І. Преса і громада. *Вісті комбатанта*. 1977. Ч. 3. С. 9–13; Його ж. У межах зацікавлення. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1980.

вона в широкому світі?»[1]. М. Шлемкевич зазначав, що високий рівень західноукраїнської преси і преси еміграції визнавали навіть вороги. Водночас вказував на кризу преси 30-х років, коли ослаб, на його думку, пафос правди, що його було відкинуто, а на його місце прийшла «софістика» 30-х років. Не важко здогадатися, що він мав на увазі пресу ОУН, пропаганду націоналістичних ідей, безкомпромісне утвердження ідеї нації. Зокрема, пресі як специфічному соціальному інститутові іноді доводиться вибирати між абстрактною правдою, мораллю і необхідністю захищати найвищі національні вартості. Висловлю застереження, що це далеко не завжди альтернатива. На мою думку, саме західноукраїнська преса (зокрема і преса українських націоналістів) намагалася органічно поєднати правду, мораль із захистом національних інтересів, із національною гідністю. Б. Кравців, відомий діяч і публіцист українського національного руху, стверджував: «…наш націоналізм наказує нам ставитися з гідністю й пошаною до чужих націй і їх людей і їх змагань. Вимагає від нас справедливості навіть супроти ворога…»[2]. Б. Кравців підкреслював необхідність безоглядної боротьби з явищами гангрени, розкладу, занепаду, анархії у громадсько-політичному житті, але виходячи із засад чесної і відвертої гри, із засад справедливості і пошани до людської і національної гідності. І це не було голослівною декларацією, коли він писав: «І в кінці завжди й усюди заявлятимемо твердо й рішуче, що націоналізм, націоналістичний рух – це не тільки якась анонімова або й названа така чи інша організація, що націоналісти – це не лицарі без імені й без обличчя, що постояти за свою ідею й віру треба і з відкритою прилбицею [заборолом. – *С. К.*], віч-на-віч, один проти одного. Так же само прикладом: словом і чином, виказувати будемо усю потворність і недоречність створюваного не

[1] Шлемкевич М. Верхи життя і творчості: Промови, доповіді. Нью-Йорк; Торонто, 1958. С. 131.

[2] Кравців Б. Підчеркуємо і з'ясовуємо. *Голос.* 1937. 17 жовт.

раз самими націоналістами переконання, що «аморальність», підступ, злочин чи й валленродизм, «зрада для ідеї» – це засади, принципи та головні тези українського націоналізму»[1].

Громадянська позиція західноукраїнської преси полягала в тому, що вона порушувала «вічні» проблеми української історії, особливо новітнього часу. Це проблема світогляду, зокрема українського націоналізму, це і комплекс складних і трагічних зв'язків і суперечностей, що існують між Україною і Росією, це проблема орієнтації (Європа чи Азія, Росія тобто), це Схід і Захід України, це призначення України на Сході Європи і в Європі, це проблема національної єдності, це необхідність виховання українця нового типу і подолання комплексу меншовартості, це пошук національної ідеї, що за своїм обсягом навіть ширша, ніж ідея державності, яка завжди була найвищим і безперечним імперативом нації. Це стосується і низки професійних питань теорії і практики української преси (розуміння функцій преси, проблем її свободи і національної відповідальності, професійної етики, навіть проблем журналістської майстерності). У західноукраїнській публіцистиці (найперше в публікаціях митрополита Шептицького, С. Бандери, Ю. Вассияна, Д. Донцова, Ю. Липи, Олега Ольжича, І. Франка) є чимало пророчих думок і передбачень, що сьогодні справджуються. Це дає підстави говорити про західноукраїнську пресу не просто як про сторінку минулого. Її історичне значення, її нескороминучість, непроминальність актуалізується нашим сьогоденням.

Треба зазначити тісний зв'язок історії західноукраїнської преси і політичної думки. Річ не лише в тім, що преса була трибуною і речником політичної думки, а й у тому, що в середовищі публіцистів зароджувалися і формувалися нові політичні ідеї. Дещо уточнивши думку М. Шлемкевича, висловлену в праці «Новочасна потуга (ідеї до філософії публіцистики)», можна

[1] Кравців Б. Підчеркуємо і з'ясовуємо. *Голос*. 1937. 17 жовт.

стверджувати, що наш світогляд формували не вчені і філософи, як на Заході, а публіцисти (певною мірою М. Грушевський і І. Франко були винятком). Так у середовищі публіцистів (Ю. Бачинський, І. Франко, «Молода Україна») відновилася ідея державності, у молодіжній пресі початку ХХ ст. зародилася ідея збройної боротьби за державність, публіцист Д. Донцов обґрунтував ідею і необхідність відокремлення від Росії, завдяки йому ж у західноукраїнській пресі було започатковано тему націоналістичного світогляду. Інакше кажучи, практично не було проблеми, що була предметом економічної, суспільно-політичної, мистецької думки, яку б не обговорювала і не висвітлювала преса.

По-різному говорили про історію і шлях української преси – як про важкий і тернистий (І. Кедрин, М. Масюкевич), трагічний (М. Шлемкевич), боротьби (З. Кузеля). Останнє визначення – найближче до істини, але уточню: це шлях боротьби й ідеї, це шлях боротьби за українську ідею. Цей шлях починався із національного відродження, виховання національної самосвідомості й гідності, з відновлення й утвердження ідеї державності. Він починався словом, а формально завершився чином, збройною боротьбою в роки Другої світової війни і в повоєнні роки на окупованих українських землях. Я сказав «формально», бо залишилися живими традиції західноукраїнської преси і в радянські тоталітарні часи, бо насправді завершення цього шляху – це відновлення української державності в 1991 р. На цьому шляху західноукраїнська преса виконувала роль своєрідного П'ємонту – і в цьому її історична заслуга, у цьому полягає її феномен.

Важливим питанням історії української преси є її періодизація. Єдиного погляду в середовищі сучасних істориків нема, бо вони не можуть дійти згоди у визначенні єдиного й обґрунтованого критерію періодизації. Але спочатку про зміст понять. Ще раз мушу повторити, що українська преса – це ті видання, які висловлюють і захищають українські національні інтереси,

основною концептуальною засадою яких є українська державність. Такі видання можуть виходити будь-якою мовою і поза Україною. Ось чому я не вважаю українською пресою ту україномовну пресу радянського періоду (за винятком преси українського підпілля, а також руху опору радянській системі 50–80-х років), українськомовні періодичні видання, які були друкованими органами німецької окупаційної влади під час Другої світової війни, ті українськомовні видання, які фінансували чужі уряди (СРСР, Польщі, Румунії), щоб розколоти український визвольний рух, так само не належить до корпусу української і москвофільська преса.

Періодизація – це членування журналістського процесу для визначення часових проміжків (тобто окремих періодів) цього процесу. Кожен із цих періодів якісно відрізняється від попереднього і наступного, є цілісним, завершеним, але водночас є органічним складником загального історичного (журналістського) процесу.

Різноманітність, неодностайність у підходах до періодизації журналістського процесу можна пояснити тим, що дослідники по-різному розуміють суть і специфіку преси як соціального інституту. Окрім цього, критерій періодизації потрібно шукати не серед «фактів» власне журналістського процесу, а на іншому, вищому рівні національного буття (в історії завжди можна знайти «потрібні» факти для обґрунтування майже будь-якої ідеї). На мою думку, таким критерієм повинна бути лише ідея державності. Саме державність стала у XX столітті «альфою і омегою» української політичної думки і практичного буття української нації, метою національно-визвольних змагань, сенсом існування нації. Ідея української державності має тисячолітню історію (ту, яку в нас намагається вкрасти Росія). Ідея державності як критерій має всезагальний універсальний характер у всіх сферах українського національного життя. Стан, рівень, форма і спосіб реалізації ідеї державності адекватно відтворюють зміст

історичного розвитку української нації в кожному з історичних періодів. Цей критерій – історично вагомий (містить найвищий національний ідеал), універсальний (стосується усіх сфер життєдіяльності української нації в усі часи), історично неперервний (навіть за втрати державності ідея державності існувала в історичній пам'яті народу), він однорідний, однозначний і внутрішньо несуперечливий.

Ось чому я пропоную таку періодизацію.

Дожурналістський (протожурналістський) період тривав від часів Київської Русі до появи «Зорі Галицької». І. Михайлин, прихильник існування «пражурналістики», вказує на такі національні джерела української журналістики, як «Літопис Руський», «Повість минулих літ», «Київський літопис», «Галицько-волинський літопис». На його думку, «Літопис Руський» із журналістикою споріднює багато ознак (тяжіння до періодичних записів, інформаційна насиченість); інші джерела – «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона та «Повчання» Володимира Мономаха; наступне джерело – усна народна творчість; І. Михайлин повторив думку П. Федченка про те, що кобзарі й піснярі – це своєрідні проповідники й інформатори, народні трибуни. Цим джерелом була й полемічна література (кінця XVI–початку XVII століття), особливо йдеться про те, що було пов'язане з Берестейською унією 1596 року, що відновила наш зв'язок з Європою і відмежувала нас від Московії. Важливим елементом, як стверджує І. Михайлин, була в переджурналістську добу і проповідницька проза (Транквіліон Ставровецький, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Лазар Баранович; за приклад проповідницької пражурналістики, на думку І. Михайлина, може правити казання А. Радивиловського із збірника «Вінець Христов» під назвою «Слово 1-е часу войни, побуждаючее воїнов християнських до поткання ся з турками і татарами» (1677). Таким джерелом були і козацькі літописи (Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, а також ано-

німний твір «Історія Русів», джерелом була і творчість мандрівних дяків. І. Михайлин слушно вказав на джерела української журналістики, але не вказав на те, що могло бути протожурналістикою в контексті української історії. Наприклад, А. Животко вбачав зародок української преси у друкованих універсалах гетьмана І. Виговського.

Як окремий період можна визначити **відтинок історичного часу від 1776 до 1848 року**, бо вже виникла на українських землях друкована преса, яку я не вважаю суто українською. Йдеться про газету «Gazette de Leopol» (Львів, 1776). У підросійській Україні перші часописи виникли в Харкові. Це «Харьковский еженедельник» (1812), вийшло дванадцять чисел. Інші видання – «Одесский Вестник» (1827–1893), «Киевские Объявления» (1835–1838, 1850–1858) – сурогат газети, як зазначав А.Животко.

Дещо детальніше про інші періодичні видання у Харкові. Це «Харьковский Демокрит» (1816). Журнал був двомовним, демонстрував місцевий патріотизм. Щоб довести його приналежність до української преси, потрібно зрозуміти, чи була в цьому журналі саме проукраїнська орієнтація. Дещо виразнішим був «Украинский вестник» (1816–1819). І. Михайлин вважає саме цей журнал початком української журналістики в Харкові, а не «Харьковский Демокрит», оскільки журнал вирізнявся українською тематикою, в ньому відчувалася українська стихія. Цього не було в «Украинском журнале» (1824–1825).

Період 1848–1900 роки. Він почався з появи «Зорі Галицької» (1848). Ця газета була фактично друкованим органом Головної Руської Ради. На сторінках «Зорі Галицької» Головна Руська Рада оприлюднила свій маніфест, в якому було визнано, що галицькі українці належать до великого 15-мільйонного українського народу. З цього видання і почалася історія української преси. На противагу «Собор Руський» (складався із спольщених українців) почав видавати «Dnewnyk Ruskyj» (редактор

І. Вагилевич), що виходив двома мовами: кирилицею і латинкою. Не був українським і «Галицько-Руський Вестник» (згодом «Вестник»), який фінансував уряд.

Цей період позначений появою москвофільської преси. Москвофільство – прокляття нашої історії, що й нині роз'їдає українську ідентичність. Москвофіли й «Зорю Галицьку» захопили, з 1853 року вона явно москвофільська. До кінця століття тривала боротьба між національно свідомою частиною українського суспільства і москвофілами, які з погордою ставилися до української нації, її культури, мови. Москвофільська преса виходила завдяки щедрій фінансовій підтримці російського уряду і сумлінно йому прислуговувала.

У боротьбі з москвофільською пресою гартувалася преса народовців, які стояли на українських національних позиціях. Спочатку це часопис «Вечерниці» (1862–1863), згодом «Мета» (1863–1865), науково-літературний часопис «Нива» (1865), «Русалка» (1866), «Правда» (1867), «Батьківщина» (1879–1889). Найважливішою подією другої половини XIX століття, що вплинула на політичне життя українського суспільства Сх. Галичини й інших регіонів, була поява газети «Діло» (1880-1939). Водночас із «Батьківщиною» і «Ділом» починає виходити журнал «Зоря».

У 90-х роках почалася диференціація політичної думки. Звернули увагу на себе журнали, які за допомоги М. Драгоманова видавали І. Франко і М. Павлик – («Друг», «Громадський друг», «Світ» (за редакцією І. Франка та І. Белея), «Товариш» (ред. І. Франко).

1890 року було засновано Українську радикальну партію (УРП). Її друкованим органом був двотижневик «Народ», згодом органом УРП став «Громадський голос» (почав виходити 1895 року).

1894 року оформилася Українська соціал-демократична партія. Її орган – часопис «Воля» – почав виходити 1900 року.

1899 року було створено Українську націонал-демократичну партію. Її неофіційним органом була газета «Діло».

XIX століття закінчувалося для української журналістики в Галичині обнадійливо: спочатку виходив журнал «Зоря» (з 1894 року, а з 1898 року у Львові почав виходити «Літературно-науковий вісник», починається історія української преси на Буковині – газета «Україна» (1893), місячник «Селянин» (1895–1896).

У підросійській Україні теж були спроби видавати українську періодику. Журнал «Основа» почав виходити 1861 року за редакцією П. Куліша (вже після смерті Т. Шевченка). «Основа» була двомовною. Виходила вона неповних два роки. Інше видання – «Черниговский Листок» Л. Глібова (1861–1863).

1863 року появився циркуляр Валуєва, 1876 року – Емський указ. Російський уряд не міг дозволити українському народові розвиватися. Проте 1874–1875 років вийшли два томи «Записок» південно-західного відділу Географічного товариства у Києві, у 1882–1906 роках російською мовою виходила «Киевская Старина».

Змістом цього першого і суперечливого періоду української журналістики було формування української національної ідентичності (її збереження, захист), становлення національної свідомості. Відрадним явищем в історії української преси була поява преси нашої діаспори за океаном – це газети «Америка» (1886), «Свобода» (1893).

Період 1900–1914 роки. Упродовж попереднього періоду завершився процес національного самоусвідомлення. На початок цього періоду припадає поява брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900). Наявна структура політичних партій – Українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія, Християнсько-суспільний союз (газета «Руслан» як друкований орган). Діють такі потужні товариства, як НТШ і Просвіта. Розвивається і міцніє структура економічного життя українців, сформувалася структура молодіжних товариств (Сокіл,

Січ, Пласт) та їхньої преси. Виникають таємні військові гуртки та Українські січові стрільці. Найважливіші видання цього періоду – «ЛНВ», «Діло», «Свобода» (орган УНДП), «Воля» (згодом «Земля і воля», орган УСДП), «Громадський голос» (орган УРП). Водночас розвивається професійно-фахова, станова преса, а також преса літературно-мистецька. Менш помітною була українська преса на Буковині. Тут продовжувала виходити газета «Буковина». Виходили «Промінь», «Каменярі» (газети для вчителів). Дуже важливим було відродження української преси у підросійській Україні внаслідок революції 1905 року: в грудні у Лубнах вийшло перше число «Хлібороба», наступні видання – «Рідний край» у Полтаві, щоденна газета «Громадська думка» в Києві (1906), «Рада» (1906). Багато видань виходили на провінції. М. Грушевський перевів до Києва «ЛНВ». Політичні партії виникли і в підросійській Україні – Революційна українська партія, Українська соціалістична партія, Українська народна партія, Українська радикально-демократична партія, Українська соціал-демократична робітнича партія. Легально виходила партійна преса – друковані органи соціал-демократів – «Боротьба», «Слово». У Москві виходив російською мовою журнал «Украинская жизнь», а також «Зоря», в Петербурзі – «Вільна Україна». Замість «Киевской старины» з 1907 року почав виходити журнал «Україна». Помітними виданнями були журнали «Українська хата» (з 1909 року), «Дзвін» (з 1913 року, марксистського спрямування). Поступово відбувається розгалуження преси і появляються мистецькі видання («Сяйво»), педагогічні («Світло»), господарські («Рілля», «Українське бджільництво»), санітарно-гігієнічні («Життє і знаннє»), кооперативний рух мав часопис «Наша кооперація»[1].

На початку XX століття продовжувала виходити і преса української діаспори в США і Канаді. В Європі виходили україн-

[1] Мукомела О. На зламі віків: Українська журналістика на початку XX ст.: навч. посіб. Київ: Грамота, 2010. 240 с.

ські періодичні видання німецькою мовою – «Strahlen» («Промінь»), «Ruthenische Revue» («Галицький огляд»), «Ukrainische Rundschau» («Український огляд», «Ukrainische Korrespondenz» («Українська кореспонденція»).

Наступний період припадає на роки Першої світової війни (1914–1918). Суть цього історичного періоду – в державницькій ідеології Січових стрільців, які добровільно зголосилися до австрійського війська. Легіон УСС – це перша військова формація українського народу в ХХ столітті. Її наявність свідчила про бажання українців бути на політичній карті Європи і світу, про готовність захищати зі зброєю в руках національні інтереси українського народу і здобути державну незалежність.

Про стрілецьку пресу цього періоду. Виходили друковані (журнал «Шляхи») і рукописні видання Січових стрільців[1].

Наприкінці серпня 1914 російська армія вже була у Львові. Окупанти поводилися брутально: заборонили діяльність українських товариств і преси, митрополита Шептицького вивезли до Росії, грабували майно. «Діло» і «Свобода» почали виходити у Відні (польські й москвофільські газети продовжували виходити).

Відступаючи з Галичини, окупанти забрали із собою багато тисяч заручників. Після відступу у Львові почала виходити газета «Українське слово». У підросійській Україні з вибухом війни влада заборонила (вже наступного дня) «Раду», потім журнал «Українська хата», на початку січня 1915 року було заборонено «ЛНВ», «Дзвін», «Світло», «Сяйво», «Україну» та інші видання. Нелегально вийшло кілька гасел «Боротьби» (1915). Упродовж 1915–1916 років у Петербурзі виходило «Наше життя», орган Української соціал-демократичної робітничої партії. У Москві виходила «Тепла роса» і «Промінь», який згодом залишився єдиним українським виданням.

[1] Кость С. Історія української військової преси. Львів, 2018. 340 с.

Під час війни у Відні виходив журнал «Вістник Союзу Визволення України» (1914–1918). Появився і такий цікавий феномен в історії української преси, як таборова преса: у таборах полонені українці (вояки російської армії) видавали свої журнали («Просвітний Листок», «Громадську думку», «Розвагу», «Розсвіт», «Вільне слово» (це були табори на території Австрії та Німеччини). За допомогою друкованого слова малороси ставали українцями.

Лише після лютневої революції 1917 року українська преса почала відновлюватися («Нова Рада», «Робітнича газета», «Народна воля», «Боротьба», «Самостійник» М. Міхновського). Цей процес охопив не лише Київ, але й провінцію.

Українська преса зародилася навіть на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході, в багатьох повітах Курщини і Воронежчини.

Період української революції (1917–1920). Наприкінці 1917 року більшовицька Росія, яка не могла обійтися без українського хліба і вугілля, розпочала війну проти України. Перед тим у Харкові відбувся Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики проголосили радянську владу й обрали керівні органи. Так почалася нібито внутрішня, громадянська війна (можна порівняти з нинішньою ситуацією на Сході України). Після захоплення Києва наприкінці січня 1918 року російські більшовики заборонили «Народну волю», «Робітничу газету», «Боротьбу». З перервами виходила лише «Нова Рада» (там було надруковано знаменний «Лист без конверта» – С. Єфремов звертався за Ю. Коцюбинського, який командував т. зв. «українським» військом). Після відступу більшовиків українські видання відновили свою діяльність. Появилися й нові видання («Самостійник», орган Української партії самостійників-соціалістів, «Відродження», цей часопис видавало Військове міністерство УНР). Гетьманський переворот наприкінці можна оцінювати по-різному, але завершився цей період грамотою П. Скоропадського про федерацію з Росією. «Нова Рада» оцінила гетьманський переворот як початок кінця україн-

ської державності. Запровадження цензури, якої не було за часів Центральної Ради й УНР, було промовистим фактом. Влада гетьмана переслідувала ту пресу, яка підтримувала Центральну Раду.

За часів Директорії було створено Міністерство преси й пропаганди. Почав виходити урядовий орган – «Вісник УНР». Центральне інформаційне бюро реорганізували в Головне управління преси й інформації. Проте ефективного функціонування української преси досягнути не вдалося, постійна полеміка між партійними виданнями була на шкоду українській державності. Більш-менш засобом захисту й розбудови армії української державності була військова преса часів Директорії («Військовий науковий Вістник Генерального Штабу У.Н.Р.», «Січовий Стрілець», «Ставка», «Україна», «Новини», «Стрілецька думка»), періодичні видання окремих частин Дієвої Армії УНР.

Подібна ситуація була і в Західно-Українській Народній Республіці, перед якою теж стояло завдання налагодити інформаційно-пропагандистську діяльність. Основні видання – «Вістник Державного секретаріату військових справ», місячник «Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки», урядова щоденна газета «Республіка». Виходила повітова преса («Станиславівський голос», «Голос Поділля», «Український голос», «Покутський вістник», «Дрогобицький листок», «Стрийський вістник», «Голос з-над Буга» та інші). Після переходу через річку Збруч активною залишилася лише військова преса Галицької Армії («Стрілець», «Стрілецький шлях», «Полева газета», «Український козак», вищезазначений «Вістник Державного Секретаріату Військових справ»).

Усі наведені видання (і ЗУНР, і УНР) дають багатий фактологічний матеріал для аналізу тодішньої ситуації України, а головне – для з'ясування причин поразки української революції. Головний зміст цього періоду зрозумілий – боротьба за українську державність на полях воєнних битв, які закінчилися поразкою.

Наступний період – міжвоєнна доба (1920–1939). У результаті Першої світової війни на європейській політичній карті появилися нові держави, але «14 пунктів» Вільсона не передбачали незалежності для 40-мільйонного українського народу. Ні УНР, ні ЗУНР не здобули міжнародного визнання й підтримки. Битви на полях війни і битви дипломатичні завершилися для українців поразкою. Українська політична думка мала кілька предметів для роздумів: 1) як відновити українську державність, якими шляхами йти до державності; 2) як реалізувати обіцяну автономію в межах таких держав, як Польща й Чехословаччина; 3) як зробити Україну українською в межах т. зв. СРСР, тобто у федерації з більшовицькою Росією. На перше запитання відповів Є. Коновалець зі своїми соратниками: шлях до відновлення державності лежить через українську національну революцію. Це було основним у програмі Української військової організації, яку вони створили наприкінці серпня 1920 року. Згодом, 1929 року, було створено ОУН, яка теж орієнтувалася на революційний шлях відновлення державності.

Якщо Є. Коновалець і його однодумці першими створили нелегальну організацію для збройної боротьби за відновлення української державності, то Д. Донцов був першим серед публіцистів, хто проаналізував причини поразки української революції. Ці причини він вбачав у пацифізмі вождів української революції, в запізнілому рішенні створити боєздатну українську армію, в соціалістичних утопіях та демократичних ідеалах, у шкідливих сподіваннях на «демократичну» Росію, в нерозумінні того, що Росія – найнебезпечніший ворог України. Донцов уважав, що українська революція потребує українців нового типу. Він обґрунтував і націоналізм – нову течію в українській політичній думці.

Ні в Польщі, ні в Чехословаччині українці не отримали обіцяної автономії. У Радянському Союзі російський більшовизм спочатку пішов на поступки: в 1923 році РКП(б) прийняла ухва-

лу про коренізацію (залучення до керівництва національних кадрів), в Україні ця т. зв. «українізація» закінчилася судовим процесом над СВУ і Голодомором 1932–1933 років.

Міжвоєнна доба була насиченою подіями – несправедливе рішення Ради амбасадорів у березні 1923 року, створення УВО і ОУН, терористичні акти УВО–ОУН, судові процеси над членами ОУН, невпинна боротьба українців Галичини за свої національні інтереси, Голодомор і репресії проти української інтелігенції в підросійській Україні. Завершився цей період проголошенням незалежної Карпатської України.

Військова преса цього періоду – це вагоме явище в історії української преси[1]. Розвивалася преса української діаспори, особливо на північноамериканському континенті («Свобода», «Америка», «Канадійський фармер») [2]. Проте апогей розвитку української преси – це західноукраїнська преса міжвоєнної доби.

Основні структурні елементи західноукраїнської преси того часу:

- преса регіонів (Східної Галичини, Волині, Буковини, Карпатської України);
- преса політичних партій та рухів;
- провінційна преса;
- преса громадських організацій та товариств;
- преса, що відображала різноманітні види життєдіяльності суспільства і людини (економічна, професійна, літературно-мистецька, спортивна, краєзнавча тощо);
- преса, розрахована на читачів, яким притаманні певні демографічні ознаки, вікові чи статеві (жінки, молодь, підлітки, діти).

Безперечно, що у всіх західноукраїнських регіонах основою була партійна преса, особливо це стосується партійної преси Східної Галичини. Преса УВО – журнал «Сурма», преса Організа-

[1] Кость С. Історія української військової преси…

[2] Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен, 1977. 341 с.

ДОНцов КІХОТ
...»Я один - одинський лицар,
Всіх вас разом визиваю,
Битьси на життя і смерть!«
(І. Франко — Дон Кіхот)

Рис. 1

МІРКУВАННЯ МОДЕРНОГО ПОЕТА

Антонич: Щоби добути літературну нагороду, не вистарчить писати одною рукою...

Рис. 2

РЕДАКЦІЙНА КОЛЄҐІЯ НОВОГО ЖІНОЧОГО ЧАСОПИСУ »ЖІНКА«

Колеґія у складі: головна редакторка Мілєна Рудницька, літературна референтка Михайлина Рудницька, музична рецензентка Антонина Рудницька і політична редакторка Іванна Кедрин-Рудницька, — при праці.

Рис. 3

ПО ІНТЕРВЮ КОРЕСПОНДЕНТА »І.К.Ц.« З ПОСЛАМИ УНДА

Як виявилося, кореспондент з І. К. Ц., вибираючись на розмову до Унда, ходив засягнути інформацій до »Українських Вістей«.

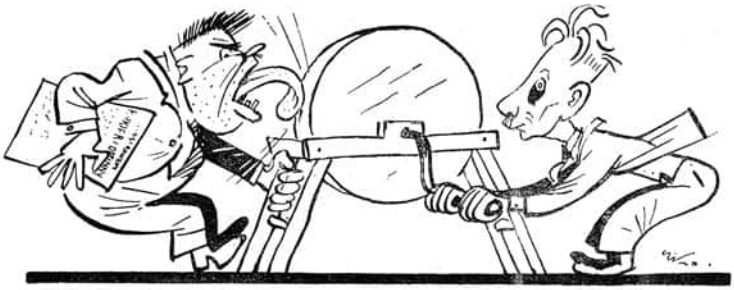

Ред. Падіїв до кореспондента »І.К.Ц.«:
— Ви, ніврок, маєте острий язик, але не пошкодить, як я сам його ще трохи підострю!..

Рис. 4

МАНДРІВНИКИ.

Виставу стрілецьких пам'яток У.С.С. під проводом др. Іванця перенесено зі Львова до Станиславова.

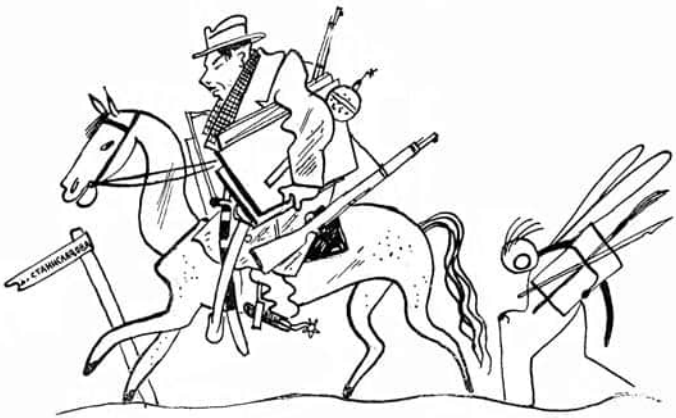

Нашому кінооператорові вдалося схопити цікаву світлину з мандрівки д-ра Іванця, б. поручника кінноти в дорозі до Станиславова. За ним поспішає »Комар«.

Рис. 5

ДЕ ЗГОДА В СЕМЕЙСТВІ

Передконгресовий Комітет ухвалив, щоб на час від 1. — 22.січня, українські газети запереставали всяку гризню між собою.

Назарук до Кедрина:

...І веліли, щоб між нами
Від тепер вже був спокій,
Щоб братався вовк з вівцями,
Та щоб я навіки з вами
Був як друг, як брат, як свій.

(З »Лиса Микити«).

Рис. 6

З НАШОГО МИСТЕЦТВА.

Українське Товариство Прихильників Мистецтва виступило проти ред. М. Голубця за його статті з нагоди 30-ліття українського мистецтва.

Ред. Голубець: Ого! Зачіпив собі гніздо шершенів!...

Рис. 7

Як ковбаса і чарка то минеться сварка
Кажуть, що на Балі Української Преси
підбудеться під знаком ободнання.
БАЛЬ ПРЕСИ
Ред. Назарук: Випиймо за згоду. Най від нині пропаде всяка
сварка між нами у газетах і з цієї нагоди бажаю вам всього
того, що ви бажаєте мені!...
Ред. Мудрий: Вже знов зачинаєте?!...

Рис. 8

РАДИКАЛЬНА КВОЧКА.

Др. Стахів: Чоловік часом самий не знає, що висидить...

Рис. 9

Рис. 10

ції українських націоналістів – «Розбудова нації», «Наш клич», «Наш фронт», «Український націоналіст», «Бюлетень КЕ ОУН на ЗУЗ», «Голос нації», «Юнак», «Юнацтво»; преса Українського національно-демократичного об'єднання – «Свобода», «Шлях нації», Української соціалістично-радикальної партії – «Громадський голос», Фронту національної єдності – «Батьківщина», «Перемога», «Українські вісті»; Української католицької народної партії – «Нова зоря». Провідну роль відігравали такі видання, як «ЛНВ» і «Вістник» Д. Донцова, газета «Діло»[1].

ОУН була тією політичною силою, що визнавала єдиним загальним шляхом відновлення української державності збройну революційну боротьбу. Тому в 20–30-х роках XX століття впадає в око протистояння між тими, хто прагнув до безкомпромісної боротьби за українську державність, і тими, хто схилявся до легальних форм – до політичної боротьби, хто лояльно ставився до окупаційних влад, що іноді межувало з угодовством. У міжвоєнну добу сформувалася воєнна доктрина українського визвольного руху. Основні ідеї воєнної доктрини: державність – це єдина головна ідея і мета; збройна боротьба – єдиний реальний шлях до відновлення державності; потрібні й нові лідери й українець нового типу (вольовий, рішучий, безкомпромісний, готовий до самопожертви); віра у власні сили. Ці ідеї були концептуальними засадами української воєнної доктрини.

Наступний період – роки Другої світової війни (1939–1945). Для українців Друга світова війна почалася раніше, ніж для інших народів Європи. Я маю на увазі боротьбу за Карпатську Україну 1938–1939 років. Карпатська Україна зазнала поразки, але й ця програна битва не означала закінчення боротьби за державність. Вибух Другої світової війни започаткував новий період в історії України (зрозуміло, що в історії україн-

[1] Кость С. Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 514 с.

ської преси теж). Війна актуалізувала українське питання, а початок війни між Німеччиною й Радянським Союзом створював теоретичну можливість для реалізації ідеї української державності. Українські політичні партії на західноукраїнських землях припинили своє існування після того, як Німеччина і Радянський Союз в черговий раз поділили розгромлену Польщу. Свої структури зберегла лише Організація українських націоналістів. Проте і в її лавах не було єдності. Вбивство Є. Коновальця (1938), неоднозначне ставлення Проводу українських націоналістів до подій у Карпатській Україні, потреба виробити нову концепцію визвольної боротьби – усе це спричинило розкол в ОУН. На II Великому зборі ОУН (квітень 1941 року) радикально налаштовані члени ОУН обрали своїм очільником С. Бандеру. Цю частину колись єдиної ОУН почали називати ОУН(р), тобто ОУН революційною (або ОУН(б) – від прізвища свого очільника. Документ «Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки» (травень 1941 року) свідчить, що ОУН(р) на чолі із С. Бандерою прагнула використати війну із Радянським Союзом (передбачення її було правильним) для розгортання боротьби за Суверенну Самостійну Українську Державу.

30 червня 1941 року ОУН(р) скликала у Львові Національні збори, які прийняли текст «Акту відновлення Української Держави». Проте існування України як незалежної держави не входило в плани нацистської Німеччини. У квітні 1942 року відбулася друга Конференція ОУН(р). У політичних постановах було зазначено, що ОУН(р) творить і розбудовує політичні й військові сили, а національно-революційних шлях боротьби за українську державність конференція визнала єдино правильним.

У жовтні 1942 року було створено Українську Повстанську Армію (цей процес був тривалий). Так появилася українська військова сила, яка почала збройну боротьбу проти німецьких окупантів і радянських партизанських загонів. У серпні 1943 року відбувся Третій Надзвичайний Великий збір Організації україн-

ських націоналістів. На ньому визнали, що перехід до збройних форм боротьби був правильним, розглянули й деякі питання програмного характеру. На початку липня 1944 року створили Українську Головну Визвольну Раду, яка мала виконувати функції тимчасового парламенту. Документ «Платформа Української Головної Визвольної Ради» підтвердив концепцію боротьби на два фронти – проти «московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів». Майже в усіх документах ОУН(р) і УГВР наявна теза про необхідність боротьби за українську державність. Україна зазнала дуже великих втрат під час війни. Великих втрат зазнали і обидві ОУН – ОУН на чолі зі С. Бандерою і ОУН на чолі з А. Мельником. Легально існував Український центральний комітет (УЦК), який дозволила німецька влада. УЦК намагався організовувати життя українців на території т. зв. Генеральної Губернії. Керівництво УЦК прийняло рішення про створення Дивізії «Галичина». Це сталося після поразки Німеччини під Сталінградом. Було зрозуміло, що поразка Німеччини у війні неминуча. Керівництво УЦК вважало, що потрібно мати українську військову формацію, яка б допомогла захищати інтереси українського народу на міжнародній арені.

Про пресу періоду війни. Газети, які виходили українською мовою і були друкованими органами німецької окупаційної влади, – це не українська преса. Але під крилом УЦК виходила низка видань: «Краківські вісті», «Наші дні», «Малі друзі», «Дорога». У Рівному виходила газета «Волинь», у Києві – «Літаври». У Дивізії «Галичина» виходив тижневик «До перемоги». Нелегально виходили видання ОУН («Ідея і чин», «Вісті», «За самостійну Україну», «За Українську Державу», «Юнак», «На чатах»), УПА («До зброї», «Повстанець», «Шлях перемоги», «Чорний ліс», «Щоденні вісті», «Стрілецькі вісті», «Український перець» та інші).

Останній період – повоєнний, який завершується 1991 року відновленням української державності. Починався він боротьбою українського збройного підпілля, яка тривала

майже до кінця 50-х років. Була ця боротьба трагічною, без надії на успіх, адже ніхто не сподівався, що Захід дозволить окупувати ще одному тоталітарному режимові майже половину Європи, а розрахунок на конфлікт між Заходом і Радянським Союзом не справдився. Зате почалася «холодна війна», яку Радянський Союз програв. Початком «холодної війни» вважають виступ В. Черчілля у Фултоні 5 березня 1946 року, бо він заявив, що Європа розділена «залізною завісою» і закликав об'єднати зусилля США і Великобританії для боротьби з експансіоністською політикою СРСР. «Холодна війна» охоплювала політичні, економічні, культурні, пропагандистські засоби боротьби, а також постійне військове протистояння. До розвалу СРСР спричинилося не лише протистояння із Заходом. У Радянському Союзі зростав і внутрішній опір. Друга половина 40-х років – 50-ті роки – це боротьба українського підпілля. Воно цю боротьбу виграло морально, бо було джерелом боротьби майбутніх поколінь. Українські націоналісти очолювали і повстання в таборах ГУЛАГу. Елементи руху опору такі (найвідоміші): Українська робітничо-селянська спілка (1958–1961) на чолі з Л. Лук'яненком, Український національний фронт (М. Дяк, Д. Квецко, З. Красівський та ін.), рух шістдесятників, Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Преса цього періоду – вищезазначена преса українського збройного підпілля, яка виходила ще й на початку 50-х років. Це журнал УНВ «Воля і Батьківщина» (1964–1967), «Український вісник» (1970–1972), преса т. зв. неформальних організацій, які виникли наприкінці 80-х років, преса української діаспори.

Запитання для самоконтролю й обговорення

1. Обґрунтувати використання понять «пражурналістика» і «протожурналістика», зазначити відмінність між ними.
2. У чому полягає значення винаходу Гутенберга?
3. У чому дискусійність визначення змісту поняття «українська преса»?
4. Що є критерієм періодизації журналістського процесу? Вказати основні періоди історії української преси
5. Що таке структура преси?

Завдання

1. Укладіть бібліографію праць до кожного із питань першого розділу.
2. Назвіть ті видання (друковані, радіо- і телеканали, інтернет-видання), які не можна назвати українськими, обґрунтуйте свою думку.

Розділ 2

ЖУРНАЛІСТИКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ І ПРОФЕСІЯ (еволюція, трансформація, зникнення?)

2.1. Що таке журналістика?

На запитання, чому молоді люди обирають професію журналіста, відповідають по-різному, і відповіді неоднозначні. Здебільшого переважають традиційні романтичні уявлення про цю професію. Розважливі й практичні випускники школи хочуть бути «айтішниками», бізнесменами, а ті, хто хоче доробитися великих грошей і піднятися по суспільній драбині (найшвидше і найпростіше), той іде в юриспруденцію. Це добре, що в журналістику ще йдуть романтики, мрійники, ідеалісти і з літературним талантом – з них будуть і безстрашні репортери, і глибокі аналітики. Спочатку мало хто усвідомлює, що журналістика – це і романтика, і повторювані монотонні теми, і жорсткий конвейєр, і невпинна робота над собою (завдяки самоосвіті), і необхідність розуміти складні процеси в усіх сферах життя, й складні ситуації із суперечливим морально-етичним змістом, і загострене почуття інтелектуальної свободи й гідності, й право на свободу думки і слова (мовленого чи написаного), і професійний обов'язок бути якщо не творчим, то принаймні креативним.

Теоретики теж неодностайні у визначенні змісту журналістики.

Для В. Здоровеги – це вид творчої діяльності, але журналістська діяльність – це абсолютно самостійний і дуже специфічний вид суспільної діяльності[1]. В І. Михайлина можна прочитати різні варіанти: журналістика – це галузь універсальної духовної діяльності[2], але в словнику-довіднику «Журналістика» він дає розширене визначення: «1. Соціальний інститут, створений з метою забезпечення всебічного та об'єктивного інформування суб'єктів суспільного життя про соціальну дійсність, що необхідне для оптимального функціонування всіх інших інститутів і суспільства загалом як саморегульованої системи; 2) форма громадської та літературної діяльності зі збирання, опрацювання та поширення інформації через канали масової комунікації, пресу, радіомовлення, телебачення, інформаційні агентства, електронні канали зв'язку; 3) періодичні видання загалом, а останнім часом – всі засоби масової інформації, у т. ч. ефірні та електронні; 4) наукова дисципліна, що вивчає різноманітні проблеми цього фаху; 5) професія творчого працівника медіа»[3]. У В. Жадька знаходимо таке визначення: «Журналістика – це передусім потужна зброя пізнання, освоєння і перетворення дійсності, сила якої полягає в тому, що вона правильно відображає динаміку життя, діалектику його розвитку, могутність поступального руху. Журналістика визначається як, по-перше, одна з форм суспільно-політичної діяльності, літературно-публіцистична праця в газетах, журналах, видавництвах, органах масової інформації, радіомовленні й телебаченні, про-

[1] Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості: підручник. Львів: ПАІС, 2004. С. 27.

[2] Михайлин І. Основи журналістики: підручник: 5-те вид. перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2011. С. 25.

[3] Журналістика: словник-довідник / акт.-уклад. І. Л. Михайлин. Київ: Академвидав, 2013. С. 70–71.

фесія журналіста; по-друге, наука, що вивчає закони літературно-публіцистичної діяльності, що розробляє методи ведення та організації роботи періодичних видань, редакцій радіомовлення і студій телебачення; по-третє, система періодичних видань і газети, журнали, альманахи, вісники, бюлетені»[1].

Найбільшу кількість визначень пропонують О. Гриценко, Г. Кривошея, В. Шкляр:

«Журналістика – вид громадської діяльності по періодичному поширенню соціальної інформації через канали комунікацій.

Журналістика – твори, з яких складаються номери газет та журналів, програми телебачення і радіомовлення тощо, тобто продуктів журналістської діяльності.

Журналістика – вид творчості у сфері соціально-політичної практики, завдання якої – збір, поширення та зберігання інформації.

Журналістика – вид мистецтва і форма масово-інформаційної діяльності значної групи людей у виробництві, політиці, науці, культурі.

Журналістика – система засобів масової інформації (ЗМІ), за допомогою якої відтворюється картина суспільного життя сьогодення.

Журналістика – наука, що вивчає історію засобів масової інформації, їх принципи і функції, закони літературно-публіцистичної творчості»[2].

Автори цього посібника пропонують навіть самим читачам зробити вибір.

У всіх цих визначеннях є слушні, є неточні, а є й помилкові міркування. Скажімо, не є журналістика ні видом літе-

[1] Жадько В.О. Журналістика та основи редакторської майстерності: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. С. 13.

[2] Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської діяльності. Київ, 2000. С. 6–7.

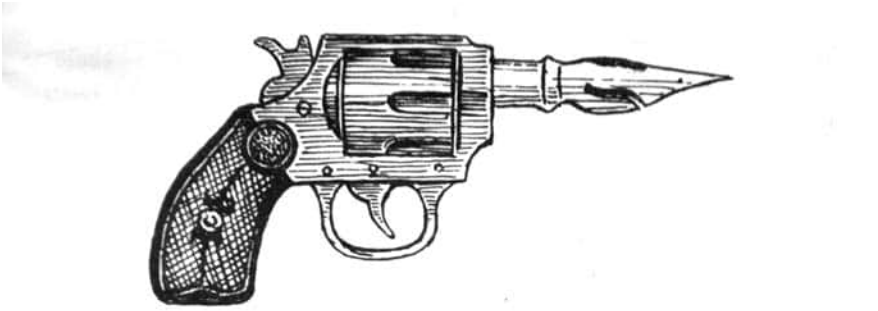

To byly tedy všechny rady, které jsem zodpověděl dle svého nejlepšího svědomí. Jak vidíte, nevyhýbal jsem se žádné otázce. Poctivě jsem luštil i nejzáhadnější otázky, a odměna za to?

Když to tedy vyšlo a čísla byla již rozeslána, objevil se v mém bytě náhle majitel toho časopisu. Jeho šat byl v nepořádku, vousy rozcuchány a přišel bez kravaty.

Рис. 11

ратурної діяльності (хіба в деяких випадках), ні видом мистецтва. Не є вона й наукою, бо журналістикознавство – це історія журналістики й теорія журналістики. Сумнівним є й визначення журналістики як текстів у газеті чи продукту радіомовлення й телебачення. Журналістика як вид творчості, пов'язаної із збиранням, поширенням і зберіганням інформації, – таке визначення теж викликає сумніви, бо потрібно спочатку з'ясувати, що в журналістиці є творчістю. Те, що журналістика є формою пізнання дійсності, – перебільшення пізнавальних можливостей журналісти, хоча як засіб перетворення дійсності її можна сприймати. А що заважає розглядати журналістику як засіб ідеологічної боротьби, як засіб маніпуляції, як пропаганду чи навіть як один із видів комунікаційної діяльності? У чому причина таких розбіжностей, чому теоретики не можуть визначити зміст поняття «журналістики», а лише подають різноманітні значення цього поняття? Що заважає зробити єдине визначення змісту поняття? По-перше, зайва пишномовність і бажання надати журналістиці якомога більшої суспільної ваги. По-друге, описовість у визначенні змісту поняття; по-третє, нерозуміння історичної мінливості журналістики як діяльності (із збереженням основних, сутнісних ознак).

Зрештою, всі автори сходяться на тому, що сутнісною ознакою журналістики як виду діяльності є те, що журналіст (колектив редакції) збирає, опрацьовує і в певній формі (текст, усне слово, зображення) поширює інформацію. Західні практики і теоретики (зазвичай вони міркують зрозумілими поняттями, позбавленими риторики) висловлюють і демонструють саме такий підхід. Зокрема, Ів Аньєс зазначає: «**Журналістика полягає у зборі та опрацюванні інформації, призначеної для громадськості** (читачів, слухачів, глядачів, користувачів Інтернету). Тож фах журналіста має дві взаємопов'язані грані: отримувати та шукати інформацію, з одного боку, надавати їй форму

газетних повідомлень, радіо-телепередач, електронних статей, з іншого»[1].

Інша річ, що журналістику можна розглядати як один із соціальних інститутів (це її найважливіша суспільна роль), і як вид духовної чи інтелектуальної діяльності, і як систему.

Визначення змісту поняття «журналістика» має і теоретичне, і практичне значення: по-перше, наука повинна оперувати точними, а не розпливчастими поняттями і категоріями; по-друге, розвиток технологій спричинився до того, що потрібно розмірковувати і над тим, що не є журналістикою, де закінчується професійна журналістика і починається журналістика аматорська. Уточнення потребує і розуміння професії журналіста – хто є журналістом? Чи стає автоматично журналістом людина, яка має свій блог чи розмістила текст в Інтернеті? А якщо такі тексти появляються нерегулярно? Чи можна визначати причетність до журналістської професії лише на підставі результату – тобто тексту в тій чи іншій формі? Аналогію в літературній діяльності можна знайти: ветеринарний лікар О. Кандиба для нас – все ж поет, чиновник М. Коцюбинський – письменник тощо. Але це не аргумент, бо література і журналістика – це різні сфери діяльності, ба більше, природа їхньої діяльності різна.

2.2. Тенденції розвитку сучасної журналістики як соціального інституту

Спочатку про те, що таке соціальний інститут. У минулому людства (на сучасному етапі теж) виникало багато соціальних інститутів. Вони мали історичний характер: виникали, зника-

[1] Аньєс Ів. Підручник із журналістики. Пишемо для газет / Пер. з французької А. Андрусяка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 10.

ли, трансформувалися. Ще Аристотель у «Політиці» розглядав людину як політичну істоту, яка живе у політичній спільноті. Він стверджував, що держава належить до природних утворень, а людина як політична істота за своєю природою прагне до державної спільноти. Отже, як базовим і природним є держава як соціальний інститут, так і утворення соціальних інститутів є процесом природним і органічним для держави. Очевидно, що йдеться лише про гармонійне співіснування держави і соціальних інститутів, в яких людина себе реалізує (зрештою, як і в державі, як стверджував Гегель у «Засадах філософії права»).

Якщо узагальнити те, що написано у підручниках, словниках, наукових публікаціях про соціальний інститут, то треба зазначити, що це поняття використовують для опису соціальних практик, що постійно повторюються і упродовж тривалого часу, що їх підтримують згідно із законодавством та певними нормами. Соціальні інститути як усталені форми організації спільної діяльності (а ці інститути можуть бути формальні й неформальні) мають певні ознаки: мету діяльності, конкретні функції тощо. Соціальні інститути є важливим елементом і держави, і громадянського суспільства. Вони задовольняють різноманітні проблеми різних суспільних груп. Одним із таких соціальних інститутів є і журналістика.

Є й суто юридичне визначення інституту як сукупності правових норм у якій-небудь сфері суспільних взаємин. Наприклад, інститут приватної власності, інститут шлюбу, інститут президентства тощо. Зрозуміло, що базовий інститут політичної системи – це держава.

Жоден соціальний інститут, який виникає за певних обставин, не може обійтися: 1) без людини, 2) без визначення мети діяльності, 3) без засобів, інструментаріїв, функцій, що забезпечують досягнення мети. Безперечно, не кожну організацію, спільноту, групу людей треба сприймати як соціальний інститут. Ні масонські ложі, ні злочинні угруповання, наприклад,

«Банда рудих» в А. Конан-Дойля чи сучасні організовані злочинні групи, ні антиукраїнські організації, що прагнуть нав'язати українській державі й громадянському суспільству «русский мир» – це не соціальні інститути, це не ті соціальні інститути, які відображають рівень політичного, культурного, економічного, духовного життя суспільства. Розгалужена система соціальних інститутів свідчить про наявність і ефективність громадянського суспільства. Наявність цих інститутів свідчить про можливість для людини реалізувати себе в різних сферах інтелектуального, морального, духовного життя. А. Ґелен у праці «Антропологічне дослідження. Щодо зустрічі зі собою і самовідкриття людини» попереджає про небезпеку занепаду інститутів: «Якщо будуть зруйновані та зазнають занепаду зовнішні гарантії і стабілізації, що їх містять усталені традиції, то наша поведінка стане безформною, афективною, зумовленою потягами, непередбачуваною, ненадійною. Якщо зазвичай поступ цивілізації діє згубно, а саме знищує традиції, права, інституції, то він *натуралізує* людину, примітивізує її і відкидає її назад до *природної* нестабільності її інстинктивного життя. Рух до занепаду завжди є природним і ймовірним, рух до великого, вимогливого й категоричного завжди є вимушеним, важким і неймовірним»[1]. Актуальне застереження.

Нас цікавить журналістика як соціальний інститут. А. Москаленко ще наприкінці 90-х років у підручнику «Теорія журналістики» (1998) визначав журналістику як соціальний інститут. У моїй монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті» (2006) є розділ «Феномен західноукраїнської преси як соціального інституту», хоча дефініції «журналістика як соціальний інститут» там не подано. Це зробив І. Михайлин у підручнику «Основи журналістики»

[1] Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія / Пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Вид. друге. Київ: Дух і літера, 2019. С. 401.

(2011), в якому він слушно зазначив, що життя суспільства як саморегульованої системи забезпечується різними соціальними інститутами, що соціальний інститут – це продукт розвитку людської культури, що саме на конкретних етапах історичного розвитку людства виникли соціальні інститути. «У відповідності до своїх інформаційних потреб суспільство утворило на порівняно недавньому, високому етапі історичного розвитку наймолодший соціальний інститут – журналістику… Журналістика – це соціальний інститут, створений з метою забезпечення всебічного й об'єктивного інформування всіх суб'єктів суспільного життя про соціальну дійсність, що необхідно для оптимального функціонування всіх інших соціальних інститутів і суспільства в цілому як саморегулівної системи. Соціальна місія журналістики полягає у формуванні громадської думки та управлінні масовими емоціями. Функціонування журналістики забезпечується в сучасному світі через її інфраструктуру, яка складається з технічних, інформаційних, організаційно-управлінських та навчальних закладів та установ»[1].

Загалом прийнятне визначення, проте деякі думки І. Михайлина викликають застереження. Зокрема, не можна в один логічний ряд вміщувати, наприклад, інститути держави, церкви й шлюбу, власності, бо тут теж потрібна диференціація. Не є журналістика і наймолодшим соціальним інститутом.

Щодо особливостей, призначення, функцій журналістики. Вона вже втратила (принаймні втрачає) пріоритет в інформуванні всіх суб'єктів суспільного життя, те саме стосується і формування громадської думки та управління масовими емоціями; крім цього, в інфраструктуру журналістики навчальні заклади радше не входять, бо це інститут освіти.

Чи має принципове значення зміст поняття? Зрозуміло, що має. Упорядкування понятійного апарату, може, певною мірою

[1] Михайлин І.Л. Основи журналістики… С. 39.

й схематизує мислення, але й упорядковує його, дає змогу використати логічні операції щодо незнання, щодо того, що є для дослідника непізнаним. На підставі неточних, аморфних понять неможливо вибудувати таку концепцію, що максимально наближена до реального стану речей, суті проблемної ситуації. Не випадково в методології наукових досліджень є й термінологічний підхід, що передбачає вивчення історії термінів і понять, які позначають ці терміни, з'ясування змісту нових понять, уточнення змісту вже відомих.

Журналістика навіть упродовж останніх десяти років змінилася, українська теж, ба більше, історично склалося так, що в української журналістики завжди була особлива місія. Про це я й писав, аналізуючи її феномен у монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті» (2006), не заперечуючи того, що глобалізація за останні двадцять років її теж не оминула. Роздумуючи над тим, у чому полягають особливості, функції, мета української журналістики як соціального інституту, треба звернути увагу на такі моменти. Преса США не проповідує об'єднання з колишньою метрополією, преса ФРН не закликає свої землі до проголошення незалежності, преса Польщі не прагне бути пресою Царства Польського у складі Росії, але в Україні ще не так давно були періодичні видання і телеканали, які прагнули до «русского мира» і об'єднання з Росією. Йдеться про участь журналістики у реалізації головного історичного імперативу української нації – відновлення й утвердження державності. У монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті» я доводив, що ідея державності – це найважливіша методологічна засада української преси, крім ідей боротьби й соборності.

Українська журналістика ніколи не обмежувалася лише інформуванням, вона була активним учасником суспільного життя і визвольних змагань. Українська журналістика репрезентувала усі сфери життєдіяльності українського суспіль-

ства, що свідчило про повноту національного життя. Саме тому, на мій погляд, українська журналістика – це соціальний інститут, який історично сформувався як сукупність різних видів і засобів масової комунікації і розвивався на засадах ідей державності, боротьби за державність і соборності, який сприяє на сучасному етапі не лише створенню правдивої інформаційної картини світу, але й аналізує суспільні процеси, репрезентує найважливіші сфери життєдіяльності держави, виступає посередником не лише між окремими суб'єктами і соціальними інститутами суспільства, але й виконує роль посередника між владою і громадянським суспільством.

Журналістика як соціальний інститут не може бути застиглою й непорушною, бо «все, що тече» й функціонує, усе й змінюється. Зрештою, розвиток, еволюція, трансформація (те, що відображає зміни) притаманні усім суспільним інститутам, хоча в основі завжди є певний архетип. Від давніх часів змінився у чомусь інститут держави, суду, університету, школи. Навіть церква, найбільш традиційний і консервативний інститут, змінюється під впливом зовнішніх чинників; церква змінює своє ставлення до тих чи інших фактів і явищ суспільного життя. Наприклад, ставлення до науки на початку XXI століття інше, ніж у середньовіччі. Навіть інститут сучасної сім'ї змінюється, якщо зважати на те, що в багатьох країнах почали законодавчо визнавати одностатеві шлюби (а подекуди їм дозволяють усиновлювати дітей). Це яскравий приклад того, що не всякий розвиток, не всяка зміна – це явище позитивне, бо поява нової форми сім'ї, нових форм гомогенних міжлюдських взаємин – це деформація традиційного інституту, освяченого і зумовленого самою природою.

Змінювалася і журналістика, але я сумніваюся, що її історія починається в часи Адама і Єви – хіба що змія вважати першим носієм інформації, яку він використав із маніпулятивною метою і розповів Єві про таємницю дерева пізнання добра і зла. Т. Казакова ввела в обіг поняття «пражурналістика». Цим

поняттям вона означила групу явищ культури й письменства, зазначає І. Михайлин, які містили в собі як елементи майбутньої журналістики як соціального інституту і творчої праці з інформаційної діяльності[1]. Т. Казакова зробила визначення пражурналістики: «…це такі процеси суспільної комунікації, які, по-перше, існували до зародження друкованих періодичних видань; по-друге, були пов'язані з цілеспрямованим розповсюдженням у «психологічній масі» актуальної, соціально значимої інформації; по-третє, сприяли виникненню сучасних форм періодики й публіцистики»[2].

І. Михайлин вважав, що пражурналістика – це такий стан масової інформаційної діяльності, що передує народженню друкованих періодичних видань і характеризується усними та письмовими рукописними способами збирання, опрацювання й поширення інформації в стародавньому світі[3]. З Т. Казаковою солідарний і О. Мелещенко[4], щоправда, він вживає поняття «протожурналістика». Збирання, передавання чи поширення інформації були і в первісному суспільстві, не кажучи вже про організоване суспільство, яке спостерігаємо в античні часи, бо така потреба існувала, але це і не пражурналістика, і тим більше не журналістика. Проте погоджуємося з тим, що засобом комунікації, поширення певної інформації, навіть засобом впливу на аудиторію, на суспільство було і мистецтво (скульптура, архітектура, театр), й історіографія, і красномовство (ораторська проза). Навіть рукописні газети «Acta senatus» («Сенатські відо-

---

1 Михайлин І. Історія української журналістики. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики: підручник для вищої школи. Харків: Прапор, 2005. С. 5.

2 Казакова Т. Ораторское искусство как главный компонент массовой коммуникации античности: учеб. пособие. Харьков: ХНУ, 2004. С. 4.

3 Михайлин І. Історія української журналістики… С. 6.

4 Мелещенко О. З історії становлення журналістики. Протожурналістика античності. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Вип. 17. Київ, 2011: Т. 2. С. 31–34.

мості»), «Acta diurna populi Romani» («Щоденні відомості римського народу») дуже умовно можна вважати журналістським явищем, хоча обидві рукописні газети (особливо «Acta diurna…») найближчі до того, що згодом почали називати журналістикою: газети повідомляли новини із різних сфер життя Риму (громадські події, відзначення свят, новини літературні, навіть приватне життя найвизначніших громадян). Проте не все, що стає засобом повідомлення і поширення інформації, може слугувати як підстава бути журналістикою. Для зародження журналістики як соціального інституту і професії потрібні були відповідні суспільні умови – і політичні, й економічні, й технічні. Ось чому роком народження журналістики вважають 1609, коли вийшли друком дві газети під однаковою назвою «Avizo Relation oder Zeitung» («Донесені повідомлення, або Газета»), перша виходила в Страсбурзі, інша – в Ауґсбурзі. Газети були друковані й виходили щотижня. Суспільна потреба в інформації і технічна можливість забезпечили процес поширення цієї інформації й зумовили появу журналістики.

Дослідники вважають, що у сфері журналістики відбулося чотири комунікаційні революції. Перша відбулася наприкінці XIX століття – 1884 року винайшли лінотип, а в розвинутих державах запровадили обов'язкову освіту, що створило для журналістики масову аудиторію і надало їй як соціальному інститутові значної ваги. Друга пов'язана із винайденням радіо і виникненням радіожурналістики, яка сформувалася упродовж 20–30-х років, а вже під час Другої світової війни радіопропаганда стала потужним засобом впливу. Третя комунікаційна революція пов'язана із виникненням телебачення і перетворенням його у дуже впливовий засіб масової комунікації. Четверта комунікаційна революція відбулася наприкінці XX – на початку XXI століття, її пов'язують із виникненням електронних мереж зв'язку і запровадженням супутникового і кабельного поширення інформації. У цьому поділі на періоди комунікаційної

революції нема місця для «пражурналістики», не враховано революційності винаходу Гутенберга, із схемою чотирьох промислових революцій такий поділ узгоджується лише частково. Проте суть обох поділів, обох схем ідентична – науково-технічний прогрес суттєво вплинув на журналістику, на інформаційний простір, на соціальні комунікації. Насамперед це пов'язано з Інтернетом, з дигіталізацією ЗМІ, з використанням цифрових технологій. Від верстата Гутенберга – до сучасних здобутків останньої промислової революції (а це складні біотехнології, дигіталізація процесів у всіх сферах життєдіяльності, близька мандрівка на Марс, хмарні сховища даних, розумні міста й будинки), що зумовило значні зміни в журналістиці (поява віртуальної реальності, прямі відеотрансляції, новинні ро́боти, блискавичний обмін новинами і повідомленнями, численні веб-додатки, інтерактивний зв'язок з аудиторією, бурхливе зростання соціальних мереж і вторгнення колись ізольованого, простого читача, глядача, слухача в комунікаційний процес). Інтернет докорінно змінив інформаційний простір, а смартфони полегшили і спростили виготовлення та отримання інформації, вони активізували соціальну комунікацію. Про суперечливість Інтернету не лише як засобу комунікації, але й як явища цікаво висловилася львівська поетеса Наталя Трохим (збірка «Сієста», 2008):

Інтербрудно,
Інтерчасно.
Інтер-хащі,
Інтер-нетрі.
Інтерлюдно
в Інтернеті –
інтернудно
на планеті.

Якщо визнати аксіоматичною думку про те, що розвиток техніки (верстат Гутенберга) сприяв перетворенню журналіс-

тики в окремий соціальний інститут, то той самий науково-технічний процес сприяє тому, що починаючи з кінця ХХ – початку ХХІ століття журналістика як соціальний інститут щораз більше втрачає свої формотвірні ознаки, стає як інститут аморфним, розпливчастим, а зміст понять «журналістика» і «журналіст» – дискусійним. Проблема не в теоретичній неспроможності й небажанні дослідників осмислити і запропонувати сучасне визначення цих понять. Є не менш значна проблема – осмислити наслідки, зумовлені розвитком сучасних технологій і впливом їх на журналістику, з'ясувати основні тенденції розвитку сучасної журналістики, бо окремі з них вкрай небезпечні і пов'язані не лише із технічним прогресом.

Аналізуючи сучасний журналістський процес, можна: 1) просто констатувати його нинішній стан, 2) побачити його в середній перспективі або 3) зробити спробу передбачити вектор розвитку, бо, вживаючи традиційне поняття «журналістський процес», ми ризикуємо залишитися у вчорашньому дні. Зокрема, відома дослідниця медійних процесів Н. Іщенко, аналізуючи сучасну українську журналістику, зазначає великі зміни у ній як загальносвітовий тренд (тенденцію). На її думку, журналістика дуже змінилася – вона стала більш динамічною, візуалізованою, більш кліповою і менш глибокою[1]. Н. Іщенко характеризує журналістику 2019 року і вказує на такі її особливості: 1) новинний потік завдяки новим медіям не припиняється ні на секунду; 2) будь-яка людина, маючи потрібне устаткування і перебуваючи в потрібному місці, може виступити в ролі репортера; 3) наявність великої кількості «нефільтрованого» контенту (повідомлень «з перших рук», без участі системи ЗМІ); 4) журналістські та редакторські «фільтрувальні» функції перемішуються в головах споживачів; 5) низький рівень українського суспільства до сприйняття «нефільтрованої інформації»;

[1] Іщенко Н. Коли настало завтра. *День*. 2019. №122–123. С. 25.

6) крах серйозної аналітичної журналістики; 7) споживання медійного контенту «на бігу» – як у переносному, так і в прямому сенсі; 8) об'єктивною реальністю є і кліпове сприйняття інформації та кліпове мислення. Висновок Н. Іщенко – традиційна журналістика має адаптуватися, щоб залишитися потрібною суспільству і кожній людині. Думки слушні. Особливо те, що стосується аналітичної журналістики. Щодо п'ятого пункту, то Н. Іщенко пов'язує некритичне сприймання «нефільтрованої» інформації з тим, що ми відстаємо від розвинених країн у розвитку й поширенні сучасних гуманітарних знань, з маргіналізацією культури в усіх сенсах цього поняття. З пострадянським синдромом патерналізму – все правильно. Але те, що у нас безнадійно застаріла система освіти, яка багато в чому виховує радянську людину, – це твердження потребує і конкретизації, і аргументів.

Ширший погляд на традиційну журналістику в контексті нових технологій пропонує А. Гейбер[1]. На його думку, нову екологію журналістики характеризують чотири основні принципи: 1) традиційні ЗМІ настільки зливаються одне з одним, що основну масу текстів (онлайн) виготовляють компанії–мовники, і багато аудіо- й відеоматеріалів можна знайти на вебсайтах національної й місцевої преси; 2) більшості (якщо не всім) традиційних ЗМІ довелося прийняти ідею спілкування з аудиторією в інтерактивному режимі, а це витіснило ідею, що журналісти знаходять новини, а потім поширюють їх; 3) сьогоднішня аудиторія, яка хоче дізнатися новини, вже не залежить від журналістів, які працюють у традиційних ЗМІ, бо ці новини можна знайти не лише на сайтах новинних порталів чи інтернет-новин, але й у соціальних мережах, на інших сайтах; 4) розширення блогосфери.

[1] Гейбер А. Тройное «ура» субъективности: крушение семи столпов журналистской мудрости / Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма. Version 2.0. Индустрия, технология и политика / Пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», Е.Н.Николаева, 2016. С. 78–99.

Дослідник Р. Блюм виокремлює чотири характерні тенденції: монополізація, інтернаціоналізація, уніфікація та комерціалізація. У його тлумаченні монополізація означає зосередження в одних руках (тобто в холдингу, в концерні) засобів масової комунікації, можлива й монополізація усього виробничого процесу: від виготовлення паперу, наприклад, до випуску газети чи журналу. Продукція засобів масової комунікації виходить за межі своєї країни, те саме стосується й кіно, радіопередач, книгоіндустрії; масовим це стало завдяки супутниковому телебаченню (й Інтернету) – у цьому зміст інтернаціоналізації як тенденції. У зв'язку з цим зрозуміла й уніфікація формату передач, змісту тощо. Не є вже відкриттям процес комерціалізації – будь-який власник будь-якого засобу масової комунікації прагне отримувати прибуток (хоча політичний капітал також вигідний, бо згодом також приносить фінансовий зиск).

Функціонування сучасної медіасфери настільки багатогранне, зумовлене різними чинниками (політичними, економічними, технологічними, моральними), що з певними застереженнями тенденціями розвитку журналістики можна визнати і монополізацію, і олігархізацію, і комерціалізацію, і таблоїдизацію, і бульваризацію, і вуменізацію, і появу нових видів журналістики, і зростання ролі менеджменту, і перетворення журналістики в пропаганду. Зміст деяких із цих тенденцій (чи нібито тенденцій) варто уточнити. Скажімо, олігархізація – це зосередження ЗМК у руках олігархів. Тільки ті громадяни України, чиї статки сягають десятків і сотень мільйонів доларів, можуть дозволити собі купити один чи кілька телеканалів. Через це ТРК «Україна» належить до групи Р. Ахметова, «1+1» – бізнес І. Коломойського, «Інтер» належить С. Льовочкіну, «ICTV», «Новий», СТБ – В. Пінчуку, а навесні 2019 року виявилося, що під контролем В. Медведчука (діяча, дуже близького до президента Російської Федерації В. Путіна і який не приховує своїх проросійських симпатій) опинилися не лише канали «112» і «NewsOne»,

а й «ZIK» (вони припинили свою діяльність 2 лютого 2021 року), а це лідери в ніші інформаційних каналів. Проблема не лише в тім, що вчитель, дрібний чи середньої руки бізнесмен, університетський професор не можуть купити телеканал чи утримувати якесь друковане видання, яких стає щораз менше, а й у тім, що нам потрібні українські не олігархи, а патріоти, меценати, чиї засоби масової комунікації будуть державницькими, а не проросійськими. І. Лосєв застерігав неодноразово українське суспільство на сторінках «Дня» про проросійські симпатії «Інтера», «112», «NewsOne» і про те, що свого часу в руках В. Медведчука, лідера опозиційної платформи «За життя», – потужний медіахолдинг. В умовах гібридної війни Росія здобула потужний інструмент впливу, сконцентрувавши у руках проросійських сил українські (лише за географічною ознакою) телеканали.

У зв'язку з тим, що телеканал можна придбати за великі гроші і телемагнати не завжди відчувають моральну і громадянську відповідальність перед державою і суспільством, то й з-поміж журналістського корпусу є такі, хто буде служити і прислуговувати власникові не лише з ідейних міркувань, а й за гроші. Ю. Семенов, який перейшов з «Прямого» на ZIK, з'ясував своє бачення ситуації досить чітко: «Моя робота – зробити якісний продукт і задовольнити замовників. Я не хочу себе порівнювати з дівчиною легкої поведінки, але, по відчуттях, мені здається, що це схоже; я повинен задовольнити ту людину, яка витрачає величезні гроші і має отримати за них той продукт, який вона хоче»[1]. Але як захистити чесного і принципового журналіста від диктату власника, як узгодити свободу слова і право на власну думку журналіста й економічні інтереси власника (це якщо він, наприклад, політично нейтральний), який хоче мати прибуток? Це питання не риторичне, так само як і питання політичної по-

[1] Іщенко Н. «Погані хлопці» та «дівчата легкої поведінки». *День*. 2019. № 108–109.

зиції (державницька чи проросійська?) «українського» олігархату.

Бульваризація як тенденція полягає в тому, що у багатьох виданнях (особливо місцевих) починає домінувати розважальний контент, розрахований на масову аудиторію. Явище в медіасфері не нове, бо генетично пов'язане з «жовтою» пресою, що виникла в американській журналістиці ще в 30-х роках XIX століття і розвивалася згодом як вид друкованої продукції, де переважали розповіді про сенсації, скандали (політичні і сексуальні), мелодраматичні розповіді про кохання і зраду; звичними для цієї преси були плітки, брехня, наклепи; тут же народився і жанр коміксу. Відгомін «жовтої» і традиційної бульварної преси можна відшукати і в сучасній структурі ЗМІ.

Про таблоїдизацію. Таблоїди – це також популярна преса розважального характеру, щедро ілюстрована, розрахована на невибагливого читача. Виходила вона на папері малого формату. Час зародження – кінець XIX – початок XX століття, а назву «таблоїд» запозичено у фармакології – від сконденсованої таблетки. Термін «таблоїдизація» – неоднозначний. Д. Піонтек вважає, що це (перше значення) процес, в якому щоденна преса і журнали набувають рис таблоїду. Це стосується й інших медій, зрештою під впливом таблоїдних медій може формуватися таблоїдна культура чи відбуватися таблоїдизація політики. Друге значення таблоїдизації пов'язане із зміною пріоритетів у конкретному медійному засобі: йдеться про зростання ролі розваг. Це стосується головно радіо і телебачення. Третє значення поняття таблоїду означає вихід за межі доброго смаку[1]. Це не означає, що таблоїди уникають політичної тематики. На прикладі таблоїдів із різних країн можна переконатися, що вони надають свої шпальти і для політиків, а не лише для зірок шоу-бізнесу чи їм подібних. Це бажання увійти в політичний

[1] Piontek D. Tabloidyzacja i dziennikarstwo. *Znak.* 2011. N 670. S. 23.

мейнстрім може означати, як зазначає Д. Піонтек, детаблоїдизацію, що було б явищем цілком новим.

З фінансового боку поява таблоїдизації як явища зрозуміла – це приносить зиск, бо спирається на звичайне людське прагнення до розваги, на не цілком нормальний потяг до сенсації, на бажання знати про життя т. зв. еліт. Проте фактично таблоїдизація спотворює інформаційну картину світу, той світ, який постає в таблоїдах, ілюзорний, у ньому функціонують інші цінності. По суті, ми маємо справу з маніпуляцією, оскільки це маніпуляція інформацією, яка не є потрібною, темами, які не є суспільно важливими, цінностями, які не є визначальними для людини.

Про появу нових видів журналістики як тенденцію. Докладно їх описано у колективній монографії німецьких дослідників «Види журналістики»[1]. Перший розділ містить інформацію про такі види журналістики, як «Advocacy Journalism», «Commemorative Journalism», «Enterprise Journalism», «Innovation Journalism», «Peace Journalism / Conflikt Sencitive Journalism», «Positive Journalism», «Public/Civic Journalism», «Solution Journalism».

Не менш оригінально визначені види журналістики і в другому розділі – «Ambush Journalism», «Checkbook Journalism», «Churnalism», «Data Journalism», «Embedded Journalism», «Gotcha Journalism» («Hab-Dich-Journalismus»), «Immersive Journalism», «Investigative Journalism», «Muckraking», «Open Source Journalism», «Struktured Journalism», «Watchdog Journalism».

У третій частині бачимо ті види журналістики, які переважно виникли у зв'язку з прискореною цифризацією медійного простору (хоча «Comics Journalism», «Literary Journalism», «Gonzo Journalism», «Narrative Journalism» дещо випадають з цього

[1] Journalistische Genres. München: UVK Verlagsgesellschaft Konstanz, 2016. 422 s.

ряду, оскільки вони існували й раніше). Але, наприклад, «Citizen Journalism» («громадянська журналістика»), – це ті активні члени суспільства, які добровільно, на громадських засадах беруть участь у збиранні, передаванні, розповсюдженні інформації. Зрештою, це теж не новий вид журналістики, дослідники знаходять праобраз громадської журналістики і в минулому. Р. Юнгер вказує на те, що ще 1690 року (через кілька років, як у Північній Америці вийшла перша газета), Д. Франклін заклав основи громадянської журналістики[1]. Подібні приклади можна знайти і в історії української преси, оскільки українські видання не виходили би без активної участі (не лише фінансової) читачів. Близька до громадянської журналістики і онлайн-форма – краудсорсинг. Особливість сучасної громадянської журналістики в тому, що її учасники озброєні сучасною технікою. «Мобільною журналістикою» назвали її тому, що і професійні журналісти, і громадські (аматори, непрофесіонали) для збирання, опрацювання і розповсюдження інформації використовують мобільні ґаджети (особливо смартфони). Оскільки компактне мультимедійне обладнання доступне багатьом, то будь-який очевидець цікавої події може зафіксувати її і розповсюдити або через соціальні мережі, або й через телеканали, які вже активно використовують це джерело інформації. Щоправда, чи є «мобільна журналістика» у виконанні аматорів журналістикою в буквальному розумінні – це питання дискусійне. Можна погодитися лише з тим, що і мобільна журналістика, і громадська журналістика – це ознаки громадянської активності, громадянського суспільства.

Перехід від лептопів до компактних нетбуків, від громіздких відео- чи телекамер до планшетів і смартфонів із сенсорними екранами позначений появою ще одного виду журналістики

[1] Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма. Version 2.0. Индустрия, технология и политика / Пер. с англ. Київ: Изд-во «Гуманитарный Центр», Е.Н. Николаева, 2016. С. 137.

– наплечникової («рюкзачної»). Вона появилася в 90-х роках. «Рюкзачна журналістика» означає, що «самостійний журналіст, озброївшись лептопом, цифровою камерою і маючи доступ до мережі, може робити репортажі за допомогою різних видів ЗМІ, практично з будь-якої точки світу»[1].

Найбільшою інтригою (якщо не загрозою) в розвитку журналістики є поява «роботожурналістики», тобто йдеться про використання роботів у підготовці інформації, призначеної для поширення, бо це теж дає підстави для висновку про зникнення журналістики. Щоправда, й за ро́ботами, за штучним інтелектом стоїть людина – той працівник, який створює відповідні програми. Зникає журналіст – та людина, яка пише тексти чи готує мультимедійні тексти для різних засобів масової комунікації.

З певними застереженнями навіть критично велику кількість жінок у журналістиці (вуменізацію) можна теж визнати як окрему тенденцію. Її можна пояснити і гендерними міркуваннями, але по суті це свідчить про зниження соціального статусу журналістики в чоловічому середовищі.

Оскільки глобалізація охопила майже всі сторони життєдіяльності людства, то вона не оминула і журналістику. У галузі інформаційно-комунікаційної діяльності глобалізація проявляється не менше, ніж у системі фінансово-економічній, чи виробничій, чи способу життя. Небезпека глобалізації в тому, що вона загрожує національній ідентичності. Окремі західні дослідники вважають, що національні держави відімруть; зрозуміло, що завдання журналістики в кожній окремій державі за «глобалізованої» форми полягає у захисті й утвердженні національних смислів.

Але всі ці тенденції були й раніше помітні. Інша річ, що науково-технічний прогрес зумовив і зумовлює щораз більшу тех-

[1] Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма… С. 120.

нологізацію журналістики і журналістського процесу (і якщо ширше – то й соціальних комунікацій). Ця тенденція незворотна і її наслідком є конвергенція в журналістській діяльності й медіаіндустрії.

Конвергенція як поняття в науковий обіг увійшло давно. Історики науки вважають, що вперше його вжив англійський вчений У. Дерман у своїй книзі «Physico-Theology: Or a Demonstration of the Being and Attributes of God. From His Works of Creation» (Фізико-теологія або демонстрація існування й атрибутів Бога. Від Його праці над творінням) (1713). Автор використав це поняття для того, щоб описати проходження сонячних променів. Сучасні словники тлумачать поняття конвергенції як сходження, обмеження. У повоєнний період на Заході набула поширення теорія конвергенції, до виникнення якої причетні такі відомі вчені, як Дж. Гелбрейт, Р. Арон, П. Сорокін. Вони відмовлялися від прямолінійної ідеологічної конфронтації і від такого ж прямолінійного обґрунтування неминучого краху соціалізму. Замість того, щоб обґрунтовувати економічну й гуманітарну неспроможність радянського соціалізму, несумісність його з демократичними й гуманістичними цінностями, його історичну безперспективність, вони вважали (безпідставно), що капіталізм і соціалізм зближуються, що капіталізм асимілює соціалізм (це вже була слушна думка) внаслідок розвитку в соціалістичних країнах ринкової економіки, демократизації життя. Насправді відбулося не зближення, а крах соціалізму. Виявилося, що й в умовах певної конвергенції у «капіталістичних» і «соціалістичних» державах ще далеко до спільної думки і позиції з приводу економічних, політичних, екологічних тощо проблем.

У науці про журналістику термін «конвергенція» вперше вжив Ж. де Соля Рул у книзі «Технологія свободи» (1983), в якій він писав про конвергенцію стилів (мав на увазі те, що розвиток технологій спрямовує всі стилі комунікування в єдину систему). Н. Негронте в праці «Being Digital» («Становлення диґіталі-

зації» (1995) описав накладання і зближення трьох сфер – телебачення і радіо, комп'ютерної індустрії та видавничої індустрії. Згодом дослідники медіасфери уже конкретніше почали визначати зміст поняття «конвергенція». З оглядом цих дефініцій можна ознайомитися у статті польської дослідниці К. Копецької-П'єх «Концепції конвергенції медій» (ч. 3 журналу «Studia Mediaznawcze» за 2011 рік). Найбільш поширеним є визначення конвергенції, яке навів Г. Дженкінс і на яке посилається К. Копецька-Пєх. Це «технологічні, промислові, культурні й суспільні зміни циркуляції медій в межах нашої культури… Це перетікання змісту між різними медійними платформами, пошук нових структур фінансування медій… конвергенція медій стосується ситуації, в якій співіснують різні медійні системи, а медійні змісти безперешкодно переміщуються між цими системами. Таким чином тлумачена конвергенція є не застиглою, а постійним процесом чи серією зіткнень між різними медійними системами». Сама ж К. Копецька-П'єх вважає, що конвергенція – це засада функціонування медійного середовища, що спирається на уподібнення чи зближення таких елементів медій, як організація, мережа, ринки і зміст, а її екземпфлікацією (поясненням за допомогою наочних прикладів, ілюстративного матеріалу) є комунікаційні стратегії, вироблені тими, хто передає інформацію і сприймає її.

Визначення конвергенції знаходимо і в словнику-довіднику «Журналістика» І. Михайлина, де є визначення контентної конвергенції. Автор з'ясував три рівні мотивації та реалізації: 1) технологічний, який полягає у дедалі ширшому застосуванні цифрових технологій, що зумовлює інтеграцію всіх можливих і розрізнених засобів передавання інформації: усного мовлення, написаного тексту, аудіо, відео, телекомунікації, розважальної комп'ютерної графіки. На його думку, цей процес називають мультимедіа. «Дигіталізація забезпечила конвергенцію збирання, опрацювання, виробництва, поширення та сприйняття

інформації; технологічна конвергенція зробила розмежування традиційних типів журналістики досить умовним (вербальне, звукове чи зображальне повідомлення може бути доставлене завдяки сучасним засобам зв'язку в будь-який куточок світу й отримане споживачем на його мобільний телефон). Організаційний, конвергенція на якому передбачає утворення нових корпорацій (або трансформацію старих), які виготовляють інформаційний продукт одночасно для всіх різновидів масової комунікації. «Вона також зумовлює розмивання кордонів професійної журналістики і конвергентну участь будь-якого громадянина у виробництві інформації, якій можна надати статус масової. Суспільний, який полягає в бурхливих процесах соціальної конвергенції, що охопили світ на рубежі XX–XXI ст. після протистояння капіталістичної і комуністичної ідеологічних систем»[1]. На жаль, слушно розуміючи суть конвергенції як суспільного процесу, І. Михайлин не розкрив повністю ні її причин, ні наслідків для соціальних комунікацій, зокрема журналістики і журналістської професії. І вже зовсім непереконливе твердження про те, що контентна конвергенція загрожує інформаційним монополізмом, оскільки потрібно вести мову про змістове зближення різних видів масової комунікації (телебачення, радіо, друковані органи, інтернет-видання тощо), хоча конвергенція реального й віртуального світу справді вже існує як стала і небезпечна тенденція, це виклик сучасному людству (С. Лем подібну ситуацію передбачав і описав її в романі «Повернення із зірок»). Критичне і недовірливе ставлення до конвергенції (І. Михайлин посилався на статтю Є. Вартанової «К чему ведет конвергенция?» у ч. 5 журналу «Информационное общество» за 1999 рік) можна пояснити побоюванням перед технологічним прогресом. На той час, у 2013 році, коли вийшов друком словник-довідник І Михайлина, медійна практика (осо-

[1] Журналістика: словник-довідник… С. 130–131.

бливо зарубіжна) дала безліч прикладів того, що конвергенція медій – це вже не тенденція, а закономірність їхнього функціонування в інформаційному суспільстві, в якому цифрові технології охопили усі сфери життя і вже зумовлюють діяльність суспільних інститутів. Технологічні зміни завжди супроводжували спочатку розвиток преси, потім спричинилися до виникнення нових засобів інформації й комунікації, навіть таких, які й до традиційної журналістики зарахувати нема підстав. Як не можна було раніше демонізувати науково-технічний прогрес, так не можна й медійну конвергенцію сприймати як лише загрозу традиційній журналістиці, як чинник, що взагалі призведе до відмирання чи смерті журналістики. Шок майбутнього чи, докладніше, шок внаслідок майбутнього (йдеться про працю Е. Тоффлера «Шок майбутнього») – це, радше, шок людини, яка не готова сприйняти технологічні новації, що кардинально змінюють не лише її уявлення про світ, але й сам світ, оскільки починається нова цивілізаційна епоха. Журналістика змінювалася з появою радіо, потім телебачення, потім Інтернету і нових медій. Вона не вмирає – вона змінюється, а тому потрібно усвідомити наслідки цих змін і їхній вплив на всі аспекти функціонування засобів масової комунікації.

Про причини медійної конвергенції. Журналістика як соціальний інститут не є застиглою структурою, вона змінюється, еволюціонує, модифікується, навіть трансформується. Зрештою, у суспільстві й нема таких інститутів, що залишаються застиглими і непорушними, змінюється все – держава та її інститути: церква, школа, сім'я тощо. Скажімо, митрополит А. Шептицький спричинився до змін у Греко-католицькій церкві, бо він наблизив її до національних проблем українського народу, домігся того, що церква стала не лише носієм віри, але й націєтвірним чинником. У природі кожного суспільного інституту є внутрішнє ядро саморозвитку, що, не заперечуючи саму сутність, спонукає пристосуватися до нових умов існування. А тому еволюція преси, а згодом засобів масової комунікації,

спроможність розвиватися – це органічний процес, це органічно притаманна цьому інститутові риса. Цифризація, цифрові технології, поява комп'ютерів та Інтернету лише каталізували й активізували цю рису, а процес розвитку надзвичайно прискорили. У «Підручнику менеджменту й економіки медій» вказано на сім чинників медійної конвергенції:

1) технологічні інновації разом із зростанням ролі Інтернету й цифрової революції;

2) дерегуляція/лібералізація, глобалізація, а також приватизація телекомунікаційного і медійного ринку у світі;

3) зміна споживчих інтересів, а також зростання добробуту суспільства;

4) технологічна стандартизація;

5) синергетичні пошуки;

6) боязнь відстати і великі амбіції (звідси значна кількість об'єднань і поглинань на світовому медійному і телекомунікаційному ринку);

7) можливість розповсюдження матеріалів, приготованих для старих медій, через різні форми нових медій [1].

Не всі названі чинники однакові за вагомістю, не всі вони однорідні за походженням, але всі вони підпорядковані одній меті – перетворити той чи інший засіб масової комунікації на конкурентоспроможний, а тому й економічно вигідний, естетично привабливіший, ефективніший у впливі на аудиторію, у виконанні своїх основних функцій.

Не випадково вчені й визначають різні типи конвергенції. Г. Дженкінс виокремлює п'ять типів конвергенції:

1) технологічну (диґілітація змісту медіа – друкованого слова, зображення, звуку);

2) економічну (горизонтальна інтеграція медійної індустрії – зосередження в одній структурі кіновиробництва, телебачен-

[1] Handbook of media management and economics. New York, 2006. P. 445.

ня, книжкових видавництв, комп'ютерних ігор, інтернет-порталів, музичних видавництв);

3) суспільна або органічна конвергенція (її суть полягає в тому, що користувачі чи споживачі пристосовуються до використання медій у новому, цифровому середовищі);

4) культурна конвергенція – її результатом є нові форми креативності, що перебувають на перехресті різних медійних технологій, виробництв і творчої винахідливості споживачів медіапродукції;

5) глобальна конвергенція – це не що інше як перетворення світу в одне «глобальне село» (термін Маклюена) у зв'язку з міжнародною циркуляцією змісту медій[1].

Конвергенція – це такий багатоаспектний процес, що завжди дає можливість обґрунтувати й іншу її типологію. Головне у тім, що вона є тим чинником, що упродовж тривалого часу суттєво впливає і на функції медій, і на форму подання, і на зміст, і на професію журналіста. Якщо вдатися до історичної ретроспективи, то ознаки конвергенції можна зауважити на кожному технологічно новому етапі медійного процесу після винаходу Ґутенберга – маємо на увазі вдосконалення друкарської техніки, появу фотоілюстрації (і рисунків-карикатур, шаржів, портретів) на сторінках друкованої преси, дизайн сторінки, появу в газетах і журналах художніх творів (уривки або серія подач), репродукцій (це запозичення із сфери літератури й мистецтва). Радіо, яке дуже швидко стало потужним засобом і впливу, і комерційної діяльності, крім тексту (усного, мовленого), активно використовувало музичну й пісенну творчість. Жанри преси тут активно трансформувалися і пристосовувалися до внутрішніх законів цього комунікаційного засобу. Телебачення в контексті конвергенції отримало ще більші можливості, бо

[1] Jenkins H. Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów. Kraków. 2007. S. 127.

поєднало енергетику слова, звуку і зображення, синтезувало засоби театру і кіно.

Наслідки конвергенції в медійній сфері стали особливо разючими і значними в результаті появи Інтернету і щораз більшого насичення цифровими технологіями. Дослідники зазначають, що спричинилося до появи нових форм комунікування: крім індивідуального і масового комунікування, появилася ще одна форма – самокомунікування, що виникло на межі індивідуального і масового (надавач інформації виходить на масову, глобальну аудиторію завдяки YouTube чи особистому блогові). Кр. Докторович зазначає з цього приводу, що поява інформаційно-комунікаційних мереж сприяє небувалій індивідуалізації й децентралізації комунікування, а обидва нібито протилежні процеси сучасної цивілізації – глобалізація й афірмація особистості – реалізуються в мережах[1]. Мережі не лише створили глобальний комунікаційний простір, вони дали можливість індивідові (який раніше був лише споживачем інформації) увійти в цей простір і звернутися до глобальної аудиторії. Голос колись самотнього «я» можуть почути на всіх континентах.

Конвергенція вплинула на традиційні медіа. Наслідком вторгнення цифрових технологій у медійну сферу стало те, що друковане слово, телевізійне зображення чи «радіомовлене» слово можна прочитати, побачити і почути завдяки Інтернету, усю цю інформацію можна не лише розповсюджувати, але й зберігати в архів, тобто споживач може сприймати її коли завгодно і де завгодно, якщо в його розпорядженні є відповідний ґаджет. Це свідчить про повну асинхронність – є різниця між часом виробництва інформації, її появи в інформаційному просторі і часом сприймання. Найбільших змін зазнала друкована

[1] Doktorowicz Kr. Konwergencja technologiczna i strukturalna we współczesnych mediach. Skutki dla komunikacji, rynku i polityki / Konwergencja mediów masowych i jej skutki dla współczesnego dziennnikarstwa. T. 1. / red. Z. Oniszczuk, V. Wielopolska–Szymura. Katowice, 2012. S. 17.

преса, бо водночас із друкованим накладом функціонує її інтернет-версія (деякі газети на паперовому носієві зникли й інтернет-версія стала єдиною формою продовження їхнього життя). Наслідком конвергенції є і поява нових медій, що, звичайно, не замінить традиційну журналістику, але суттєво її доповнює.

Конвергенція не є явищем небезпечним, оскільки це органічна й закономірна риса журналістики, що розвивається в нових технологічних умовах. Вплив нових технологій позначився не лише на журналістиці. Зокрема, сучасна література щораз частіше виходить за межі друкованих видань і друкованого тексту, а літературознавці і читачі вживають поняття «мережева література» – це та сукупність літературних торів, основним середовищем існування яких є Інтернет[1]. Щоправда, ці тексти розміщені не лише в Інтернеті. Наприклад, видавництво «Буква і цифра» подає літературні тексти з Інтернету. Літературознавці вже звернули увагу на це явище[2]. Інша річ, чи всі факти «мережевої літератури» є справді літературою, чи це не є у багатьох випадках засобом самореалізації людини, подолання своїх комплексів, а то й просто графоманством.

У літературознавчому середовищі поширився й термін інтермедіальності. Польська дослідниця Е. Циховська зазначає, що вже відбувся перехід від інформаційного суспільства до медіатизованого, зумовлений потребою людини оточувати себе мас-медіа, телекомунікаційними й мультимедійними технологіями, а в житті медіатизо-ваного суспільства і відповідно людини велику роль відіграють явища як давньої культури, так і

---

[1] Вільна електронна енциклопедія Wikipedia.org.http:\uk.wikipedia.org\wiki

[2] Герасименко Н. Мережева література: нова форма чи зміст? *Слово і час*. 2010. № 10. С. 64–71; Завадський Ю. Типологія й поетика мережевої літератури і сучасне західне літературознавства: дис.... канд. філол. наук: 10.01.06. Тернопіль, 2006; Мельник Т. ART. «Digital Романтизм»: що таке маргінальність, або література походженням з нету. *АРТВертеп* http:|// artvertep.dp.ua; Паньо Т. Слово не для друку. *Дзеркало тижня*. 2008. № 22.

новостворені сучасною, а більшість із них за своєю природою інтермедійні. Саме тому традиційне поняття «взаємодія мистецтв» у 90-х роках ХХ століття змінилося на інше – «інтермедіальність»[1]. У журналістиці взаємини між різними видами медій теж можна визначити як інтермедіальні. Це, зрештою, цілком органічно вписується в контекст конвергенції. Варто звернути увагу на потребу розрізняти інтертекстуальність й інтермедіальність, бо інтертекстуальність дослідники переважно розуміють як взаємодію між різними текстами культури. У нинішніх умовах жоден медійний засіб не функціонує ізольовано, а тому йдеться про практичне значення обох термінів, про методику їх використання. З цього приводу варто вказати на статтю Д. Дроздовського «Дискусійні аспекти трансмедійної наратології: специфіка експлуатації драматургічного тексту Т. Вільямса у фільмі П. Альмодовара»[2] (йдеться про відому п'єсу Т. Вільямса «Трамвай бажання» та її інтерпретацію у фільмі іспанського режисера П. Альмодовара). Д. Дроздовський зазначає (він дискутує з Т. Денисовою, але ми не будемо вдаватися в подробиці), що найчастіше студії з інтермедіальності висвітлюють взаємодію літератури, театру й кіно, але ж можна вести мову про інтерпретацію тексту в періодиці, в інших медіа чи навпаки.

Зазначимо, що вміння написати добротний (переконливий, цікавий, літературно майстерний, доступний) текст – завжди актуальне і конче необхідне журналістові, де б він не працював. Ось чому таким бажаним і позитивним було би підвищення літературної майстерності журналістських публікацій, їхня белетризація, пріоритетний розвиток жанрів, що межують з літературою, яких не цуралася б література. Підстави для визнання

[1] Виховська Е. Теоретичні дилеми поняття інтермедіальності. *Слово і час*. 2014. № 11. С. 49.

[2] Дроздовський Д. Дискусійні аспекти трансмедійної наратології: експлуатація драматургічного тексту Т. Вільямса у фільмі П. Альмадовара. *Слово і час*. 2013. № 9. С. 98–10.

такої ознаки, як тенденції є не лише в XXI столітті, не лише у зв'язку з науково-технічним прогресом розвиток літератури і журналістики відбувався, за всієї відмінності в їхній природі, завжди взаємопов'язано. Багато письменників стали відомими саме тому, що були й журналістами, саме журналістика була джерелом їхньої творчості.

Отже, науково-технічний прогрес (поява Інтернету і цифрових технологій) спричинився до «технологізації» масмедійної сфери як тенденції її розвитку. Наслідком цього є створення нової інформаційної картини світу (у багатьох випадках технологізація сприяє і дезинформації), дигіталізація, (оцифрування, переведення ЗМІ у цифровий формат), мультимедійність (можливість існування журналістського продукту в кількох медійних форматах), конвергенція, інтерактивність (і не просто спроможності редакційного колективу відповідати на запити і запитання аудиторії, користувачів, зважати на їхню реакцію, а й робити це в онлайн-режимі), ще більша глобалізація, поява нових видів журналістики тощо. Зрештою, процес впливу новітніх технологій закономірний і невідворотний. За наявності багатьох позитивних наслідків небезпека є в тому, що коли цей процес стане неконтрольованим, то за певних суспільно-політичних умов і байдужості громадянського суспільства це призведе до такої трансформації журналістики як соціального інституту і професії, що загрожує не лише деформацією, але навіть їхнім зникненням.

2.3. Чи зникне журналістика як професія?

У попередньому підрозділі йшлося про промислові революції, а тепер конкретніше про них, бо вони впливають на журналістику. Перша пов'язана з винаходом парового двигуна і появою залізниць – це друга половина XVIII – перша половина XIX століття. Друга – поява електрики (кінець XIX – початок

ХХ століття). Третя – поява комп'ютерів і цифрових технологій (з 60-х років ХХ століття). Четверта – щораз глибше проникнення цифрових технологій в усі сфери життєдіяльності – від кінця 90-х років ХХ століття. Є ще один варіант періодизації, пов'язаний з інформаційними революціями. Першу пов'язують з виникненням людської мови і писемності, другу – з появою друкарського верстата Гутенберґа, а третю – з виникненням електронних засобів передачі, йдеться про радіо, телебачення й Інтернет, хоча поява останнього й цифрових технологій означає початок четвертої інформаційної революції.

І промислові й інформаційні революції зумовлювали важливі зміни в організації суспільного життя, зумовлювали вони й еволюцію різних професій. Зокрема, хлібороби на землі існують уже кілька тисяч років, але чи можна назвати хліборобом працівника, який займається гідропонікою і вирощує овочі на штучних замінниках ґрунту чи на водному розчинні поживних солей? Озброєння воїна античних часів, навіть початку ХХ століття, і воїна початку ХХІ століття яскраво підкреслює відмінність в оснащенні. Подібні приклади можна зауважити майже в усіх професіях, а відмирання непотрібних і виникнення нових теж підтверджує тезу про динаміку розвитку професій. Не є винятком і журналістська професія, хоча вона саме як професія виникла порівняно недавно (жарти з того приводу, що журналістика – друга найдавніша професія, недоречні, вони суперечать історичній правді, а те, що Христа чи його апостолів називають публіцистами, можна сприймати лише фігурально).

Ів Аньєс з цього приводу зазначає: «Велика інформаційна революція лише починається. Персональний комп'ютер, який відсвяткував своє двадцятип'ятиріччя у 2006-му, навчився робити все, і його можливості зберігання, розподілу та комунікації постійно зростають [його підручник появився 2008 року.

– *С. К.*] … Текст, звук та зображення доступні будь-якої миті просто на нашому письмовому столі, у той час як розпізнавання голосу ще більше змінить методи роботи у найближчому майбутньому… Можна навести багато прикладів, не випускаючи з уваги основного: 1) журналістам доведеться адаптуватися, іноді швидше, ніж фахівцям інших професій, до постійного технічного прогресу; 2) нові пристрої або можливості не змінюють суті, вони є лише інструментами, професія ж залишається незмінною у своїх принципах і меті»[1]. Прогноз автора, як бачимо, оптимістичний, але й він задає собі й іншим запитання: «усі журналісти?». Роздумує Ів Аньєс над проблемою тому, що революція глобальної комунікації (у нього своя періодизація революцій – напочатку неоліту це була сільськогосподарська революція, у XIX столітті – промислова, а поява комп'ютерів та Інтернету наприкінці XX–на початку XXI століття – це революція глобальної комунікації), яка почалася, несе із собою непередбачувані наслідки. На його думку, нині Інтернет має три аспекти, важливі для журналістів. Це надшвидкий засіб зв'язку, який надає в розпорядження кожного текст, звук, зображення, що дає змогу здійснювати зв'язок журналіста з газетою і надає джерела інформації для будь-якого ЗМІ. Інтернет – це величезний резервуар інформації та поглядів, мегабаза даних, доступна кожному вдома, на роботі, в подорожі. Інтернет – повноправний засіб інформації з власними способами розуміння матеріалу, який виклав читач, а інформація може надходити від індивідів (блог), від автономного сайту (портал, компанія, асоціація, партія, комуна, управління тощо) чи із сайту, пов'язаного із ЗМІ (газета, радіо, телебачення)[2].

Остання промислова революція і цифрові технології так вплинули на функціонування засобів масової комунікації, що

[1] Аньєс Ів. Підручник із журналістики… С. 31.
[2] Там само. С. 31–32.

змушують повернутися та визначення змісту і поняття «журналіст», оскільки є суттєва відмінність між журналістом аналогової та журналістом цифрової епохи. «Словник української мови» (1971) подає таке визначення: «Журналіст – професіональний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших органів інформації і пропаганди[1]. Як бачимо, телебачення було серед «інших». С. Бибик і Г. Сюта у «Словнику іншомовних слів» (видання 2012 року) повторили це визначення[2], яке навіть на початку 70-х років ХХ ст. дуже приблизно визначало зміст професії журналіста. Авторитетний І. Михайлин у словнику-довіднику «Журналістика» запропонував таку дефініцію: «Журналіст – представник творчої професії, функціональними обов'язками якого є збирання, опрацювання і поширення інформації через канали масової інформації»[3]. І ця дефініція не в повному обсязі окреслює зміст і особливості сучасного журналіста. Зрозуміло, що І. Михайлин послався на визначення, зафіксоване у ст. 25 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: «Журналіст друкованого засобу масової інформації відповідно до цього Закону є творчий працівник, який професійно збирає, одержує, створює і займається підготовкою інформації для друкованого засобу масової інформації та діє на підставі трудових чи інших договірних відносин з його редакцією або займається такою діяльністю за її уповноваженнями».

Обидва визначення застарілі, тому що в їхній основі – уявлення про журналістику, яка функціонувала в суспільстві до появи Інтернету. Вік професії журналіста – навіть менше ніж двісті років, бо і в XIX столітті журналістську діяльність не сприймали і не оцінювали як професію. Журналістикою займалися ті, хто

[1] Словник української мови. Київ, 2012: Т. 2. С. 549.

[2] Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С.Я. Єрмоленко. Харків, 2012. С. 232.

[3] Журналістика: словник-довідник… С. 69.

розумів її місійність, хто себе відчував покликаним виконувати певну місію, журналістська діяльність не була професією і тому, що не була (принаймні основним і єдиним) джерелом заробітку. Можна сказати, що високе покликання, місійність, незалежність журналіста не залежали від фінансового чинника. Цю місійність можна зауважити на прикладі історії української преси (особливо західноукраїнської) – від її початків і завершуючи пресою українського збройного підпілля, бо ті журналісти (а це були представники майже всіх інтелігентських і творчих професій і майже усіх соціальних прошарків) у багатьох випадках працювали у пресі, сприймаючи її як могутній засіб боротьби за національні імперативи й усвідомлюючи свій громадянський обов'язок. Ця місійність межувала не лише із самовідданістю і жертовністю (видання виходили коштом суспільства, читачів і видавців), але і з самопожертвою (загинули майже всі журналісти преси і радіо ОУН–УПА–УГВР).

Місійність (чи усвідомлення місійності) – це важлива, але не єдина риса класичної чи традиційної журналістики. Історики преси серед цих ознак і спонук називають і вроджений талант, і пристрасть (як непереборний потяг до журналістики), і розуміння журналістської діяльності як способу життя, хоча останнє іноді не цілком коректно асоціюють із богемою.

З появою Інтернету, що вплинув на журналістику, спочатку ще не пророкували її занепаду, проте перші симптоми були помітні вже в середині 90-х років, а як тенденція (маю на увазі занепад і зникнення традиційної журналістики) викристалізувалася вже у XXI столітті. Журналістика як соціальний інститут і професія почала втрачати чітко визначені форми. Інтернет зумовив розвиток соціальних мереж і блогосфери. Ів Аньєс вважає, що головна дискусія кінця 2000-х років стосується «конкуренції» у галузі інформації між «аматорами» та фахівцями. І це відбувається у той момент, коли систему ЗМІ критикують за її надмірність та... відсутність професіоналізму... Передбачають

«кінець журналістики». Мільйони блогів, які виникли за дуже короткий час, вже самі по собі – засіб масової інформації – «блогосфера», яка вже починає впливати на редакції»[1]. Коли йдеться про зникнення журналістики, то я маю на увазі не поступове зникнення друкованих видань – це процес незворотний (через років двадцять друковані видання залишаться хіба для елітної частини суспільства), а саме традиційної журналістики. І ось уже 2014 року виходить друком колективна монографія за редакцією А. Чарльза «Кінець журналізму» (в Україні перекладено 2016 року)[2], а ще 2013 року лауреат Пулітцерівської премії, професор Школи журналістики університету Міссурі Дж. Банажинські заявила, що традиційна журналістика не виживе в сучасному світі. Б. Ніренберг вважає, що межею, яка означала закінчення класичної журналістики, а водночас початок якоїсь нової журналістики були дві події – у 2004 р. американські демократи і республіканці визнали, що блогери виконують таку ж роль, як і класичні журналісти; обидві партії під час виборчої кампанії акредитували і перших блогерів. Друга подія – відомого блогера Метью Лі акредитували в ООН[3]. Проте журналістська професія виникла і сформувалася не як форма самовиявлення окремої особистості та реалізації її прагнень, намірів, амбіцій. У переліку суспільно важливих професій (вчитель, священик, інженер, лікар, військовий, урядовець) її поява була зумовлена історичною потребою, яка, власне, збігалася з відповідними інтелектуальними, творчими, моральними, психологічними, фізичними можливостями індивіда.

Однозначної й одностайної відповіді на гострі запитання, чи зникає журналістика, чи перестала вона бути «четвертою владою», чи зникає професія журналіста, нема.

---

1 Аньєс Ів. Підручник із журналістики...

2 Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма…

3 Nierenberg B. Dziennikarstwo w XXI wieku – między problemami społecznymi a wymogami rynku. *Zeszyty naukove KUL*. 2014. N 3. S. 36.

Ів Аньєс упевнений, що велика кількість ініціатив має зміцнити професію журналіста, а не приректи її на смерть. В Інтернеті, на його думку, насправді співіснують як погана, так і хороша інформація, і їх не так легко розрізнити[1]. Він, щоправда, бачить відмінність між блогосферою і ЗМІ: преса дотримується законодавства, вона має свої зобов'язання, правила поведінки, але це не стосується інформації «онлайн», тим паче тієї інформації, яку створюють індивіди[2], тобто аматори, блогери. На цій підставі Ів Аньєс і робить висновок, що мережа агенцій та кореспондентів газет видається незамінною, бо вона набагато міцніша та надійніша. Окрім цього, на відміну від непрофесіоналів, журналісти мусять брати гору завдяки своїм прерогативам: перевірені та викладені в контексті факти, відредаговані статті, розумний відбір новин, постійний пошук інформації – увесь цей процес виробництва інформації повинен викликати довіру[3]. (Ів Аньєс помиляється – окремі блогери (непрофесіонали) теж можуть видати якісну продукцію).

Польські дослідники Я. Собчак і Кс. Какареко ситуацію оцінюють скептично. На їхню думку, журналіст щораз менше є нині провідником у складному світі, компетентним і терплячим коментатором політичної, економічної і суспільної дійсності, мудрим порадником у справах щоденного життя; вчителем, що послідовно, невтомно, наполегливо вказує своєму читачеві шляхи вибору. Щораз рідше він стає подібним до письменника чи митця. Щораз частіше він є медійним працівником (media worker), який старанно виконує вказівки начальства, справним виконавцем його волі, людиною компетентною, але для якої чужі етичні міркування, як медійний працівник він готовий виконати найбільш підлі й неетичні завдання, тільки б заслужити визнання працедавця і посісти краще місце. Щоправда, після

[1] Аньєс Ів. Підручник із журналістики... С. 33.
[2] Там само. С. 33.
[3] Там само.

такої нищівної характеристики автори відразу ж висловлюють застереження: так однозначно і цинічно сучасний журналіст презентує себе лише у виняткових випадках[1]. Очевидно і починати потрібно було із цього застереження, а не з епатажної думки. Суть проте в іншому. Етос журналіста залежить не від технічного чи технологічного контексту його професії. Це сукупність ідейних, світоглядних, інтелектуальних, моральних вартостей, це, зрештою, усвідомлення своєї місійності, відповідальності, це спроможність на вчинок у критичній ситуації. Класична (традиційна) журналістика не відмирає – вона вже вмерла. Сьогодні журналістський текст може існувати у кількох видах комунікації – на сторінці видання, як блог, на порталі газети, в соціальних мережах. Чіткі видові ознаки втратило і телебачення, і радіо. Не випадково ту ситуацію, що склалася в медіа внаслідок конвергенції, називають хаосом. Це зумовлено тим, що із процесу підготовки і написання тексту зникає людина, а точніше журналіст, бо текст починають писати ро́боти (тобто штучний інтелект). Наведемо лише окремі приклади. Ще 2008 року Кацухіро Йониче почав стартап «JX Press Corp». Суть його в тому, що за допомогою певних алгоритмів (їх все ж розробляють інженери) здійснюється пошук актуальних новин для сайту «NewsDigat». Сайт став популярним після того, як першим повідомив про смерть Кім Чен Нама, старшого брата північнокорейського диктатора. Ще один факт, пов'язаний із штучним інтелектом. У лютому 2019 року дослідницька компанія Open AI, співзасновником якої є відомий І. Маск, повідомила про створення штучного інтелекту GPT-2, який може писати повноцінні тексти, навіть оповідання на задану тему. Програма імітує будь-який жанр: від прози у стилі фентезі до фейкових новин. Щоправда, творчі програми не надають доступу до її

[1] Sobczak J., Kakareko Ks. Zawód dziennikarza w obliczu zmian. *Zeszyty Naukowe KUL*. 2017. N 1. S. 109.

повного функціоналу, бо розробники побоюються, що з її допомогою справді будуть створювати фейкові новини («Детектор медіа» від 29 серпня 2019 року).

В Україні поки що небагато видань, які взяли на озброєння штучний інтелект (одне із них – «Тексти», де за допомогою штучного інтелекту визначають кількість людей на акціях, прогнозують результати виборів, аналізують роботу депутатських фракцій, вивчають російську пропаганду. К. Гніздовська зазначає (Media Sapiens, 11 липня 2021 року), що найчастіше штучний інтелект використовують для граматичної та стилістичної корекції тексту, автоматичної генерації контенту, покращеного пошуку зображень та відео, розпізнавання фейкових новин, модерації контенту тощо.

Проте для песимістичних прогнозів про долю журналістики як соціального інституту і журналістської професії підстав нема. Зникнення традиційної журналістики – це не смерть журналістики як такої. Трансформацію журналістики треба розглядати не в системі технологічних змін, а в системі політичній. У демократичному суспільстві такий інститут, як журналістика нема чим замінити (і нема потреби), тому що ні соціальні мережі, ні громадська журналістика, ні блогери не можуть повноцінно виконувати функції професійної журналістики, яка є чинником громадянського суспільства, «сторожовим псом» демократичних цінностей, посередником між владою і громадянським суспільством, яка контролює владу, пам'ятаючи про те, що нація і державність – це найвищі цінності, яка виконує низку інших функцій (і традиційних, і новопосталих). І журналіста – людину творчу, для якої журналістика – це і пристрасть, і покликання, і місія, і спосіб життя, професіонала, який щораз більше буде змушений не стільки збирати інформацію, скільки осмислювати її, для якого державність – це найвищий історичний і моральний імператив, професіонала, для якого журналістська етика – не спосіб виправдовувати недоліки журналістської праці, а озна-

ка причетності до цивілізаційних, загальнолюдських вартостей – теж не замінити аматорським виконанням професії. Таку журналістську професію не замінять ні блогери, ні постери, ні медійні працівники, ні громадські журналісти, хоча, на перший погляд, це може робити (і з тих самих ідейних і моральних спонук) і будь-хто інший. Діяльність будь-якого засобу масової комунікації повинна мати системний характер, для того, щоб бути ефективною, окрім цього, – професійною, з високим рівнем технічного забезпечення, регулярною, продуманою. Якщо, наприклад, негативна (антисуспільна, антинаціональна) подія може викликати в соціальних мережах спонтанну емоційну реакцію, то зреагувати на таку подію – це професійний і функціональний обов'язок засобів масової комунікації (для тих, хто, незалежно від власника, перебуває на державницьких позиціях), якщо реакція блогера, громадського журналіста на негативні явища і факти – це свідчення його громадянської позиції, його мужності (якщо йдеться про небезпеку для життя, зумовлену виступом), то для журналіста – це професійний обов'язок. Він не може мовчати тоді і тим більше, коли всі інші голоси громадської думки мовчать. Інша річ, що у кризових, екстремальних, межових ситуаціях свою протестну думку може оприлюднити член суспільства, прямо не пов'язаний із професійною журналістикою, але для якого національні інтереси, загальнолюдські вартості стоять вище від усіх інших міркувань.

У кінцевому підсумку не технологічні зміни й революції зумовлять розв'язок питання «бути чи не бути?» журналістиці, а зміни суспільні, зміни політичні, ментальні, психологічні, моральні, економічні. Якщо суспільство сприйме як норму повну комерціалізацію, таблоїдизацію, використання журналістики як засобу пропаганди тощо, то це й буде передднем кінця журналістики, але все-таки йдеться про формальну і фактичну, законодавчо оформлену відмову від журналістики як традиційного соціального інституту. Такий варіант розвитку теоре-

тично можливий, хоча й має певні ознаки соціальної утопії (у художній літературі це відображено – роман М. Замятіна «Ми», «1984» Дж. Орвелла).

Зникнення журналістики як «четвертої влади» буде означати й якісні зміни в організації життя суспільства, передусім пов'язані із тоталітаризацією суспільства. Зникнення журналістики як соціального інституту, навіть спроби применшити її значення, активізувати негативні тенденції, – це небезпечні симптоми.

Журналістика – не для аматорів і для людей випадкових, журналістика – для професіоналів, самовідданих, небайдужих, творчих.

«Розмивання» журналістської професії пояснити можна: нова технологічна основа функціонування інформаційно-комунікаційних процесів, поява соцмереж і бажання користувачів брати участь у цих процесах. Польська дослідниця К. Сезенєвська в монографії «Професія журналіста перед обличчям медійної конвергенції» (2014) вказує на такі різновиди журналістської професії, як блогер, автор відеоблогу, researcher (той, хто збирає матеріали для радіо- чи телепрограм), продюсер, керівник програми, видавець, «громадський журналіст», «рюкзачний журналіст». А ще можна додати і «мобільного репортера», і фрілансера… Ось чому конче потрібне визначення змісту поняття «журналіст». Але так вважають не всі.

Засновниця та шеф-редакторка видання «Детектор медіа» Н. Лигачова заявила («Детектор медіа», 29 червня 2021 року), що значення поняття «журналіст» дещо перебільшене, воно важливе лише у стосунках з державою, але не там, де йдеться про захист свободи слова – держава має захищати свободу слова кожного громадянина. «А лише там, де йдеться про захист професії – можливість отримувати певні «пільги», щоб тобі дозволили поїхати в зону бойових дій, щоб тобі дали акредитацію на певні заходи, щоб тебе захищали в кримінальних справах, якщо до тебе застосували насильство… Справа не в тому – кого

ми назвемо журналістами, а кого ні. Справа в тому, що вони мають визнавати стандарти та органи саморегуляції, щоб вони прагнули працювати за стандартами. Від того, чи будемо ми їх називати «журналістами», чи ні – це не залежить». Суперечливе твердження. Безперечно, кожен громадянин має право на свободу слова. І теоретично може статися так, що п'ять, а може й десять–п'ятнадцять громадян почнуть займатися «журналістикою», як п'ятнадцятирічний школяр зі Львова, який відкрив в «Інстаграмі» сторінку і почав вміщувати там карикатури на своїх вчителів (Zaxid.net, липень 2021 року). Заклики працювати за стандартами – безнадійна справа. Сама ж Н. Лигачова визнає: «Трапилася халепа з довірою аудиторії. Розвиток соцмереж призвів до того, що зараз довіряють не тим, хто поширює достовірну інформацію, а тим, хто ловить хайп. Ми бачимо, що довіряють комуністам». На думку Н. Лигачової, лише довіра аудиторії залишається «єдиною валютою» (тобто визначальною професійною рисою журналістики?) для тих, хто прагне, щоб його вважали журналістом.

Міркування Н. Лигачової свідчать про те, що навіть у журналістському середовищі погоджуються із розмиванням професії журналіста, бо не розуміють небезпеки, пов'язаної із зникненням журналістики і як професії, і як соціального інституту. Бажання бути чи стати «журналістом» не можна пов'язувати з демократичними цінностями і правом на свободу слова. Права кожного громадянина зафіксовані як у Конституції України, так і в міжнародних документах. Не кожен може і повинен бути «журналістом», навіть якщо це стан його душі, як пояснюють ті, хто не має жодної публікації, але отримує посвідчення Національної спілки журналістів України. «Всі журналісти» – це не професія журналіста.

Окрім цього, історія свідчить, що держава–агресор може прикриватися посвідченням журналіста. Зокрема, І. Яковенко іронічно зауважує, що під час корейської війни (1950–1953)

Радянський Союз, окрім військової техніки, відрядив до Кореї 26 тисяч … журналістів ТАСС – «Телеграфного агентства Советского Союза» (публікація «Гармати Володимира Путіна, що відв'язалися» у ч. 145–146 «Дня» за 18, 19 серпня 2017 року). Що ж, і в Іспанії під час громадянської війни 1936–1939 років, і сьогодні російські журналісти, які працюють за кордоном, виконують не журналістські, а пропагандистські й розвідувальні функції.

Щодо пропаганди і професії журналіста. Служба безпеки України 2018 року заарештувала К. Вишинського, главу Російського інформаційного агентства «Новости Украина». СБУ звинувачувала К. Вишинського в державній зраді, а ЗМІ, яким він керував, назвали пропагандистським антиукраїнським інформаційним ресурсом. Не випадково Кремль ще 2014 року нагородив К. Вишинського медаллю «За заслуги перед Вітчизною». То що ж було журналістського в діяльності К. Вишинського, якщо він слухняно повторював кремлівські наративи і проводив відверту антиукраїнську пропаганду на території України під час російсько-української війни? Ситуацію аналізував І. Яковенко в публікації «Журналіст – це запис у трудовій книжці»? (ч. 86–87 «Дня» від 18–19 травня 2018 року). Річ у тім, що на захист К. Вишинського виступили не лише такі одіозні й відомі російські пропагандисти, як М. Симонян, Д. Кисельов, В. Соловйов, але й деякі західні правозахисники й представники російської ліберальної громадськості. Скажімо, авторитетна правозахисна організація Human Rights Watch заявила, що український уряд повинен поважати свободу інформації та свободу слова ЗМІ. Пропагандистську й ворожу до України діяльність К. Вишинського виправдовував А. Орех у блозі «За пропаганду не садять», опублікованому на сайті «Эха Москви» 15 травня 2018 року. А. Орех погоджується з тим, що державні ЗМІ Росії та їхні філії в Україні – це пропаганда, що, власне, пропаганда «огидна, вона вбачає особистість, вона засмічує мозок, вона перетворює колись нормальних людей на зомбиків». Проте він

вважає, що пропагандою може займатися і журналіст, що журналіст – це не синонім чесності, це запис у трудовій книжці. Таке розуміння журналістики й призначення журналіста знецінює, вбиває журналістику. «Корисні ідіоти» Кремля (а він традиційно вміє знаходити і заохочувати) не хочуть розуміти, що антиукраїнська «журналістика» (пропаганда) на території України не мають нічого спільного зі свободою інформації та свободою слова ЗМІ, що журналіст – це не просто запис у трудовій книжці, що журналіст і пропагандист – це різні професії.

2.4. Структура сучасних засобів масової комунікації

У працях дослідників можна прочитати твердження про систему ЗМІ. Чи ця сукупність різних за формою засобів масової інформації (комунікації) є системою? Система – це «сукупність закономірно пов'язаних одне з одним елементів та відношень між ними, що створюють цілісність, єдність»[1]. Це сукупність не лише різних за формою і способом повідомлення інформації, за технологією виробництва (газета, телебачення, радіо, Інтернет-журналістика), ці засоби відрізняються і різними політичними позиціями (наприклад, державницька позиція «5 каналу», «Еспресо», «Прямого» – і донедавна проросійська спрямованість «112 каналу», «News One», «Нашого»), може, і формою власності, і навіть розумінням журналістських стандартів.

Про засоби масової інформації (комунікації) як про сукупність однорідних елементів, навіть як про систему можна вести мову лише тоді, коли йдеться про тоталітарну державу. Це, наприклад, описав Дж. Орвел у романі «1984», де йдеться про міністерство правди, про телеекран, що працював цілодобово на «прийом і передачу» і стежив за аудиторією. Приклад нинішній – це засоби масової інформації в Ірані, Китаї, Північній

[1] Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів … С. 496–497.

Кореї. Ось чому є всі підстави вважати розрізнені й неоднорідні медійні засоби саме структурою (медійною структурою). У монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті» (2006) я пропонував таке визначення поняття «структура»: «Структура преси – це сукупність (система) періодичних видань, що функціонує на певних методологічних засадах й ідейно-концептуальних засадах, зумовлена життєдіяльністю держави, нації, суспільства, що відображає дійсність, що є виразником, речником національних інтересів і сприяє виконанню історичної місії того чи іншого народу, держави». Зрозуміло, що коли йшлося про українську пресу, то я мав на увазі ідею державності як головну засаду[1].

Медіа – це частина суспільної системи, вони не можуть існувати поза цією системою, яка зумовлює їхню структуру й засади функціонування. Сучасна медійна структура, зрозуміло, формувалася поступово. Спочатку це була друкована преса (поступово сформувалася її структура – газети, журнали тощо). Згодом появилися інформаційні агенції, радіо, телебачення, Інтернет. Ускладнювалася медійна структура і зростало значення її впливу на суспільне життя. Преса сприяла зміцненню позицій третього класу й подоланню феодального ладу. Сучасна медійна структура значно складніша і позначена не лише певною суперечливістю функціонування, але й впливом технологічних змін – конвергенція стосується як усіх без винятку елементів медійної системи, так і всього комунікаційного простору.

Суспільство, в якому функціонують медіа, існує тому, що воно є системою. Ця проблема віддавна привертала увагу вчених: «На думку Платона, суспільство є об'єднанням людей для задоволення всіх потреб і є засобом реалізації потреби людей одне в одному. За Аристотелем, воно є втіленням притаман-

[1] Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті ... С. 428–429.

ного від народження соціального інституту людини. Релігійна філософія вважала його проявом божого творіння. Просвітителі (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер) та французькі матеріалісти XVIII ст. трактували суспільство як форму суспільної угоди, Г. Гегель – як реальний процес життєдіяльності людей, що відбувається завдяки втіленню в життя абсолютної ідеї. І. Бентам визначає суспільство як «фіктивне тіло, що складається з індивідуальних осіб, які розглядають як його складові». Г. Зіммель відроджує Платонову ідею про суспільство як засіб реалізації внутрішніх спонук, потреб, мотивів індивідів. М. Вебер доповнює її тезою про «деякий мінімум взаємоорієнтацій». Е. Дюркгейм підкреслює значення розподілу праці. Т. Парсонс трактує суспільство як соціальну систему, що функціонує завдяки взаємодії людей та соціальних інститутів. Марксистська соціальна філософія суспільство визначає як сукупність історично зумовлених форм спільної діяльності людей, головною детермінантою суспільного життя є спосіб виробництва матеріальних благ. Саме він зумовлює соціальний, політичний та духовний процес життя. Суспільне буття визначає суспільну свідомість, а не навпаки – ось головний висновок марксистської соціальної філософії»[1].

Західні дослідники медіа посилаються на теорію Т. Парсонса, чию модель суспільства вважають продуманою і цілісною. Згідно з Т. Парсонсом, суспільна система може функціонувати настільки, наскільки реалізує чотири фундаментальні ознаки, імперативи системи (або її функції): досягнення мети, адаптація, інтеграція, культивування взірців. У кожному суспільстві як системі реалізація цих імперативів тримається не на окремих інституціях, структурах. У розвинутих суспільствах-системах Т. Парсонс виокремив чотири підсистеми: політичну, економічну, культурну і соціальну. Кожна із цих підсистем теж має свої структурні елементи. Політична підсистема має політичні ін-

[1] Філософія: навч. посіб. Київ: Вікар, 2008. С. 285–286.

ститути, економічна – економічні тощо. Усі ці підсистеми взаємодіють між собою і забезпечують цілісність усієї системи – суспільства на підставі певних законів, норм, правил, а також притаманних собі інструментів впливу. Така взаємодія гарантує суспільство від безладу й хаосу, забезпечує його нормальне функціонування.

Яке місце медій у цій системі? У них специфічна місія: 1) вони присутні в кожній суспільній підсистемі, бо кожна з них репрезентує себе у суспільстві й підтримує зв'язки з іншими підсистемами завдяки медіям; 2) медії виконують посередницьку функцію між окремими підсистемами та їхніми елементами; 3) медії виконують певну контрольну функцію і забезпечують рівновагу між окремими підсистемами, не дозволяючи якійсь із них переваги над іншими; 4) медії репрезентують суспільство у цілому як систему, забезпечують його функціонування, захищають державні інтереси та зберігають і формують (постійно) національну ідентичність; 5) медії є посередником між державою і громадянським суспільством; 6) медії формують громадську думку суспільства; 7) медії самореалізують і себе як елемент у суспільстві як системі, і виконують притаманні лише їм функції. Попередньо підсумовуючи й узагальнюючи зазначене про місце медій в суспільстві-системі, потрібно вказати на те, що медії як елемент суспільства не мають законодавчого механізму впливу на життя суспільства, вони впливають на нього, лише формуючи громадську думку і привертаючи увагу суспільства (відповідних органів влади теж) до порушення законів чи моральних норм. Інша дуже важлива особливість полягає в тому, що за умови демократичного ладу (в умовах розвинутого громадянського суспільства) медії прагнуть зберегти певну незалежність, точніше сказати – автономію. Без незалежних медій громадянське суспільство існувати не може.

Безперечно, функціонування медій зумовлено ціною низкою чинників: формою політичного ладу (завдання, місце ме-

дій в умовах тоталітарного і демократичного ладу різні; позірно демократичний лад теж зумовлює функціонування медій), рівнем економічного розвитку держави, характером культури (європейські цінності й цінності «русского мира» не однакові, а частіше й протилежні). Проте йдеться не лише про внутрішні, але й про зовнішні впливи.

Медії теж можна розглядати як систему, що складається з окремих елементів – це людський чинник, засоби самовияву й самореалізації (техніка й технології), зв'язки з іншими підсистемами й компонентами більшої системи (суспільства), це взаємодія функцій і завдань, наявність законів, правил, норм, стандартів, що регулюють функціонування медій, це характер комунікації із зовнішнім світом (суспільством). Власне, то означає, що в дослідженні медій можна використати, крім інших відомих підходів, і системний підхід, який полягає у дослідженні медій (якогось окремого засобу комунікації) як цілісності, в якій узгоджено функціонують всі елементи.

Структурувати сукупність засобів масової інформації можна за різними ознаками. За принципом засновника можна визначити державні, суспільні (громадські) і приватні засоби масової інформації. Після ухвалення Закону про роздержавлення державних і комунальних ЗМІ, в Україні залишилися лише «Голос України» (друкований орган Верховної Ради), «Урядовий кур'єр» (друкований орган Кабінету Міністрів), призначення яких зрозуміле і очевидне: «Голос України» друкує тексти законів, постанов та інші акти, «Урядовий кур'єр» – урядові постанови, розпорядження.

Є три форми регулювання засобів масової інформації у державі:

1) державна монополія на ЗМІ; відповідно держава контролює всі засоби масової інформації;

2) громадськість контролює ЗМІ; їй належать ЗМІ; їхні керівники володіють певною автономією і прямо не підпорядко-

вуються виконавчій владі; законодавчій вони підпорядковуються у межах, визначених законами;

3) приватна форма – ЗМІ перебувають у приватній власності й функціонують у межах законодавства, що регулює їхню діяльність.

Згідно з рекомендаціями Ради Європи громадське мовлення повинно існувати і бути захищене законом. У цих рекомендаціях наголошено на таких вимогах: чітко обумовити редакційну незалежність і організаційну автономію, особливо стосовно:

- визначення сітки програм;
- задумів і виробництва програм;
- редагування і подання новин і програм про поточні події;
- організація заходів самої служби; набору і організації роботи штатних співробітників;
- купівлі, оренди, продажу і використання товарів і послуг;
- управління фінансовими ресурсами;
- підготовки виконання бюджету;
- обговорення, підготовка і підписання юридичних документів, що стосуються роботи служби.

У рекомендаціях Ради Європи наголошується на важливості і наявності безлічі автономних, незалежних інформаційних органів на національному, регіональному та місцевому рівнях, бо це призводить до плюралізму і демократії. Йдеться у цих рекомендаціях і про політичну й культурну різноманітність видів ЗМІ та їхнього змісту.

Приватні ЗМІ існували в Україні і до ухвалення Закону України про роздержавлення, а після встановленого перехідного терміну частина місцевих друкованих видань зникла, в інших випадках засновниками стали колективи редакцій.

За такою типологічною ознакою, як масштабність, місце заснування і функціонування засобу комунікації (або географічна ознака) можна виокремити місцеві (регіональні) видання і центральні. Наприклад, львівська міська газета «Ратуша» – міс-

цеве видання, львівський «Високий замок» – всеукраїнське, так само, як, наприклад, «День», «Україна молода».

Ще одна типологічна ознака – періодичність видання. Раніше були щоденні і газети, що виходили тричі на тиждень. Сьогодні газети стали здебільшого тижневиками. Навіть «День», флагман української газетної періодики, вже перестав бути щоденною газетою.

Потрапили в період тривалої кризи журнали як вид друкованого періодичного видання. Сьогодні у Львові з великими труднощами виходить у світ двомісячник (або й квартальник) – журнал «Дзвін». Для порівняння: в 30-х роках у Львові виходили такі журнали: «Вістник» Д. Донцова, «Дзвони», радянофільські «Вікна» і «Нові шляхи», «Слово» (журнал слов'янської філології), «Сучасне і минуле» (видавало НТШ).

Оскільки об'єктом журналістики є буття, дійсність у всій її повноті, а предметом – процеси, проблеми, тенденції, що притаманні дійсності, то це є формальною підставою для того, що всі сфери життєдіяльності (політика, економіка, культура, освіта і наука, побут тощо) можуть бути репрезентовані певним друкованим органом чи іншим засобом інформації й комунікації, наприклад сайтом. Так само це стосується політичних і громадських організацій, різних вікових категорій (діти, молодь), йдеться і про такий типологічний критерій, як стать (журнали для жінок чи чоловіків), як реакція медійної сфери на запити і хобі аудиторії (мода, розваги, клуби за інтересами тощо).

Важливою типологічною ознакою структуризації сучасних засобів масової комунікації є спосіб повідомлення інформації. Таким найдавнішим видом є газета, що має кількасотрічну історію і давні традиції.

Сегмент друкованої преси як виду ЗМІ невпинно скорочується. Смерть цього виду передбачають уже в найближчій перспективі (або ж він буде функціонувати для елітарної верстви суспільства). Тривалий час преса була єдиним видом масової

комунікації, потужним засобом впливу на суспільну свідомість, формування громадської думки. Впливова газета важила не менше, ніж боєздатна армія. В історію української журналістики увійшла в обіг така формула: «преса боротьби й ідеї», тобто боротьби за ідею державності. Інформаційні можливості друкованого слова, так само, як пропагандистські й аналітичні, дуже великі. Особливо це стосується аналітичності. Саме ця риса сприяє тому, що друкована преса не зникає так швидко, як це пророкують. Окрім цього, друковане слово – найбільш демократичний засіб спілкування. Навіть якщо зникнуть масові газети, то комунікація за допомогою тексту збережеться в соціальних мережах, у нових медіях. Річ у тім, що будь-яку проблему найповніше, найпослідовніше, найглибше може з'ясувати лише друкована преса (текст).

Історично другим видом і засобом масової інформації були інформаційні агенції, які виникли в XIX столітті в Німеччині, Франції і Англії. У XX–XXI століттях до розміру світових розвинулися такі інформаційні агенції, як Агентство Франс Пресс (Франція), Рейтер (Велика Британія), Ассошіейдет Пресс (США), ИТАР-ТАСС (Росія), Кіодо-Цусін (Японія). Газети, які не мають своїх кореспондентів за кордоном, широко користуються послугами світових агенцій, хоча, наприклад ИТАР-ТАСС відома своєю пропагандистською спрямованістю і, як правило, не зважає на стандарти європейської журналістики. Кожна країна має своє інформаційне агентство. У нас ухвалено Закон України «Про інформаційні агентства», який згідно з Конституцією України, іншими Законами України та міжнародно-правовими документами закріплює правові основи діяльності в Україні інформаційних агентств та їхнього міжнародного співробітництва. Про діяльність інформаційних агентств у Законі сказано так – «це збирання, обробка, творення, зберігання, підготовка інформації до поширен-

ня, випуск та розповсюдження інформаційної продукції»[1].

«Ера Гутенберга» ще не закінчилася, як почалася «ера Марконі» (винахідник радіо). Радіожурналістика виникла набагато пізніше від друкованої, бо пов'язана з винайденням радіо – способом передавання на відстань і приймання звукової інформації, що поширюється за допомогою електромагнітних хвиль. Відповідно в журналістиці це такий медійний засіб, що використовує цей спосіб передачі і сприймання звукової інформації. Як зазначав І. Михайлин, радіожурналістика спирається на силу мовленого слова: інтонацію, тембр голосу, темп і мелодику висловлювання. А відсутність відеоряду не відволікає уваги реципієнта і дає змогу цілком зосередитися на змісті звукової інформації, активізує увагу слухача, який самостійно створює у своїй свідомості образи, що супроводжують звукове повідомлення. Радіожурналістика уперше створила ефект присутності слухача на місці події, забезпечила можливість майже відразу повідомляти інформацію (цю властивість називають симультанністю)[2]. Радіожурналістика має й низку таких особливостей, що зменшують її ефективність: слухач не має змоги повертатися до повідомлення, не має права вибору, повинен заздалегідь знати зміст програм тощо.

Зрештою, ці хиби не зменшували ефективності впливу цього виду журналістики. Якщо ще в період Першої світової війни переважало друковане слово (йдеться про пропаганду), то розквіт радіопропаганди припав на роки Другої світової війни. Приклад подавали тоталітарні держави – Німеччина й Радянський Союз, хоча західні союзники (США, Великобританія) теж активно розробляли арсенал радіопропагандистських методів. До речі, в українській історії теж є відомий факт використання радіо: 30 червня 1941 року ОУН(б) проголосила на одній львів-

---

[1] Українське законодавство: засоби масової інформації. Київ, 2004. С. 129.

[2] Журналістика: словник-довідник… С. 229.

ській радіостанції Акт відновлення Української самостійної держави. Українське збройне підпілля (ОУН–УПА–УГВР) в роки війни і повоєнні теж вели радіопропаганду.

Після Другої світової війни західні радіостанції «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», «Німецька хвиля», «Вільна Європа», «Свобода» намагалися пробитися через «залізну завісу» до слухачів у країнах т. зв. соціалістичного табору і особливо в СРСР.

Сьогодні радіожурналістика вже пережила свої кращі часи, але цей медійний вид продовжує існувати. Все ж радіо як медійний вид не зникло, бо появилися нові технічні розв'язки. Радіожурналістика більше уваги почала приділяти проблемі сприймання (йдеться про початок XXI століття). Мультимедіальна ера спричинила асинхронізм, індивідуалізацію, гіпертекстуальність. Сучасний радіослухач вже може відтворювати ту чи іншу передачу і не залежати, так би мовити, від простору і часу. Радіожурналістика набула більш індивідуалізованого характеру, вона залучає інтерактивні методи (телефонний контакт, sms-ки й «і-мейли». Іншими словами кажучи, сучасний технологічний рівень спонукає до творчості.

На зміну «ері Марконі», радіожурналістиці, у 60-х роках XX століття прийшла «ера Зоркіна» (винахідник телебачення) – почалася ера телебачення. Дослідники зазначають такі особливості телебачення: поєднання усної мови, зображення і музики спричинилося до появи ефективного звуко-зорового ряду; симультанний характер прямих включень (зображення на екрані появляється одночасно з подією); можливість використання великої кількості різноманітних жанрів і форматів, що сприяє виконанню різноманітних функцій – телебачення може інформувати, навчати, пояснювати, обговорювати, розважати, але й... «зомбувати», навіювати, бути потужним засобом вже не медійним, а пропаганди (сучасний приклад – телебачення Росії); особливий стиль спілкування, зумовлений тим, що глядач може перебувати в домашній обстановці; можливість звертатись до

масового глядача в публічному просторі тощо. Проте такі тенденції, як глобалізація, комерціалізація, а особливо розвиток нових технологій (диґіталізація) не оминули і телебачення. Зрозуміло, це зумовило гібридизацію жанрів, появу нових форматів. Сучасне телебачення змушене боротися за глядача, бо, наприклад, воно перестало бути монополістом у повідомленні інформації, але дуже активно використовує інтерактивні прийоми у спілкуванні з аудиторією. Звернімо увагу ще на одну особливість телебачення – його середній глядач значно поступається середньому читачеві друкованих медій в інтелектуальному й духовному сенсі.

XXI століття принесло ще один медійний вид – «нові медіа» (хоча це результат і наслідок тих технологічних змін, які почалися ще в 60–70-х роках попереднього століття. Вперше цей термін вжив М. Маклюен, а стосувався він електронних медіа. Поступово (особливо в 90-х роках), коли в медійній сфері почали використовувати нові технології, цим терміном почали позначати лише цифрові медіа, але не радіо й телебачення. Під новими медіями дослідники розуміють не лише веб-сайти, мобільні додатки, комп'ютерні ігри, а й деякі традиційні засоби масової інформації, які функціонують на основі новітніх медіатехнологій. Одностайного погляду на визначення змісту цього поняття ще нема. Можливе й таке визначення: нові медіа – це електронні медіа, що спираються на цифрові технології, інтерактивність і мультимедіа.

Уже ніхто не сумнівається, що нові медіа – це теж засіб масової комунікації, але водночас під новими медіа розуміють й інформаційний продукт, який поєднує у собі три основні напрями: комп'ютерні та інформаційно-комунікаційні технології, комунікаційні системи й мережі; цифровий інформаційний контент.

Основні особливості нових медій – інтерактивність (це змусило вдатися до інтерактивності й традиційні ЗМК), гіпертекстуальність (у друкованих ЗМК це спочатку була лише інтер-

текстуальність), мультимедійність, наявність електронного архіву, відсутність часових і просторових обмежень.

Нові медії могли виникнути лише тому, що появився Інтернет – це першопричина. Саме Інтернет став медіаплатформою для функціонування нових медій. Інформаційні можливості нових медій великі, але й проблем, що виникли з їхньою появою, теж немало: йдеться про недостовірність фактів, фейки тощо. Нові медії дають можливість будь-кому створювати контент і оприлюднювати його. Це теж не може не впливати на стиль таких публікацій, мову, жанрову приналежність. Поява нових медій спричинилася і до появи т. зв. «громадянської», «народної» журналістики, для якої не завжди притаманні не лише вимоги і стандарти журналістської професії, але й її професійна етика. Йдеться і про таку важливу проблему журналістської професії, як відповідальність. Але нові медії вже стали незаперечним фактом медійної сфери. Заперечувати їх безглуздо, просто від споживача їхній контент вимагає більшої критичності, а від дослідника – глибшого осмислення.

І наостанок. Як не парадоксально, але не закон, не зброя, а Інтернет зробив нас рівними. Нині майже будь-хто (пенсіонер, домогосподарка, школяр, студент, представники творчих професій, громадські й політичні діячі, бізнесмени тощо) можуть вести свої блоги. Пенсіонер може розмірковувати про освоєння космосу і перспективи ядерної стратегії України, домогосподарки – розповідати про кулінарні рецепти й сучасний літературний процес, школярі чи студенти – роздумувати над проблемами освіти й критикувати своїх викладачів. Усе це – теж у структурі ЗМІ чи це радше медійний простір? Запитання знову ж таки не риторичне, бо цей формат «сам собі медіа» збільшується, він витісняє традиційну журналістику, в ньому немає правил «гри», тобто журналістських стандартів. Свого часу Н. Іщенко зазначила, що такі псевдо ЗМІ, використовують як майданчики для інформаційних спецоперацій, а псевдожур-

налісти є спецагентами (ч. 171–172 «Дня» від 23–24 вересня 2016 року). Це означає, що йдеться вже не про журналістику, а пропаганду.

Запитання для самоконтролю й обговорення

1. Чому виникли дискусії з приводу визначення змісту поняття «журналістика»?
2. Які головні тенденції сучасної журналістики, чим вони зумовлені?
3. Чому не повинна зникнути журналістика як соціальний інститут і професія?
4. Чим зумовлена структура сучасних засобів масової комунікації?

Завдання

1. Визначте, до якого типу належить те чи інше видання, що виходить у Вашому місті (районі).
2. Опишіть структуру ЗМІ у Вашому місті (області).
3. Порівняйте новинні публікації місцевих видань з інформацією інформаційних агенцій.
4. Схарактеризуйте телепередачі певного телеканалу (за вибором).
5. Схарактеризуйте передачі радіоканалу, який Ви слухаєте.
6. Схарактеризуйте місцеві сайти.

Розділ 3

ФУНКЦІЇ І ПРИНЦИПИ ЖУРНАЛІСТИКИ

3.1. Функції журналістики

Питання функцій сучасної журналістики – це важлива теоретична і практична проблема. Її розв'язання свідчить про те, як суспільство оцінює роль журналістики, як журналістика усвідомлює свої завдання і обов'язки перед державою і суспільством. Проте відразу треба зазначити, що йдеться про журналістику, а не про різноманітність каналів і засобів інформаційної та комунікативної діяльності, що охоплює і соціальні мережі, і блогосферу, і аматорську журналістику, тобто ті сфери, яким не притаманні, як правило, журналістські стандарти, журналістський етос, соціальна відповідальність, але які мають право на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань.

Визначення функції просте – це сукупність обов'язків, призначення, роль. Визначити функції журналістики – означає усвідомити те, чим повинна займатися журналістика, які завдання повинна виконувати. На різних етапах розвитку людства, в різних державах і суспільствах журналістика не існувала як застиглий, непорушний інститут, її функції змінювалися. Для радянської журналістики існувала єдина формула – тріада, яку запропонував ще на початку XX століття В. Ленін: «Газета – це не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор,

але й колективний організатор». Це було непорушним правилом, а коли під час «хрущовської відлиги» деякі радянські вчені почали вести мову про інформаційну, виховну, просвітницьку, регулятивну і навіть гедоністичну функцію, то такі міркування викликали обурення і спротив з боку офіційних установ і ортодоксальних вчених, які побачили в цьому спробу ревізії марксистсько-ленінської концепції журналістики. Російські більшовики ставилися до преси як до інструменту політичної боротьби, але й згодом, уже в радянські часи, теорія питання не виходила за межі «тріади», хоча на практиці радянська преса виконувала й інформаційну функцію, й виховну, й просвітницьку, і навіть ту ж гедоністичну (у певних рамках). Однак все це відбулося під найжорсткішим контролем, але журналістика вже стала пропагандою.

Дж. Орвелл у романі «1984» описав «міністерство правди» і «старшого брата», який постійно стежив за всіма й усім – такою була доля журналістики в тоталітарному суспільстві. Влучне зауваження Дж. Орвелла і з приводу «новомови» – офіційної мови Океанії (держави, в якій відбуваються події в романі) – радянській пресі теж була притаманна новомова.

Приклад з історії української преси. У другій половині 20-х років XX століття українська громадськість Галичини не сприйняла намір І. Тиктора перетворити газети і журнали концерну «Українська преса» на прибуткові видання. Багато хто не погоджувався з тим, що журналістика повинна виконувати не лише просвітницькі, виховні, зрештою, й ідеологічні функції, але й бути джерелом прибутку. Рацію мав І. Тиктор, бо він успішно зробив спробу поєднати «приємне і потрібне» з «корисним». А якщо узагальнити, то треба зробити висновок, що функції журналістики не можуть не узгоджуватися з національними інтересами держави й суспільства, вони зумовлені суспільним контекстом й історичним часом.

Західноукраїнська преса ніколи не була простим літописцем подій. Для неї завжди було притаманним самоусвідомлення свого покликання, своїх завдань і функцій. Це важливо зрозуміти сьогодні, коли відбувається становлення української преси в умовах незалежної держави, коли ми програємо битву за інформаційний простір і внаслідок зменшення питомої ваги українськомовної преси, і внаслідок того, що багато навіть українськомовних видань не усвідомлює значення категоричного і безумовного імперативу – ідеї державності як ідеї нації. Як колись історичною місією української преси була боротьба за національне відродження, за відродження народу, усвідомлення свого національного «я», так і тепер її завданням (якщо ця преса справді українська, національно свідома) є захист державності.

Західноукраїнська преса завжди була не лише дзеркалом життя, а й совістю і свідомістю народу. Вона була частиною його культури духовної і політичної. І. Кедрин у статті «Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси)» писав, що «не назви й дати найважливіші для історика української преси, а ствердження факту, що українська преса від самих своїх початків була і тепер старається бути [статтю написано на початку 80-х років, І. Кедрин писав про українську пресу у діаспорі, але вона, зрештою, продовжувала історію західноукраїнської преси. – *С. К.*] наскрізь громадською: стояла і стоїть на службі народу, формуючи його політичну думку, розбуджуючи і зберігаючи в народі його національну гідність і гордість та борючись за права народу. Це наш **український феномен** [виокремлення наше. – *С. К.*], бо інші народи не знають цього: у державних народів преса займається всіма тими проблемами, що їх висуває щоденне життя…»[1]. До речі,

[1] Кедрин І. Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси. Альманах УНС на 1981. Б.м. в., 1980. С. 82.

І. Кедрин неодноразово підкреслював громадянський характер української преси (маючи на увазі, звичайно, не значною мірою зросійщену українськомовну пресу радянської України, а західноукраїнську пресу і пресу української діаспори)[1].

Узагальнення І. Кедрина слушне, особливо у тій частині, що стосується феномену української преси. Зважимо на те, що «ура-патріотичні» оцінки ніколи не були притаманними для стилю Кедрина-журналіста. Інший відомий публіцист і діяч міжвоєнної доби, М. Шлемкевич, дещо стриманіший в оцінці й характеристиці нашої преси того часу. Він обережно висловлює навіть таке припущення: «чи не залишиться у нас за публіцистикою більша роля і значення навіть за те, яке здобула вона в широкому світі?»[2]. М. Шлемкевич зазначав, що високий рівень західноукраїнської преси і преси еміграції визнавали навіть вороги. Водночас вказував на кризу преси 30-х років, коли ослаб, на його думку, пафос правди, що його було відкинуто, а на його місце прийшла «софістика» 30-х років. Не важко здогадатися, що він мав на увазі пресу ОУН, пропаганду націоналістичних ідей, безкомпромісне утвердження ідеї нації. Звичайно, що пресі як специфічному соціальному інститутові іноді доводиться вибирати між абстрактною правдою, мораллю і необхідністю захищати найвищі національні вартості. Висловимо застереження – це далеко не завжди альтернатива. На нашу думку, саме західноукраїнська преса (зокрема і преса українських націоналістів) намагалася органічно поєднати правду, мораль із захистом національних інтересів, з національною гідністю. Зокрема, Б. Кравців, поет, відомий діяч і публіцист українського національного руху, писав: «…наш націоналізм наказує нам ставитися з гідністю й пошаною до чужих націй і їх людей і їх змагань. Ви-

[1] Кедрин І. Преса і громада. Вісті комбатанта. 1977. Ч. 3. С. 9–13; Кедрин І. У межах зацікавлення. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1980.

[2] Шлемкевич М. Верхи життя і творчості: Промови, доповіді. Нью-Йорк; Торонто, 1958. С. 131.

магає від нас справедливості навіть супроти ворога…»[1]. Б. Кравців підкреслював необхідність безоглядної боротьби з явищами гангрени, розкладу, занепаду, анархії у громадсько-політичному житті, але виходячи із засад чесної і відвертої гри, із засад справедливості й пошани до людської і національної гідності. І це не було голослівною декларацією, коли він продовжував: «І в кінці завжди й усюди заявлятимемо твердо й рішуче, що націоналізм, націоналістичний рух – це не тільки якась анонімова або й названа така чи інша організація, що націоналісти – це не лицарі без імені й без обличчя, що постояти за свою ідею й віру треба і з відкритою прилбицею, віч-на-віч, один проти одного. Так же само прикладом, словом і чином, виказувати будемо усю потворність і недоречність створюваного не раз самими націоналістами переконання, що «аморальність», підступ, злочин чи й валленродизм, «зрада для ідеї» – це засади, принципи та головні тези українського націоналізму»[2].

Громадянська позиція західноукраїнської преси полягала в тому, що вона порушувала «вічні» проблеми української історії, особливо новітнього часу. (Про це вже йшла мова). Це стосується і низки професійних питань теорії і практики української преси (розуміння функцій преси, проблем її свободи і національної відповідальності, професійної етики, навіть проблем журналістської майстерності). В українських публіцистів минулого (С. Бандери, Ю. Вассияна, М. Грушевського, Д. Донцова, Ю. Липи, Олега Ольжича, С. Петлюри, І. Франка) є чому навчитися.

У зв'язку з цим треба відзначити тісний зв'язок історії західноукраїнської преси і політичної думки. Річ не лише в тім, що преса була трибуною і речником політичної думки, а й у тому, що в середовищі публіцистів зароджувалися і формува-

[1] Кравців Б. Підчеркуємо і з'ясовуємо. Голос. 1937. 17 жовт.
[2] Там само.

лися нові політичні ідеї. Дещо уточнивши думку М. Шлемкевича, висловлену в праці «Новочасна потуга (ідеї до філософії публіцистики)», можна сказати, що наш світогляд формували не вчені і філософи, як на Заході, а публіцисти (певною мірою М. Грушевський і І. Франко як мислителі та вчені були винятком). Зокрема, у середовищі публіцистів (Ю. Бачинський, І. Франко, «Молода Україна») відновилася ідея державності, у молодіжній пресі початку ХХ ст. зародилася ідея збройної боротьби за державність, публіцист Д. Донцов обґрунтував ідею і необхідність відокремлення від Росії, завдяки йому ж у західноукраїнській пресі було започатковано тему націоналістичного світогляду. Інакше кажучи, практично не було проблеми, що була предметом економічної, суспільно-політичної, мистецької думки, яку б не обговорювала і не висвітлювала преса.

Ів Аньєс у своєму підручнику (в розділі «Ремесло посередництва») зазначає, що професія журналіста – це професія комунікації у повному сенсі цього слова. Журналіст – не художник, який показує свій твір тим, хто буде ним захоплюватися. Він працює на службі у громадськості. Він – не джерело новин, він лише передає їх, подає у доступній формі, що і є мовою журналістики. Він має вибирати серед маси інформації, доступної у будь-який час. Із сировини новин, часто складної, заплутаної, він будує статтю, яку намагається написати максимально зрозуміло. Отже, через відбір та опрацювання відбувається посередництво. Без посередництва газет і журналів коректна інформація для громадськості є лише ілюзією[1]. Автора можна зрозуміти так: основна функція журналістики – це посередництво між подіями, які треба описати, та аудиторією, яка цей опис прочитає. Можливе і таке тлумачення функцій журналістики, хоча воно далеко не повне.

[1] Аньєс Ів. Підручник із журналістики… С. 10.

М. Хилінський і С. Русс-Моль, автори польського підручника «Журналістика», вважають, що журналісти, які добре виконують свої професійні обов'язки, спричиняються до комерційного успіху медій і до виконання суспільних завдань, які стоять перед ними. На їхню думку, Польща на зламі XX–XXI століть – це прекрасний приклад зростаючої ролі медій і журналістів у громадському житті. Автори називають кілька основних функцій і наголошують на тому, що їхня кількість збільшується[1]. Це функція **інформації**. Автори зазначають, що реципієнти чекають від медій інформації такого роду і в такому обсязі, щоб вони могли краще функціонувати в щоденному житті; вони чекають, що інформація допоможе їм приймати рішення, які стоять перед ними як учасниками ринку і громадянами.

Функція **артикуляції**: медії артикулюють певні явища і проблеми, інакше кажучи, повідомляють про них громадськості. В ідеальному варіанті вони стають для суспільства «системою вчасного попередження».

Функція «**agenda setting**». Це поняття означає, що медії, спрямовуючи увагу реципієнтів на певні (вибрані й нечисленні) теми і події, перетворюють ці теми в центр зацікавлення. Незважаючи на різноманітну тематику, останнім часом стається так, що на порядку денному постає одна тема, яка домінує і тенденційно відпихає інші на задній план. Саме для такого зосередження уваги громадської думки гуманітарні науки і «викували» поняття «agenda setting», оскільки наслідком цієї концентрації уваги є одночасно своєрідне визначення порядку денного: якщо в центрі уваги опиняється якась важлива тема, то не дивно, що з цього приводу повинно сказати свою думку навіть найвище керівництво країни – саме з цього приводу, а не іншого. «Четверта влада» до такої міри бере участь у формуванні публічного життя, що на

[1] Chyliński M., Russ-Mohl S. Dziennikarstwo. Warszawa: Grupa wydawnicza «Polskapresse», 2007. S. 18.

журналістські публікації – і часто терміново – повинен звернути увагу сам президент чи прем'єр. «Media agenda setting» означає надання якійсь темі суспільної важливості й ваги. До механізму творення цієї ваги причетні не лише журналісти, а й спеціалісти «public relations» і «спіндоктори».

Функція **критики і контролю** – це зрозуміла функція журналістики, але повною мірою її можна реалізувати лише в демократичному суспільстві, там, де максимально дозволено свободу преси. Але автори зазначають, що треба контролювати і контролерів, тобто медіа та журналістів.

Функція **розваг** – вона останнім часом набрала ваги, хоча існує з XIX століття. Проте варто подискутувати над тим, чи розвага – це первісне завдання медій чи, радше, побічний ефект вдалої трансформації журналістської праці. У кожному разі, вважають М. Хилінський і С. Русс-Моль, якщо радійний DJ, ведучий talk-show, розважальної програми на телебаченні називається журналістом, то профіль цієї професії розмивається дедалі більше. Водночас можна зрозуміти реципієнтів, які хочуть, щоб медії допомагали їм знімати стрес і розважатися. (Зазначимо, що поява «entertainment'у» в нашій журналістиці давно вже не рідкість).

Функція **виховання**, оскільки виховна функція належить школам та університетам, то журналістика виконує допоміжну функцію. Вона теж виховує (хоча часто поверхово), але, на жаль, про цю функцію поступово забувають, вважають автори і радять згадати про неї.

Функція **соціалізації й керування**. Медії соціалізують людей, можна сказати, що «ведуть» їх і навіть «виховують». Це функція теж набуває ваги. Автори наголошують на впливі серіалів, мильних опер, реаліті-шоу – усе це вказує і молодим, і старшим на цінності й норми поведінки. Автори посилаються на Е. Довіфата – німецького дослідника, батька європейського пресознавства, який писав про медії як про «засіб масового

керування» і це, на їхню думку, тема табуйована, бо викликає асоціації з Гітлером, Геббельсом, а також і з комуністичними диктаторами, які надуживали медій з політичною метою. Не випадково автори згадали й Леніна, який вказував, що преса має бути колективним пропагандистом і агітатором, а також і колективним організатором.

Функції **інтеграції** – про неї рідко думають і розмовляють, хоча вона стає щораз важливіша. Якщо коротко, то вона означає, що журналістика повинна об'єднувати суспільство. Проблему автори бачать у наявності різних медій, у відсутності якоїсь уніфікації, але все ж інтегруюча функція існує.

Автори зазначають, що багато керівників у медійній сфері, а особливо менеджери і власники медій, вже майже не пам'ятають про описані вище класичні функції журналістики, їх обходить лише комерційний ефект і відповідні прибутки. Через це треба боротися за дотримання певного мінімуму журналістських стандартів, тобто автори мають на увазі саме названі класичні функції.

Я не випадково ширше розповів про функції, як їх трактують європейські автори (М. Хилінський – засновник Інституту журналістики «Polskapresse» у Варшаві, С. Русс-Моль – професор журналістики, працював в університетах Швейцарії, Німеччини, США, Італії). Вони зазначають високий рівень польської журналістики, яка перебуває в найкращому часі свого розвиту. М. Хилінський і С. Русс-Моль зауважують: «Преса, згідно з Конституцією Речі Посполитої Польської, використовує свободу висловлювання, відкритості публічного життя, а також контролю і суспільної критики… Журналісти як професійна група мають з багатьох поглядів привілейовану позицію – їм випало виконувати функції, які суттєві для всього суспільства»[1]. Їхні міркування про функції значною мірою відображають погляди

[1] Chyliński M., Russ-Mohl S. Dziennikarstwo … S. 26.

європейських дослідників. Є випадки, коли українські вчені, по суті, повторюють напрацювання європейських колег: О. Гриценко, Г. Кривошея і В. Шкляр, посилаючись на швейцарського професора Р. Блюма, визначають такі функції: інформування, артикуляції, соціалізації, критики та контролю, кореляції, обслуговування, розважання, реклами (є нагода порівняти з варіантом М. Хилінського і С. Русс-Моля)[1]. Проте українські автори пропонують і свій погляд на проблему. На їхню думку, функції ЗМІ (це був 2000 рік) такі: інформаційно-пізнавальна, ціннісно-орієнтаційна, комунікативно-естетична, соціально-організаторська та психологічної регуляції. А такі функції, як пропагандистська, виховна, гедоністична, дифузійовані, акумульовані іншими функціями; пропагандистська – це складник ціннісно-орієнтаційної й соціально-організаторської, виховна – психологічної, гедоністична – естетично-комунікативної[2].

Дещо раніше (1998) А. Москаленко визначив п'ять функцій: організаторську, виховну, пропагандистську, контрпропагандистську і соціологічну[3] – помітне бажання відійти від більшовицької формули, що ще помітніше в О. Гриценко, Г. Кривошеї та В. Шкляра.

Огляд літератури, що стосується функцій журналістики, зробив І. Михайлин. Він посилається на праці як західних (В. Гаґеманна, Г. Сіберта, Т. Петерсона, У. Шрамма, Ф. Бонда, Д. Маккуейла), так і українських дослідників (А. Москаленка, В. Владимирова, С. Горевалова). Деякі із праць західних авторів перекладені – «Чотири теорії преси» Ф. Сіберта, Т. Петерсона і У. Шрамма – російською, Д. Маккуейла – українською. У «Чотирьох теоріях преси» автори назвали сім функцій: служити політичній систе-

---

1 Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської творчості. Київ, 2000. С. 70–72.

2 Там само. С. 70.

3 Москаленко А. З. Теорія журналістики: підручн. Київ: Експрес-об'ява, 1998. С. 172–173.

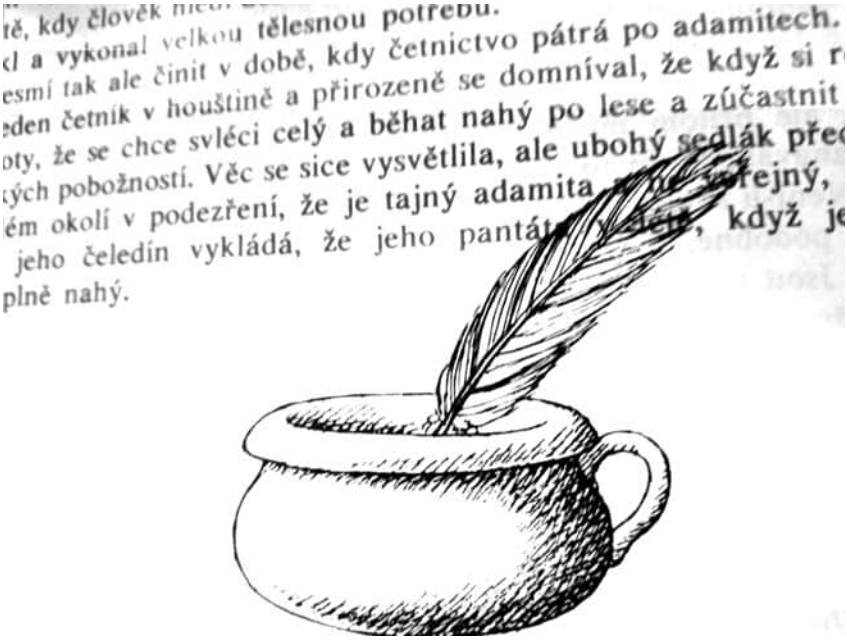
tě, kdy člověk
cl a vykonal velkou tělesnou potřebu.
esmí tak ale činit v době, kdy četnictvo pátrá po adamitech.
eden četník v houštině a přirozeně se domníval, že když si
oty, že se chce svléci celý a běhat nahý po lese a zúčastnit
ých pobožností. Věc se sice vysvětlila, ale ubohý sedlák
ém okolí v podezření, že je tajný adamita
jeho čeledín vykládá, že jeho pantá
plně nahý.

Рис. 12

мі, постачаючи їй інформацію; обговорювати громадські справи; виховувати публіку, щоб вона була спроможною до самоврядування; захищати право громадян перед урядом; служити економічній системі, об'єднуючи покупця і продавця товарів за допомогою реклами; розважати читачів; підтримувати власну фінансову незалежність, щоб уникнути тиску на інформаційну діяльність[1].

Д. Маккуейл так трактував функції преси: інформувати, корелювати (пояснювати зміст подій, коментувати, сприяти консенсусу, визначати пріоритетність і повідомляти про відносний статус); забезпечувати спадковість (відображати панівну культуру, підтримувати субкультури і нові культурні впливи); розважати і мобілізувати (організовувати відповідні кампанії, коли йдеться про питання політики, війни, економіки, іноді й релігії)[2].

Кожен з українських дослідників теж по-своєму розглядає функції ЗМІ, і жодному з них не відмовиш у певній раціональності й аргументованості його позиції, але ця різноманітність позицій не наближає нас до розв'язання наукової проблеми. І. Михайлин відзначив очевидну доцільність загальних і спеціальних функцій: «Загальні функції належать до числа основних, пов'язані з атрибутивними ознаками журналістики, виконуються кожним пресовим виданням, ТРК чи електронним ресурсом без виключення, незалежно від його розміру, накладу чи адресної спрямованості»[3]. Серед них – інформаційна і формування громадської думки. А спеціальні функції «мають локальний характер, характеризують журналістику з того чи іншого конкретного боку, їх виконання не є конче обов'язковим для кожного учасника масово-інформаційної діяльності. Так, роз-

[1] Сиберт Ф., Петерсон Т., Шрамм У. Четыре теории прессы. Москва: Национальный институт прессы, 1498. 244 с.

[2] Михайлин І.Л. Основи журналістики... С. 207.

[3] Там само. С. 207.

важальна газета може не містити ідеологічних матеріалів і аж ніяк не здійснювати функції соціальної критики («сторожового собаки»), так само як партійна преса не займатися розважанням та відпочинком своїх читачів»[1].

Спеціальні функції:

1) організаційна функція журналістики;

2) функція «сторожового собаки» (соціальної критики);

3) ідеологічна функція;

4) культурна (культуротвірна) функція;

5) розважальна функція;

6) рекламна функція.

Практично нема в українському журналістикознавстві вченого, який не запропонував би свій погляд на функції журналістики, який хоча би в чомусь, але відрізнявся від інших поглядів. Це, зрештою, право вченого – мати свою думку. Проте є важливі моменти, на які варто звернути увагу, аналізуючи проблему функцій.

1. Дослідники ведуть мову загалом про ЗМІ чи журналістику, не зважаючи на те, що ЗМІ – це різні за видом і способом функціонування засоби, і навіть у межах одного виду, наприклад, у друкованих періодичних виданнях, є різні типи видань, і вони виконують ті функції і завдання, які спроможні виконати (що зрозумів, до речі, І. Михайлин).

2. Дослідники не звертають уваги на те, що функції журналістики не є «вічними», вони можуть змінюватися і узгоджуватися з викликами часу, з потребами держави і суспільства. Одні функції можуть відмирати, інші актуалізуватися. Лише А. Москаленко зазначав потребу контрпропаган-дистської функції. Хіба вона не актуальна в умовах потужної пропагандистської війни, яку (крім воєнної агресії) веде проти нас Росія? У рамках ідеологічної функції І. Михайлин розглядав і пропаганду – це

[1] Михайлин І.Л. Основи журналістики... С. 207.

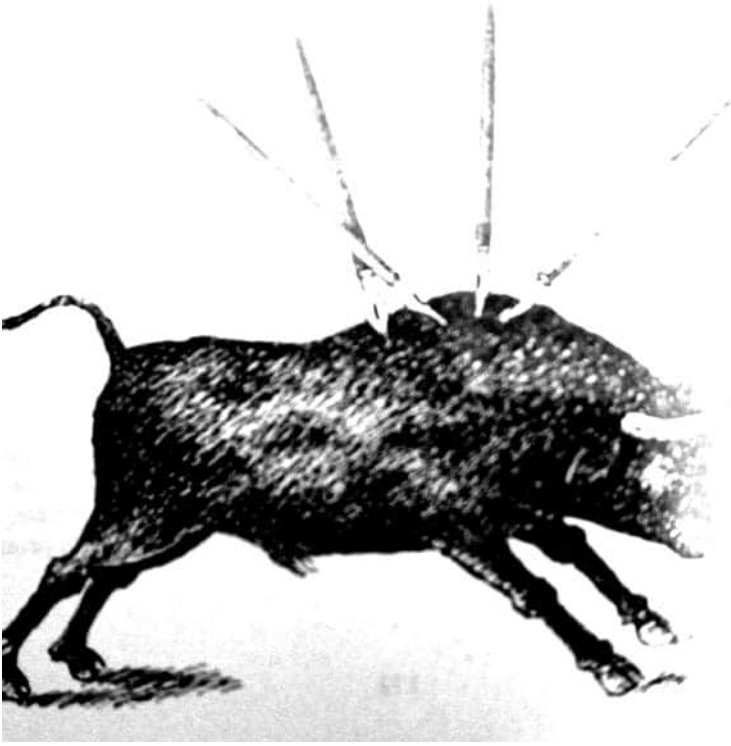

Рис. 13

теж можливий підхід в умовах антиукраїнської війни Росії, але не варто забувати, що журналістика і пропаганда – це різні (іноді й протилежні) за формою і суттю види діяльності.

3. Ще один дискусійний момент зумовлений тим, що в різних суспільствах журналістика виконує і різні функції. Скажімо, за умови певних конституційних свобод та формальних демократичних атрибутів вільна демократична незалежна журналістика за окремими винятками не існує, як у Росії, наприклад. Які функції у цьому разі виконує журналістика?

4. І насамкінець постає запитання до наших теоретиків: чому ніхто не пише про державотвірну (і націєтвірну) функцію журналістики? Хіба захист нашої державності не є основним і традиційним завданням журналістики української? Зрозуміло, що реалізація цієї функції пов'язана із світоглядною позицією редакційного колективу (ба більше, власника): колишні проросійські канали («112 канал», «News one», «Наш» та інші), друковані органи проросійських партій не захищали українську державність, навіть формально артикулюючи думки про права і свободи, про національні інтереси. Проте державотвірна функція – органічний атрибут української журналістики.

5. Можна наголосити ще на одній функції – журналістика як посередник між владою (але не державою!) і громадянським суспільством. На це теж практично уваги не звертають, що не применшує важливості цієї функції. Критика влади не означає заперечення державності, вона не суперечить державницькій позиції журналіста (можна порівняти цю функцію із роллю «сторожового пса»).

Потрібно зважити на те, що в різних сферах життєдіяльності журналістика виконує різні функції. Можна вести мову про ієрархічність і пріоритетність функцій у політичному житті, в економіці, у сфері культури, побуту тощо.

Журналістика як суспільне явище, як інститут існує давно. Упродовж цього часу її функції змінювалися, розширювалися,

ускладнювалися, але вона ніколи не функціонувала ізольовано, окремо від конкретних історичних, суспільно-політичних умов. Навіть технічний і технологічний рівень впливав на вибір і реалізацію функцій. Саме завдяки функціям можна визначити роль журналістики в суспільстві, її ставлення до суспільного ладу, до різних суспільних інститутів, до людини, а також її роль у цивілізаційних процесах епохи.

3.2. Принципи журналістики

Словники подають таке визначення поняття «принцип»: «1. Основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, учення, теорії ідеологічного напряму і т. ін. 2. Особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось… 3. Переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці»[1].

Застосування цього поняття принципу (або засади) в аналізі журналістської діяльності не менш важливе, ніж поняття функції. З цього приводу І. Михайлин зазначав: «Під засадами журналістики ми розуміємо теоретико-методологічні основи журналістської діяльності. На відміну від законів, засади журналістики не мають нормативного, директивного характеру. Їх порушення не веде до кримінальної відповідальності. Тим не менше, вони – реальна даність масово-інформаційної діяльності, склалися в надрах історії, їх дія неухильна, а розплата за їх порушення неминуча і настає у вигляді осуду громадською думкою та власним сумлінням негідного вчинку журналіста»[2].

Слушна думка, але річ не в кримінальному покаранні чи моральному осуді. Відхід від принципу, нехтування принципом

[1] Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання … С. 444–445.

[2] Михайлин І. Л. Основи журналістики... С. 229.

означає згоду з чимось протилежним, з якісно іншим. Досвід античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель) започаткував таку засаду пізнання: істина важливіша, ніж друзі чи наукові авторитети.

Досліджуючи історію західноукраїнської преси першої половини XX століття, я обґрунтував застосування таких методологічних засад, як ідеї державності, соборності й боротьби, а також такі ідейно-концептуальні засади, як «Бог і Україна» (зважаючи на роль Греко-католицької церкви в національному бутті українців та їхню релігійність як рису національного характеру); як ідея «українського П'ємонту» (зважаючи на історичну роль Галичини в історії України); це ідея людини (потреба виховання «нового» українця), це історична орієнтація на Захід, а не Схід, на Європу, а не Росію; це засада і концепція власних сил; це ідея чину (ця засада поєднувалася із розумінням необхідності й неминучості боротьби за українську державність, із утвердженням активного, вольового, динамічного, готового до самопожертви типу української людини; остання засада – ідея історичного призначення України. На мою думку, ці засади відображали історичний глибинний сенс функціонування української преси.

Сучасні теоретики віддають перевагу гуманістичним, загальнолюдським принципам. Автори навчального посібника «Основи теорії журналістської діяльності» зазначають: «…в останнє десятиріччя були знищені здобуті гуманістичні традиції вітчизняної преси, із професійної свідомості випали уявлення, пов'язані з ними, з їх значенням для сьогоднішнього і майбутнього України. Дійсно, засоби масової інформації перестали бути творцями і регуляторами позитивних відносин у суспільстві. Втрачена відповідальність журналістського корпусу за цілісність соціуму, за формування здорового морального клімату у суспільстві, за виховання молодого покоління. Нічим не стримана стихія псевдокультури, мов би пожежа, охопила

всі сторони нашого життя»[1]. Таке трохи апокаліптичне бачення 90-х років (посібник вийшов друком 2000 року) після «живого» ланцюга 1989 року, студентської «революції на граніті» 1990 року, після відновлення української державності 1991 року не виправдане й необґрунтоване. Так, нас пограбувала Росія, забравши грошові резерви, нас обеззброїли, змусивши віддати ядерну зброю, нам створили олігархічні клани. Але які «здобуті гуманістичні традиції вітчизняної преси» були знищені? Радянська («вітчизняна») преса служила тоталітарному й аморальному режимові, вона була «коліщатком і гвинтиком» того режиму, а не творцем і регулятором змін (хоча в умовах т. зв. перебудови дещо змінилася – тоді журналісти (хоча й не всі) сприяли крахові Радянського Союзу. Була «українська радянська преса», а не українська, національна за духом, за змістом, за прагненнями.

У 90-х роках (як в наступні десятиріччя) перед кожним журналістом стояла альтернатива: або працювати на незалежну Україну, або сумувати за втраченою радянською дійсністю і культивувати «совкову» ментальність, поєднуючи це з меркантильними інтересами.

Проблему ми вбачаємо в тім, що переламні історичні події не можна оцінювати на основі надуманих і абстрактних гуманістичних цінностей. А саме в гуманізмі автори посібника вбачали сутність професіоналізму: «По-перше, ідея гуманізму не тільки здатна, але й самою своєю суттю покликана об'єднати всі соціальні сили, всі ЗМІ під прапором людяності, турботи про благо людини і людства. По-друге, ідея гуманізму не просто живе протягом століть (тоді як концепції – «тимчасовики» виникали, ховалися у затінок і навіть зовсім щезали з історичної арени), але й постійно збагачується, розвивається, захоплюючи все нові «плацдарми»… Стає очевидним, що широко думаючі політики і журналісти, які гостро відчувають проблеми сучаснос-

[1] Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії… С. 64.

Рис. 14

ті і перспективи їх розв'язання, не можуть не замислюватися про глобальну ідеологію, яка б задовольнила вимоги людства XXI століття зі всією його структурною складністю. Тому гуманістично орієнтована журналістська діяльність – ефективний інструмент формування масової свідомості відносно реалій і проблем XXI століття, побудови постіндустріальної інформаційної цивілізації, основаної на гармонії людини суспільства і природного середовища»[1]. Ця гуманістична риторика генетично споріднена із закликом «перестати стріляти», щоб припинити війну. Як можуть ідеї гуманізму об'єднати українські ЗМІ й російську пропаганду/журналістику, яка ненавидить і висміює все українське і тиражує брехню про хлопчика, якого нібито розіп'яли українські військові?

З родовим принципом гуманізму автори пов'язують інші видові принципи: у першій лінії – це демократизм і загальнолюдські цінності; у другій – народність, масовість, патріотизм, національна гордість; у третій – точність, правдивість, об'єктивність, аргументованість і цілісність, коректність.

Не можна заперечувати значення гуманістичних цінностей, але вони не єдині в системі цінностей, та й не лише ідеї гуманізму сприяли людському поступу. Окрім цього, суто професійні принципи прямо не пов'язані з ідеєю гуманізму, – хоча б тому, що гуманістичний контекст різною мірою притаманний різним видам людської діяльності чи кожній професії.

Не подолав гуманістичну риторику в розгляді принципів журналістики й І. Михайлин. Він теж колишні ідейність і партійність, притаманні марксистсько-ленінській концепції журналістики, замінив гуманізмом. На його думку, це «універсальна засада, синтез вимог до журналістської діяльності. Гуманізм – це розуміння людини як найвищої цінності, це позиція журналіста, яка сприяє розвитку людини, забезпеченню її матеріаль-

[1] Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії… С. 65.

них і духовних потреб, миру й злагоди, рівноваги в суспільстві, виходить з пріоритету прав людини, які мусять бути гарантовані державою. Як антитеза, антигуманізм – це заклики до насильства, пропаганда класової ненависті й класової боротьби, заклики до дестабілізації суспільства, повалення існуючого державного ладу і самої держави»[1]. Знову та сама гуманістична риторика, в софістичному плетиві якої втрачається, зникає суть проблеми. Як оцінити роль преси (журналістики), яка закликала до обох Майданів – це ж були заклики до «дестабілізації суспільства, повалення існуючого ладу…»? Як бути з українською журналістикою, яка нині закликає до безкомпромісної війни з Росією, агресором, який прагне знищити українську державність? Чи можна узгодити такі заклики з формальним розумінням гуманізму? Звичайно, ми повинні утверджувати ідеї гуманізму, це і вимога, і потреба, і мета людства. І журналістика – інструмент поширення й утвердження гуманістичних цінностей, це може бути в певних ситуаціях і завданням (далеко не єдиним) журналістики, але не її професійним принципом.

Інші принципи журналістики, за І. Михайлиним, – патріотизм, інтернаціоналізм, демократизм, правдивість, оперативність. Це довільний вибір. Незрозуміле поєднання патріотизму з інтернаціоналізмом. Переконливого обґрунтування вимагають й інші засади, найменше сумнівів викликає лише демократизм.

Свого часу (1935) митрополит Андрей Шептицький написав статтю «З філософії культури» (була надрукована в журналі І. Огієнка, майбутнього митрополита Іларіона). Основні тези цієї статті: справжня культура неможлива без віри в Бога; війна і культура – речі несумісні; здобути місце у світовій культурі може лише національна культура. Є у статті думки, які стосуються і предмету розмови. Митрополит А. Шептицький

[1] Михайлин І. Л. Основи журналістики… С. 229.

зазначав: «…кожний правдивий історіограф мусить передусім приймати й заохочувати вселюдські принципи історіографії, цебто об'єктивність, ґрунтування на джерелах тощо, але мусить усе залишатися собою у подвійному значенні – собою, як «Сократ» людина й собою, як англієць, француз чи німець. Але цей національний характер не може переходити дозволену міру й грішити проти вселюдських принципів»[1]. Митрополит наголосив на тому, що світова історія буде менше цінувати того історика, який відрікається своєї національної системи й прикмет на користь чужої, але він наголосив і на тому, що прикмети й характер національної культури зобов'язують, але лише до тієї межі, коли вони залишаються у згоді із всесвітніми прикметами й характером культури.

Отже, і журналіст повинен бути патріотом, але його патріотизм (і націоналізм, додає Митрополит) не повинні суперечити всесвітнім принципам. Це і є основною засадою журналістської діяльності. Інші засади зумовлені природою журналістики, її завданнями (функціями) – вони полягають у професійному виконанні з боку журналіста своїх обов'язків, у суворому дотриманні стандартів журналістики і вимог етики журналістської професії.

Треба бути не просто патріотом – творчість журналіста повинна бути національною за духом і змістом, без шкоди для правди, для загальнолюдських цінностей.

3.3. Журналістика і пропаганда

Принциповий момент у дискусії про зв'язок між журналістикою і пропагандою – з'ясування змісту поняття «пропаганда». І. Михайлин розумів це так: «Пропаганда… діяльність

[1] Шептицький Андрей. З філософії культури. Наша культура. 1935. Ч. 4. С. 205.

журналістики у справі роз'яснення і поширення політичних, філософських, наукових, художніх ідей, оцінок, поглядів, знань та учень, утвердження певної ідеології з метою формування масової свідомості, настроїв, уявлень і безпосереднього впливу на поведінку людей»[1]. Це одне із невдалих визначень, що їх подав І. Михайлин, та й запозичив він його в «Кратком политическом словаре» 1989 року видання, але навіть там не вказано, що пропаганда – це діяльність журналістики.

Посилаючись на праці Г. Лассвелла і В. Ліппмана, І. Михайлин зробив визначення «білої» пропаганди (позитивної, яка популяризує в журналістиці гуманітарні й демократичні цінності, здорового способу життя, наукового знання, навчальних програм тощо; відповідно «чорна» пропаганда використовує журналістику з маніпулятивною метою.

На жаль, як правило, глибокий і проникливий теоретик, І. Михайлин, припустився великої помилки, бо по суті він ототожнив журналістику і пропаганду. Щоправда, в деяких моментах автор мав рацію – журналістика може виконувати пропагандистську функцію, а пропаганда може використовувати журналістику – у цьому й полягає їхній зв'язок. Проте онтологічно, так би мовити, це не тотожні поняття, бо це різні інститути, різні види діяльності, що послуговуються далеко не однаковими засобами впливу і комунікації. Ототожнення журналістики з пропагандою компрометує журналістику.

Звернімося до історії. Походження поняття «пропаганда» таке: 1622 року Папа Григорій XV створив Конгрегацію пропаганди віри (а «propaganda» – те, що підлягає поширенню). Поширення певних знань, досвіду – це та діяльність (і форма соціалізації), що притаманна навіть неорганізованій групі людей, але в спільноті організованій вона має ще більше значення. З виникненням держави ця діяльність стає обов'язковою. У тво-

[1] Журналістика: словник-довідник… С. 221.

рах античних істориків такі приклади можна знайти, починаючи від Геродота. «Філіпіки» Демосфена (його публічні виступи, спрямовані проти Філіпа II, македонського царя) – це, безперечно, пропагандистський засіб, навіть контрпропагандистський, бо Демосфен виступав проти ідеї «панеллінізму», яку проповідували (пропагували, кажучи сучасною мовою) македонські царі. Цю ідею розвивав у своїх діалогах Сократ. Так само в «Державі» Платона і в «Риториці» Аристотеля можна знайти елементи того, що згодом можна визначити як елементи теорії пропаганди. Пропагандистську діяльність культивували і в Римі.

Поява Христа і виникнення християнства принесли не лише нові концепції існування людини, нові ідеї, нову (християнську) мораль, але й нові форми поширення християнських ідей. Нагірна проповідь Христа – форма поширення основних положень християнської моралі, так само, як і дива, які він чинив. Згодом пропагандистськими у сучасному розумінні були і діяння апостолів, і їхні послання. Після визнання християнства (указ імператора Костянтина Великого від 313 року) християнська віра стала офіційною релігією держави. Це створило нові можливості у сфері державної політики для її інформаційно-пропагандистського забезпечення (і ми ані найменшою мірою не вбачаємо тут лише класовий підхід і момент класової боротьби). Адепти марксизму завжди демонізували процес поширення християнської (особливо католицької) віри.

Поява друкованих газет сприяла тому, що поширення ідей, концепцій здобуло ширшу аудиторію, різноманітнішими стали і форми поширення. Показовий у цьому приклад діячів епохи Просвітництва. Велику роль у поширенні просвітницьких ідей відіграли філософські романи і повісті, які не можна сприймати як белетристику, відірвану від гострих і актуальних проблем тогочасного суспільства, чи як суто філософські трактати. Це творчість Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, «Енциклопедія» французьких просвітників на чолі з Д. Дідро. Усе це було за-

собом пропаганди просвітницьких ідей, що й підготувало французьку революцію 1789 року; Наполеон був неперевершеним не лише на полі бою, а й на полі інформаційно-пропагандистської війни. Це йому належить вислів «Чотири газети зможуть завдати ворогові більше зла, ніж стотисячна армія». Одному із своїх генералів, який воював в Іспанії, Наполеон наказав заволодіти газетами. Можна, з певними застереженнями, сказати, що сучасну (особливо зовнішньополітичну) пропаганду започаткував саме Наполеон. Проте перетворилася пропаганда в потужний засіб управління і впливу на аудиторію лише в XX столітті.

Спочатку ефективність пропаганди на початку XX століття довели російські більшовики, особливо під час революції 1905–1907 років. І це не було звичайне роз'яснення і поширення комуністичних ідей – це було агресивне, маніпулятивне нав'язування цих ідей у поєднанні з використанням преси, агітаційної діяльності, терору, збройної боротьби. Але центром, осередком і засобом пропаганди завжди була преса.

Проте переламним моментом в історії пропаганди (та й преси) стала Перша світова війна. Вона остаточно розвіяла ілюзії навіть про мінімальну гармонію у людському суспільстві. Ця війна спричинилася і до багатьох відкрить у сфері керування (або маніпулювання) величезними масами людей. Уперше, отримавши в своє розпорядження потужну техніку і організаційну базу, пропагандистська діяльність стала важливим напрямом державної політики. Цьому сприяло і те, що в деяких державах було створено спеціальні структури й установи. Ось що писали «Вогні» (Львів), молодіжне видання 30-х років: «Силу й вартість пропаганди почали цінити щойно підчас світової війни. Тоді теж навчились стосувати її з найбільшою досконалістю та успіхом. У світовій війні перші застосували союзники на західному фронті і головно завдяки їй розгромили спершу німецьку суспільність в краю, а відтак «побідну німецьку армію» на фронті. Чого не досягнула й не знищила куля, то розсадила

з нутра летючка та слово пропагатора. Зброя знищила фізичну силу противника, але його духовну міць та відпорність поконала пропаганда. Німецька армія й німецька політика почувались вповні обезброєними проти цієї «нової стратегії» англійського командування. Цю незавидну ситуацію Німеччини найкраще схарактеризував у своїх споминах ген. Людендорф: «Ми дивилися на розвій ворожої пропаганди в країні, як крілик дивиться на вужа, що готовиться його проковтнути». Людендорф, цей сміливий і рішучий полководець на полях боїв, стоїть безрадний в обличчі ворожої пропаганди та не знає, як з нею боротися… Наприкінці Людендорф пробує розгорнути контрпропаганду, але зусилля запізні… Подібно було в Росії. Большевики своїм кривавим терором добивали тільки те, що перед цим розложили пропагандивною акцією»[1].

Дивно, але силу інформаційної й пропагандистської діяльності, ефективність різноманітних технік і методів впливу, що базувалися, зокрема, як на соціально-психологічних явищах, так і на врахуванні психіки індивіда, не скрізь оцінили належним чином, а докладніше кажучи, не змогли передбачити ефективність нового виду зброї. Так сталося і в Німеччині, чий економічний, військовий, інтелектуальний, зрештою, потенціал, на думку її військового керівництва, мав забезпечити успіх у воєнних операціях, у війні загалом. Наскільки німецький генералітет недооцінював силу пропаганди упродовж війни, такою ж мірою у повоєнний час активно захищався тезою про те, що німецьку армію не було розгромлено, що результати війни були зумовлені падінням запілля, оскільки чужорідні й радикальні елементи якого стали легкою здобиччю зарубіжної пропаганди. На цю обставину звернув увагу один із батьків сучасної теорії пропаганди Г. Лассвелл[2].

---

[1] Путник Т. Пропаганда. Вогні. 1938. Ч. 4. С. 46.

[2] Lasswell H. Propaganda Technique in the World War. New York, 1927. P. 3.

Зрештою, керівник відділу воєнної пропаганди Генерального штабу німецької армії Ніколаї згодом визнав, що «...противник залишався, по суті, недоступним для всіх видів німецької пропаганди. Цей докір стосується преси так само, як і відповідальних керівників»[1]. Зрозуміло, що поразку Німеччини, як і інших держав Четвірного союзу, зумовив комплекс причин соціально-економічного і військового характеру, а не лише недооцінка пропаганди, тим більше, що німецьке командування теж вдавалося і до дезинформації, і до інших прийомів психологічної війни. Але країни Антанти надали пропаганді державного значення, зробили пропагандистську діяльність широкомасштабною і цілеспрямованою. Зокрема, в Англії спочатку при Міністерстві іноземних справ було створено бюро військової пропаганди, а вже в 1918 р. було створено Міністерство інформації, яке очолив відомий газетний магнат лорд Бівербрук. У структурі цього міністерства був і спеціальний відділ (департамент) пропаганди на противника, який очолив ще один пресовий магнат — лорд Нортклiф. По-іншому розбудовували пропагандистську структуру у Франції. Тут службу пропаганди було створено при одному із відділів Генерального штабу, але в державному масштабі пропагандистська діяльність зосереджувалася у т. зв. «Будинку преси». Окрім цього, існувала ще й неофіційна організація під назвою «Альянс Франсе». При штабі американського експедиційного корпусу існувала спеціальна психологічна підсекція, яка, до речі, не лише займалася підготовкою операцій для розповсюдження листівок (за роки війни над німецькими позиціями і в запіллі щомісяця розкидали майже два мільйони листівок), але й вивчала як моральний, так і соціально-психологічний стан противника. У роки війни було створено і Комітет громадської інформації як спеціальне урядове відомство. Заслуговує на увагу його структура — тут були секції новин, зарубіж-

[1] Лайнбарджер П. Психологическая война. Москва, 1962. С. 102.

них газет, громадянського виховання, кінофільмів, військових виставок, ярмаркових експозицій, зв'язків із бізнесменами, лекторів, реклами і карикатур. На цей комітет працювали тисячі письменників, художників, журналістів. Це згодом стало прототипом як зовнішньополітичної пропаганди, так і внутрішньої багатьох інших держав.

Цікавий український дискурс цієї проблеми того часу (доба української революції). Нас більше цікавить те, чи передбачали українські діячі тенденції розвитку преси, зростання її значення у впливі на маси, характер цього впливу? Безперечно, що розуміли, насамперед, значення преси як трибуни поневоленого народу, безперечно, що українська преса щораз далі відходила від просвітницької, виховної, інформаційної функції, від елементарного повчання, від практично-прикладного характеру. Це українські діячі розуміли, бо не було, практично, жодного більш-менш відомого письменника, поета, художника, правника, педагога, лікаря, хто не брав участі у пресі як видавець, редактор, автор чи член редакційної колегії або видавничої спілки. І. Франко, можна сказати, жертвував своїм художнім талантом, своїм генієм ученого, щоб, займаючись журналістикою, публіцистикою, розв'язувати ті чи інші суспільні проблеми. М. Грушевський одним із перших, наприклад, застеріг від захоплення лише культурницькою діяльністю, на що хибувало українське XIX століття.

Аналіз інформаційної-пропагандистської діяльності Центральної Ради та урядів УНР і ЗУНР підштовхує до невтішних висновків. Українські лідери не оцінили значення інформаційної-пропагандистської діяльності у боротьбі за українську державність; вони не проаналізували досвіду світової війни, в якій Антанта значною мірою перемогла завдяки новому підходу до пропаганди, а цей підхід спирався на тонке розуміння соціально-психологічних особливостей мас; вожді української революції програли дипломатичну й інформаційно-пропагандистську

війну не лише з Антантою, а й з іншими країнами (залежними від Антанти, які не хотіли бачити Україну незалежною – Чехословаччиною, Польщею); вони нічого не змогли протиставити демагогічній, проте ефективній пропаганді більшовиків; українські лідери не зрозуміли, що в умовах боротьби за державність (ця боротьба може (а іноді повинна) бути безкомпромісною, жорстокою і навіть фанатичною) демократичні свободи, т. зв. «загальнолюдські» ідеали повинні поступатися інтересам боротьби, що в державі повинна існувати не лише незалежна преса, але й пропаганда, організація якої – це обов'язок держави.

Відомий історик Я. Дашкевич слушно зауважив: «Інформаційна блокада завдала незвичайно великої шкоди в справі української незалежності. Уряд ЗУНР робив всі можливі заходи, щоб вирватися з дезінформативної облоги. Інформаційно-пропагандистські осередки при дипломатичних представництвах намагалися інформувати закордон про справжній стан справ, про те, що українська нація також має право на свою державну незалежність, але (зокрема й на Паризькій мирній конференції 1919 р.) це була розмова з глухими»[1]. І ще додає, що «...ще нині важко відповісти, чи справді було застосовано всі можливі засоби і способи...»[2]. Навіть якби інформаційно-пропагандистська діяльність ЗУНР і УНР була потужною і масивною, вона однаково наштовхнулася б на небажання Антанти бачити в Європі нову незалежну державу із 40-мільйонним населенням. Не можна погодитися з іншим: не варто сумніватися у тому, що справді не було застосовано всі можливі засоби і способи.

Ми далекі від того, щоб головну причину поразки визвольних змагань шукати в неефективності української пропаганди (тобто пропаганди української ідеї), у хибах інформаційно-пре-

[1] Дашкевич Я. Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід. *Вісник ООЧСУ*. 1998. Ч. 4. С. 207.

[2] Там само. С. 207.

сової політики як Центральної Ради, так і українських урядів, але недооцінювати цього чинника теж не можна. Річ у тім, що уявлення українських керівників про інформаційно-пропагандистські можливості преси, а тим більше про пропаганду залишилися на рівні довоєнного досвіду, на просвітньо-культурницькому рівні.

Поразка у визвольних змаганнях стала своєрідним політичним й інтелектуальним рубіконом, вона започаткувала новий період в українській історії і спричинилася до гарячкових, болісних, але й продуктивних роздумів. Ревізії підлягало все: ідейно-теоретична платформа, політичні орієнтації, стратегія і тактика боротьби. Головне — пошук відповіді на запитання «як і яким шляхом йти до державності, як за неї боротися?» Перегляду потребувала і така проблема, як ідеологічно-пропагандистське забезпечення боротьби, що стосувалося, зрозуміло, і преси. Ситуація ускладнювалася тим, що здебільшого серед галицьких українців не було єдності ні в поглядах, ні в діях. Востаннє цю єдність галицькі українці продемонстрували у відповідь на ганебне рішення Ради амбасадорів від 15 березня 1923 р. віддати Східну Галичину Польщі.

Про причини поразки Д. Донцов писав у «Підставах нашої політики» (1921) і в публіцистиці першої половини 20-х років. Окремо він не писав про невмілу й неефективну інформаційну, політичну чи агітаційно-пропагандистську діяльність, але це теж він мав на увазі. На його думку, послідовна, залізна, сама в собі переконана воля зможе защепити свою концепцію масі навіть тоді, коли ця концепція абсурдна. «І навпаки, сполучення найясніших ідей з слабою афірмативною волею їх пропагаторів – часто не має практичних наслідків»[1].

Значення пропаганди в політичній боротьбі зрозуміли Є. Коновалець і його соратники. Наприкінці серпня 1920 року

[1] Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк, 1957. С. 195.

в Празі було створено Українську військову організацію. Це була підпільна організація, яка стояла на націоналістичних позиціях. Мета УВО – відновлення української державності. Ось чому одним із головних завдань керівники УВО вважали пропаганду загального революційного зриву українського народу. У брошурі «У.В.О.» обґрунтовано значення терору в політичній боротьбі і виправдано його (статті з цього приводу появилися на сторінках органу УВО журналу «Сурма» – «Роля індивідуального терору в підпільній боротьбі» у ч. 3 за 1927 рік, «Новий стріл» у ч. 1 за 1929 рік). УВО заявляла, що на масовий терор ми повинні відповідати з новими силами індивідуальним терором. Керівники УВО вбачали мету терору не стільки у знищенні фізичної особи, скільки в тому, що кожен індивідуальний акт терору має психологічний вплив і на ворога, і на українське суспільство. Крім цього, кожен терористичний акт показує міжнародній громадській думці, що українці ніколи не змиряться з польським пануванням. Важливо, що терор УВО розглядала як засіб агітації (стаття «Терор як засіб агітації» у ч. 2–3 за 1929 рік). На сторінках «Сурми» появилися статті В. Старосольського «Пропаганда» (ч. 5 за 1927 рік) і «Пропаганда» (ч. 5 за 1927 рік) і «Пропаганда (пропаганда словом)» у ч. 1 за 1928 рік). До речі, у програмній брошурі «У.В.О.» є два окремі розділи – «Терор як засіб агітації» і «Пропаганда». Потрібно зазначити, що УВО не переоцінювала значення терору, він був лише частиною (і то допоміжною) визвольної боротьби. Можна зрозуміти, чому з ініціативи Є. Коновальця саме Д. Донцов очолив відновлений «Літературно-науковий вістник». УВО й фінансово допомогла відновленню журналу.

Думки, які були висловлені в розділі «Пропаганда» в брошурі «У.В.О.», розвивала і Організація українських націоналістів. У Проводі українських націоналістів (керівництво ОУН) був відділ преси і пропаганди. У 30-х роках ОУН мала в своєму розпорядженні низку газет («Український голос», «Наш клич») і жур-

налів («Сурма», «Розбудова нації», «Обрії»). У ч. 5–6 «Самостійної думки» за 1933 рік було надруковано статтю під промовистою назвою «Пропаганда як чинник воєнної стратегії». Найважливіші тези: 1) пропаганда має велике значення під час війни; 2) переконати маси можна не лише за допомогою друкованої чи усної пропаганди (таку пропаганду автор назвав «річевою» – через тридцять років французький дослідник Ж. Еллюль назве її «соціологічною»); 3) про війну в Європі і про війну з більшовицькою Росією автор писав як про неминучість; 4) автор висловив кілька ідей і пропозицій щодо організації воєнної пропаганди на наших теренах на випадок війни (багато з того, що пропонував автор, лягло в основу організації пропагандистської діяльності ОУН–УПА–УГВР під час Другої світової війни і в повоєнні роки).

Упродовж міжвоєнної доби ОУН–УВО використовували нетрадиційні засоби пропаганди. Це не лише терор – пропагандистське значення мали різноманітні акції протесту, експропріаційні акти, саботаж, культ стрілецьких могил тощо. Пропагандистське значення мав кожен здобуток українців у будь-якій сфері життєдіяльності – в науці, культурі, мистецтві, літературі, торгівлі, спорті тощо.

Про пропагандистську діяльність ОУН–УПА–УГВР можна прочитати в навчальному посібнику «Історія української військової преси» (Львів, 2018). А в монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ століття у всеукраїнському контексті» я намагався показати, що після поразки визвольних змагань в українській пресі стала помітною тенденція переходу від просвітництва до пропаганди в широкому розумінні слова, а український визвольний рух намагався використати в пропаганді боротьби за державність усі можливі засоби. Порушення журналістських стандартів у цьому ніхто не вбачав, і це не означає ототожнення журналістики і пропаганди.

Після поразки українського збройного підпілля в 50-х роках українська пропаганда – будь-яка згадка про українське з

національним відтінком – визнавалася як «антирадянська агітація», що передбачала відповідне покарання згідно з карним кодексом СРСР (або ув'язнення, або психлікарня).

Після того, як західні союзники зрозуміли, що вони разом із СРСР виграли Другу світову війну, перемігши Німеччину, але програли Східну Європу, почалася «холодна війна». Доля журналістики і пропаганди склалася по-різному. Було проаналізовано досвід пропаганди нацистської Німеччини і головні ідеї її доктрини: культ Фюрера, навіювання певних емоцій (найчастіше найсильнішу з них – ненависть), апеляція до інститутів, брехня (чим неймовірніша, тим краще), ідея переваги арійської раси тощо. На Заході вийшли друком десятки солідних праць, де йшлося про організацію пропагандистської діяльності та її ефективність: «Пропаганда під час війни» М. Балфура (1979), «Прихід пропаганди» М. Чукаса (1965), «Преса і зовнішня політика» (1963), «Пропаганда» і «Соціологічна пропаганда» Ж. Еллюля (1967), «Міжнародна пропаганда» Дж. Мартіна (1958), «3000 років політичної пропаганди» А. Штурмінґера (1960). Ці праці можна було прочитати лише в «спецфонді» всесоюзної бібліотеки імені Леніна, а найбільш відомі перекладали російською мовою – як «Психологічну війну» П. Лайнбарджера (1962). Відповідно, в Радянському Союзі регулярно виходили друком праці з критикою доктрин «імперіалістичної пропаганди», не відставали і дослідники із країн «соцтабору». Таких праць (науковими їх назвати важко) було набагато більше, ніж у європейських опонентів. Боротьба з «імперіалістичною пропагандою» – невичерпна тема в розумінні радянських авторів. Важливе інше – на Заході формально відмовилися від понять «пропаганда» і «психологічна війна». Зрозуміло, що США не відмовлялися ні від пропаганди, ні від психологічної війни – Радянський Союз був занадто серйозним противником. А тому трудящі маси СРСР мали можливість слухати «ворожі голоси» – «Свободу», «Голос Америки», «Вільну Європу», а якщо вдавалося, то й купити якісь

речі, виготовлені на Заході – одяг, взуття, магнітофон, парфуми чи якусь іншу косметику, бо радянські вироби навіть із знаком якості дуже і дуже поступалися. Це, до речі, теж впливало і змушувало задуматися, чому той Захід, який вже давно загниває, не гине. Цей феномен – речі як чинник і символ переваги однієї політичної системи над іншою, потенційні можливості товарів, способу життя в ідеологічному протистоянні описав французький дослідник Ж. Еллюль у монографії «Соціологічна пропаганда». Він визначив її як спосіб ідеологічного проникнення за допомогою соціологічного контексту, що розкривається в способі життя суспільства – це реклама, кіно, техніка, товари, послуги тощо. «Соціологічна пропаганда» не вдавалася до політичної аргументації. Буденні речі й атрибути способу життя перетворювалися на носіїв певних цінностей – політичних, культурних, моральних. Проте не наявність пропаганди була якоюсь характерною, особливою рисою демократичних держав, а те, що там існувала незалежна журналістика. І вони існували окремо, як різні види діяльності. Те, що в США функціонувало USIA (Інформаційне агентство Сполучених Штатів), не перешкоджало функціонуванню тієї журналістики, яка призвела до імпічменту президента Р. Ніксона, до завершення в'єтнамської війни.

Це те, чого за визначенням не могло бути в Радянському Союзі, де журналістика традиційно була інструментом саме пропаганди, яка не сіяла «добре і вічне», а захищала тоталітарний режим, виховувала «совкову» людину і зовсім не прагнула захищати її право на свободу слова, на свободу совісті, зрештою, право на гідне життя.

Поразка у «холодній війні» і крах Радянського Союзу принесли зміни: незалежна журналістика появилася навіть у Росії і в колишніх республіках, що здобули незалежність. Ситуація змінилася в XXI столітті. З приходом до влади Путіна російська незалежна журналістика зменшувалася, як шагренева шкіра (за О. Бальзаком). За окремими винятками засоби масової комуні-

Рис. 15

кації не просто потрапили під контроль держави, вони перетворені в інструмент зовнішньої і внутрішньої політики Росії. Система зовнішньополітичної пропаганди Росії настільки потужна, що і європейські держави, і США нарешті почали протидіяти і через прийняття відповідних законів, і через відновлення контрпропаганди.

Ефективним інструментом російської експансії на міжнародній арені стала «гібридна війна». Проти України Росія теж вдалася до цього виду війни. Історія воєн пропонує їхні різні означення: сторічна війна, тридцятирічна війна, «війна Червоної і Білої троянд», «священна», «блискавична», «дивна», «велика вітчизняна» і просто «вітчизняна», «колоніальна», «релігійна», «імперіалістична», «справедлива» тощо. Цей перелік тепер можна доповнити «гібридною війною». (Як відомо, гібрид – це тваринний чи рослинний організм, виведений на основі гібридизації, тобто схрещуванні різних видів тварин і рослин для отримання нового виду, щоправда, гібридну війну можна назвати і «мутантом», що появився внаслідок зміни матеріальної основи спадковості, що й зумовлює появу нових ознак для біологічного виду – скажімо, після Чорнобильської катастрофи, внаслідок радіоактивного опромінення появилися тварини-мутанти і рослини-мутанти.

Терміна «гібридна війна» ще нема у словниках та енциклопедіях, він увійшов у наш публіцистичний і політологічний лексикон унаслідок російсько-української війни. Зазначимо, що Е. Лукас (старший віце-президент Центру аналізу європейської політики в минулому, заступник головного редактора журналу The Economist) у книжці «Нова холодна війна: як Кремль погрожує і Росії, і Заходу» (український переклад 2009 р.) попереджав про те, що Росія використовує постачання газу і нафти до Європи як засіб тиску (зауважимо лише, що Кремль не загрожує Росії – останні події (Майдан, анексія Криму, російсько-українська війна) свідчать, що є, за небагатьма винятками, одна Росія, яка

підтримує політику Кремля, – це Росія Путіна). У статті «Захід виявився неготовим до «гібридної війни» Росії» (ч. 181 «Дня» за 2014 р.) зазначено: «Як бачимо з подій в Україні – а тепер і в країнах Балтії та деінде – традиційній військовій силі та грі м'язами відведено лише незначну роль в арсеналі Кремля. Основним завданням його збройних сил є не власне самі бойові дії, а провокування, залякування і приниження. Це включає в себе вторгнення у повітряний простір інших країн… або дратівливі польоти неподалік… Крім того, частиною психологічної війни є економічний тиск. Він може набувати форми обмеження доступу до російського ринку… Така тактика створює «економічні злидні» – безробіття та зниження рівня життя, і, таким чином, здійснюється політичний тиск на лідерів тих країн… Енергетика є особливо довершеною зброєю». І це ще не єдині ознаки «гібридної війни». Е. Лукас зазначає: «Корупція є корисним засобом заохочення до правильного ухвалення рішень і в енергетиці, і в інших галузях. Для чого здійснювати вторгнення до країни, коли ви можете фінансувати політичні партії, які виконуватимуть ваші накази (відкрито чи таємно), або запропонувати високооплачувану роботу політикам після їхнього виходу на пенсію? Ви можете запропонувати гроші журналістам і редакторам, спонсорувати аналітичні центри і підтримувати неурядові громадські організації для просування своїх інтересів… Завдяки своїм спецслужбам Кремль співпрацює з організованою злочинністю… Старомодна ж тактика дипломатичних трюків на кшталт «розділяй і владарюй» теж добре працює. Кремль натякає Заходу, що допоможе йому на Близькому Сході в обмін на розв'язані руки в Україні… Поєднує все це вкупі пропагандистська машина з її шквалом заперечень, двозначності, лицемірства і підходом «ви на себе подивіться…». Поодинці жоден з цих видів зброї не є вирішальним, але вони разом створюють потужне поєднання. Росія веде «гібридну війну». Захід не був готовий до такого виду війни, але це вже стало предметом дис-

кусій та обговорень. Наприклад, про це йшлося на конференції «НАТО і нові види ведення війни: Долаючи гібридні загрози», яка відбулася у квітні 2015 р. у Римі. У НАТО завжди розуміли значення України в контексті європейської безпеки. Вже в Декларації Вельського саміту НАТО (вересень 2014 р.) було засуджено ескалацію кризи і незаконне втручання Росії у внутрішні українські справи. У Декларації висловлено вимогу до Росії припинити військові втручання і відвести свої війська з України та від її кордонів, оскільки це – порушення суверенітету і територіальної цілісності України не лише суперечить міжнародному праву, а є і серйозним викликом євроатлантичній безпеці. На конференції НАТО в Римі виступив голова військового комітету НАТО генерал К. Бартелс. Він наголосив: 1) гібридна війна не є винаходом сьогодення, якщо йдеться про поєднання військових і невійськових засобів; 2) це війна без обмежень; 3) гібридні засоби ведення війни визначив як суміш військових і невійськових засобів, а саме дипломатії, інформації, військової сили, медій і економічного тиску. На думку експертів НАТО, саме таку війну і веде Росія проти України. Вони ж зазначають не лише про використання з боку Росії звичайної зброї, а й про ядерний шантаж (про можливе використання ядерної зброї під час захоплення Криму заявив і Путін в одному зі своїх інтерв'ю – це відображено у фільмі «Крым. Возвращение на Родину»), а понад те є ще такі засоби, як кібернапади, пропаганда тощо.

Загалом зміст поняття «гібридна війна» вже визначено, проте кілька уточнень варто зробити. Наприкінці 2014–на початку 2015 р. у ЗМІ прибалтійських країн (Латвія, Естонія, Литва) появилися публікації про ознаки російської «гібридної війни», спрямовані проти цих держав. У березні 2015 р. Бюро національної безпеки Польщі заявило, що НАТО має бути готовим до «гібридної війни». Зокрема, С. Козей, його керівник, зазначив: «Мусимо підготувати себе і переконати зробити це партнерів по НАТО, до відповіді на ризики агресії, пов'язані зі зниженням

порогу відкритої війни. Я маю на увазі гібридну війну, напівтаємну – напіввідкриту агресію, що про неї важко сказати, війна це чи ні. Ми повинні бути готовими впоратись з нею, і зробити це швидко» («День» від 7–8 травня 2015 р.). Отже, він має на увазі все ж воєнні дії – але це ще не вся «гібридна війна».

Звичайно, що західні політики й інтелектуали повинні задуматися, чому Захід (особливо Європа) виявився не готовим до «гібридної війни». На нашу думку, не про неготовність до «гібридної війни» треба дискутувати – Захід був у полоні своїх уявлень про Росію як про потенційно демократичну і цивілізовану державу, він вкотре не був готовий до її агресивної неоімперської політики, не готовий захищати той світопорядок, який ґрунтується на міжнародному праві і загальнолюдських вартостях. Адже гібридність політики російських більшовиків можна було зауважити вже відразу після їхнього приходу до влади. Наприклад, експорт пролетарської революції в Європу мав відбутися не лише збройним чином, бо більшовики покладалися і на свою демагогічну пропаганду з усіма її облудними гаслами і стереотипами, а також і на «п'яту колону». «Гібридність» скоординованих дій можна вбачати і під час захоплення країн Балтії в 1940 р.

«Гібридною» була політика СРСР у країнах Східної Європи після Другої світової війни, де Кремль, використовуючи свою військову присутність, зміцнював політичний і економічний тиск (надаючи цим країнам щедру економічну допомогу навіть в умовах голоду в Україні 1946–1947 років), вдавався до репресій і шантажу і формував потрібну для СРСР законодавчу і виконавчу владу (винятком були Югославія, де СРСР не вдалося закріпитися).

«Гібридну» політику СРСР застосовував і в інших країнах. В Ірані, в радянській зоні окупації (м. Тебрія), в грудні 1945 р. було проголошено Азербайджанську республіку, а на початку 1946 р. курди проголосили створення Мехабадської республіки.

Зрозуміло, що це були маріонеткові республіки й уряди (паралель очевидна – такими ж є і т. зв. ДНР і ЛНР). Радянські війська лише під тиском США залишили Іран.

Не була винятком й Україна. Ліві партії в Україні під час української революції 1917–1920 років були, але це не був російський більшовизм, безкомпромісний і брутальний як політична сила. Збройна інтервенція, брехлива пропаганда, маніпуляція гаслами про мир і землю, «п'ята колона» (в політичному, ідеологічному і соціальному плані дуже різношерста), голод 1921–1923 років – ось більшовицькі засоби перемоги над Україною. Гібридністю відзначалася і голодоморна політика (терор голодом) більшовиків в Україні 1932–1933 років: завищений план хлібозаготівель, який українське керівництво прийняло до «неухильного виконання», насильницька конфіскація не лише зерна, а й продуктів, створення законодавчої бази для організації Голодомору, згортання «українізації» й антиукраїнська політика у сфері освіти, науки і культури, продумана система репресій, товарна блокада, «чорні дошки», використання армії для виконання непритаманних їй функцій, інформаційно-пропагандистське забезпечення голодоморної політики в країні і використання «корисних ідіотів» у політичному істеблішменті, інтелектуальному середовищі і журналістському корпусі західних країн, особливо замовчування Голодомору, створення атмосфери страху, моральний розклад українського села і т. п.[1].

Особливо цинічною, брутальною і жорстокою ця «гібридна» війна була на західноукраїнських землях, де вона мала класично системний характер: «совєтизація» охоплювала всі сфери життєдіяльності, включаючи і ліквідацію греко-католицької церкви, боротьба з Українською Повстанською Армією поєднувалася з масовим терором, з репресіями проти мирного насе-

[1] Голодомор 1932–1933 років в Україні / За ред. С. Костя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 376 с.

лення, з депортацією, із залякуванням і шантажем. Особливо підступним було створення таких загонів НКВД, які під виглядом українських повстанців тероризували українське населення. Це була не єдина провокація радянської влади. Поширеними були публічні тортури, створення «истребительных отрядов». Зокрема, П. Мірчук пише, що не менш ганебним були спроби радянської влади підкинути отруєні ліки і поширити серед УПА тиф[1]. Зрештою, оцю гібридність брудної російської політики щодо України можна зауважити і в минулому, на всіх етапах українсько-російського протистояння. Неперевершеним тактиком «гібридної» політики і війни був Ленін. Збройна інтервенція, шантаж, ультиматум Україні, НЕП, «українізація», демагогія і лицемірство пропаганди, терор голодом тощо – ці та інші засоби «гібридної» боротьби з Україною зініціював саме він.

У всі наступні десятиріччя радянська влада лише вдосконалювала апарат і арсенал «гібридної політики». Має рацію С. Грабовський, стверджуючи, що сьогодні можна вести мову про доктрину Брежнєва–Путіна у новій редакції (ч. 132 «Дня» у 2014 р.). Він слушно наголошував на двох головних рисах «доктрини Брежнєва»: перша полягала у тому, що згідно з доктриною держави-союзники чи «друзі» СРСР мали обмежений суверенітет і в разі відхилення від «правильної» лінії їх поправлять – спектр засобів цього поправляння широкий, збройне втручання теж було серед них; друга риса: твердження, що мирне співіснування держав з різним суспільно-політичним устроєм є особливою формою класової боротьби, що теж означало необхідність використання широкого арсеналу боротьби зі «світовим капіталізмом». С. Грабовський стверджує: «Прийшовши до влади в Росії, Володимир Путін одразу почав цілеспрямовано відроджувати ідеологію, а потім практику неосталінізму… По-

[1] Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. Львів, 1991. С. 117.

чалися розмови про «сферу особливої відповідальності Росії» на просторах колишнього СРСР, на які, на жаль, не прореагували західні лідери (забули свої університетські часи чи погано вчилися?). Це вилилося в політичну, фінансову та інформаційну підтримку Москвою тих сил в країнах на пострадянському просторі, які декларують пріоритет відносин з Росією, державний статус «російської мови, протистояння з Заходом». Отже, С. Грабовський показав тяглість і спадкоємність зовнішньої політики Росії, а наголосивши на поєднанні політичної, фінансової та інформаційної підтримки певних сил на пострадянському просторі, визначив ті риси, що є визначальними для «гібридної» політики. «Гібридна» війна – це, звичайно, наступна фаза агресивної політики Росії, що більше С. Грабовський вважає складником нової «доктрини Брежнєва-Путіна» і сформульовану Чубайсом ідею «ліберальної енергетичної імперії», до якої увійшли б не лише країни Союзу незалежних держав, але й країни-учасниці колишньої Організації варшавського договору. Це і концепція «русского мира», яку пропагує Патріарх РПЦ Кирил, окрім цього, Росія активно формує свою «п'яту колону» на Заході.

Е. Лукас описав майже всі засоби «гібридної війни», не звернувши уваги на те, що йдеться не лише про традиційну військову силу і гру м'язами. Йдеться про те, що Кремль цьому компонентові «гібридної війни» в Україні надає великого значення (це із Заходом він грає м'язами і шантажує можливістю застосувати ядерну зброю).

Отже, «гібридна війна» – це неоголошена війна, в якій держава-агресор нелегально використовує свої військові частини і разом з найманцями та бойовиками веде бойові дії; веде терористичну і диверсійну роботу на території держави – об'єкта нападу, поєднує політичний та економічний тиск і шантаж (газова, торговельна війна); веде війну проти мирного населення (обстріли, психологічний терор, створення умов, несумісних із

життям), вдається до методів, що суперечать міжнародному законодавству щодо війни, провадить війну проти іншої держави (в цьому разі проти України) у сфері освіти, науки, культури, релігії.

Оскільки «гібридна війна» не оголошена, це дає певні підстави заперечувати сам факт війни, брехати, лицемірити і проливати «крокодилячі сльози».

Особливістю «гібридної війни» Росії проти України є те, що Росія використовує найпідліші методи: можна нагадати про «живий щит» з мирного населення, використання якого підказав Путін, про розміщення артилерійських і мінометних установок у житлових кварталах, про свідоме знищення мирного населення, маскування вибухових пристроїв під дитячі іграшки, книжки, під якісь інші предмети.

Широкомасштабне вторгнення в Україну, яке Росія почала 24 лютого 2022 року, Кремль назвав не війною, а «спеціальною воєнною операцією» – це теж ознака «гібридної війни». У реальній війні Росія використовує методи, що є військовими злочинами і мають ознаки геноциду.

Лукас Е. зазначив про можливість підкупу політиків, журналістів, які відтак починають працювати на Кремль. Частиною «п'ятої колони» є й «корисні ідіоти», як назвав Ленін тих західних інтелігентів, які повірили більшовицьким утопіям і захоплювалися радянською дійсністю. Він зазначає: «Незалежно від того, чи економіка зростає чи скорочується, Росія залишається великою країною з добре розвиненою здатністю вести гібридну війну (використовуючи все – від дипломатії до організованої злочинності [розрядка наша. – *С. К.*] за допомогою пропаганди, підривної діяльності, шпигунства й економічних санкцій».

Український автор В. Соколов називає цю війну ітераційною (це тоді, коли поступки з боку противника досягаються по-

ступово і поєднанням силових методів, підступу, шантажу, обману, пропаганди тощо.

Суть в іншому. «Гібридна війна» – брудна, цинічна, аморальна. Вона не узгоджується з нормами міжнародного права і свідчить про низький цивілізаційний рівень її ініціаторів та організаторів.

Запитання для самоконтролю й обговорення

1. Що таке функції журналістики, чим вони зумовлені?
2. Назвати найважливіші, на Вашу думку, принципи журналістики й обґрунтувати необхідність їх дотримання.
3. Чим журналістика відрізняється від пропаганди і чому вона не повинна перетворюватися на пропаганду?
4. Особливості антиукраїнської «гібридної» війни Росії

Завдання

1. Проаналізуйте зміст всеукраїнських чи місцевих видань і вкажіть на функції, які вони виконують.
2. Доберіть із публікацій чи передач ЗМІ такі, що характеризують принципи журналістики.
3. Обґрунтуйте відмінність між журналістикою і пропагандою (на конкретних прикладах із українських та зарубіжних ЗМІ).

Розділ 4

ЖУРНАЛІСТИКА ЯК ТВОРЧІСТЬ

4.1. Поняття творчості в журналістиці

Початки історіографії питання, пов'язаного із творчістю, припадають на античні (дохристиянські) часи. Проблему творчості порушували Платон, Аристотель, а згодом Дж. Бруно, Б. Спіноза, І. Кант, Г.-В.-Ф. Гегель, Ф.-В. Шеллінг, Г. Сковорода, А. Бергсон, С. Рубінштейн, А. Пуанкаре. І це ще далеко не повний перелік навіть найвідоміших. Цікавий історіографічний огляд зробив відомий польський філософ В. Татаркевич. У праці «Історія шести понять» він описав походження і розвиток поняття «творчість». Це погляд філософа XX століття на філософську проблему, що постала перед людством ще в античні (дохристиянські) часи, але яка має практичне значення і актуальний зміст і нині.

В античні часи греки не мали термінів, які б відповідали словам «творити» і «творець». Їм вистачало слово «робити», але й ним не послуговувалися, коли йшлося про художників чи скульпторів, бо ці митці не створювали нових речей, а лише відтворювали те, що є в природі. Так вважав Платон у «Державі».

Мислителі античного Риму в грецькому розумінні творчості засумнівалися. Проте принципово інша доба почалася вже у християнські часи: слово creation почали використовувати для

означення діяльності Бога у творенні з нічого, creation et nibilo. В. Татаркевич зазначив: «За цього нового, релігійного розуміння виразу [йдеться про creatio, творчість. – *С. К.*] мусив зберегтися і античний погляд, що мистецтво не є сферою творчості»[1]. Про це й св. Августин вважав, що митці відтворюють, але не творять.

Усе змінилося в нові часи. Люди епохи Відродження мали відчуття незалежності, свободи, творчості, що проявилося насамперед у розумінні мистецтва, але ще й тоді не було слова і терміна «творчість». У XVIII ст. в теорії мистецтва поняття «творення» появляється вже частіше, воно поєднувалося із поняттям уяви. Проте й тоді термін «творчість» сприймали далеко не всі. Лише в XIX ст. термін «творець» увійшов до мови мистецтва. «Але тоді став уже винятково її власністю», – зазначив В. Татаркевич [2]. Постала й нова теорія, яка стверджувала, що творчість є атрибутом тільки митця. Якщо для XIX ст. був типовим погляд, що лише митець є творцем, то у XX ст. виникла думка, що не тільки митець – творцями можуть бути також люди в інших ділянках культури. «Творчість можлива у всіх сферах людської діяльності. Це розширення сфери творчості повинно було бути не зміною, а послідовним застосуванням прийнятого поняття, тому що творчість пізнається за новизною витворів, а новизна появляється не лише у творах мистецтва, але також науки і техніки»[3]. У зв'язку з цим В. Татаркевич зазначив, що сьогодні є багато означень, які походять з одного джерельного слова: творець, творити, творчий, творчість. Джерельним, центральним є останнє слово. Але й воно двозначне: його вживають як для означення процесу в мисленні творця, так і для означення витвору, твору – результатів цього процесу. Саме тому, що сучасне

[1] Tatarkiewicz W. Dzieje sześciu pojęć. Sztuka. Piękno. Forma. Twórczość. Odtwórczość. Przeżycie estetyczne. Warszawa: PWN, 1975. S. 291.
[2] Ibid. S. 295.
[3] Ibid. S. 299.

розуміння творчості дуже широке і охоплює різні види людської діяльності, В. Татаркевич і порушив питання про зміст цього поняття, про те, у чому полягає творчість, яку так широко розуміють, які риси відрізняють творчу діяльність і твори від нетворчих. В. Татаркевич вказує на новизну як ознаку творчості і на зміст новизни: кожна творчість містить новизну, але, по-перше, не кожна новизна є творчістю, бо поняття новизни загальне – що в одному сенсі є новим, не є новим в іншому. По-друге, новизна може бути меншою або більшою; по-третє, є якісно різні види новизни (нова форма, нова модель, новий двигун); по-четверте, у творчих людей новизна має різне походження (запланована і незапланована, імпульсивна і керована, спонтанна і досягнута в результаті розважливої й методичної праці); є ознакою різної позиції творців, виразом різного складу розуму, різних здібностей і таланту; по-п'яте, створення нового твору має різні наслідки, теоретичні й практичні; від нейтральних до таких, що потрясли індивіда і суспільство, від незначних до переламних, які переформували людське життя, як друкарський шрифт, як електричне світло, паровоз, літак, як великі твори філософії, літератури, мистецтво. Суттєво: «Для творчості вирішальною є не сама новизна, вирішальним є й інше – вищий рівень діяльності, більші зусилля, більша ефективність»[1]. Важлива думка В. Татаркевича щодо творців: «Творцями вважаємо тих, чиї твори є не лише новими, але й є виявом особливих здібностей, напруження, розумової енергії, таланту, геніальності. Розумова енергія, використана для створення нового твору, є не меншою мірою творчості, ніж сама новизна цього твору. Це справді друга, поруч з новизною, міра творчості. Отже, творчість має два критерії, дві міри»[2]. В. Татаркевич визнавав, що поняття «творчість» не є взірцевим, бо упродовж століть змі-

[1] Tatarkiewicz, W. Dzieje sześciu pojęć… S. 304.
[2] Ibid. S. 304.

нювало своє значення, а остаточне значення, актуальне сьогодні, щонайбільше зрозуміле, але без сумніву невиразне. Проте «нема підстав позбуватися поняття творчості: воно не є робочим, але зате є корисним гаслом. Можна сказати: не є поняттям науковим, але є філософським»[1].

Як бачимо, дуже розважливе, без священного трепету і поклоніння розуміння поняття творчості. В. Татаркевич не був першим у XX столітті, хто роздумував над змістом цього поняття. Сучасні дослідники вказують на працю мало відомого нині автора – П. Енгельмеєра, який написав книгу «Теорія творчості (1910), він же запровадив і новий термін на означення теорії творчості – «еврилогія». П. Енгельмеєр не подав змісту поняття «творчість», але ознаки людської творчості назвав (штучність, доцільність, несподіваність, цілісність). П. Енгельмеєр на початку XX століття звернув увагу на те, що творчість притаманна не лише релігії, науці й мистецтву, але й техніці і навіть буденному життю. Автор розглянув триєдину сутність творчої людини – почуття, розум, волю. Новою була концепція «триакту», що складався із трьох стадій – бажання, знання і вміння (у першому під впливом бажання появляється ідея, яка зумовлює мету; в другому акті розум виробляє план дій; у третьому – план здійснюється).

Працю П. Енгельмеєра видали в наш час, але є ще одна праця, яка появилася майже водночас із працею П. Енгельмеєра. Йдеться про дослідження К. Ерберга «Мета творчості» (1913), про яке наші сучасники не згадують. Перша частина її теж вийшла 1910 року, як і книга П. Енгельмеєра. У нашому розпорядженні є перевидання 1919 року[2], що появилися вже в умовах радянської влади і більшовицького розуміння творчості, її мети, свободи думки, насильства тощо. Поява книги К. Ерберга показова, бо більшовицький переворот у жовтні 1917 року ба-

[1] Tatarkiewicz, W. Dzieje sześciu pojęć… S. 311.

[2] Эрберг К. Цель творчества. Петербург: «Алконост», 1919. 170 с.

гато хто з російської інтелігенції (О. Блок, В. Брюсов) сприймали як акт суспільної творчості, що відкриває нову епоху в історії людства, незважаючи на «червоний» терор і насильство (проти якого у «Несвоевременных мыслях» виступав навіть М. Горький, а в листах до А. Луначарского – В. Короленко; відома позиція авторів збірника «Вехи», які ще в 1909 р. застерігали російське суспільство щодо небезпеки кривавого насильства).

К. Ерберг не сприйняв радянську владу і, роздумуючи над проблемами творчості й насильства, критикував її, хоча і в завуальованій формі. Він запровадив такий термін, як іннормізм. Його К. Ерберг розумів як споріднений із скептицизмом, з одного боку, і з адогматизмом, з іншого, але не збігається з ними; найголовніше – це свобода від насильства.

Теоретики більшовицької революції неодноразово заявляли про творче застосування марксизму в російських умовах, але вірили в непогрішність лише своїх ідей, що перетворилися в догму. К. Ерберг слушно зазначав, що влада ідей, влада догми часто буває значно міцніша, ніж влада особистості. К. Ерберг стверджував, що іннормізм не є світоглядом, але він – необхідна умова для зміни усіх можливих світоглядів і вірувань, тобто для творення чогось нового. Можна зробити висновок, що К. Ерберг заперечував можливість вільної людини і вільного людського духу в тодішніх умовах. Він ніде прямо не писав про радянську владу, але постійно використовував поняття «природа» як фігуральне означення нових (радянських) суспільних відносин і умов. Свобода людини, творчий дух людини неможливі у цій «тупій і пісній», за визначенням К. Ерберга, природі.

К. Ерберг захищав інтуїцію в художній і науково-філософській сферах. На його думку, в своїх суттєвих моментах, до художньої творчості зводяться інші види творчості, але творчістю, переважно духовною, є саме художня творчість[1]. Варто

[1] Эрберг К. Цель творчества… С. 39–40.

звернути увагу і на те, як К. Ерберг розумів мету художньої творчості – це боротьба людського духу з природою, щоб подолати її владу, щоб звільнитися від її кайданів; моменти, які зумовлюють творчість, – це осяяння духа, але не натхнення, яке іноді вважають головним у процесі художньої творчості, а саме духовне осяяння. І ще одне – К. Ерберг розумів творчість як найцінніший вид духовної діяльності людини. Актуальними і гострими були, як бачимо, роздуми К. Едберга про творчість. Підсумовуючи, можна так сформулювати його концепцію: свобода людини, вільний творчий дух людини, творчість неможливі в умовах тієї «природи», яка запанувала на теренах колишньої російської імперії після більшовицького перевороту. До речі, Є. Чикаленко у «Щоденнику» (йдеться про 1919–1920 роки) теж занотував, що більшовицький організм не має жодної творчості і мусить зникнути.

На жаль, В. Татаркевич не згадав праці М. Бердяєва «Самопізнання. Досвід філософської автобіографії» (1940), в якій проблему творчості розглянуто в розділі «Світ творчості. Сенс творчості і переживання творчого екстазу». Творчість як філософська проблема цікавила М. Бердяєва ще на початку століття. У праці «Філософія свободи» (1911) він стверджував, що коли закриваються шляхи творчості, шляхи оновлення, то торжествують шляхи руйнації й заперечення. Він вважав, що у творчості природа переростає себе, творчість є вершиною Божого творіння, через творчість творіння підіймається на найвищі вершини. Боготвірну суть творчості (те, що надаремне заперечують атеїсти, оскільки сотворення світу і було першим творчим актом) М. Бердяєв послідовно обґрунтував у праці «Самопізнання». М. Бердяєв відійшов від банального розуміння творчості, яку розуміли просто як проблему культурної творчості, творчості наук і мистецтв, творчості художніх творів, писання книг тощо. Для М. Бердяєва творчість – це не вимога людини і її право, це вимога Бога до людини, це обов'язок людини перед Богом. Під

творчістю М. Бердяєв розумів не створення культурних продуктів, а потрясіння і піднесення людської істоти, що прямує до іншого, вищого життя, до нового буття. Творчість – це спрямованість до перетворення світу, до нового неба і нової землі. Творець – самотній, а творчість має не колективно-суспільний, а індивідуально-особистий характер, але творчість протилежна егоцентризму. Звертає на себе увагу і те, що для М. Бердяєва проблема творчості пов'язана із свободою. Він зазначав: «Творчий акт людини і виникнення новизни не можуть <бути> зрозумілі із замкнутої системи буття»[1]. Думка надзвичайно цінна, хоча у М. Бердяєва своєрідне розуміння свободи. Проте його глибинне, сокровенне, може, частково й ірраціональне розуміння творчості не є запереченням присутності Бога у творчому акті людини: «Але для царства Божого творчість людини необхідна. Царство Боже приходить і через творчу діяльність людини... В глибині – це дерзновенна свідомість потреби Бога у творчому акті людини, про Божу тугу за людиною, яка творить. Творчість – це продовжене світотворення»[2]. (Дещо раніше думку про те, що справжня культура (а отже, і творчий акт) неможлива без віри в Бога, без присутності Бога, висловив митрополит Шептицький у статті «З філософії культури»[3].

Важливий ще один аспект роздумів М. Бердяєва. На його думку, «...творчість не завжди є істинною і справжньою. Людині притаманна і лжетворчість. Людина може відповідати не на заклики Бога, а на заклики сатани»[4]. Цікаві спостереження М. Бердяєва над особистим творчим процесом. Цим, зрештою, й зумовлена увага до розуміння творчості саме М. Бердяєва. Щоправда, механічно екстраполювати особливості творчого

[1] Бердяев Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии). Москва: «Книга», 1991. С. 213.

[2] Там само.

[3] Шептицький А. З філософії культури. *Наша культура*. 1935. Ч. 4. С. 201–207.

[4] Бердяев Н. Самопознание... С. 269.

процесу Бердяєва-філософа на творчий процес у сучасній журналістиці й неможливо, й недоцільно. Він, зокрема, зазначав: «Творчий акт відбувається поза часом»[1]. Подібно творчий процес може відбуватися в науці, мистецтві, але аж ніяк не може в журналістиці (публіцистиці) відбуватися поза часом.

Як тлумачать поняття творчості сучасні дослідники? У підручнику для студентів і аспірантів «Філософія» (2008 року вийшло друком сьоме видання!) є розділ під промовистою назвою «Творчість як фундаментальна основа діяльності людини XX століття»[2] (дивно, чому тільки XX століття, якщо у XXI столітті ця проблема ще гостріша; на мою думку, саме з огляду на гуманістичний характер поняття творчості, назвати минуле століття творчим – це доволі суперечлива думка, потрібен диференційований підхід). Автори підручника розуміють феномен творчості нарівні з такими фундаментальними феноменами, як свобода, гуманізм, мир, істина, добро, справедливість. (Добре, що тут згадано феномен свободи, бо це український архетип. Окрім цього, без свободи нема і творчості у будь-якому суспільстві). Автори висловили низку слушних міркувань, що дають змогу зрозуміти природу творчості в різних сферах життя, а в журналістиці теж. Зокрема, ми погоджуємося з тим, що творчість не є синонімом діяльності й новизни (а це один із підходів до проблеми). Щодо другого підходу, то «…тут природа творчості тлумачиться розширено, жива і нежива природа наділяються творчими потенціалами. Фактично творчість ототожнюється з об'єктивним розвитком природи»[3]. Продуктивними для аналізу природи журналістської творчості є й інші думки. Їх можна сформулювати так: творчість не можна зводити до певного виду діяльності, творчість не є ні аспектом, ні функцією, ні атрибутом діяльності; міра творчості виявляється че-

[1] Бердяев Н. Самопознание… С. 223.
[2] Філософія: навч. посіб. / За ред. І. Ф. Надольного. Київ: «Вікар», 2008. 534 с.
[3] Там само. С. 483–484.

рез міру урізноманітнення форм діяльнісних відносин, які перебувають у синтезі. Творчий синтез – це найфундаментальніша характеристика активності людини (це термін В. Енгельмеєра, він поєднував його із періодами спаду і підвищення волі як психологічного стану людини). Творчість – це синтез різних форм діяльності з метою створення нових якостей матеріального і духовного життя[1]; творчість гетерогенна, ця гетерогенність визначається різними основами (результатами і масштабами творчості, видами діяльності, суб'єктом творчості, світоглядно-соціальними і методологічними засадами).

У контексті дискусії про журналістику як творчість важливою є думка про форми (типи) творчості: 1) раціоналістична творчість, що ґрунтується на розсудково-раціональному мисленні, це практично-емпірична творчість і науково-теоретична творчість; 2) творчість на позапороговому рівні, інтуїтивна, нефеноменологічна, позасвідома; цей тип творчості є логічним наслідком значної підготовчої роботи, напруженого обдумування проблеми, ідеї, творчого задуму, проблемної ситуації; 3) духовно-космологічна творчість (цей тип творчості притаманний культурній традиції Сходу, китайській та індійській філософії; 4) раціонально-інтуїтивна творчість, що є поєднанням перших двох типів творчості; 5) догматична творчість, яка найбільше поширена у сфері суспільного життя, на думку авторів, у цьому типі творчості може поєднуватися талант і рутина, вчорашній день, компліментарність, запобігливість, а об'єктивною основою цього типу творчості є спотворені або відживаючі форми суспільного життя, соціальні практики та світоглядні парадигми, що відображають їх, і догматична творчість може бути вимушеною формою приховування своїх світоглядних і суспільних переконань або сліпою вірою в соціальні догми і стереотипи. Догматична творчість є своєрідною трагедією творчості, бо

[1] Філософія: навч. посіб. … С. 486.

накладає свій мертвотний відбиток на дух, вчинки, дії та справи багатьох талантів і пера, і пензля, і думки[1].

За суб'єктом автори виокремлюють такі форми творчості: індивідуальну, колективну, єдність індивідуальної і колективної. За предметом (об'єктом) – предметно-практичну, науково-технічну, художньо-соціальну, філософську, релігійну та ін.

Автори посібника поділяють ще творчість на малу і велику. Мала творчість (перший рівень) – це продукт ремісничої праці, це розвиток і вдосконалення наявних матеріальних і духовних витворів, це вироблення методів, форм, засобів суб'єктивної перебудови наявного. Велика творчість (другий рівень) – це «відкриття» і «винахідництво» як неперехідні, значущі цінності[2].

Впадає в око, що автори посібника пропонують все те ж розширене тлумачення поняття творчості, бо ототожнюють її з діяльністю. Це особливо помітно, коли йдеться про догматичну творчість. Автори не випадково (і цілком слушно) означили її як «трагедію творчості», бо йдеться все ж про таку діяльність, яка не може бути творчою, оскільки вона заважає прогресові, створенню нового. Так само можна висловлюватися і про творчість графоманів чи плагіаторів.

У переліку форм творчості за предметом (об'єктом) місце для журналістської творчості можна знайти лише серед «та ін.». Це знову ж таки запитання до теоретиків журналістики: до якого виду діяльності й творчості належить журналістика – до художньої, до суспільної? Філософи на це запитання відповіді не дають, а теоретики від журналістської науки майже одностайно стверджують, що до літературної.

Один важливий висновок можна зробити, проаналізувавши праці різних дослідників, – некритичне, розширене тлумачення змісту поняття творчості й застосування його до характерис-

---

1 Філософія: навч. посіб. … С. 489–490.

2 Там само. С. 488.

тики результатів таких видів діяльності, де можна було б обійтися іншими поняттями (оригінальність, креативність, ефективність), призвело до знецінення поняття творчості. Ініціаторів широкого тлумачення творчості можна зрозуміти, бо вони прагнули надати якогось вищого сенсу, елементу натхнення, певної романтичності навіть найпростішим, рутинним видам діяльності. Щоправда, не можна відмовляти й виконавцям буденної діяльності у праві відчувати радість, гордість, задоволення від своєї праці. Водночас не всі погоджуються з тим, що поняття «творчість» має елітарний характер, що воно стосується лише деяких професій і видів діяльності, виконання яких вимагає якогось особливого натхнення, але навіть у такому разі мова не про загал, а лише про осіб, особливо обдарованих, яким притаманні мало не містичні (в усякому разі незбагненні) осяяння, духовний екстаз, що не тільки супроводжують творчий процес, але є його джерелом, імпульсом. Зрештою, поодинокі випадки можна відшукати. Поему «Одержима» Леся Українка написала упродовж однієї ночі біля ліжка смертельно хворого С. Мержинського. За її словами (у листі до І. Франка), поетеса творила її в «апогеї туги». У журналістській практиці теж трапляються нештатні, нестандартні ситуації, але це мало пов'язане з розумінням творчості. Одразу ж зазначимо, що процес творення (якщо буденно, то написання тексту) в літературі і журналістиці не тотожний – йдеться таки про різні способи відображення буття. Наприклад, постмодерністські літературні практики, уже не кажучи про «потік свідомості» чи досвід абсурдистської прози, неприйнятні в журналістиці (хоча застосування деяких літературних прийомів можливе). Якщо в літературі можливі всілякі експерименти зі словом і з логікою висловлювання, творення в стані екстазу, натхнення, то в журналістиці все ж переважно наявний раціональний момент, зумовлений як усвідомленим ставленням автора до об'єкта і предмета відображення, так і відповідними професійними стандартами та професійною етикою.

Ще складніший аспект творчості – психологічний. В. Татаркевич нічого не писав про психологічний аспект творчості, хоча поняття творчості, безперечно, це одне із важливих понять не лише філософії, але й психології. Для науки про журналістику це чи не найскладніше питання, що стосується творчого процесу. У межах, навіть вужчих, ніж були дозволені в радянські часи, цю проблему порушив В. Здоровега ще в 70-х роках минулого століття, так і не відповівши на запитання, у чому ж полягають психологічні проблеми публіцистики (йдеться про монографію «Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні проблеми публіцистики» (1975).

На сучасному етапі розвитку журналістської науки уже конкретніше цю проблему спробував означити В. Лизанчук: «Психологи, дослідники комунікативістики, журналісти-практики поділяють творчий процес на різну кількість стадій (від трьох до семи) залежно від позиції самих авторів і видів творчої діяльності. Якщо йдеться про науку, то прийнято виділяти зародження задуму, процес нагромадження матеріалу і його обдумування, творче осяяння, або власне відкриття, той щасливий момент, який може з'явитися після важких мук і вагань, а може й не з'явитись, а також перевірку правдивості отриманих результатів»[1]. В. Лизанчук, власне, розвинув концепцію В. Здоровеги, яку було обґрунтовано у підручнику «Теорія і методика журналістської творчості», Це, загалом, відома і загальноприйнята класифікація процесу роботи над тим чи іншим твором. Проте зазначені етапи (стадії) творчого процесу мало стосуються суто психологічних аспектів журналістики. Роль підсвідомого в журналістському творчому процесі, емоційність, переживання, уява, інтуїція, подолання дистанції між почуттям і розумом (чи розмежування між ними), джерело натхнення, роль

[1] Лизанчук В. Психологія мас-медіа: підруч. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 72.

осяяння, психологічний стан автора і соціально-психологічні настрої суспільства, характер автора і його політична чи світоглядна позиція, психологія сприйняття журналістського твору, психологічна готовність журналіста до сприйняття нового (до революційних змін у суспільстві) – приблизно в цьому треба вбачати психологічний аспект журналістики.

Публікацій (наукових статей) про «солодкі муки» творчості, про особисту лабораторію, про ірраціональне і підсвідоме, про інтуїцію і журналістське натхнення – таких публікацій нині майже нема. Враження таке, що творчий процес у журналістиці збіднів, вихолостився, уніфікувався і став одномірним. Пояснити цей стан лише дигіталізацією не можна. Але проблема не зникає тільки тому, що її не досліджують, це лише додає їй актуальності.

Предметом і навчального курсу «Теорія і методика журналістської творчості», й однойменного підручника В. Здоровеги була літературна творчість журналіста як найважливіша і найскладніша частина професійної діяльності працівників ЗМІ, що вимагає творчого обдарування[1]. Відповідно, поняття «творчість» – центральне в його роздумах. В. Здоровега зазначає, що творчість – це така діяльність, у результаті якої народжується щось нове. Таке ж визначення подане і в тлумачних словниках: «1. Творчість – діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей; 2. Те, що створене внаслідок такої діяльності, сукупність створених матеріальних і духовних цінностей»[2].

Сприймаючи журналістику як вид літературної творчості, В. Здоровега підкреслював творчий характер журналістської праці і наголошував на тому, що «журналістський твір, на від-

[1] Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості … С. 9.

[2] Короткий тлумачний словник української мови: Близько 6750 слів / Під ред. Д. П. Гринчишина: 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: «Рад. школа», 1988. С. 286.

міну від наукового чи художнього, має специфічні ознаки: актуальність, оперативність, політична гострота, практична спрямованість, постійна циклічність, повторюваність тем, строгий документалізм та ін.»[1]. В. Здоровега, зрештою, не заглиблювався у це складне питання і, по суті, описав діяльність журналіста, вимоги до журналістики (зазначимо, що не можна сьогодні погодитися з його думкою про те, що сучасна журналістика – це насамперед новини), характер і різновиди інформації. В. Здоровега зазначив головні, на його думку, ознаки творчості, але, на жаль, не проаналізував і не обґрунтував ці ознаки (частково це зроблено в розділі «Складові журналістської майстерності»).

Щоправда, В. Здоровега висловлює слушні застереження, бо визнає, що журналісти не можуть претендувати на високі епохальні відкриття, що вони мають прикладний характер, а масштаб узагальнення теж незрівнянно нижчий, ступінь узагальнення незначний, що «дає підстави спеціалістам у галузі психології творчості заперечувати трактування журналістики як виду творчості»[2]. На цей закид В. Здоровега відповідав так: «Тут потрібен диференційований індивідуальний підхід. Журналістика, коли мати на увазі літературну частину цієї справи, – це водночас ремесло і творчість. Як і всяке ремесло, вона охоплює елементи творчого підходу. Літературна праця журналіста грунтується, здебільшого, на використанні уже відомих теорій, прийомів, підходів. В усі епохи журналістика давала і дає для науки необхідний емпіричний матеріал»[3]. Але, на нашу думку, це не спростовує аргументи тих, хто не визнає журналістику видом творчості. До речі, про епохальні відкриття. Це важлива, але окрема тема. Не будемо деталізувати, але важливі відкриття робили як публіцисти М. Грушевський, Д. Донцов, М. Міхновський, І. Франко, в радянські часи – М. Хвильовий, І. Дзюба, І. Драч...

[1] Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості ... С. 14.
[2] Там само. С. 18.
[3] Там само. С. 18–19.

Непослідовний у тлумаченні журналістики як творчості був і І. Михайлин. У своєму словнику-довіднику «Журналістика» він навіть не дав визначення змісту поняття «творчість», а в підручнику «Основи журналістики» зазначав, що журналістська праця завжди пов'язана з творчістю, саме так її треба сприймати: «Журналістика – це творчість тому, що пов'язана з народженням нових духовних сутностей, із створенням раніше неіснуючих, невідомих, суспільно-корисних цінностей»[1]. На думку І. Михайлина, проблеми творчості журналіста сьогодні розглядають у трьох аспектах: 1) семантичному (тобто змістовно-значеннєвому, який передбачає розгляд питань, що у творі відібрано й відображено, які епізоди зображено, який сюжет побудовано, яку проблему порушено); 2) синтаксичному (тобто композиційному, який передбачає розгляд питань, пов'язаних з побудовою журналістського тексту, використанням у ньому образно-художніх і науково-комедійних частин, майстерністю заголовків і лідів, пропорційністю вступної і заключної частин); 3) прагматичному (ужитковому, який передбачає розгляд питань, пов'язаних із тим, як цей текст сприймає аудиторія, які відгуки надходять каналами зворотного зв'язку)[2]. Це означає, що І. Михайлин пише про «творчість» як про «діяльність», він повністю ототожнює творчість і діяльність журналіста. Якщо В. Здоровега визнавав, що журналістика – це водночас ремесло і творчість (а це наводить на думку, що ремесло і творчість рівноцінні, рівнозначні), то І. Михайлин стверджував, що журналістика балансує між творчістю і ремеслом: «Вона ремесло тому, що має ужитковий характер, спрямована на досягнення очікуваного результату, пов'язаного з формуванням громадської думки в певному напрямку, із службовим характером діяльності журналіста. Журналістика – це творчість тому, що пов'язана з народ-

[1] Михайлин І. Основи журналістики… С. 288.
[2] Там само. С. 297.

женням нових духовних сутностей, із створенням раніше неіснуючих, невідомих, суспільно-корисних цінностей»[1]. Однозначному розумінню творчості в журналістиці, власне, і заважає те, що В. Здоровега й І. Михайлин вважали журналістику ремеслом. Як аргумент для такого твердження вони брали окремі риси журналістики (можна згадати цікаву статтю В. Здоровеги «До чого подібний слон, або декілька думок про мас-медіа і журналістів у сучасному світі»). Очевидно, що відомі теоретики хотіли наголосити на тому, що є різні рівні журналістської професії: нижчий рівень – це і є ремесло, а вищий рівень – це творчість. Отже, можна стверджувати, що є журналіст-ремісник, який сумлінно, якісно, креативно, ефективно виконує свої професійні обв'язки, і є журналіст-творець.

У монографії «Слово – це також діло» (1979) В. Здоровега уточнив розуміння творчості в журналістиці: «це нові думки, ідеї, публіцистичні образи, нові погляди на вже усталені уявлення, втілені у відповідну форму». Проте і з цим визначенням творчості не можна погодитися безапеляційно. І не тому, що його зроблено на підставі «полум'яної» радянської публіцистики. Скажімо, усе залежить від того, які ідеї, які погляди пропонує публіцист. Не все, що нове, є творчим. Непослідовність теоретиків, вагання і сумніви у визначенні змісту важливих понять, що пов'язані із журналістикою, може, якогось серйозного і небезпечного наслідку для практики не мають, але як відповісти на запитання «що є творчістю у журналістиці?», якщо «журналістика – це ремесло і творчість», то що є ремеслом у нашій професії, а що творчістю?, чому принципово треба захищати поняття творчості щодо журналістської професії? Як відповісти на ці риторичні, в розумінні В. Здоровеги, запитання? Якщо був час, коли творчість вбачали лише у сфері науки й мистецтва, то згодом у теорії творчості взяла гору спокуса

[1] Михайлин І. Основи журналістики… С. 288.

вбачати творчість у будь-якому виді творчості, а тому й почали вирізняти, крім творчості мистецької й наукової, творчість технічну, навчальну, ігрову, військову (воєнне мистецтво чи, радше, мистецтво війни), управлінську, ситуаційну, комунікативну (те, що стосується спілкування людей), навіть побутову. Такий підхід певною мірою виправданий в системі гуманістичних цінностей. У гносеологічному плані будь-яка праця є відображенням законів, що діють у тій чи іншій сфері життя, в психологічному – ошляхетнює людську працю, надає їй сенсу, стимулює самоусвідомлення людини, сприяє її самореалізації. Проте водночас такий підхід не позбавлений як утопічності, так і патетики, пишнослів'я, в якому губиться суть проблеми. Кілька прикладів. Розповідають про двох мулярів на будівництві Шартрського собору. Перший на запитання «Що ти робиш?» відповів: «Хіба ти не бачиш? – Я творю!». Інший відповів: «…Я мучуся…». Що було творчого у роботі тих десятків тисяч, що споруджували піраміди, які тепер дивляться на нас з висоти тисячоліть? А водночас – це ж було торжеством творчої думки проєктантів, архітекторів. Була творчою праця українського хлібороба, якого на найщедрішій землі морили голодом, якого змушували відмовитися від генетично закодованої любові до землі? Була творчою праця вчених, які створили зброю масового значення? Зрештою, чи була творчою праця таких журналістів, публіцистів, хто служив більшовицькій ідеї, хто оспівував тоталітарний режим, хто, навіть критикуючи в межах дозволеного якісь хиби, не намагався посягнути на заперечення суті? А ці твори були єдиною джерельною базою для всіх без винятку радянських теоретиків радянської публіцистики. Можна назвати безліч прикладів, коли в результаті людської діяльності у різних сферах появляється щось нове, для суспільства цінне, бо задовольняє якусь матеріальну чи духовну потребу. Чи є підстави робити висновок, що це – творча діяльність, що це – творчість? У статті «З філософії культури» Митрополит Шептицький звернув увагу на

цей момент: «Така культура. Це верстат, де людський розум, ремісник чи скоріше митець працює над природою. В тому однак причина не одного непорозуміння, що культурою привикли ми називати як мистецтво тієї праці, так і саму працю, як вкінці й продукт праці, хоч ув інших ділянках людської праці звичайно розрізняємо ті три речі. Ніхто одним словом не називає кравецької штуки [якщо буквально, то «штука» – це мистецтво, але Митрополит мав на увазі вміння. – *С. К.*], роботу кравця й готову одежу»[1]. Митрополит Шептицький вважав, що люди наслідують творчий акт Бога щодо хаосу і теж впорядковують землю. Ця праця над природою і є культурою, але він чітко розмежував різні складники людської праці. Аналогічна ситуація і з визначенням змісту поняття «творчість». Навіть якщо погодимося з тим, що творчість притаманна різним видам людської діяльності (писав же Гегель в «Естетиці» про існування в людській природі притаманного всім людям інстинкту прекрасного – чому не можемо допустити існування творчого інстинкту?), то як не можна ототожнювати будь-яку діяльність, що призводить до створення чогось нового і цінного, творчістю, так і результат цієї діяльності не можна вважати творчістю.

Є ще один чинник, що дає підстави розуміти журналістську діяльність як творчість – це естетичний чинник. Він пов'язаний головно з такими поняттями, як майстерність журналіста і напрями з літературної майстерності. У журналістики, на відміну від літератури, інших видів мистецтва, утилітарне, прикладне призначення. Проте це не означає, що й до журналістики не можна чи не доцільно застосовувати естетичні критерії. У журналістській діяльності, в енергетичному полі журналістики людина (автор, насамперед, але ще й реципієнт – це дає змогу вести мову про естетику сприймання; це своєрідний аналог рецептивної естетики в літературі) має шанс бути Homo aestaticus

[1] Шептицький А. З філософії культури … С. 201–202.

– людиною естетичною, яка є носієм і творцем естетичних цінностей. І те, що журналіст керується естетичними критеріями, зважає на них, сприяє появі естетичних цінностей, є не випадковим, побічним ефектом його діяльності, а органічною рисою його діяльності, саме й свідчить про творчість у журналістиці. Ось чому бажаним є поєднання суспільного, морального й естетичного моментів у журналістиці, незважаючи на її основні утилітарні функції як суспільного інституту. Одне слово, журналісти – це теж творці естетичних і духовних цінностей і смислів. Теоретики журналістики (публіцистики) радянської доби, розуміючи потребу надати журналістиці творчого характеру, естетичної (а не лише суспільної) значущості, впровадили в науковий і публіцистичний обіг поняття «майстерність». Приклад – тлумачення літературної майстерності у книзі Ю. Лазебника «Проблеми літературної майстерності в журналістиці» (1963): «Це сукупність композиційно-сюжетних і мовностилістичних засобів, яка дає можливість авторові глибше заглядають в зміст, ясніше викладати думку і насичувати її такими поглядами, які б здатні були оволодіти читачем, його мисленням і його емоціями»[1]. Не повне, але досить слушне визначення.

Майстерність як своєрідний відповідник естетичного генетично пов'язана із поняттям творчості (в концепціях європейських дослідників журналістики поняття майстерності немає). В. Здоровега роздумував над цією проблемою, але його висновок невтішний: «поняття журналістської майстерності навіть на індивідуальному рівні складне і суперечливе»[2]. Зрештою, і він, відомий науковий авторитет, не зміг переконливо і несуперечливо визначити, у чому ж полягає журналістська майстерність. У збірнику статей «Творчий пошук журналіста», що вийшов друком 1987 року, а це період т. зв. перебудови і гласності, В. Здо-

[1] Лазебник Ю. Проблеми літературної майстерності в журналістиці. Київ, 1963. С. 64.

[2] Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості … С. 31.

ровега стверджував, що в «найширшому значенні слова журналістська майстерність включає в себе партійне керівництво засобами масової інформації, мистецтво головного чи відповідального редактора»[1]. Видавнича продукція «Політвидаву» (а саме там вийшов збірник), українського чи всесоюзного, ніколи не вирізняласяі демократичністю і свободою думки, вона була взірцем догматичного, ідеологічно зашореного мислення, далекого від справжніх проблем життя. Згодом, уже в навчальному посібнику «Теорія і методика журналістської творчості», В. Здоровега повернувся до визначення змісту поняття «літературна майстерність» – це вміння оперативно інформувати, відгукуватись на актуальні питання, глибоко і компетентно проникати в суть суспільних подій і явищ, правдиво узагальнювати їх з певних групових, державних, загальнолюдських інтересів, сміливо, аргументовано, цікаво і переконливо втілювати власні думки і думки співрозмовників у стислій і досконалій формі, домагаючись певних духовних і практичних результатів»[2]. Як бачимо, тут нема жодного компонента, який би свідчив про літературну майстерність, бо все, що назвав автор, – це професійне вміння. Бо навіть поняття форми – не лише літературознавче, воно присутнє і в теорії журналістських жанрів. Є підстави сумніватися у правдивості узагальнень, якщо журналіст робить їх у позиції «певних» інтересів. Власне, це біда, коли над журналістом тяжіють інтереси (або зацікавленість). Інша річ, коли йдеться про державницьку позицію журналістики і журналіста як основу, критерій, сенс діяльності. На жаль, це визначення літературної майстерності залишилося і в першому (1998), і в другому (2004) виданні «Теорії і методики журналістської творчості» з однією зміною – замість «партійного» чинника появилися «групові» інтереси. Щоправда, В. Здоровега зазначив, що у понятті

---

1 Творчий пошук журналіста. Київ: Політвидав України, 1987. С. 31.

2 Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості … С. 32.

«журналістська майстерність» нашаровуються різні ознаки професійних рис працівники ЗМІ від морально-громадянських (мужність, сміливість), психологічних (оперативність, відчуття актуальності), освіченість (знання, компетенція) до суто літературних (уміння цікаво, стисло, образно викладати думку [А це і є, власне, літературною майстерністю. – *С. К.*], а на телебаченні ще й певні зовнішні дані (голос, зовнішній вигляд)[1].

Це справді відображає зміст журналістської майстерності, проте не можна розглядати журналістську й літературну майстерність як синоніми. Поняття літературної майстерності навіть не всіх етапів журналістського процесу стосується. Як саме «літературна майстерність» допомагає журналістові зібрати потрібний матеріал чи осмислити його? Знання літературних технік, прийомів, володіння мовою, знання стилістики потрібні на завершальному етапі журналістського процесу, коли потрібно зібране, осмислене викласти у тексті, у відповідному жанрі. Те, що журналістика, як і література, користуються друкованим словом, іноді й спільними жанрами і прийомами, не дає підстав ототожнювати журналістську і літературну майстерність. А знання і використання літературних прийомів і технік у журналістиці потрібне. Про це свідчить і досвід європейської й американської журналістики (поява «нового журналізму», тексти у стилі «ф'юче»), й української журналістики (це особливо стосується жанрів фейлетона, памфлета, нарису, це «літературність» мандрівної літератури). Зрештою, проблемність, розпливчатість понять, термінів – це давня болячка гуманітарних наук, а теорії журналістики – особливо. Проте завжди потрібно намагатися в будь-якому понятті вхопити головне, суттєве. Немає «журналістики ремесла» і «журналістики творчості», є одна цілісна гомогенна професія, яка відрізняється лише різним професійним умінням.

[1] Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості … С. 32.

Узагальнивши різні й різноманітні погляди на журналістську майстерність, я пропоную таке тлумачення цього поняття: журналістська майстерність – це рівень професійності журналіста, що проявляється на всіх етапах журналістського процесу (поява задуму, вибір теми, збирання фактологічного матеріалу, опрацювання і осмислення матеріалу, обґрунтування концепції, оформлення результатів попередніх етапів журналістського процесу у вигляді тексту для друкованих ЗМК, інтернет-видань, телебачення, радіо), що залежить від вродженого таланту журналіста, його ерудиції, світоглядних позицій і розуміння журналістських стандартів.

Не завжди і не однаковою мірою вдається журналістам перебувати на високому рівні на всіх етапах журналістського процесу (а кожен із цих етапів можна деталізувати), але суть від цього не зміниться. Окрім цього, не можна плутати професійну майстерність з ефективністю впливу журналістського слова: ефективності можна досягнути і за допомогою маніпулятивних прийомів, але це вже не журналістика, а пропаганда.

Літературна майстерність – це високий рівень володіння мовою, яка є не лише засобом спілкування, а й духовним адекватом нації, а також відповідними, доцільними й обґрунтованими літературними техніками і прийомами, художньо-образними засобами; тобто тим, що є «мистецтвом слова». Літературна майстерність стосується завершального етапу журналістського процесу.

Потрібно зазначити, що телесюжет чи радіопередача – це теж текст, який, незважаючи на специфіку цих засобів масової комунікації, теж потребує вміння писати текст.

Літературна майстерність є лише важливим складником журналістської майстерності, але не найважливішим. Журналістська майстерність – це рівень професійності, яку автор демонструє на всіх чи на різних етапах творчого процесу і передбачає правдиве відображення життя й історичних імперативів

нації; глибоке проникнення в суть тих конкретних явищ, які аналізує й описує журналіст; наявність мети, що узгоджується з державницькими національними інтересами і загальнолюдськими цінностями; повага до аудиторії.

Преса українського збройного підпілля (ОУН–УПА–УГВР) 40-х–початку 50-х років XX століття дала взірці різнопланової продукції: суто журналістські тексти (новини, репортажі, фейлетони), оповідання, вірші, теоретичні статті. Про вірші Марти Гай, Марка Боєслава чи М. Кушніра, наприклад, не можна сказати, що це вершинні твори української літератури; ідеологічні праці О. Дяківа, У. Кужеля, Д. Маївського, Петра Полтави теж не вирізняються особливою літературною майстерністю (це радше суто політологічні праці), але все-таки те, що пропонувала журналістика українського збройного підпілля, – це творчість вищого ґатунку.

Уже йшлося про джерельну базу науки про журналістику чи теорії публіцистики майже до кінця 90-х років минулого століття – про радянську пресу, тобто про пресу тоталітарного режиму. Не заперечую, що ті радянські публіцисти, на яких так часто посилався В. Здоровега (А. Аграновський, Г. Бочаров, Г. Радов, В. Пєсков, В. Овечкін та ін.), були ерудованими й талановитими людьми. Може, хтось із них, навіть «у душі», розумів злочинність радянської влади. Але ця преса і публіцистика були «коліщатком і гвинтиком» (як і люди) партійної справи. Ця преса «нищівно громила» український «буржуазний» націоналізм і критикувала світ імперіалізму, вона не виступила проти кривавого придушення угорського повстання 1956 року, окупації Чехо-Словаччини 1968 року, нападу на Афганістан, вона не протестувала проти денаціоналізації й асиміляції неросійських народів, проти зросійщення України. Вона могла щось і критикувати, але частково, не фундаментально, не основи, не політику партії. Я згадав М. Бердяєва не випадково. Йому належить думка про неминучий зв'язок між свободою і творчістю, а також

про лжетворчість. Навіть ерудована, витончена, вишукана, майстерна у мовному й літературному сенсі російська публіцистика з її проповіддю імперських інтересів і національної величі чи месіанства (всупереч реальним фактам, здоровому глузду і законам логіки) чи приховане виправдання зла, насильства, неповаги і ненависті до інших народів і держав – це і є лжетворчість.

У контексті думки М. Бердяєва про «лжетворчість» категорично не можна визнати творчістю журналістську діяльність сумнозвісного В. Дюранті, який отримав Пулітцерівську премію за репортажі про «успіхи» сталінської п'ятирічки, який обманював західних читачів, стверджуючи, що в Україні 1932–1933 років немає голоду. Такою «лжетворчістю» є і діяльність нинішніх російських пропагандистів, які давно перестали бути журналістами.

Творчістю була жертовна діяльність преси українського збройного підпілля (це наскрізна ідея навчального посібника «Історія української військової преси»), преса українського підпілля 60-х років (журнал «Воля і Батьківщина»), преса наших дисидентів («Український вісник»), преса неформальних організацій кінця 80-х років. Ця преса творила нове – майбутню Україну, інші смисли, інші цінності. Як не парадоксально, але навіть «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби важко назвати творчою працею, оскільки протест проти російщення поєднувався з посиланням на нібито справедливі ленінські принципи національної політики. Але це був креативний хід (прийом) – і в цьому треба вбачати творчий момент.

Проблема творчості у журналістиці потребує радикальної зміни наявної парадигми її тлумачень. Ототожнення журналістської діяльності з розширеним розумінням творчості – некоректне. Перспективу подальших досліджень я вбачаю в тому, щоб у визначенні змісту поняття журналістської творчості брати до уваги суспільно-політичний, естетичний, морально-етичний аспект діяльності журналіста, її гуманістичну наповненість.

Поняття ремесла можна лише фігурально вживати для означення журналістської професії, складної й творчої за своєю суттю журналістської праці, різні види, етапи якої потребують різних професійних (організаторських та інтелектуальних) умінь. Не варто всю журналістську діяльність механічно ототожнювати з творчістю, так само як журналістську майстерність – з літературною. Бо журналістська праця, як і будь-яка інша діяльність, може бути рутинною, буденною, репродуктивною, далекою навіть від креативності, а не лише творчості. Лише умовно можна назвати творчістю сукупність праць того чи іншого журналіста (публіциста). Не є творчістю і «лжетворчість». Не є творчістю і праця журналіста в тоталітарному суспільстві (інша річ, якщо журналіст – в опозиції). Творчістю журналістська діяльність стає тоді, коли вона вільна і пов'язана із творенням і утвердженням нових духовних цінностей – національних і загальнолюдських; коли журналістська діяльність пов'язана з жертовністю і найвищим напруженням інтелектуальних і моральних сил журналіста; коли персоніфікована журналістська діяльність виходить за межі особистого вчинку і набуває суспільної значущості; коли за умов зовнішньої несвободи автор не втрачає свободи внутрішньої і його діяльність є виявом громадянської позиції; коли у цій діяльності поєднується професійне вміння журналіста з досконалою літературною формою втілення нових ідей, концепцій, смислів.

4.2. Професіограма журналіста початку XXI століття (про ідеальну модель журналістики й ідеальний образ журналіста)

Будь-яка професійна діяльність вимагає наявності певних професійно значущих рис (Г. Сковорода висловився простіше і конкретніше: треба шукати «сродну працю»). Л. Мітіна визначила понад п'ятдесят таких особистісних рис вчителя, які суттєво впливають на якість його роботи: ввічливість, вдумливість, вимогливість, вихованість, вразливість, уважність, витримку і самовладання, гнучкість поведінки, громадянськість, гуманність, діловитість, дисциплінованість, доброту, добросовісність, доброзичливість, ідейну переконаність, ініціативність, щирість, колективізм, критичність, логічність, любов до дітей, спостережливість, наполегливість, відповідальність, чуйність, організованість, товариськість, політичну свідомість, порядність, патріотизм, правдивість, педагогічну ерудицію, передбачливість, принциповість, самостійність, самокритичність, скромність, справедливість, кмітливість, сміливість, прагнення до самовдосконалення, тактовність, почуття нового, чуття власної гідності, чуйність, емоційність тощо.

Якщо до переліку цих якостей додати високий рівень інтелектуального розвитку, здатність до емпатії, високу комунікабельність, життєрадісність і емоційну стійкість, здатність правильно сприймати і розуміти дитину, адекватну самооцінку і відкритість до засвоєння інновацій, то вийде психологічний портрет сучасного ідеального вчителя, який обов'язково доповнюється такими індивідуально-психологічними особливостями, як темперамент, задатки, нахили, здібності, і статевими та віковими характеристиками особистості[1].

[1] Степанов О.М. Педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2011. С. 334.

Чи наявність цих (може, й інших) професійно значущих рис автоматично робить педагога ідеальним взірцем педагога і педагогічної майстерності? Я сумніваюся у коректності такого висновку і узагальнення.

Не знаю, чи всі ці особистісні риси були притаманні польському педагогові Я. Корчаку, але він не рятував своє життя, а разом із своїми вихованцями загинув у нацистському концтаборі. Це був вчинок, який зробив його великим педагогом. Таким не є для мене, наприклад, радянський педагог А. Макаренко, який керував трудовими колоніями, в яких «виховували» безпритульних, дітей, батьків яких радянська влада репресувала або знищила Голодомором – ці колонії перебували в системі НКВД (народный комиссариат внутренних дел). На заході України знають про греко-католицького священника О. Ковча, який рятував єврейських дітей і поплатився за це життям під час німецької окупації в роки Другої світової війни.

Без певних вимог і обмежень не може обійтися будь-яка професія. В адвокатському середовищі популярний такий анекдот (здається, у будь-якому суспільстві саме поліція, прокуратура і суд викликають найбільше найуїдливіших анекдотів і насмішок): випускник юридичного факультету шукає роботу в адвокатській конторі. Менеджер пропонує йому такий психологічний тест: «Погляньте на цей малюнок. На ньому зображено трьох людей, які пливуть морем, в якому багато акул. В одного з них у руках нема нічого – він не боїться акул. Другий тримає в руках великого ножа; він у разі нападу буде захищатися і дорого заплатить за своє життя. Третій взяв із собою підводну рушницю. З ким ви себе асоціюєте?

– З третім, звичайно!

– На жаль, ви нам не підходите: наші співробітники повинні асоціювати себе з акулами!».

Однією з особливостей журналістської професії є те, що вона відкрита – журналістикою може займатися людина без освіти,

людина, яка прийшла в журналістику з іншої сфери діяльності і з будь-якою освітою. Це відрізняє журналістську професію від інших інтелігентських професій: інженер не буде лікарем, а хорист – інженером (про винятки не йдеться). Це не означає, що в журналістиці нема професійно значущих особистісних рис. Молода людина, яка з дитинства хоче стати журналістом, повинна чітко усвідомити, чи ця професія і є та «сродна праця», чи її (людини) особисті інтелектуальні та психологічні риси узгоджуються з вимогами професії. В усякому разі, на героя роману Г. Мопасана «Любий друг» орієнтуватися не треба.

С. Сірополко (співавтор підручника «Українська журналістика на тлі доби», діяч української діаспори) назвав такі вимоги, яким має відповідати журналіст: 1) обдарованість, 2) патріотизм, 3) правдивість, 4) акуратність, 5) готовність до праці, небоязкість і самовідречення, 6) спритність, 7) чуйність, 8) пам'ятливість (добра пам'ять), 9) довірність (журналістові повинні вірити, особливо ті, хто дає йому інформацію)[1].

Характеризуючи професію журналіста, І. Михайлин яскраво і переконливо описав, чим приваблює молодих людей ця професія, в чому її переваги. Це і можливість самореалізуватися, мати творчу за характером роботу, примножувати у світі добро і боротися за справедливість, впливати на громадську думку, бути «володарем думок» й інтелектуальним ватажком, спілкуватися з цікавими людьми і прожити цікаве життя, опинятися в гущині подій, можливість подорожувати, стати знаменитим (щоправда, І. Михайлин застерігає, що шлях до слави в цій професії довготривалий і тернистий), мати гарні заробітки і посідати престижне місце у структурі суспільства. Не здивуюся, що, дізнавшись про такі перспективи, випускники шкіл – майбутні вчителі, інженери, агрономи, будівельники (крім майбутніх

[1] Бочковський О.І., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання). Мюнхен, 1993. С. 145–151.

юристів, лікарів, фінансистів) захочуть стати саме журналістами. Навіть незважаючи на те, що І. Михайлин наголосив і на стресовості журналістської професії, на постійному тиску морального, психічного, фізичного характеру, на тому, що багато журналістів пішли з життя (їх вбивають), виконуючи свої професійні обов'язки[1].

Ів Аньєс популярно і без романтичних нашарувань пояснив, які риси потрібні журналістові, оскільки журналістика – професія вимоглива і підпорядкована результатові. Найважливіші якості й навички такі:

- гарне знання мови (рідної);

- навички англійської мови, усної та письмової, бо це мова світового спілкування і численні документальні джерела – англійською;

- допитливість, свіжість духу (цікавитися, мати бажання дізнаватися, ніколи не бути байдужим, надавати перевагу новинам);

- спритність у розумінні, оскільки журналіст обмежений у часі й повинен реагувати миттєво;

- здатність багато і швидко працювати (журналістська професія стресова і вимагає тривалих годин праці);

- відкритість, незацикленість на собі, комунікабельність;

- схильність до аналізу й синтезу;

- скромність, стриманість;

- строгість;

- творчість, яка не суперечить точності;

- доступність;

- здатність адаптуватися до людей, способу життя, ситуацій;

- пам'ять, її треба розвивати;

- наполегливість;

- міцне здоров'я [2].

---

[1] Михайлин І. Основи журналістики... С. 6–14.

[2] Аньєс Ів. Підручник із журналістики… С. 34–37.

Свою версію може запропонувати будь-який теоретик чи практик. Чи існує ідеальний образ журналіста? Це запитання не риторичне. Воно споріднене і пов'язане ще з одним – чи існує ідеальна модель журналістики? Почнімо від усвідомлення змісту поняття «ідеал». Це досконалість, найвища мета прагнень і бажань, це взірець. Найперше, що спадає на думку, – приклад ще з античної літератури: Прометей Есхіла, ідеальний образ героя, що жертвує собою для добра людей; ідеальні держави в літературних утопіях від Кампанели, Томаса Мора, «четвертого сну Віри Павлівни» в М. Чернишевського чи уявлень російських більшовиків про комунізм (іронічних реплік і зауважень з приводу двох останніх прикладів більш ніж досить, щоб здогадатися про суть такого ідеального устрою).

Спроби створити теоретичну модель ідеальної журналістики й ідеального журналіста будуть невдалі, якщо ми не візьмемо до уваги суспільне призначення журналістики. Воно ж не полягає у створенні тексту, текстів, передач, програм, які всі одностайно визнали б шедеврами, що не залежить у своїй цінності від часу й умов. Чи може бути такою основою моделі ідеальної журналістики й функціонування журналістики в ролі суспільної структури як самодостатньої цінності (носія свободи слова) свідчення наявності в суспільстві права (і не лише зафіксованого в законах) на свободу слова і думки? Можливо, але потрібно взяти до уваги ширший контекст функціонування журналістики – історичний, суспільний, морально-етичний.

У літературі описано основні моделі журналістики. Вперше це зробили Ф. Сіберт, Т. Петерсон і В. Шрамм у книзі «Чотири теорії преси» (1956). Це авторитарна, лібертаріанська, соціальної відповідальності й тоталітарна (радянська) моделі журналістики. Ці моделі І. Михайлин і М. Житарюк схарактери-

зувати у своїх підручниках[1]. Основні ознаки цих моделей такі:

- авторитарна модель виникла в XVI–XVII століттях. Це перша модель преси, яка функціонує в деяких країнах і донині. Головне призначення – служіння монархові або урядові, який він призначає; повний контроль преси за допомогою урядових патентів, ліцензій і цензури; критику влади заборонено; преса – інструмент здійснення урядової політики;

- лібертаріанська модель виникла в добу Просвітництва, на зламі XVII–XVIII століть. Теоретична основа цієї моделі сформульована в працях Дж. Мільтона, Дж. Локка, Дж. С. Мілля, в яких йшлося про природні права людини і свободу преси. Основні цілі преси: інформувати, розважати, продавати, «відкривати правду» (з певних позицій), контролювати дії уряду; пресу може використовувати будь-який громадянин, який має для цього економічні можливості й засоби; преса контролюється процесом встановлення правди на «вільному ринку ідей» і судом; заборонені наклепи, непристойності, зрада під час війни; журналістика перебуває переважно у приватній власності; преса – інструмент контролю за урядом й задоволення інших потреб суспільства;

- модель соціально відповідальної журналістики – Ф. С. Сіберт, Т. Петерсон і В. Шрамм вважали, що лібертаріанська модель преси віджила своє в умовах монополізації преси і її потрібно замінити моделлю соціально відповідальної журналістики; виникла ця модель журналістики у XX столітті в США; основні цілі преси – інформувати, розважати, продавати, але головно переводити конфлікти в дискусії з приводу конфліктів; використовувати її може кожен, у кого є що сказати; пресу контролює громадська думка суспільства, дії споживачів, про-

[1] Житарюк М. Теорії та моделі масової комунікації: навч.-метод.посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 244 с.; Михайлин І. Основи журналістики: підручник; 5-те вид. перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 496 с.

фесійна етика; пресі заборонено втручатися в приватне життя й життєво важливі суспільні інтереси; преса перебуває у приватних руках, якщо лише уряд не змушений в інтересах суспільства взяти її в свої руки; преса зобов'язується бути соціально відповідальною, а якщо вона цього не робить, то хтось повинен змусити її до цього;

- радянська комуністична модель – остання, яку характеризують автори «Чотирьох теорій преси». Її найважливіші ознаки: філософське підгрунтя цієї моделі – марксизм, зокрема вчення Леніна про дві нації і дві культури в кожній нації й культурі, а також його вчення про пресу як колективного пропагандиста, агітатора й організатора. Основні цілі преси – за допомогою тенденційно дібраних фактів агітувати за програмні цілі партії, пропагувати завдання, які вона визначає; використовувати пресу можуть лише «лояльні» й «ортодоксальні члени партії»; контролюють пресу партійні комітети згори донизу, головні редактори, які входять до керівних органів партії; критику партійного керівництва заборонено, як і його приватне життя, заборонено критику партійної програми та інших директивних документів партії; преса перебуває цілковито в руках партії; від інших моделей радянська комуністична відрізняється тим, що преса є інструментом ідеологічної обробки населення, мобілізації його для виконання завдань партійної програми.

Чинники, які формують модель журналістики:

- суспільно-політичні умови (монархія, президентська чи парламентська республіка, тоталітарний режим);
- філософські й теоретичні основи журналістики;
- наявність розвинутої структури журналістики;
- наявність відповідного журналістського корпусу, який усвідомлює призначення, функції, місійність журналістики (як наслідок цього самоусвідомлення – поява журналістських стандартів і професійної етики).

Очевидно, що у межах кожної моделі можна віднайти ті видання, що були якщо не ідеальним, то принаймні взірцевим прикладом для інших, «флагманом», як полюбляли казати в радянські часи. Так само і в межах кожного суспільно-політичного ладу, який культивує ту чи іншу модель журналістики, зароджуються тенденції, що свідчать про потребу нової моделі журналістики. У межах однієї держави можуть функціонувати різні моделі, а докладніше типи журналістики. Скажімо, в Галичині, що входила до складу Австро-Угорської імперії, у Львові виходила польською мовою «Gazeta Lwowska», урядовий друкований орган, але виходили й незалежні видання української, польської, єврейської спільнот. Після поразки українських визвольних змагань Східну Галичину Антанта віддала під протекторат Польщі, але українська преса не перестала існувати, вона не лише захищала українські національні інтереси, а преса УВО–ОУН, «Літературно-науковий вісник» і «Вістник» Д. Донцова посідали суто державницькі позиції. Підпільна преса ОУН–УПА–УГВР 40-х – початку 50-х років функціонувала на західноукраїнських землях в умовах двох окупаційних і тоталітарних режимів з відповідною моделлю їхньої преси – нацистської і радянської.

«Чотири теорії преси» вийшли друком майже сімдесят років тому. В умовах «холодної війни» й тогочасного технологічного рівня типологія моделей преси, яку запропонувала Ф. Сіберт, Т. Петерсен і В. Шрамм, більш-менш адекватно відображала журналістську практику і дійсність. Нині, в умовах інформаційного суспільства й новітніх комунікаційних технологій, їхню концепцію важко пристосувати до нинішніх умов. Удосконалив і розширив концепцію Ф. Сіберта, Т. Петерсона і В. Шрамма Д. Макквейл, який запропонував додати ще дві теорії (моделі) до попередніх чотирьох: 1) медіа періоду розвитку; 2) медіа демократичної участі. А тому І. Михайлин вважав, що для української преси найбільш цікавою й актуальною є теорія для медіа

періоду розвитку, оскільки вона найбільш припасована до нашої внутрішньої ситуації. Він посилається на думку Д. Маккуейла, що преса молодих країн, які щойно стали на шлях самостійного розвитку, мусить допомагати своїй державі в її становленні[1]. Але хіба нема відмінності між молодими країнами Азії та Африки, які отримали незалежність після Другої світової війни чи в середині XX століття, і країною, що має тисячолітню державницьку традицію й історію успішного функціонування преси в несприятливих умовах? В історії української преси були й різні види преси: урядова, партійна, корпоративна (громадських організацій), наукова. За формою власності теж можна вказати на урядову, корпоративну (колективну) і приватну. Не була українською преса москвофільського руху (навіть українськомовна) і радянська українська преса, про що вже зазначалося.

М. Житарюк у навчально-методичному посібнику «Теорії та моделі масової інформації» (2018) пропонує українську універсальну модель журналістики. На його думку, українська журналістика «розділилася на дві примітивні автономні системи-команди (прозахідну і просхідну), які в неоголошеній національній інформаційній війні (з підтримкою ззовні) навіть не намагалися дотримуватися правил»[2]. На графічній моделі М. Житарюк демонструє вплив на українську універсальну модель журналістики російської журналістики (неолібертарійського і неоавторитарного типу) з її російськими політичними цінностями і вплив журналістики соціальної відповідальності з її європейськими та американськими цінностями. Автор вважає, що ця модель найбільш точно відтворювала українську журналістику від відновлення державності аж до Революції гідності 2014 року. Проте в моделі М. Житарюка є незрозумілі моменти. Чи схема означає, що українська журналістика універсальна

[1] Михайлин І. Основи журналістики… С. 396.
[2] Житарюк М. Теорії та моделі … С. 149.

тому, що вона поєднувала і європейську журналістику соціальної відповідальності, і російську обох типів – неолібертарійського та неоавторитарного? М. Житарюк негативно оцінює політику європейських держав і США у зв'язку з Будапештським меморандумом (у результаті якого Україну позбавили ядерної зброї) і навіть припускає, що «Україна змінює північно-східну кабалу на західну під егідою можливих перспектив і можливого членства в ЄС…»[1]. Думка про «західну кабалу» абсолютно некоректна у світлі нашої європейської орієнтації, того факту, що Україні надали статус кандидата для вступу в Європейський Союз (кінець червня 2022 року). Але чи ця політика компрометує модель журналістики соціальної відповідальності? Крім цього, російська журналістика незалежно від типу трансформувалася в пропаганду, вона виконує функції пропаганди.

В умовах війни потрібно вести мову не про універсальність української журналістики. Вона і до російсько-української війни не була універсальною, бо була журналістика, яка стояла на державницьких позиціях, і була та журналістика на території України, яка посідала проросійські позиції – свого часу «медведчуківські» канали (News One, Наш, ZIK), наприклад, формально підтримуючи суверенітет і територіальну цілісність України, на практиці нав'язували Україні «русский мир».

Ідеальна модель української журналістики полягає не в універсальності, не в поєднанні різних типів журналістики. Вона повинна спиратися на певні засади:

- журналістика повинна безумовно і безкомпромісно стояти на державницьких позиціях;
- вона повинна бути національною й відображати національні інтереси й цінності;
- вона повинна відображати загальнолюдські цінності;
- вона повинна дотримуватися журналістських стандартів;

[1] Михайлин І. Основи журналістики… С. 6-14.

- вона повинна спиратися на кодекс журналістської професійної етики;

- вона повинна бути посередником між владою і суспільством;

- її функціонування повинно узгоджуватися із сучасними технологіями;

- така журналістика повинна пропонувати аудиторії продукцію найвищої якості;

- у такій журналістиці повинні працювати талановиті журналісти.

Чи реальна така модель журналістики? Теоретично – так, хоча, наприклад, власник телеканалу може свої фінансові інтереси поставити вище від державних або захищати свою політичну позицію, що несумісна з українською державністю. Колектив тієї чи іншої газети може орієнтуватися на дешевий і розважальний зміст, що не узгоджується з актуальними проблемами суспільства, але догоджає невибагливим смакам певної категорії читачів. Не аналітика, а замовні публікації, не справжні актуальні новини, а пошук сенсації, не розповіді про творчість, а смакування подробиць приватного життя зірок шоу-бізнесу, не реальні проблеми нашого життя, а життя віртуальне тощо, – усе це несумісне з ідеальною моделлю журналістики.

Щодо ідеального образу журналіста. Теоретично ідеальну модель такого журналіста теж можна сформулювати. Чи існує (існував) такий журналіст як реальна постать – питання інше. Певна річ, що суспільство потребує взірцевого виконання своїх професійних обов'язків. Для журналіста мали би бути притаманними такі риси, наприклад, як безсторонність, громадянська відвага, справедливість, повага до людини, добре знання проблеми, вміння доступно і переконливо писати для аудиторії, непідкупність, розважливість. Зрештою, журналістські стандарти і кодекси професійної етики дають підстави для того, щоб сформулювати ідеальний образ журналіста. Проте ніде не

зазначено, що ідеальний образ журналіста – це й інтелектуальна обдарованість, це літературний талант, це високий морально-етичний рівень особистості, це не просто віддане служіння своїм професійним обов'язкам, а державницьке мислення, служіння державницькій ідеї, перед якою іноді поступаються всі інші (духовні, моральні) цінності.

З таким же успіхом можна назвати і журналістські гріхи:

- відсутність державницької позиції;
- формальне розуміння журналістських стандартів;
- відсутність громадянської відваги;
- відсутність власної думки;
- використання своєї професії в особистих кар'єрних інтересах і для незаконного збагачення;
- порушення вимог професійної етики;
- еволюція до пропаганди;
- маніпуляції (замовчування актуальної й правдивої інформації, свідомі інсинуації, використання фейків, оціночні судження замість аргументів, відволікання уваги громадськості від важливої теми, маніпуляція титулами й позірними авторитетами, спекуляція історичним минулим, оперування страхом, агресією, апеляція до інстинктів (насамперед сексуального), симуляція правдивості, чесності, нейтральності, вибіркове ставлення до інформації та інші прийоми і способи фальшування дійсності.

У 2006 р. Європейська асоціація журналістів розробила Декларацію, в якій окреслено десять найважливіших компетентностей, потрібних, щоб виконувати професійні журналістські обов'язки:

1) розуміння ролі журналістики в суспільстві (демократизація, правові та етичні засади й цінності, професійний вибір, уміння поєднувати місцеве із національним та глобальним;
2) зосередження на актуальних темах;
3) організація роботи в різних умовах;

4) оперативний збір інформації (для цього потрібні широкі соціокультурні та спеціалізовані в конкретній галузі знання, висвітлення кількох поглядів, робота з джерелами інформації, взаємодія з аудиторією);

5) виокремлення найнеобхіднішої інформації (акцент на основну проблему, запровадження принципів надійності, релевантності, відповідності інформації платформі оприлюднення, вміння аналізувати дані);

6) ефективна форма надання інформації (мовна компетентність, візуальна відповідність, жанрове розмаїття, мультимедійність контексту, використання технологій);

7) оцінка результатів журналістської роботи (критерії якості, самооцінка, сприйняття критики, відповідальність за роботу та вплив на аудиторію);

8) уміння працювати в команді (соціальні навики, надійність, переконливість, пошук та ухвалення рішень, розподіл ролей і відносин у команді);

9) підприємницькі навички (ініціативність, розуміння економічних умов, ринкових можливостей, практики фріланс-ерської роботи, здатність розробляти і використовувати нові продукти, формати, технології);

10) прагнення до розвитку та оновлення професії (міркування про майбутнє журналістики, вміння визначити практичну комплексну проблему, застосовувати наукові методи збору та опрацювання даних, забезпечити ефективні рішення для складних практичних завдань[1].

Сучасні цифрові технології практично зрівняли можливості студентів і викладачів у пошуку потрібної інформації. Навчальний процес давно вже перестав бути односуб'єктним. Студент – теж суб'єкт, а не лише слухач в аудиторії. Часто наші студенти вже співпрацюють у різних виданнях, вони можуть бути фрі-

[1] http://www.ejta.eu/tartu-declaration.

лансерами, блогерами, модераторами соціальних мереж. Цифрова журналістика потребує таких випускників, які володіють складним поєднанням нових знань і вмінь:

- потрібно знати інформаційні потреби аудиторії і вміти працювати з нею;
- володіти технологією зв'язків з аудиторією й комунікативними стратегіями;
- володіти цифровими технологіями збору й опрацювання інформації;
- вміти аналізувати зібрані дані;
- вміти готувати сучасний медіаконтент для цифрової журналістики на основі мультимедійності, інтерактивності, гіпертекстуальності;
- знати основи сучасного дизайну (візуалізація й інфографіка);
- знати основи програмування;
- вміти знімати відео і фотографувати, а також монтувати текст у широкому розумінні;
- вміти працювати в команді;
- вміти постійно займатися самоосвітою і працювати над собою.

Було б уже банально повторювати тезу про вміння застосовувати набуті знання з інших дисциплін (історії, літератури, філософії, соціальної психології, економіки тощо) у журналістській роботі, оскільки ці знання – це та інтелектуальна база, без якої неможлива сучасна журналістика. Так само як неможлива вона і без самоусвідомлення себе українським журналістом, патріотом. Проте це вже не вміння. Це – обов'язок.

Поняття ідеального образу журналіста має суто теоретичне значення, а перелік умінь, компетентностей не є методичкою з порадами, як стати ідеальним журналістом. Мабуть, завжди потрібно прагнути до чогось кращого, досконалішого, але не до ідеалу, бо «ідеал журналіста», як і «ідеал жінки», «ідеал чо-

ловіка», «ідеал краси» тощо сприймається трохи іронічно. Але треба прагнути до того, щоб стати особистістю в журналістиці, усвідомлюючи покликання своє особисте і місійність своєї праці. А перші зіткнення із дійсністю не повинні зупиняти неофітів нашої професії.

У книзі Івана Кедрина «У межах зацікавлення» є розділ «Силуети людей», де він умістив розповіді про людей, з якими звела його доля. Цитата із розповіді про Марусю Бек: «…не має такого досконалого твору (за вийнятком Святого Письма), в якому не було б ніякого «але»[1]. Чи є такі люди (журналісти, публіцисти) без жодних «але», а якщо це «але» є, то на підставі чого оцінювати людину? Іван Кедрин, журналіст, який «знає більше, ніж пише», не випадково зазначав, що «нема людини у світі, яка складалась би тільки із самих прикмет, яка була б досконала. І ця аксіома – безперечна правда, що людині, яка є індивідуальністю, не шкодить критика її вдачі чи поведінки, так само, як найбільші дитирамби, почесні титули й похвали не зроблять із мірноти [пересічної особи. – *С. К.*] індивідуальности…»[2]. Іван Кедрин писав про багатьох діячів міжвоєнної і повоєнної доби. У багатьох випадках, як він зазначав, це не були досконалі люди (мав на увазі вдачу), але це були особистості, індивідуальності, які своїми вчинками, своїм служінням українській державницькій ідеї, своїм талантом опинилися вище від пересічних людей. Навіть про Є. Коновальця Іван Кедрин писав не як про героя, а як про людину великого гарту духа та небуденну індивідуальність. Навіть на Митрополита Андрея Шептицького, який «був уже за свого життя і перейшов до історії, як найбільша українська постать нашого сторіччя»[3], Іван Кедрин не дивився, як на того, хто вічно стоїть на котурнах. Це, на думку Івана Кедрина,

[1] Іван Кедрин. У межах зацікавлення. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. С. 379.
[2] Там само. С. 464.
[3] Там само. С. 512.

означало зробити з Митрополита мертву постать. Ось чому він зазначав: «Як кожна правдива індивідуальність – постать Митрополита дуже різногранна, неодностайна, ба навіть багата саме у такі взаємно суперечні риски»[1].

До біобібліографічного довідника «Люди боротьби й ідеї» (2019) увійшли розповіді про кілька сотень журналістів, публіцистів або людей, причетних до журналістики. Про вдачу лише небагатьох я читав, але для мене головним був інший критерій – це були люди боротьби за українську ідею. Журналіст повинен прагнути не до того, щоб стати ідеалом, ідеальним взірцем – це утопія, це навіть смішно. Але треба прагнути до того, щоб стати особистістю. А стати особистістю можна лише у служінні державі і нації, в усвідомленні місійності своєї праці, в реалізації цього усвідомлення. Це завжди актуально – незалежно як від історичних умов, так і від технічного прогресу.

Запитання для самоконтролю й обговорення

1. Дискусійні моменти змісту поняття творчості в журналістиці.
2. Творчість і креативність.
3. Моделі журналістики.
4. Журналістські «гріхи».
5. У чому полягає «ідеальність» у журналістиці?

Завдання

1. Написати мініесе на тему «Журналістика – це творча професія».
2. Написати мініесе на тему «Мій ідеал в журналістиці».
3. Укласти бібліографію до теми «Журналістика і творчість».

[1] Іван Кедрин. У межах зацікавлення… С. 507.

Розділ 5

СВОБОДА СЛОВА І ТВОРЧОСТІ В ЖУРНАЛІСТИЦІ

5.1. Поняття свободи і журналістика

У романі «1984» Дж. Орвелла є «Додаток», в якому він описує «новомову» – нову офіційну мову Океанії, потрібну для того, щоб обслуговувати ідеологію англсоца, тобто англійського соціалізму. Процес роботи над мовою був такий: винаходили нові слова, але в основному викидали слова небажані, очищали ті, що залишилися, від усіх побічних значень. Наприклад, слово «вільний» залишалося, але лише у таких висловлюваннях, «як вільні чоботи», «туалет вільний». Дж. Орвелл зазначав: «Воно [слово «вільний». – *С. К.*] не вживалося в давньому значенні «політично вільний», «інтелектуально вільний», оскільки свобода думки і політична свобода не існували навіть як поняття, а тому й не потребували означення»[1]. Такою була доля поняття «свобода» в тоталітарній Океанії, що її описав Дж. Орвелл в антиутопії «1984». Проблеми свободи і свободи творчості в літературі й журналістиці він порушив і в статті «Придушення літератури». Обмежимося кількома цитатами й висловлюваннями Дж. Орвелла із цієї статті. Зазначимо, що статтю було написано на зламі 1945–1946 років. Несприйняття тотальних режимів (як нацистського, так і радянського (російського) та будь-яких

[1] Орвелл Дж. «1984» и эссе разных лет. Москва: «Прогресс», 1989. С. 201.

інших), безумовно, вплинуло на концепцію Дж. Орвелла. Пропоную деякі думки автора статті, які й сьогодні не втратили актуальності:

– «будь-який письменник чи журналіст, який бажає залишатися чесним, виявляє, що йому заважають не стільки прямі переслідування, скільки суспільні тенденції. Проти нього працюють такі явища, як концентрація преси в руках купки багатіїв; монополія на радіо і в кінематографі, небажання публіки витрачати гроші на книги, що змушує чи не всіх письменників заробляти на хліб літературною поденщиною, розширення діяльності офіційних організацій на кшталт міністерства інформації…»;

– «туман дезинформації й брехні, що огортав такі теми, як голод в Україні, громадянська війна в Іспанії, радянська політика щодо Польщі та ін., породжений не однією тільки свідомою облудою; кожен письменник і журналіст, хто безумовно підтримує СРСР, тобто підтримує саме так, як бажають самі росіяни, змушений мовчазно погоджуватися із наперед відомим спотворенням важливих питань…»;

– «…найнебезпечніший симптом – ослаблення потягу до свободи в самої інтелігенції»;

– «і за найжорстокішої диктатури хіба не може письменник як особистість зберегти свою внутрішню свободу чи перелицювати свої єретичні думки таким чином, щоб у влади не вистачило мізків їх розпізнати?»;

– «Журналіст не вільний і відчуває свою несвободу, коли його змушують писати брехню чи замовчувати важливе, на його думку, повідомлення»;

– «…умертвіння свободи думки паралізує журналіста, соціолога, історика, романіста, критика і поета – саме в такій послідовності»;

– «…література приречена, якщо загине свобода думки».

Функціонування журналістики завжди супроводжувалося дискусіями про свободу слова – так було в усі періоди історії

журналістики як соціального інституту. Цю традицію не було порушено і в Україні після відновлення державності. Скажімо, 2003 року вийшла друком збірка «Нерви ланцюга» (видавництво «Лексикон» у Львові), де були видруковані 25 есеїв про свободу найвідоміших українських літераторів й інтелектуалів (це Ю. Андрухович, Ю. Винничук, Л. Дереш, В. Єшкілєв, С. Жадан, Б. Жолдак, О. Забужко, П. Загребельний – навіть названі автори свідчать про рівень збірки; був серед авторів і російський дисидент І. Померанцев). Зацитую О. Забужко: «Єдиний спосіб зрозуміти, що таке свобода, – це і є оцінити міру її відсутності: в різних соціумах ця міра буває різною й коливається в досить широкому діапазоні, одначе нуля не сягає ніколи. Простіше сказавши – абсолютної свободи не буває, так само як абсолютного світла. Але, але…»[1]. А П. Загребельний свій концтабірний спогад (у Німеччині) завершив так: «Бо тільки смерть дає цілковиту свободу. А для смерті не існує ніяких «топосів»[2]. Зрештою, цікаві думки всіх авторів. Ю. Винничук (як завжди чесний, відвертий і трохи цинічний) міркує так: «Від моменту, коли ми здобули свободу слова і свободу взагалі, ми потрапили у ще більшу неволю, ніж були досі. Бо, живучи при містичній диктатурі пролетаріату, ми знали чого хочемо – свободи! І ми за неї боролись. Хто відкрито, хто на кухні, хто подумки. Ті, хто боровся подумки, виявилися в більшості. Окремі з них давно усвідомили для себе усі приваби свободи і побудували повітряні замки, а коли їхні мрії про свободу втілилися в життя, спритно перетворили повітря на щось намацальне»[3].

Теоретичні й практичні проблеми свободи преси порушували автори публікацій в журналі «Медіакритика» (ч. 5 за 2004 рік). Зокрема, В. Ар'єв аналізував проблему «темників». В. Здоровега критикував тодішню владу за те, що вона обманює

[1] Нерви ланцюга. 25 есей про свободу. Львів : Лексикон, 2003. С. 52.
[2] Там само. С. 68.
[3] Там само. С. 18.

рідний народ. Він чомусь навіть стверджував, що прозорість обміну інформацією в суспільстві – це питання фундаментальніше, ніж свобода слова і навіть свобода ЗМІ (зазначимо, що це необережне й необґрунтоване твердження). З публікацій, в яких порушено теоретичний аспект проблеми, увагу привертає стаття Б. Потятиника «Свободі преси загрожують дві небезпеки: репресії і … їх відсутність». Парадоксально, звичайно, але це вже «фірменна фішка» автора. Щоправда, автор відразу й спростовує натяк на парадоксальність мислення, бо, виявляється, на думку Б. Потятиника, відсутність репресій означає, що знайдено ефективніші способи контролю. Концепція його статті сформульована у таких словах: «Таке враження, що на початку XXI століття в Україні вже мало хто вірить у свободу, особливо у свободу преси. Домінуючий настрій такий: від усього незалежним бути неможливо, а отже, вільна, незалежна преса – це зовсім не варта уваги фікція». Це після вбивства Г. Гонгадзе, масових демонстрацій під гаслом «Україна без Кучми» і за три місяці перед Помаранчевим Майданом?

Після того, як на початку лютого 2021 року за рішенням РНБО було закрито канали Медведчука, в Україні виникла потреба обговорити питання свободи слова (зрештою, в журналістському середовищі ці дискусії, як бачимо, тривали й раніше). Є кілька важливих аспектів цієї проблеми, бо визначення змісту поняття свободи слова навряд чи може бути предметом дискусій, хоча дехто з науковців дає привід поміркувати над слушністю їхнього розуміння свободи слова. На мою думку, це такі аспекти: 1) функціонування поняття свободи слова і свободи творчості на особистісному рівні (журналіст як особа і його право на свободу слова); 2) проблема свободи слова на рівні ЗМІ; 3) поняття свобода слова у взаєминах ЗМІ і держави; 4) свобода слова у взаєминах ЗМІ й громадянського суспільства; 5) суперечливість поняття свободи слова.

Сперечатися, обґрунтовувати, аргументувати, переконувати можна тоді, коли учасники дискусії послуговуються поняттями (термінами) із загальноприйнятним змістом. Ніхто не заперечує, що зміст понять і термінів теж може змінюватися й розвиватися. В. Лизанчук пропонує таке визначення: «свобода слова – це делікатний соціально-політичний, морально-психологічний стан категорії філософії й журналістики як науки; це право (можливість) вільно та публічно висловлювати свої думки. Свобода слова слугує своєрідним політичним киснем засобів масової інформації, без якого вони не можуть продуктивно функціонувати й належно виконувати свої суспільні функції»[1]. Незрозуміло, у чому полягає «делікатність» цього поняття; це поняття не лише філософії й журналістикознавства, воно стосується усіх сфер життєдіяльності; людина не дихає чистим киснем, а засоби масової інформації можуть продуктивно функціонувати і за відсутності свободи слова: про це свідчить приклад нацистської Німеччини, Радянського Союзу, нинішньої Росії; про це свідчать і антиутопії М. Замятіна («Ми») і Дж. Орвелла («1984»). То науковці потрапляють у делікатну ситуацію, коли намагаються чітке визначення змісту поняття замінити багатослів'ям і метафоричними формулами. Подібне визначення змісту поняття «свобода» формально поповнює множинність значень змісту поняття, але сутності не збагачує. Я не проти теоретизування, але воно має сенс і наповнюється змістом лише тоді, коли переконливе, обґрунтоване і має шанс трансформуватися у діяльність, дію, вчинок.

Класичне, апробоване, так би мовити, визначення змісту поняття запропонував І. Михайлин: «свобода преси – це право громадян та їх організацій вільно викладати свої погляди через газети, журнали та інші ЗМІ, це життєво необхідна умова

[1] Лизанчук В. Інформаційна безпека України: теорія і практика. Львів: ЛНУ Івана Франка, 2018. С. 100.

для найповнішого виявлення політичного змісту і суспільних функцій друкованого слова»[1]; «Свобода слова – демократична свобода, яка полягає в праві громадян та їх об'єднань вільно публічно усно чи письмово висловлювати свої погляди, відтворювати і витлумачувати об'єктивну дійсність відповідно до своїх поглядів та уподобань, не порушуючи прав інших на такі самі висловлювання і законів держави. Прагнення до свободи – один із невід'ємних атрибутів людини. Під свободою розуміють право на будь-яку діяльність, наслідки якої не завдають шкоди природному та соціальному довкіллю»[2]. На думку І. Михайлина, є два типи свободи: економічна і політична. Проте він нічого не сказав про те, що є й інші, не менше важливі типи свободи – моральна, громадянська, інтелектуальна. Якщо ми не визнаємо наявність у людському бутті цих свобод – ми не зможемо зрозуміти в повному обсязі змісту поняття «свобода».

У навчальному посібнику «Теорії та моделі масової інформації» М. Житарюк, підсумовуючи розгляд ідейно-теоретичних концепцій свободи друку (преси), виокремлює такі головні думки (хоча, це, власне, не думки, а варіанти існування свободи преси в різних суспільно-політичних умовах):

– повне підпорядкування друку державі;

– абсолютна свобода друку;

– свобода друку, обмежена цензурою;

– свобода друку, обмежена суспільним договором;

– свобода друку як неминуче, але найменше зло;

– свобода преси, яка забезпечує рівний доступ до ЗМІ всіх суспільних верств, зокрема й бідних;

– свобода преси лише для одного класу, покликаного здійснювати диктатуру під керівництвом правлячої партії [3].

---

[1] Михайлин І. Основи журналістики. Підручник. Київ: «Центр учбової літератури», 2011. С. 183.

[2] Журналістика: словник-довідник … С. 248.

[3] Житарюк М. Теорії та моделі … С. 22.

Названі варіанти цікаві, але, за аналогією, чому не можна було сформулювати і таку думку: «свобода преси як благо, що спроможне принести зло». Або «відсутність свободи преси не означає відсутності свободи інтелектуальної, моральної».

Розглядаючи генезу теорій і концепцій свободи слова, М. Житарюк аналізує концепцію абсолютної свободи друку (Дж. Мільтон), концепцію державного контролю (від Платона до Т. Гоббса та Дж. Локка), авторитарну концепцію журналістики (Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, М. Катков), ліберальні концепції свободи преси (Д. Юм, Дж. Ераскін, Дж. С. Мілль) і соціальні проблеми свободи (В. Вейтлінг, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін).

Цікава класифікація, але теж викликає низку запитань і заперечень:

– щодо поглядів Дж. Мільтона, то їх не можна сприймати як твердження про абсолютну свободу преси. Так, він вимагав свободи преси, наголошував на шкідливості цензури, але його свобода думати й оцінювати за совістю – це вже не абсолютна свобода;

– чому концепція державного контролю – це лише від Платона до Т. Гоббса та Дж. Локка, якщо це і Ж.-Ж. Руссо, і Г. Гегель, і Макіавеллі, і К. Маркс, і Ф. Енгельс, і В. Ленін?

– чому в авторитарній концепції журналістики – лише Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель і М. Катков? І чому їхні погляди збігаються з авторитарною концепцією журналістики? Зокрема, Г. Гегель у «Філософії права» заперечував можливість участі громадян у справах держави – це, справді, не демократична теза. Але мав же він рацію, коли стверджував, що має бути свобода забороняти, якщо є свобода говорити. А хіба не можна погодитися з М. Катковим, який зазначав, «що не заперечує закони та порядки країни, не принижує суспільної моралі, що не слугує знаряддям обману та насилля, то має право висловлюватися і висловлюватися цілком вільно»? Цілком актуальна думка, якщо її вирвати з контексту;

– непереконливо сформульовано назву розділу «Соціальні проблеми свободи преси», в якому йдеться про погляди К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна на пресу. Звичайно, К. Маркс мав рацію, коли критикував цензуру, захищав свободу преси і не сприймав гегелівське обмеження свободи преси; деякі його думки й сьогодні не втратили слушності (скажімо, преса повинна бути посередником між державою й народом). І В. Ленін мав рацію, коли захищав свободу преси в умовах царської цензури. Проте його стаття «Партійна організація і партійна література» свідчила про повне підпорядкування свободи слова партійним інтересам, про значне обмеження свободи слова і преси. Послідовна реалізація ленінської концепції свободи преси призвела до ліквідації інакомислячої преси, до повного контролю над пресою, що майже відразу трансформувалася у пропаганду. Дещо в інших соціально-політичних умовах виникла й нацистська пропаганда, яка, в принципі, нічим не відрізнялася від більшовицької.

Ефективне функціонування журналістики можливе і без свободи слова, але лише в тоталітарній державі, коли журналістика стає пропагандою. Для справжньої журналістики потрібна свобода слова, думки – і свобода преси. Тоді поняття свободи стає в журналістиці повноцінним і самодостатнім.

Поняття свободи в журналістиці складне, бо його прагнуть розглядати нарівні з такими фундаментальними цінностями, як свобода думки, совісті, творчості, духа. Певна складність і суперечливість зумовлена тим, що не можна порівнювати свободу слова й творчості в журналістиці і в мистецтві чи літературі. Інша складність і суперечливість полягає в тому, що будь-яка діяльність у суспільстві підлягає певним нормам, правилам, законам. І тоді виникає закономірне запитання, а в чому полягає свобода такої діяльності? Можна зрозуміти поета, який признавався:

Я ненавижу человечество,
Я от него бегу спеша.
Мое единое убежище –
Моя пустынная душа.

Цей поет (К. Бальмонт) хотів бути вільним від суспільства – і він мав рацію, бо це його право. Функції і завдання журналіста й поета, журналістики й літератури різні. Літератори менше пов'язані із суспільством, із суспільними проблемами й буденним життям, аніж журналісти й журналістика. Зрештою, це вибір літератора.

Проте мені ближчий герой не К. Бальмонта, а Лесі Українки, який стверджував:

Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Треба ще добре поміркувати над тим, хто із цих героїв ефективніше використовує свою свободу, навіть хто із них вільніший.

Про місце поета в суспільстві роздумували ще в античні часи. Про це зазначав Платон у «Державі». На його думку, правителі-філософи повинні контролювати мистецтво, позбавлятися можливого шкідливого впливу мистецтва, а функціонувати в його утопічній «Державі» могло лише те мистецтво, яке дотримується високих моральних принципів, яке приносить користь. Але Платон теж уважав, що опіка держави над мистецтвом може бути лише негативна: держава не повинна втручатися в суто творчий процес, вона оцінює не процес творення, а вплив його результатів на членів суспільства. Цей вплив можна визначити на підставі двох критеріїв – істинності й моралі. Так чи інакше, концепція мистецтва у Платона зводилася до неминучого контролю над мистецтвом. Це не заперечувало свободи

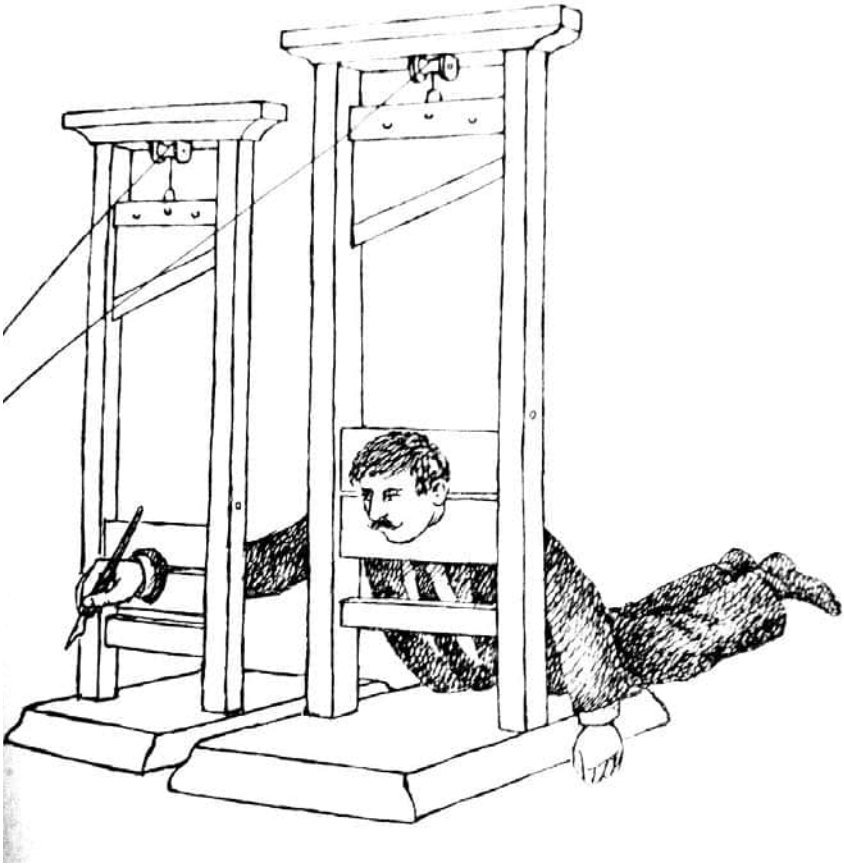

Рис. 16

творчості митця, але диктувало йому певні вимоги, бо держава залишала за собою право чи свободу вибору потрібних їй творів мистецтва – потрібних для виховання громадян.

Журналіст і журналістика ніколи не тікали від людства і його проблем. Навпаки – суть їхньої діяльності в тому й полягала, щоби працювати для людей: інформувати їх, привертати увагу до суперечностей, проблем, тенденцій, аналізувати, повчати, організовувати, наставляти, переконувати, закликати, формувати громадську думку. Вчасно не оприлюднений твір журналіста – це не журналістика. Ось чому журналіст, на відміну від поета, не може усамітнитися у «вежі із слонової кістки». Яким чином це впливає на свободу слова і творчості в журналістиці, оскільки мовити про його абсолютну свободу від держави і суспільства нема підстав? Якщо проблеми суспільного буття є предметом творчості журналіста, об'єктом його уваги, то вже це свідчить про тісний зв'язок із суспільством, в якому він живе і творить. У цьому контексті і про поета-самітника не можна сказати, що він творить в абсолютному вакуумі. Зрештою, як і філософи. Бо і Г. Сковорода тікав від світу, щоб той його не впіймав. М. Бердяєв, російський філософ, признавався у «Самопізнанні»: «Я захищався від світу, захищаючи свою свободу. Я – виразник повстання особистості проти роду. І через це мені чуже прагнення до величі і слави, до сили і перемоги»[1]. М. Бердяєв зазначав, що він занадто тверезо сприймав світ, але він був для нього чужим, він і світ не зливалися в щось ціле: «Я болісно відчував відчуженість всякого середовища, всякого угруповання, всякого напряму, всякої партії… це відчуття чужості, що спричинялося до моїх справжніх страждань, викликало в мені всяке збіговисько людей, всяка надія життя… Я радше активна, ніж пасивна людина. Але мало соціалізована людина, за відчуттям життя навіть людина асоціальна»[2]. Середньостатистичний, так

[1] Бердяев Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии) … С. 44.
[2] Там само. С. 45.

би мовити, журналіст – на протилежному полюсі цих автохарактеристик. Він пов'язаний із своїм соціальним середовищем, у нього є певний світогляд та інтереси, певна мета; він займається діяльністю, яка має суспільне значення й регламентується законами держави, громадянином якої він є. Журналіст – не на узбіччі, а в центрі хитросплетіння зв'язків між компонентами, підсистемами у складній системі, чим є кожне суспільство.

Усі суспільні види діяльності підлягають певним правилам, нормам, регламентуються законодавством. Не є винятком і журналістика, а поняття свободи в журналістській діяльності є одним із головних, бо воно допомагає зрозуміти, що можна і що заборонено.

Поняття свободи преси виникло майже відразу з появою журналістики як виду діяльності і професії. Основні моменти в історії розвитку розуміння і тлумачення поняття свободи преси:

– перший у світовій практиці закон про свободу преси (Швеція, 1766);

– англійська революція середини XVII століття і кінець цього століття, коли парламент позбавив королівську владу права видавати ліцензії на видавничу діяльність, памфлет (у формі звернення та парламенту) Дж. Мільтона «Про свободу преси. Промова до Англійського парламенту (Ареопагітика)» і «Білль про права»;

– прийняття «Декларації незалежності» (1776), Конституції США (1787) з Першою поправкою (1791);

– прийняття «Декларації прав людини і громадянина» (1789) у Франції і стаття М. Робесп'єра «Про свободу преси» (1791);

– прийняття в Генеральній Асамблеї ООН «Загальної декларації про права людини» (1948);

– європейська «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» (1950).

Безперечно, розуміння свободи преси пов'язане із теорією преси (ба більше, це розуміння зумовлене концепцією преси). Американські дослідники Ф. Сіберт, В. Шрамм і Т. Петерсон в книзі «Чотири теорії преси» (1956) виокремлюють ці теорії. В основі класифікації преси американські дослідники поклали ідеї свободи та відповідальності. На думку Ф. Сіберта, В. Шрамма і Т. Петерсона, преса завжди набуває форми і забарвлення тих соціальних і політичних структур, в яких вона функціонує. Їхня праця не втрачає актуальності, бо в основу класифікації преси американські дослідники поклали ідею свободи преси та її відповідальності, цю ідею вони аналізують у контексті взаємин преси і держави. Відповідно, автори розглядають чотири теорії преси: авторитарну, лібертаріанську, теорію соціальної відповідальності і комуністичну радянську теорію. Вони описані і в підручниках І. Михайлина («Основи журналістики», 2011), М. Житарюка («Теорії та моделі масової інформації», 2018). Ми звернемо увагу на те, що стосується свободи преси. Авторитарна теорія преси означає, що свобода преси в державі не існує. Особливістю цієї теорії є те, що її культивували не лише в монархіях XVI–XIX століть, але вона притаманна тоталітарним державам XX–XXI століття (нацистська Німеччина, Іран, Північна Корея та ін.). Основні ознаки цієї теорії: повна залежність преси від держави, заборона критики влади, наявність суворої цензури.

Лібертаріанська теорія преси: зародилася в Англії після встановлення конституційної монархії (1688). Через те преса стала незалежною від королівської влади; цензура наявна, але обмежена, бо парламент визначив межі втручання; преса отримала змогу контролювати дії уряду; приватні особи могли видавати періодичні видання, а це певним чином обмежує свободу журналістів, ця теорія ґрунтувалася на засадах філософії лібералізму (демократичні права і свободи людини, свобода підприємницької діяльності, парламентський устрій).

Теорію соціальної відповідальності почали культивувати в середині XX століття: це преса без цензури, але контроль з боку суспільства зберігається, бо діють журналістські стандарти, кодекси журналістської етики, існує антимонопольне законодавство. Журналістика відіграє дуже значну роль у суспільстві. Засоби масової інформації повинні відчувати соціальну відповідальність; преса перебуває у приватній власності; преса не втручається у приватне життя особи.

І комуністична радянська теорія преси. Це, зрештою, удосконалена і пристосована до нових суспільних умов авторитарна теорія. Її теоретичне й політичне обґрунтування – марксистсько-ленінське вчення про суспільство. Виникла ця теорія преси у більшовицькому середовищі на чолі з В. Леніним ще до т.зв. соціалістичної революції 1917 року, але остаточно сформувалася після того, як російські більшовики захопили владу. Основні ознаки: повна залежність преси від влади, відсутність опозиційних видань, а тому й відсутність свободи преси (хоча в законодавстві передбачено наявність демократичних свобод), сувора цензура, трансформація журналістики в пропаганду); ретельний добір керівників і журналістського корпусу.

Не всі погоджуються із класифікацією Ф. Сіберта, В. Шрамма і Т. Петерсона. Скажімо, на початку XXI століття їхня концепція не повною мірою відображає проблему свободи слова і журналістики в умовах сучасних технологічних змін. Ось чому І. Михайлин (йдеться про підручник «Основи журналістики») описав теорію масових комунікацій М. Маклюена, концепцію інформаційного суспільства Д. Белла, концепцію журналістики П. Бурдьє. М. Житарюк у навчально-методичному посібнику[1] описав прикладні соціокомунікативні теорії, когнітивні теорії журналістики, а також моделі соціальних комунікацій.

[1] Житарюк М. Теорії та моделі… С. 244.

Нема відповіді на запитання «що таке «свобода преси і свобода слова»?» в умовах існування соціальних мереж і такого рівня розвитку технологій, що дає змогу будь-кому оприлюднити будь-яку думку з будь-якого приводу. Розв'язання теоретичних і практичних проблем свободи слова з посиланням на зв'язок понять «свобода» і «необхідність» уже не досить. Зв'язок між свободою й необхідністю обґрунтував Спіноза. Потім Гегель уже зазначав, що розуміння свободи як нічим не обмеженої можливості говорити і писати, що завгодно, характерне для неосвіченої, примітивної і поверхової уяви. На його думку, свобода має як передумову необхідність, яку вміщує в собі. Він же стверджував, що неук – несвобідний, бо йому протистоїть чужий світ, щось те, що стоїть вище від нього та існує поза ним, від чого він залежить. Більшовицький лідер В. Ленін суть цієї пари понять «свобода – необхідність» довів до абсурду. У статті «Партійна організація і партійна література» (1905) він заявив про принципову неможливість існування в буржуазному суспільстві абсолютної свободи преси й літератури. Його формулу поширили на всю пресу, хоча В. Ленін мав на увазі насамперед партійну пресу, яка повинна відкрито підпорядковуватися партії. Після більшовицького перевороту 1917 року він наполягав на класовому розумінні поняття свободи. Він запитував у листі до Г. Мясникова: яка свобода преси, для чого, для якого класу? В. Ленін критикував залежність преси від грошового мішка буржуазії, але виправдовував і навіть наполягав на залежності преси від партійного контролю (формально від пролетаріату як класу, що взяв владу). Свобода преси зникла після більшовицького перевороту 1917 року. Це російська традиція, бо свободи преси нема і в путінській Росії.

Коли йдеться про свободу преси, потрібно уточнювати: йдеться про свободу преси як соціального інституту, діяльність якого регламентована нормативно-правовими документами, чи йдеться про продукцію цього інституту – тексти (в широко-

му розумінні – і усне слово, і поєднання слова із зображенням). Історія журналістики свідчить, що абсолютної свободи преси начебто не існує. Якщо, наприклад, Дж. Мільтон вважав, що потрібен «вільний ринок ідей», він дотепно заперечував контроль над пресою, але це ж не означало абсолютну свободу преси. Не означала абсолютної свободи преси і думка М. Робесп'єра, який вважав свободою преси «свободу друкувати найрізноманітніші думки», але гасло свободи не перешкодило йому боротися з опозицією (і навіть відправляти її лідерів під ніж гільйотини).

Російські більшовики вже відразу після захоплення влади (1917) почали боротися із свободою преси, бо поступово заборонили всі «буржуазні» видання. Як «нова економічна політика» була виявом неспроможності економічної політики більшовиків, так і поява приватних видань свідчила про значення преси в суспільстві, про шкоду диктатури одного класу.

Зовсім не комерційними міркуваннями була зумовлена ліквідація відомого російського телеканалу НТВ на початку XXI століття – путінському режиму не подобалася незалежна позиція творчого колективу (рада акціонерів саме під тиском влади змушена була піти на цей крок).

Під жорстким пресом влади опинилася і українська преса часів Л. Кучми. Гасло «Україна без Кучми» на початку XXI століття – це результат і переслідувань журналістів.

Межі свободи преси визначають і власники засобів масової інформації. Зокрема, власники т. зв. «каналів Медведчука» прагнули свободи від української влади, українського суспільства, від потреби захищати українську незалежність.

Чинником, який обмежує свободу журналістики, є і самоцензура. Вона зумовлена як контролем влади, а тому й страхом перед нею, так і власником, бо журналіст і його боїться, оскільки йдеться про заробіток. У багатьох випадках невтручання власника у творчий процес, у редакційну політику – міф. Самоцензура полягає в тому, що журналіст добровільно пише так, як

хоче влада, як хоче власник, відбувається поєднання автора і цензора в одній особі.

Про свободу преси як про реальний стан речей можна мовити лише в демократичній державі, де панує верховенство права, де є чітко сформульовані закони і зріле громадянське суспільство, яке контролює владу, а журналістика, крім усіх інших функцій, є посередником між владою і громадянським суспільством. Проте історія не знає такого випадку, що свідчив би про абсолютну свободу журналістики як соціального інституту (але не йдеться про абсолютну свободу слова на рівні індивідуальному).

Для журналістики як соціального інституту свобода преси означає виконання своїх функцій згідно з чинним законодавством, стандартами журналістики і загальнолюдськими цінностями.

Відносно абсолютна свобода преси можлива, але тоді вона наштовхується на свободу влади і суспільства, на вимоги закону і запити аудиторії. До певної міри абсолютну свободу мали чи мають підпільні видання, які виходили чи виходять у тій чи іншій державі, адже вони суперечать законодавству, загальноприйнятій, суспільній моралі, хоча й підпорядковані тій структурі, від імені якої вони виходять. Наприклад, такою була преса українського збройного підпілля (ОУН–УПА–УГВР) під час Другої світової війни, коли УПА боролася з німецькою окупаційною владою, і повоєнних років – з радянською. О. Дяків-Горновий, відомий публіцист у статті «Про свободу преси в СССР» (1946) стверджував, що лише преса українського збройного підпілля – вільна, незалежна і народна.

Журналістика – необхідний, неминучий, постійний елемент держави й суспільства так само, як інші соціальні інститути. Вона не може зникнути, це не «суспільний апендицит», що його можна усунути, щоб зберегти здоровим увесь соціальний організм. Інша річ – функціонування поняття свободи слова на рівні

особи (журналіста). Журналіст завжди може вийти з редакційного колективу, якщо він не погоджується із напрямом редакційної політики, якщо він вважає, що його позбавляють права на свободу слова, думки і творчості. Т. Шевченко карався, мучився, але не каявся і залишався людиною із свобідною волею, з правом вибору. Своє право на свободу слова реалізував І. Франко, хоча це негативно впливало на його матеріальний стан, на кар'єру. Зокрема, М. Возняк свого часу зазначав у спогадах, що І. Франко виправдовував компроміси в політичній боротьбі, але тоді, коли відомо про те, з ким, з якою метою і якою ціною йдуть на компроміси[1]. Зрозуміла причина таких «спогадів» – це твердження про компроміси узгоджується з ленінською концепцією (спогади М. Возняка вийшли друком 1955 року). М. Нечиталюк використав «спогади» М. Возняка як доведений факт, бо співробітництво І. Франка в «Ділі» він тлумачив як компроміс з боку І. Франка, який начебто своє співробітництво в «націоналістичному» «Ділі» використав для революційно-демократичної пропаганди[2]. І М. Возняк, і М. Нечиталюк писали так, щоб це узгоджувалося з радянською концепцією творчості І. Франка. Ситуацію ж можна пояснити так: І. Франко висловлював свої думки, а не йшов на якийсь компроміс. Мати свою думку і казати правду читачам – так можна визначити основні засади Франка-публіциста. Цим можна пояснити появу статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» («ЛНВ», 1906). Це було остаточне прощання з М. Драгомановим, під впливом якого І. Франко перебував тривалий час, з поглядами якого І. Франко не погоджувався (йдеться і про соціалізм, і про те, що М. Драгоманов був «gente Ukrainus, natione Rusus» – родом українець, за національністю росіянин). Іноді І. Франко помилявся, що йому дорого обходилося. Такий випадок – стаття «Поет зра-

[1] Возняк М. С. З життя і творчості Івана Франка. Київ, 1955. С. 145.

[2] Нечиталюк М. Оружием публициста. Львов: Изд-во при Львовском государственном университете изд-го обьединения «Вища школа», 1981. С. 104.

ди» («Die Zeit», 1897). І. Франко служив національним інтересам свого народу, правді і був делікатним у питаннях моралі. Не дивно, що він про А. Міцкевича написав статтю «Поет зради», звинувативши польського пророка в «патріотичній зраді», у «валенродизмі», в глорифікації зради, не зрозумівши того, що, А. Міцкевич був патріотом польського народу і боровся за його визволення. Звичайно, І. Франко помилився: не можна свободу нації, ідею державності розглядати лише в моральній площині. Зрештою, і герой поеми А. Міцкевича «Конрад Валенрод» значно складніший – його характеризує не лише зрада, зламання присяги задля свободи свого народу. Як наслідок – І. Франка звільнили з роботи в польській газеті «Kurjer Lwowski», а це був великий удар по матеріальному становищу родини. А хто (особливо з-поміж росіян) погодиться з тим, як І. Франко характеризував Ф. Достоєвського (реакціонер у політичних питаннях, видавець обскурних часописів, тупий в національних питаннях тощо) і Л. Толстого (месія з проповіддю непротиставлення злу насильством і водночас могутній союзник російського деспотизму, тупий ігнорант, що береться філософствувати, не засвоївши жодних основ філософського мислення та ін.), хоча й не заперечував, що вони – великі письменники. Шкода, що І. Франко не зазначив, з якою ненавистю ставилися обидва російські світочі до Європи. Це була думка Франка-публіциста, це було його право вибору, його свобода мислення.

Не менш промовистим є і приклад Д. Донцова. Після того, як він виступив з доповіддю «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» на Другому всеукраїнському студентському з'їзді (липень 1913 року), в якій обґрунтував ідею сепаратизму від Росії і в разі війни – боротьбу проти Росії, опублікував статтю «Модерне москвофільство» (1913), проти нього ополчилися як російські політичні партії, так і Українська соціал-демократична робітнича партія (він був досить формально членом цієї партії), його викинули з редакції «Дзвона». Д. Донцов згодом

згадував: «Вся майже преса на Україні – і демократична і соціялістична, разом з «Украинской жизнью» – різко відгородилися від моїх позицій»[1]. Він оцінив російську культуру як «культуру примітивізму», що теж викликало неоднозначну реакцію. Він мав відвагу чесно і правдиво проаналізувати причини поразки української революції, а згодом викласти свої безкомпромісні погляди у «Націоналізмі», що став настільною книгою тодішнього і наступних поколінь українців. Д. Донцов теж не завжди мав рацію, але він теж реалізував право на незалежну думку, на свободу мислення і творчості.

Вільними від цензурних заборон обох окупаційних влад (німецької і радянської) були публіцисти українського збройного підпілля, які не подалися на еміграцію, а на сторінках преси ОУН–УПА–УГВР захищали українську державність, бо для них «Україна – понад усе» була не лише гаслом.

Своє право на свободу думки і слова захищали українські дисиденти, які воліли ставати політв'язнями і займатися не інтелігентською діяльністю, а працювати й бути кочегарами, сторожами, але не «полум'яними» публіцистами.

Розвиток комунікаційних технологій нині дає можливість будь-кому майже неконтрольовано висловити свою думку з приводу питання, яке хвилює його чи суспільство. Щоправда, є й інші міркування з цього приводу. Зокрема, С. Грабовський у публікації «Чи існують межі у свобод» (ч. 106–107 «Дня» від 17–18 червня 2016 року) зазначив: «…якщо немає свободи слова – журналістики немає. Але ось ще один парадокс! – якщо існує необмежена свобода слова, то журналістика зникає теж. Не одразу, але в перспективі – зникає з великою ймовірністю». Проте С. Грабовський не розтлумачує детальніше, як і за яких обставин це відбувається. Однозначніша ситуація складається тоді, коли держава воює. Ще 2017 року Президент П. Порошенко сво-

[1] Донцов Д. Рік 1918. Київ; Торонто: Вид-во «Гомін України», 1954. С. 37–38.

їм указом заборонив підконтрольні Кремлеві інтернет-сервіси, а серед них такі, досить популярні в Україні, як «Вконтакте» і «Одноклассники». Підстава – російські спецслужби ведуть проти України гібридну війну, використовуючи Інтернет, соціальні мережі, мобільні телефони, зрозуміло, що й телебачення. (Про їхнє значення російський президент Путін писав у статті «Росія і світ, який змінюється» ще за два роки до нападу на Україну – в лютому 2012 року. Проте німецький офіс «Репортерів без кордонів» назвав блокування російських інтернет-ресурсів наступом на свободу слова та інформації. Це була не поодинока реакція західних демократів і лібералів. Міжнародна правозахисна організація Human Rights Watch теж вимагала від Президента України скасувати блокування російських сайтів і соціальних мереж. Стурбованість висловили і керівництво Ради Європи, і Freedom House. Європейські демократи й ліберали не хотіли розуміти того, що Росія – держава-агресор, що Україна воює з Росією, вони не усвідомлювали того, якою потужною зброєю в руках Кремля є російська пропаганда.

На цю обставину і звернула увагу Н. Іщенко у публікації «Свобода слова під час війни. Оксюморон чи правило з винятками» (ч. 202–203 «Дня» від 10–11 листопада 2017 року): «Нарешті це сталося. Медіаексперти масово заговорили про необхідність корекції тлумачення та застосування принципів свободи слова та журналістських стандартів під час війни». Річ у тім, що Європарламент прийняв документ щодо протидії російській пропаганді. У документі сказано: «Російський уряд агресивно використовує цілий спектр засобів та інструментів для атак на демократичні цінності, для розколу Європи…» Медіаюристи (учасники National Media Talk) виробили рекомендації щодо діяльності журналістів під час війни. Н. Іщенко вважає, що ці рекомендації мають революційне значення для українського медійного середовища. Рекомендації медіаюристів базуються на таких підходах:

– під час міжнародного збройного конфлікту основною метою збору, зберігання, поширення та використання інформації суб'єктами країни-агресора на території країни, що зазнала агресії, є спричинення шкоди для отримання переваги в конфлікті, а саме – деморалізація громадян, деструкція гуманітарних цінностей, дезінформація населення тощо;

– ці правила також можуть бути застосовані під час інших міжнародних конфліктів, визнаних вищим органом державної влади країни, що зазнала агресії;

– ці правила можуть бути застосовані до країн, вищі органи державної влади яких публічно підтримали агресію;

– ці правила не застосовуються до суб'єктів країни-агресора, які публічно засудили агресію, визнають територіальну цілісність країни, що зазнала агресія, та міжнародне право.

Дослідники зазначають наявність співмірних категорій, що існують самостійно, але з'ясування змісту яких ефективне лише за умови поєднання, наприклад, «суть – явище», «форма – зміст». На їхню думку, для поняття свободи це поняття необхідності (про що вже йшлося). Чомусь не «несвобода» як протилежність, на кшталт «добро – зло», «радість – сум», «кохання – ненависть», а саме «»необхідність». Здається, це зроблено саме для того, щоб обмежити і саме в суспільному житті можливе свавілля, з яким пов'язують неконтрольовану, необмежену свободу. Можемо лише повторити, що діяльність будь-якого соціального інституту, будь-якої діяльності потрібно регламентувати, щоб уникнути хаосу в державі, в суспільних взаєминах. Закони можуть бути і несправедливими, а тому демократичне суспільство визнає верховенство права, а не верховенство закону. Проте коли йдеться про людину, то треба мати на увазі, що є ще свобода волі, що людина має право вибору. Ось чому, коли йдеться про журналіста як особистість, то саме на рівні особистості можна вести мову не лише про свободу слова, що поєднана з урахуванням необхідності (її створюють суспільні

закони, норми моралі, стандарти професії), але й про повну (абсолютну) свободу, джерелом якої є природне право людини на свободу і наявність свобідної волі, бо закони не легітимізують абсолютної свободи чи права на таку свободу. На підставі цих міркувань можна зробити такий висновок (хоч багатьом він видається суперечливим): свобода слова на рівні індивідуальному – це поняття, яке відображає самоусвідомлення себе як члена суспільства, як самодостатньої, цілісної особистості і свого права за будь-яких умов і будь-яким чином свобідно обирати напрям думок і дій і оприлюднювати їх. Усе те, що обмежує й регламентує журналістську діяльність (закони, норми суспільної моралі, стандарти журналістської професії, вказівки власника) може вплинути на позицію журналіста, спонукати його до самоцензури, але не нівелює поняття абсолютної свободи мислення і слова журналіста. Ця свобода не полягає в нігілістському запереченні суспільних обмежень. Абсолютна свобода журналіста полягає в його вірі у вищі державні й національні інтереси, в його таланті, в інтелектуальній спроможності осмислювати найскладніші ситуації й проблеми, в громадянській відвазі висловлювати правду, якщо її не висловлюють інші, в його внутрішній свободі й свобідній волі, в незалежності від бажання робити кар'єру й здобувати матеріальні статки ціною ідейних і моральних поступок, у готовності до злиднів, репресій, переслідувань і невизнання, у готовності до самопожертви за національні ідеали й свої переконання, до відповідальності за своє право на абсолютну свободу слова.

Журналіст як особистість, як професіонал не сформується ні в девіантній, аморальній поведінці, ні в патологічному світогляді. Журналіст (більшою мірою, ніж письменник, митець) сформується як особистість, коли своє право на абсолютну свободу слова і творчості узгодить не із встановленими обмеженнями для свободи слова у державі, а з вищими імперативами держави, нації, загальнолюдськими цінностями, цінностями

демократичного громадянського суспільства. Заперечення цих цінностей – це теж прояв права на абсолютну свободу слова і творчості, але й шлях до деградації особистості.

Абсолютна свобода слова і творчості – це, радше, випробування, але не пільга чи привілей, бо породжує таку моральноетичну й ідейну пастку, з якої один вихід: або деградація, або шлях до правди.

Абсолютна свобода слова і творчості – це все ж краще, ніж її відсутність. Краще абсолютна свобода слова і творчості для особистості, аніж абсолютна відсутність свободи слова для суспільства.

5.2. Законодавча база свободи слова і творчості

Вольтеру приписують авторство такої фрази: «Я не схвалюю те, що ви кажете, але я буду до смерті захищати ваше право сказати це». Йдеться нібито про реакцію Вольтера на публічне спалення в 1758 році книги відомого французького філософа Гельвеція «Про розум» (цю книгу засудив і папа Климентій XIII, і парламент, і теологічний факультет Сорбони). Згодом цю фразу навіть назвали «вольтерівським принципом». Річ, звичайно, не в тім (авторка книги «Друзі Вольтера» Е. Б. Холл визнала, що фраза належить їй). Людина має право на свободу висловити свої погляди і думки. Але це право повинно спиратися не просто на думку авторитетної людини, а й на відповідну законодавчу базу. Зауважимо, що така база потрібна навіть в нинішніх умовах, коли будь-хто якщо не в будь-якому традиційному виді журналістики, то в соціальних мережах може висловити свою думку – і правильну, і ні, і таку, що збігається із загальнолюдськими цінностями, і таку, що заперечує їх. С. Бережной у статті «Свобода слова для людей, тролів, ботів і собак (аналітичний портал «Слово і діло», 17 лютого 2020 року) вважає, що цей вольтерівський і програмний принцип більше не актуальний, бо

завдяки інформаційній революції (інтернет, блог-платформи, соціальні мережі) і право, і повну можливість висловитися отримав кожен. На його думку, лише тепер, «після завершення Раціонального Століття [йдеться про XIX століття. – *С. К.*], цей принцип вже не стосувався людини розумної як базової для лібералізму сутності. Він [принцип. – *С. К.*] від цієї сутності звільнився. Свободу слова затребували і дуже легко отримали її для себе (зробивши її цим непотрібною для інших) аноніми, тролі й боти. При тім нова якість інформаційного середовища сформувала й нову якість самого принципу слова. Користувачі отримали практично повну свободу публічного висловлювання, але на відміну від попередніх дикунських часів зовсім не обтяжену відповідальністю за це публічне висловлювання». Але С. Бережной перечить сам собі: саме тому й залишається актуальним принцип свободи слова, саме тому й потрібна законодавча база, згідно з якою можна захищати розумне, добре, логічне, обґрунтоване, потрібне, корисне від злого, аморального, непотрібного сміття. Проте право висловити свою думку завжди залишається природним правом кожної людини.

«Загальну декларацію про права людини» було ухвалено на Генеральній Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. Ст. 19 цієї Декларації гласить: «Кожна людина має право на свободу переконань та вільне висловлювання їх; це право включає безперешкодно дотримуватися своїх поглядів і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів».

Ст. 29 Декларації стосується можливих обмежень прав і свобод, зокрема і права на свободу слова: «При здійсненні своїх прав і свобод людина повинна підлягати тільки тим обмеженням, які встановлені законом виняткова з метою забезпечення безпеки, належного визнання й поваги прав і свобод інших людей і задоволення вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві».

Рада Європи 4 листопада 1950 року запропонувала «Конвенцію про захист прав і основних свобод», яка набула чинності 3 вересня 1953 року. У ст. 10 під назвою «Право на свободу висловлювань» зазначено: «Кожна людина має право на свободу висловлення своєї думки. Це право включає свободу дотримуватися своєї думки, отримувати та поширювати інформацію та ідеї без втручання з боку державних органів і незалежно від кордонів... Здійснення цих свобод накладає обов'язок і відповідальність, може бути пов'язано з формальностями, обмеженнями і штрафними санкціями, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки і територіальної цілісності чи громадського спокою з метою запобігання безпорядкам і злочинності, захисту здоров'я і моральності, захисту репутації та прав інших осіб, запобігання розголошенню інформації, яка отримана конфіденційно чи забезпечення авторитету та неупередженості правосуддя».

Є ще «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» (1966), у ст. 19 якого наведено:

«1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

а) для поважання прав і репутації інших осіб;

в) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення».

На цю правову базу спирається й українське законодавство. Зокрема, ст. 34 Конституції України повторює зміст ст. 19 «Загальної декларації про права людини» і ст. 10 «Конвенції про захист прав і основних свобод». Окрім цього, ст. 54 проголошує: «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності…».

Проблеми свободи слова стосуються і ст. 15, 23, 28, 29, 32. Скажімо, у ст. 15 йдеться про заборону цензури, у ст. 23 – про вільний розвиток своєї особистості, що неможливе без свободи слова і думки, без права вільно висловлюватися, у ст. 29 йдеться про право на свободу та особисту недоторканість.

Право на свободу слова підтверджене і в Законах України, що регламентують діяльність засобів масової інформації. Зокрема, у ст. 9 («Право на інформацію») Закону України «Про інформацію» (1992) йдеться про «право громадян України, юридичних осіб і державних органів на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій».

Зазначу, що ст. 46 вказує на неприпустимість зловживання правом на інформацію: її заборонено використовувати для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини. Стаття забороняє розголошувати відомості, що є державною або іншою передбаченою законом таємницею; йшлося тут і про лікарську таємницю, таємниці листування, грошових внесків, телефонних розмов та ін. Це був перший за-

кон, який стосувався засобів масової інформації, ухвалений в незалежній Україні.

Наступний Закон – «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні (1992). У ст. 2 цього закону йдеться про свободу діяльності друкованих засобів масової інформації. У ній акцентовано, що друковані засоби масової інформації вільні, забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури, не допускається вимога попереднього узгодження повідомлень і матеріалів тощо. Але ст. 3 вказує і на неприпустимість зловживання свободою діяльності друкованих засобів масової інформації: закон забороняє поширювати відомості, розголошення яких заборонено ст. 46 Закону України «Про інформацію»; додано заборону про розповсюдження порнографії, про втручання в особисте життя громадян, посягання на їхні честь і гідність.

Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1993), зокрема ст. 6, забороняє втручатися у творчу діяльність телерадіоорганізацій.

Свободу діяльності інформаційних агентств гарантує Закон України «Про інформаційні агентства» (1994). Це зафіксовано у ст. 2 цього закону.

Навіть Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997), який визначає правові, економічні, організаційні засади державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів, є одним із елементів законодавства України про свободу слова та інформаційної діяльності й посилює систему правового регулювання в інформаційній сфері. У розділі V цього закону йдеться про відповідальність посадових осіб державної влади за такі порушення: втручання в професійну організаційно-творчу діяльність засобів масової інформації та індивідуальну професійну творчість журналістів, інші посягання на свободу інформаційної діяльності, однобічні рішення щодо

засобів масової інформації та їхніх працівників за наявності інших співзасновників.

Сучасна ситуація, в якій перебуває Україна (а це не лише постійний розвиток інформаційних технологій), потребує впровадження відповідних законів, що повинні законодавчо обґрунтувати ефективну протидію антиукраїнській пропаганді, інформаційним і кібератакам Росії як ворога і агресора. Росія вела антиукраїнські війни і до відновлення державності, культивувала різні види «гібридної» війни. Проте йдеться не лише про російську пропаганду, бо в окремих медійних засобах, що функціонують в Україні, у блогах, у соцмережах (особливо з 2014 року, з початком російської агресії) появлялися заклики до бойкоту мобілізації, помітна маніпуляція інформацією, заклики до примирення з ворогом на умовах агресора, поширення панічних настроїв, страху і невпевненості, створення негативного іміджу України, а найголовніше – заперечення української державності. Антиукраїнські пропагандистські кампанії не можуть бути легітимними, прикриваючись правом на свободу слова.

У Верховній Раді вже обговорюють законопроєкт нового Закону України «Про медіа». Його поява зумовила дискусії в журналістському середовищі. Проте всі ми – і законодавці, і журналісти, і громадянське суспільство – повинні зрозуміти важливу аксіому: свобода слова не повинна стояти вище ідеї української державності, перешкоджати інтересам національної безпеки.

2020 року Інститут масової інформації задокументував 205 порушень свободи слова, 115 випадків фізичної агресії проти журналістів. Це порушення свободи слова, пов'язані з карантином (наприклад, журналістів не допускали на сесії міських чи районних рад), обмеження доступу до публічної інформації, юридичний тиск на медіа (обшуки, допити, судові рішення), кібератаки на журналістів[1]. Авторка звернула увагу на пору-

[1] Дячук К. Свобода слова в Україні: буремний 2020-й. *Zmina.* 2020. 1 груд.

шення права журналістів на свободу слова і творчості всупереч чинному законодавству України. З цього приводу можна лише зазначити, що М. Робесп'єр, один із вождів революції 1789 року, теж захищав принцип свободи преси, але це не завадило йому і закривати газети жирондистів (політичних противників), і страчувати їхніх лідерів.

5.3. Свобода слова і цензура

Спочатку було Слово. Потім, коли після Слова появилися й люди, суспільство, появилася й цензура. Свободою слова повною мірою користувався Сократ, філософ, який здійснив своєрідну філософську революцію, як вважають історики філософії. Він, окрім усього іншого, порушив проблему людини, аналізуючи традиційні людські поняття, намагався зробити їх зрозумілими, правильними. Його назагал слушне критичне ставлення до суспільного життя і людей викликало страх в античних афінян. Зрештою, суд, звинувативши Сократа в розтлінні молоді й безбожності, виніс йому смертний вирок. Твори Платона («Апологія Сократа», «Критон» і «Федон») допомагають зрозуміти, чому Сократ не хотів врятуватися втечею від несправедливого вироку. Він не тому не тікав із в'язниці, що не боявся смерті (в діалозі «Федон» Сократ обґрунтував чотири аргументи на користь безсмертя душі). Своє право мати власний погляд на життя, проповідувати і захищати справедливість і моральність Сократ довів тим, що спокійно і гідно випив чашу з отрутою.

Цікавий Сократ у Ю. Мушкетика (новела «Апологія Сократа», 1972 рік). Ю. Мушкетик, описуючи смерть Сократа і послуговуючись «езоповою мовою», по суті, висловив настрої «шістдесятників». Його Сократ каже: «А що, власне, без знань? Ніщо. Де ж шлях до них? У пошуках істини. У пошуках правдивих, а не обманних. Кожному треба знайти свою істину. Не бути рабом чужих істин. Мабуть, це шкідлива наука, за неї ви й звинувати-

ли мене». Його Сократ теж захищає своє право на свободу думки і слова, він теж не боїться смерті, бо це він у в'язниці, а думки – на волі і будуть вільні вічно.

Сократ був вільний, бо, маючи право вибору, він вибрав смерть, а не відмову від своїх поглядів чи втечу.

Протагорові, одному із чільних софістів, сучаснику Сократа, пощастило більше – його твори спалили, а самого вислали за межі Афін лише за те, що він засумнівався в існуванні богів.

Історія цензури як спосіб обмеження свободи думки і слова починалася в давні часи. Ще до нашої ери в Римі було запроваджено посаду цензорів (від слова censere – оцінювати, засуджувати, виносити вирок; звідси і сучасна рецензія). Їхнє завдання полягало в тому, щоб робити перепис населення, оцінювати майно, навіть стежити за дотриманням моралі. Імператор Тиберій уже на початку нашої ери заборонив «Acta senatus» (один із прототипів майбутніх періодичних видань), бо там була інформація з критикою на його адресу.

Цензура як державний і церковний інститут, який контролює духовний розвиток громадян і вірних, а також на підставі певних законів і правил контролює рукописну чи друковану продукцію, а тому й прямо стосується не лише свободи преси, але й свободи думки і слова, формувалася поступово. Спочатку цензура не була регламентована законом, проте в IV столітті Церква визначила правила, яких потрібно було дотримуватися, щоб уникнути звинувачень у єресі. Зокрема, Церква, яка ще недавно сама зазнавала гонінь, жахливих тортур, 385 року спалила на вогнищі християнського письменника Присциліана. Інститут інквізиції як особливий судовий орган у церкві, власне, й створили для боротьби з інакодуманням – з єрессю. Це й була боротьба із свободою думки і слова. Наприкінці XV століття було створено і посаду Великого інквізитора. Інквізиція спалювала не лише тих, хто засумнівався у церковному вченні, але й «відьом», вчених, хто по-іншому розумів світобудову (Джор-

дано Бруно, наприклад), церковних діячів, які наполягали на реформах у церкві (Ян Гус).

Інквізиція спалювала не лише людей, але й книги. Року 1559-го було запроваджено т. зв. «Індекс заборонених книг» (його скасували аж 1966 року). Цей список повинні були мати всі ті, хто друкує книги й продає їх. За порушення – теж смерть на вогнищі. Інститут інквізиції існував до середини XVII століття, а в деяких країнах аж до XIX століття. Людей вже не спалювали у XVII столітті, проте традиція спалювати «шкідливі» книги залишилася: книги палали в 30-х роках у нацистській Німеччині, в Радянському Союзі (на початку 50-х років в Музеї українського мистецтва у Львові радянська влада спалила не лише «антирадянські» книги, але й картини і твори художників – серед них і твори геніального О. Архипенка), це робили китайські хунвейбіни і червоні кхмери в Камбоджі. Російські окупанти в червні 2022 року в одній із шкіл окупованого Маріуполя спалили всі книги українською мовою.

До «ери Ґутенберга» існувала переважно церковна цензура, але із розвитком книгодрукування появилася і світська цензура, хоча в європейських державах це відбувалося по-різному. Наприклад, у Франції рукописну, а потім і друковану продукцію контролював Паризький університет. Так тривало до середини XVI століття. Король Генріх II оприлюднив патент про книгодрукування, що було формою цензури, бо патент забороняв друкувати книги, спрямовані проти католицької віри, а всю друковану продукцію друкарні повинні були подавати на розгляд у Паризький університет. Від 1551 року за порушення цих вимог щодо книгодрукування запровадили смертну кару. Уже на початку XVII століття цензура стала державним інститутом.

В Англії держава теж контролювала книгодрукування. Зокрема, Генріх VIII Тюдор 1530 року заборонив дев'ять книг, побоюючись, щоб із континенту до Англії не проникли ні книги, ні ідеї Реформації, – релігійного, суспільного і політичного руху,

що почався в Європі. А згодом було засновано Компанію друкарів (1556), яка отримала монопольне право видавати дозвіл друкувати і продавати книги. Дедалі жорсткіша цензура знайшла своє відображення у законі 1637 року, згідно з яким було встановлено попередню цензуру, визначено умови друкарської діяльності й завезення книг із-за кордону. Цензуру в Англії було скасовано в результаті революції (1641), але після реставрації монархії (1667) знову відновлено. Потрібно було чекати 1689 року, коли Вільгельм Оранський підписав законопроєкт під назвою «Білль про права», бо саме тоді в Англії законодавчо затвердили конституційну монархію, а дев'ятий пункт закону гарантував, окрім інших громадянських свобод, і право на свободу слова. Власне «Білль про права» – це перший знаковий документ, який відображав і фіксував право на свободу слова. Варто повторити, що 1644 року вийшов друком знаменитий твір (його іноді називають безсмертним) «Про свободу преси. Промова до Англійського парламенту (Ареопагітика)» Дж. Мільтона. Він без попередньої цензури і відповідного дозволу написав і видав друком серію памфлетів під назвою «Про розлучення», за що його притягнули до відповідальності (на підставі закону 1643 року, який забороняв друкувати будь-що без попередньої цензури і реєстрації в Компанії друкарів). Це й спонукало Дж. Мільтона написати «Про свободу преси». Це перший твір в історії преси, присвячений питанню свободи преси. Автор порушив кілька важливих проблем: у творі йдеться і про суть державної влади, і про громадянські свободи, і про походження цензури (навіть і про особу цензора), про «добрі» й «погані» книжки. Дж. Мільтон доводив, шо закон не допоможе знищити спокусливі, революційні чи наклепницькі книги. Він високо оцінював значення книги. Він розмірковував так: якщо Бог дав людині свободу у виборі їжі для свого тіла, то Бог дав людині й свободу у виборі своєї духовної чи розумової їжі. Дж. Мільтон стверджував, що свобода вибору – це природне право людини,

яке надав Бог, і жоден закон не може позбавити людину цього права. Дж. Мільтон наголошував на тому, що вбити хорошу книгу – це те саме, що й вбити людину, а той, хто знищує хорошу книгу, вбиває і сам розум, і образ Божий. На його думку, ніхто із високоосвічених людей не бажає стати цензором, а погодитися може лише той, хто прагне до наживи і влади, через те він і буде суб'єктивним, оцінюючи книгу. Інша важлива теза твору Дж. Мільтона: закон знеохочує вчених, бо буде гальмом у пошуках істини.

Ще одна знакова подія, яка стосується свободи преси і свободи слова, зумовлена боротьбою англійських колоній у Північній Америці. Там війна за незалежність почалася 1775 року. Перед війною існувала лише т.зв. наступна цензура, тобто після появи друком, а право контролю за пресою належало до компетенції губернатора. Т. Джефферсон, автор «Декларації незалежності», заявляв, що наша свобода залежить від свободи преси, а свободу преси не можна обмежити, не втративши її зовсім. «Декларацію незалежності» прийняли 4 липня 1776 року, а 1787 року ухвалили Конституцію. В основі концепції свободи преси – Перша поправка до Конституції (1791): «Конгрес не має права видавати закони щодо впровадження будь-якої релігії чи заборони вільно сповідувати її, а також не має права видавати закони, що обмежують свободу слова, друку і права народу мирно збиратися і звертатися до уряду з проханням усунути якусь кривду»[1]. Безумовне дотримання цієї поправки до Конституції означало повне відокремлення преси від держави, хоча держава залишала за собою право регулювати функціонування преси як важливого соціального інституту за допомогою інших законів, щоб не допустити свавілля з боку преси.

[1] Стрессен А. Законы о прессе в Соединенных Штатах Америки. *Законы и практика средств массовой информации в Европе, Америке, Австралии.* Артикль XIX. Москва: Право человека, 1995. С. 102.

Третя знакова подія, що стосується становлення й розвитку концепції свободи преси, – це Велика Французька революція 1789 року. У серпні 1789 року було прийнято програмний документ – «Декларацію прав людини і громадянина». Серед головних прав було названо і право на вільне вираження думок. У ст. 11 йшлося про те, що свобода висловлення думок – це одне із найдорогоцінніших прав людини, через яке кожен громадянин може вільно висловлюватися, писати і друкувати, але під загрозою відповідальності за надуживання цієї свободи у випадках, передбачених законом. Свободу преси підтвердила і Конституція 1791 року (вартий уваги той факт, що у травні 1791 року М. Робесп'єр виступив із промовою «Про свободу преси» в Товаристві друзів Конституції, тоді ж вона вийшла друком).

Свободу преси як здобуток революції скасував Наполеон, узурпувавши владу. Закон 1800 року відновив попередню цензуру (тобто цензуру перед друкуванням). Пресу вмонтували у систему державного управління. Рупором, друкованим органом влади стала одна газета «Monitor Uniwersal», а інші могли лише передруковувати відповідну інформацію, вміщену там. Наполеон добре розумів, який вплив має преса на суспільне життя, тому використав досвід кардинала Рішельє, який у XVII столітті теж підпорядкував пресу владі. Повернувшись до Франції 1815 року («100 днів Наполеона»), він змінив своє ставлення до питання свободи преси і вніс додаткову статтю до Конституції. У ній йшлося про те, що кожен громадянин має право друкувати, оприлюднювати свої думки за своїм підписом без будь-якої попередньої цензури, але за умови відповідальності перед судом присяжних.

Позначилася цензура і на розвиткові української національної преси. Якщо Австрія (згодом Австро-Угорщина) – це конституційна монархія, в якій від 1848 року і «Зорі Галицької» до появи на політичній карті Західно-Української Народної Республіки виходили десятки українських періодичних видань різного типу, то в самодержавній Росії умов для українського

друкованого слова майже не було. У Росії, як і в будь-якій монархії, держава прагнула мати монопольне право на книгодрукування, цензура тут була жорсткіша. Навіть тоді, коли в Європі вже перестали палати вогнища інквізиції, в Росії ще можна було зазнати і биття батогом, і без ніздрів залишитися, і в Сибір потрапити, і навіть голову на плаху покласти.

Проте нас цікавить антиукраїнський напрям російської цензурної діяльності. Ще 1627 року в Москві спалили «Катехизис» Л. Зизанія та «Євангеліє учителное» К. Ставровецького-Транквіліона, до Московії заборонили ввозити книги, які друкували тодішньою книжною українською мовою. Цензура щодо українського книгодрукування стала ще гострішою після т.зв. Переяславської ради. Уже в договорі з Річчю Посполитою (1656) цар Олексій Михайлович наполягав на тому, щоб українських друкарів стратили, а книги спалили. Патріарх Іоаким теж був українофобом, 1677 року він наказав вирвати з українських книг ті сторінки, що суперечили або не узгоджувалися з московським баченням. Після того, як Москва 1686 року купила (!) в Константинопольського патріарха Діонісія право зверхності над Київською митрополією, антиукраїнська цензура ще більше загострилася. 1690 року московський собор оголосив анафему творам П. Могили, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, Є. Славинецького. Петро І був у житті жорстоким, у цензурі теж. 1718 року спалили книгосховище Києво-Печерської лаври, у вогні згоріло багато рукописів та книг. 1720 року Петро І наказав друкарям Києво-Печерської лаври і Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові не друкувати книги без попередньої цензури з боку Духовної колегії (її створили замість патріархату і 1721 року назвали Святійшим Синодом).

З українським книгодрукуванням боролася і Катерина ІІ. Власне, за її царювання було сфальшовано історію Московії. Ця європейська блудниця, за висловом Енгельса, була ініціатором ідеї «единого русского народа».

1826 року Микола I запровадив спеціальну цензуру проти видань Греко-католицької церкви. Від 1828 року місцеві цензурні комітети були підпорядковано Головному управлінню цензури в столиці.

1863 року появився циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який заборонив друкувати українські книги духовного змісту, шкільні підручники тощо. Тоді ж церковна влада заборонила друкувати український переклад Євангелія П. Морачевського.

1875 року створили спеціальну комісію на чолі з П. Валуєвим для боротьби з українофільським рухом. Результат роботи цієї комісії: у травні 1876 року Олександр II («Визволитель») підписав Емський указ, який забороняв друкування книг українською мовою, українські переклади, декламацію і тексти до неї, забороняв ввозити українські книги із-за кордону; тоді ж наказали навіть українські пісні на театральній сцені перекладати російською мовою (ось чому багато «російських» народних пісень – українського походження, і відображають вони українські настрої, ментальність тощо).

1895 року було заборонено видавати книжки для дітей українською мовою. 1901 року було заборонено передплату «Літературно-наукового вістника» в підросійській Україні. Цензура забороняла слова «Україна», «український». Так до кінця XIX століття українське книгодрукування практично зникло. Свого часу І. Драч у статті «Важкі уроки українства» (ч. 11 «Сучасності» за 2007 рік), написану з приводу Голодомору 1932–1933 років, зазначав, що Голодомор за своєю суттю не був ані випадковим, ані унікальним в долі українського народу: це був етап планомірного викорінення української нації, несприйняття якої глибинно закладене у нащадків північних племен, що їм українці дали свою віру, культуру, цивілізацію і навіть ймення. Але це несприйняття української нації, ненависть до неї, жорстокість зумовлені не лише тим, що вони глибинно закоріне-

ні, генетично закодовані в російському характері, адже від цієї ненависті вже могли би відмовитися нащадки князя Андрія Боголюбського наступних століть (і нинішнього). Цього не сталося ще з однієї причини – ця ненависть зумовлена і певним комплексом російської меншовартості. Навіть сфальшувавши історію, навіть ставши імперією, нащадки суздальського князя усвідомлюють (хоча й не визнають), що Русь – це Україна, що тисячолітня державність – українська, що ми цивілізували племена на північ від Києва, що українська нація не має проблем із національною самоідентифікацією, що українці – європейський народ у повному розумінні змісту цього твердження.

Цензурна політика Росії, брутальне бажання асимілювати багатомільйонний європейський народ викликали обурення з боку культурної Європи. Українська преса в підросійській Україні виникла лише у зв'язку з революцією 1905 року в Росії. У березні 1905 року відбувся з'їзд російських журналістів. Є. Чикаленко у своєму виступі вимагав, щоб українське слово поставили в однакові умови з московським… і опинився під шквалом критики[1]. 17 жовтня 1905 року був оприлюднений Маніфест, в якому Микола II обіцяв народам Росії «свободу особи, слова, сумління, зібрань і союзів». Того ж дня у Києві зібрався редакційний комітет, щоб обговорити план видання першої української газети «Громадське слово», а ввечері «чорносотенці» влаштували погроми. Київські друкарні відмовлялися друкувати українську газету на підставі маніфесту. Губернатор теж не давав дозволу. Як зазначив відомий історик української преси О. Мукомела, «Патріоти невеличкого містечка Лубни на Полтавщині не чекали «милостині» від можновладців. Місцева українська громада знайшла друкарню, яка погодилася в тих умовах надрукувати підготовлене нею видання. Так 12 листопада 1905 року з'явилася перша в Росії українськомовна газета

[1] Чикаленко Є. Спогади. Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502 с.

«Хлібороб»[1]. Патріотична позиція видання (у газеті було надруковано текст Переяславської угоди) непокоїла не лише владу, але й російське суспільство, особливо шовіністські кола. На п'ятому числі «Хлібороб» закрили.

У листопаді 1905 року почали діяти «Временные правила о печати»/ «Тимчасові правила про друк», а тому попередні дискримінаційні закони щодо українського слова втратили чинність. Проте утиски щодо української преси не припинялися. «Громадська думка», «Рада», «Нова громада», «Рідний край», «Шершень», «Літературно-науковий вісник» та багато інших – усі вони зазнали переслідувань. О. Мукомела зазначав, що проти «Громадської думки» (31 грудня 1905 року – 19 серпня 1906 року) було порушено 11 судових справ, кілька номерів конфіскували, газета виходила з перервами[2].

Під час революції 1905–1907 років у Росії І. Франко написав статтю «Сухий пень» (він уже не сподівався, що в Росії будуть демократичні зміни). Він зазначав: «На шляху того питання [українського. – *С. К.*] стоїть сухий пень – указ 1876 р., не тільки завада в комунікації, але соромна пляма на Росії, на всій історії відносин між двома «русскими» народностями. Сим указом, виданим у переддень «освободительної» війни Росії за слов'ян, російське правительство a priori поклало на всіх своїх нібито народо- і свободолюбних заходах печать фальші, нещирості, фарисейства»[3]. До речі, І. Франко зазначає, що за ті тридцять років, що минули після указу, «не піднявся з-посеред російської суспільності ані один смілий і рішучий голос в обороні українського слова, ані один грімкий протест проти соромного

[1] Мукомела О. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навч. посіб. Київ: Грамота, 2011. С. 21.

[2] Там само. С. 24.

[3] Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не увійшли до зібр.тв. у 50 т.; Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. Львів : Каменяр, 2001. С. 278.

указу»[1]. Можна порівняти із ставленням до України сучасного російського суспільства – які тривкі традиції «загадкової» російської душі!

Початок Першої світової війни спричинився до репресій проти української преси. Влада закрила «Раду», «Літературно-науковий вісник», «Маяк», «Українську хату», «Світло», «Село», «Записки Українського наукового товариства», «Україну». Уряд не звернув увагу на досить вірнопіддану статтю С. Петлюри «Війна і українці», надруковану в журналі «Украинская жизнь» (виходив у Москві). Газета «Рада» (Київ) теж надрукувала передову статтю, в якій заявляла, що українці повинні захищати Росію у цій війні.

Ганебно поводилася Росія і в тимчасово окупованій Східній Галичині. Російська влада мала чіткий план: задушити «мазепинство» в Галичині й ліквідувати український рух у Росії. Граф Бобринський, якого призначили генерал-губернатором окупованої Галичини, відразу заявив, що він буде запроваджувати російську мову, закон і устрій. Російська окупаційна влада не лише грабувала Галичину, а й заборонила видавати українську пресу («Діло», «Свободу», «Громадський голос» та інші), всі українські товариства теж закрили, Митрополита Андрея Шептицького вивезли до Росії.

Цензуру в Росії скасували в результаті лютневої революції 1917 року. Проте більшовики, які захопили владу в жовтні 1917 року, перевершили деспотизм цензури часів імперії. В. Ленін обґрунтував більшовицьку концепцію свободи преси ще під час першої російської революції в статті «Партійна організація і партійна література». «Декретом про владу» «буржуазні» газети закрили за «наклепи і підбурювання до дій проти Радянської влади». Більшовики створили революційний трибунал у справах преси, закрили навіть меншовицькі й есерівські газети.

[1] Франко І. Я. Мозаїка… С. 280.

1922 року створили Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт) при наркоматі народної освіти – це й була цензурна установа. Окрім цього, створили й Управління у справах охорони державних таємниць у пресі.

Зазначимо, що цензура існувала і в часи Української Народної Республіки, і Української Держави. Цензури не було в Західно-Українській Народній Республіці.

В умовах радянської влади, що не була українською, не могло бути й української за змістом і духом української преси. Вільна українська преса могла існувати лише в діаспорі або підпільно. Дещо змінила ситуацію т. зв. «перебудова» і «гласність».

З приводу свободи і цензури Ю. Винничук в есеї «Казки про свободу» (збірка «Нерви ланцюга») зазначав: «Свобода ліквідувала цензуру. Коли існувала цензура, то червоному олівчикові цензора протистояла відвага письменника, що пильнішим був цензор, то спритнішим письменник. Він уже навіть не намагався говорити просто і ясно, він усе, що не дозволено цензурою, зашифровував поміж рядками. То була епоха натяків, алюзій, підтексту, недоговорень, трьох крапок»[1]. На думку автора, цензура породила Пильного читача, який шукав підтекст, а цей підтекст був важливіший за текст; цей читач був готовий навіть дописати за письменника те, що не було написано через автоцензуру, явища теж оригінального й незабутнього.

З відновленням української державності (1991) цензура перестала існувати. Її заборона зафіксована у ст. 15 Конституції України, а також у низці інших Законів України: ст. 45-1 Закону «Про інформацію», ст. 2 Закону «Про друковані засоби масової інформації», ст. 6 Закону «Про телебачення і радіомовлення», ст. 2 Закону «Про інформаційні агентства». Ст. 309 «Цивільного кодексу України» теж зазначає, що «Цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається».

1

Це не означає, що не було спроб відновити цензуру (принаймні приховану). Д. Власенко пов'язує ці спроби з обранням Л. Кучми на посаду Президента України. На його думку, Міністерство у справах преси й інформації, створене у 1994 році, було, по суті, органом цензури (воно реєструвало друковані ЗМІ, видавництв і поліграфічних підприємств, забезпечувало інформаційну безпеку в пресі, охороняло від розголошення відомостей, розголошення яких могло зашкодити державі, контролювало зміст реклами тощо). У 1995 році появилося розпорядження Президента «Про координацію роботи прес-служб і інформаційно-аналітичних органів державної виконавчої влади». Фактично була вибудована вертикаль усіх прес-служб органів виконавчої влади, що спричинилося до обмеження свободи інформації, до жорсткого регулювання отримання інформації й контролю над ЗМІ. Влада закривала видання, позбавляла ліцензій, блокувала рахунки, залякувала журналістів, були випадки вбивства (Б. Дерев'янка, П. Шевченка, М. Ракшанова, Мар'яни Чорної, Г. Гонгадзе). За часів Л. Кучми появилися і т. зв. «темними», які розсилала Адміністрація Президента. Проте вже появилися непідцензурні мережеві видання, новинні сайти[1]. Поклала край цій цензурній політиці Помаранчева революція 2004 року.

Запитання для самоконтролю і обговорення

1. Що таке свобода слова, думки, преси?
2. Межі свободи преси.
3. Чи існує абсолютна свобода слова журналіста?
4. Назвати основні міжнародні документи, які стосуються свободи слова.
5. Закони України про свободу слова.
6. Цензура і самоцензура.

[1] Власенко Дм. Свобода слова: і зловживання, і непропорційні обмеження. *Інформаційний портал «Права людини в Україні»*. 2019. 1 берез.

Завдання

1. Написати мініесе на тему «Свобода і журналістика».
2. Укласти бібліографію до теми «Свобода слова і творчості в журналістиці».
3. Підготувати огляд матеріалів «Детектор Медіа», які стосуються теми «Свобода слова і журналістика».

Розділ 6

ПРАВОВІ Й МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ОСНОВИ ЖУРНАЛІСТИКИ

6.1. Закони України про засоби масової інформації

Специфіка журналістики не в тому, що вона – творча професія чи є нібито видом літературної діяльності. Як і кожна професія, журналістика потребує певних професійних знань, умінь. Однак порівняно з іншими професіями і на відміну від інших професій журналістика не така закрита, не така обмежена у своїх професійних обов'язках: 1) стосується практично усіх сфер життєдіяльності; 2) причетна до виробництва і поширення специфічного продукту – інформації; 3) журналістика – це та діяльність, яку потрібно обумовити не лише суто професійними правилами й нормами, але й моральними та правовими.

В ідеальній державі Платона були правителі-філософи, охоронці-воїни і ремісники, ті, що створювали матеріальні блага. Найдосконаліша держава мала чотири головні чесноти: мудрість, мужність, розважливість, справедливість. Для цієї держави Платон і написав закони. Що таке закон? Сукупність правил, що регулюють певну сферу життєдіяльності, функціонування суспільних інститутів, поведінку людини. Вони (закони) уточнюють і розвивають те, що зафіксовано в Конституції держави. На відміну від природи, де діють закони, незалежні

від людини, закони в суспільстві пише людина. Це не означає, що можна написати будь-який закон і жити згідно з його вимогами. Закони повинні бути справедливими, обґрунтованими, стосуватися всіх, сприяти впорядкованості життя і прогресові.

На лекціях з історії філософії студентам будуть розповідати про ідеальну державу, яку придумав і описав Платон у своїх працях («Держава», «Закони»). Великий філософ продумав усе, що стосується життя (і зовнішнього, і внутрішнього) людини до найменших подробиць. Усе було регламентоване. Можна зробити висновок, що держава Платона – це одна із перших теоретичних моделей тоталітарної держави. Якщо взяти до уваги те, що Платон вважав людей слабкими і нерозумними, аморальними і дріб'язковими, то їм саме й потрібні такі ідеальні закони, які не просто компенсують ці недоліки, а організують життя держави і людей. Ось чому прихильником гуманістичних і демократичних цінностей Платона аж ніяк назвати не можна. Назву лише деякі повчальні приклади цих суворих законів: ніхто і ніколи не може діяти без вказівки начальника, в мирному житті й на війні треба виконувати розпорядження начальника; згідно із «Законами» Платона потрібно карати на смерть людей за державну зраду; тих, кого не можна перевиховати – теж; кари смерті заслуговували навіть ті, які лише мали намір вчинити злочин; кара смерті – за вбивство людини, за нечесний і корисливий виступ адвоката; менші кари було передбачено для дезертирів, для тих, хто займається одночасно двома ремеслами, хто продає неякісний товар, покарання було передбачене для тих, хто не хотів одружуватися до 35 років. Платон негативно ставився до мистецтва, але відводив і йому місце у своїй ідеальній державі – мистецтво повинно підпорядкуватися інтересам держави. Платону не вдалося реалізувати свій теоретичний проєкт, але упродовж наступних двох тисячоліть такі спроби були – і реальні, й відображені у працях, творах філософів і письменників. Досить нагадати про більшовицькі експерименти після жовтне-

вого перевороту 1917 року, романи М. Зам'ятіна, Дж. Орвелла.

Поняття справедливості було, мабуть, центральним у законах Платона. Однак це не компенсувало їхньої антигуманної сутності. Сталінська конституція (СРСР) 1936 року теж була демократичною, що не заважало її ініціаторові організувати і Голодомор в Україні, й розправи із політичними опонентами, і масові репресії. Інакше кажучи, навіть наявність справедливих і демократичних законів не гарантує ні суспільству, ні людині гідного, спокійного, безпечного життя.

У Конституції України нема окремої статті, яка визначала б місце журналістики і журналістської професії у державі й суспільстві. Проте є статті, що прямо стосуються журналістики. Це, наприклад, ст. 15, де зазначено, що цензура заборонена. У ст. 34 наведено: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочином, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

Є ще ст. 54: «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності, ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законами».

Історія свідчить, що влада завжди уважно стежила за журналістикою. Сучасне розуміння журналістики, її право на свободу почалося від Першої поправки (1791) до Конституції США.

Основні Закони України, які регламентують діяльність засобів масової інформації й журналістів: «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні», «Про радіомовлення і телебачення», «Про інформаційні агентства», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації». Діяльність журналіста регламентують кодекси цивільний, кримінальний, про адміністративні правопорушення, а також Закони України «Про державну таємницю», «Про захист суспільної моралі», «Про авторське право і суміжні права», «Про рекламу».

У Законі «Про інформацію» (1992) є визначення інформації – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому середовищі. Ст. 5 визначає основні принципи інформаційних відносин (гарантованість права на інформацію, відкритість, доступність інформації та свободу її обігу, об'єктивність, вірогідність інформації, повнота і точність інформації, законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації). Ст. 9 стосується права на інформацію: всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають таке право, а ст. 10 містить гарантії цього права.

Другий розділ – «Інформаційна діяльність». У ньому визначено зміст поняття «інформаційна діяльність», її основні напрями і види. Йдеться тут про професійну освіту в галузі інформаційної діяльності та організацію наукових досліджень.

У третьому розділі йдеться про галузі, види, джерела інформації та режим доступу до неї. Зокрема, у ст. 20 йдеться про масову інформацію та друковані засоби масової інформації, а

також аудіовізуальні. У ст. 46 – про неприпустимість зловживання правом на інформацію, а в ст. 47 – про відповідальність за порушення законодавства про інформацію. У ст. 47-1 – про дуже важливий для журналіста момент: ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Є й визначення: «Оціночними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема вживання гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості».

Важливим є Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992). Цей Закон створює правові основи діяльності друкованих ЗМІ (преси) в Україні, встановлює державні гарантії їхньої свободи згідно з Конституцією України, Закону України «Про інформацію», згідно з іншими законами і міжнародно-правовими документами, які визнала Україна. У Законі зафіксовано свободу слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань – це гарантує Конституція України. У другому розділі йдеться про організацію діяльності друкованих засобів масової інформації. Варто звернути увагу на ст. 26, в якій зазначено про права та обов'язки журналіста редакції (це найбільша за обсягом стаття Закону).

Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1993) регулює діяльність телерадіоорганізацій на території України, визначає правові, економічні, соціальні, організаційні умови їхнього функціонування, спрямовані на реалізацію свободи слова, прав громадян на отримання повної, достовірної та оперативної інформації, на відкрите і вільне обговорення суспільних питань.

Закон України «Про інформаційні агентства» (1995) згідно з Конституцією України, іншими законами України та між-

народно-правовими документами закріплює правові основи діяльності в Україні інформаційних агентств та їхнього міжнародного співробітництва.

Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997) визначає правові, економічні, організаційні засади державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів. Як складник законодавства України про свободу слова та інформаційну діяльність цей Закон посилює систему правового регулювання в інформаційній сфері.

У грудні 2015 року ухвалили Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації». Він визначив механізм реформування друкованих засобів масової інформації, заснованих органами державної влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування. У результаті багато друкованих видань (особливо місцевих) зникло, бо редакційні колективи не були готові до самостійного життя в нових умовах. Річ у тім, що Парламентська Асамблея Ради Європи ще в 2005 році закликала органи влади України розпочати роздержавлення друкованих засобів масової інформації, заснованих органами державної влади та місцевого самоврядування (Резолюція ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 року).

Журналіст повинен знати й інші закони. Наприклад, «Цивільний кодекс України». Загальною засадою цивільного законодавства є неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. У Кодексі йдеться про визначення інформації (ст. 200), спростування недостовірної інформації (ст. 277), заборону поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278), право на особисте життя та його таємницю (ст. 301), право на інформацію (ст. 302), захист інтересів фізичної особи при фото-, кіно-, теле- та відеозніманні (ст. 307), право на свободу літературної, художньої, наукової та

технічної творчості (ст. 309). Низка статей Кодексу стосується авторського права (ст. 433–445). Йдеться про об'єктів і суб'єктів авторського права, співавторство, виникнення авторського права, особисті немайнові права автора, недоторканність твору, майнові права інтелектуальної власності на твір, випадки правомірного використання твору без згоди автора, право автора на плату за використання його твору тощо.

Авторського права стосується і окремий Закон України «Про авторське право і суміжні права» (1993 р., ред. 2003 р.). Закон регулює діяльність журналістів, бо стосується і їхньої діяльності: авторське право охоплює друковані публікації, виступи, аудіовізуальні твори та фотографії; теле- та радіопередачі теж законодавчо захищені. Закон захищає форму і зміст, але не ідеї твору. У ст. 50 цього закону йдеться про порушення авторського права і суміжних прав. Таким порушенням, що дає підстави для судового захисту, є й плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору.

Окремі статті Кримінального кодексу теж стосуються журналістів. У ст. 157 йдеться про перешкоджання здійсненню виборчого права, у ст. 161 – про порушення рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності або ставлення до релігії, у ст. 163 – про порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передається засобами зв'язку або через комп'ютер. Важливим є знання ст. 171, бо в ній йдеться про умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів. Ст. 176 стосується порушення авторського права і суміжних прав, а ст. 182 – порушення недоторканності приватного життя.

Журналістської діяльності стосуються і Кодекс України про адміністративні правопорушення (2004), і Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової

інформації» (1997). У ст. 25 йдеться про підстави відповідальності за порушення цього закону. Інші Закони України – «Про державну таємницю» (1994), «Про захист суспільної моралі» (2003), «Про рекламу» (1996).

Найчастіше журналістів звинувачують у поширенні недостовірної інформації, у наклепах, у втручанні в особисте життя, у використанні інформації, отриманої незаконним способом, у висловленні оціночних суджень тощо.

Безперечно, журналістам треба зважати на те, що у Кримінальному кодексі є статті, що передбачають відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій; за посягання на територіальну цілісність і недоторканість України; за розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті; за приниження національної честі та гідності, за образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями.

Кримінальній відповідальності підлягають і публічні заклики до вчинення терористичного акту, неправдиве повідомлення про підготовку вибуху, підпалу. Ст. 436 Кримінального кодексу стосується пропаганди війни – це публічні заклики до агресивної війни або до розв'язання воєнного конфлікту, а також виготовлення відповідних матеріалів із закликами до вчинення таких дій. Кримінальний кодекс забороняє й публічні заклики до геноциду й виготовлення відповідних матеріалів. Ст. 436-1 Кримінального кодексу забороняє виготовлення й поширення комуністичної і нацистської символіки та пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

Полегшить життя журналістові і вбереже його від кримінальної відповідальності й Закон України «Про державну таємницю» (1994), в якому з'ясовано основні терміни Закону,

інформацію, яка може бути віднесена до державної таємниці, засекречування та розсекречування матеріальних носіїв інформації, наведено обмеження на оприлюднення секретної інформації, а ст. 39 визначає відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю.

Закон України «Про захист суспільної моралі» (2003) встановлює правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль. У ст. 1 з'ясовано основні терміни (видовищний захід сексуального характеру, порнографія, продукція порнографічного характеру, продукція сексуального характеру, спеціалізований засіб масової інформації, суспільна мораль). У ст. 2 зазначено, що забороняється виробництво і розповсюдження продукції, якщо це:

- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропагує фашизм і неофашизм;
- принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;
- пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих і літніх людей;
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління, інші шкідливі звички.

Ст. 5 вказує на основні напрями державного регулювання обігу інформаційної продукції, що негативно впливає на суспільну мораль. У ст. 6 йдеться про заборону обігу предметів і продукції порнографічного характеру тощо.

6.2. Професійна етика журналіста (чи етос журналістської професії?)

Морально-етичні проблеми, може, найскладніші в розвитку людства. Не оминули вони й журналістику (навіть виникає сумнів, чи «професійна етика журналіста» і «етика журналістської професії» – це синоніми). Але те, що над цими проблемами треба постійно розмірковувати, сумнівів не викликає. Спочатку деякі приклади.

Законодавство про засоби масової інформації регламентує журналістську діяльність, визначає права і обов'язки журналістів, воно не виокремлює їх в окрему касту, бо згідно з Конституцією всі рівні перед законом. На закони можна нарікати, їх можна критикувати, але треба виконувати. Не може журналіст протестувати проти того, що в Конституції України є ст. 3, в якій йдеться про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; проти ст. 15, яка забороняє цензуру; проти ст. 24, в якій йдеться про те, що всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; проти ст. 22, 34 та, зрештою, й проти інших статей, хоча є такі журналісти, що протестують проти ст. 1 («Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава») – маю на увазі «п'яту колону» в Україні, прихильників і пропагандистів «русского мира». Проте закони не формулюють стандарти, норми, правила окремих професій, навіть тих, в яких велике значення має професійна етика (наприклад, юристів, лікарів, журналістів, учителів).

Поява професійної етики зумовлена тим, що людина певної професії опиняється в ситуації, коли, навіть не порушуючи закону, вона опиняється перед вибором того чи іншого (іноді й протилежного) варіанту поведінки. Це вже стосується морально-етичного аспекту професійної діяльності. Щоправда, Д. Рендол

у відомому підручнику «Універсальний журналіст» зазначає: «Для сторонньої людини журналістика й етика – напевно, найнесумісніші з усіх можливих сполучень. Навіть зустріч двох цих слів в одному реченні може спровокувати в слухача напад нестримного сміху. Для журналіста з масового таблоїду етика значною мірою – недоречність. Редактори під тиском гострої конкурентної боротьби за читачів вимагають від своїх працівників зрізати етичні кути; а конкуренція в колективі заохочує деяких до такої поведінки. Розповідати таким журналістам про етику так само безцільно, як пропагувати сексуальну стриманість серед моряків, які щойно повернулися з піврічного рейсу»[1]. Для журналіста з поважної газети, де чатує фактично одностайна згода щодо базової професійної моралі, етика – це кодекс принципів, яких журналісти мусять дотримуватись, або принаймні почуватися винними, коли їх порушують. Від них майже ніколи або й ніколи не вимагають вийти за межі цього кодексу[2].

Д. Рендол вважає, що у журналістів є право вибору: «Ми можемо вирішити, що є речі, які ми не робитимемо, і залишити газету – тихо, підшукавши нову роботу, або ж публічно, палаючи правдивим гнівом. Якби більше нас це робили, роз'яснюючи свої підстави, це пішло б на користь журналістиці»[3]. Він назвав і описав ці принципи, яких треба дотримуватися:

- журналіст мусить служити своїй газеті та своїм читачам;
- кожна історія має бути чесним пошуком правди;
- жодних спонук до опублікування не можна приймати [йдеться про хабар, про матеріальне заохочення журналіста, сприяння в кар'єрному зростанні. – *С. К.*];
- журналісти не повинні дозволяти рекламодавцям впливати (прямо чи непрямо) на редакційні матеріали;

---

1 Рендол Р. Універсальний журналіст. Київ, 2007. С. 90.

2 Там само. С. 90.

3 Там само. С. 90.

- не використовувати свою посаду, щоб погрожувати чи діставати переваги;

- не обіцяти зняти статтю через дружбу чи за послугу;

- не вигадувати і не прикрашати інформацію;

- журналісти не повинні використовувати надану їм інформацію заради особистої вигоди.

Слушні й виправдані принципи, яких дотримується відомий британський журналіст (хоча, якби це йшлося про українського журналіста, я запитав би: а чому журналіст повинен служити лише своїй газеті та своїм читачам, а не державі й суспільству?). А про протилежний випадок в англійській журналістиці розповідає Р. Кібл (автор книги «Журналістська етика»): цинічний, аморальний підхід до журналістської етики підсумував редактор однієї загальнонаціональної газети, якого запросили до лондонської школи журналістики розповісти про етику. «Етика – а що воно таке?», – здивовано запитав він»[1]. Його ставлення до журналістської етики базувалося на переконанні, що етичні проблеми мало стосуються журналістів – якщо в основі журналістики лежать прибутки, то навіщо перейматися такими ідеалістичними фантазіями, як етика? Якщо маси хочуть «телебачення – смітник», то чому журналісти, які так претензійно переймаються етикою, мають їм у цьому відмовляти?[2]

Отже, навіть в англійській журналістиці, яка має багаті й давні традиції, до етичних проблем журналістики ставляться неоднозначно. Історія української журналістики значно коротша, але не лише ідейні суперечки, а й морально-етичні проблеми постійно її супроводжували.

Товариство письменників і журналістів імені Івана Франка було створено 1925 року у Львові. У середовищі українських журналістів уважалося непристойним з огляду на журналіст-

---

1 Кібл Р. Журналістська етика. Київ, 2007. С. 148.

2 Там само.

ську етику й національну гідність дописувати до радянофільських видань (наприклад, до «Нових шляхів» А. Крушельницького), хоча гонорари там були більшими у декілька разів, ніж в українських. Іван Кедрин згадує, що тих українських діячів і журналістів, які ходили на прийоми до радянського консульства у Львові, називали «ікроїдами» – там завжди була нагода поласувати дорогою ікрою. Спогади Івана Кедрина «Життя. Люди. Події» (1976) містять цікавий матеріал для роздумів про журналістську етику. Автор, зокрема, зазначав: «І Осип Назарук у «Новій Зорі», Дмитро Паліїв у «Щоденних Вістях» [Іван Кедрин помилився – йдеться про щоденну газету «Українські Вісті», одне із видань Фронту національної єдності, лідером якого був Д. Паліїв. – *С. К.*], Дмитро Донцов у «Віснику» та Матвій Стахів у «Громадському Голосі» вели полеміку стилем, про який Василь Мудрий написав статтю у Ділі п. з. «Аж гидь бере». Хоч у громадсько-політичних статтях я тримався пристойного тону, то в полеміці теж не грішив делікатністю… При всій розхристаності полемістів на сторінках вільної української преси у теперішніх 70-их рр. нашого сторіччя – вони куди-куди пристойніші і більше шанують кодекс етики українського журналіста, схвалений на 1-му з'їзді українських журналістів Америки і Канади 6 листопада 1966 на Союзівці. Це безумовно вже вплив американської та канадської преси, де таких непристойних полемічних витівок нема»[1]. Справді, вільна українська преса (тобто преса української діаспори) уважно ставилася до морально-етичних проблем журналістської діяльності. К. Костів, який написав передмову до «Історії української преси» А. Животка, додав до «Історії» ще один розділ під назвою «Моральні й етичні засади журналіста. Журналістична етика». Він зазначав: «Журналістична етика являє собою систему норм поведінки журналіста, яка визначає його характер, завдання, регулює його взаємини

[1] Іван Кедрин. Життя. Події. Люди … С. 246.

з читацькою авдиторією й надає його праці ідейного спрямування. Принципи, покладені в основу працівників органів інформації, видавництв, радіомовлення – це передовсім ідейність, народність, правдивість, льояльність, дискретність, майстерна й оперативна науковість і журналістична самокритика»[1]. Це дуже широке розуміння журналістської етики. Ті засади, що їх перелічує К. Костів, це, радше, принципи і стандарти журналістської діяльності, хоча вони стосуються й професійної етики, якщо розуміти її як журналістський етос. Так, до речі, і вважає Ф. Вольфф: «Якщо взяти мовне визначення, то етика – філософська наука про моральне. Відповідно медіаетика – наука про моральне в медіа. Етика – це наука. Поняття «етос», навпаки, подібно до поняття «мораль» описує моральні переконання або позицію індивіда чи групи. Отже, якщо йдеться про конкретні моральні дії журналістів чи численні моральні дії журналістів чи численні моральні стандарти цих дій, то слід було б, власне, говорити про медіаетос або медіамораль. І саме про ці питання і йдеться: що журналісти повинні робити для бездоганно моральної поведінки, а що ні. Йдеться про професійний етос. Те, що ця тема часто обговорюється під поняттям «медіаетика», не повинно далі бентежити»[2].

На цю деталь я звернув увагу саме тому, що в українській журналістикознавчій літературі вживають поняття журналістської етики саме як науки, хоча Д. Григораш ще 1974 року в довіднику «Журналістика у термінах і виразах» зазначав, що журналістська етика – це система норм моральної поведінки журналіста, яка визначає характер і завдання його професії, регламентує взаємини з членами суспільства, надає його творчості соціального спрямування[3]. Проте до кінця 90-х років у науко-

[1] Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989–90. С. 314.

[2] Вольфф Ф. Журналістика газет і журналів. Б.м.в.: Академія української преси, Центр вільної преси, 2017. С. 340–341.

[3] Григораш Д.С. Журналістика у термінах і виразах: Довідник. Львів: Вища школа, 1974. С. 74–75.

вому середовищі почала переважати думка про журналістську етику як про науку, що особливо помітно в публікаціях О. Кузнецової. У праці «Журналістська етика та етикет» (1998) О. Кузнецова спробувала обґрунтувати наукові основи професійної етики журналістів. Це ще можна зрозуміти, бо, справді, під етикою розуміють норми поведінки, сукупність моральних правил класу, суспільної організації, професії, як і міждисциплінарну галузь досліджень. Проте «етикет» тут уже недоречний – вміння поводити себе повинно бути притаманне будь-якій вихованій людині, але незнання, наприклад, дипломатичного етикету не робить інженера, хлібороба чи вчителя аморальним. Етикет як такий має мало спільного із професійною етикою, а недотримання звичайного (побутового) етикету ще не свідчить про нехтування моральними цінностями. На думку О. Кузнецової, завдання журналістського етикету полягає в тому, щоб передбачати оптимальні моделі поведінки в конкретних проблемних ситуаціях фахового спілкування, бо це має моральний підтекст: виявляти повагу, ввічливість, тактовність, доброзичливість, сприяти захисту, охороні честі, гідності, репутації людини, поширювати гуманістичні взаємини. Саме тому авторка радить, наприклад, не тримати руки в кишенях, бо це вважається некультурним і означає невисловлені наміри, приховану інформацію, викликає недовіру до того, що повідомляє журналіст. Приклад, звичайно, унікальний, але він не має нічого спільного з професійною етикою, не відображає морально-етичного аспекту журналістської діяльності (хоча тримати руки в кишенях, коли будь-хто і з будь-ким розмовляє, не треба і дотримуватися всіх інших вимог етикету треба, як і етичних цінностей і моральних норм теж треба). Шкода лише, що академічні, ба більше, резонерські розмірковування не завжди узгоджуються із журналістською практикою.

Роздуми над проблемами журналістської етики й етикету О. Кузнецова продовжила в навчальному посібнику «Професій-

на етика журналіста» (2005 і 2007 років видання). О. Кузнецова так сформулювала концепцію посібника: «автор проводить думку про відповідальність кожного журналіста як втілення основного принципу журналістської етики, відповідальність кожного ЗМІ за стан демократії в суспільстві. Наголошує на необхідності охорони демократичних завоювань, зокрема, свободи ЗМІ, розуміння її в першу чергу як соціальної відповідальності за вплив ЗМІ через орієнтування на демократичні цінності, дотримання етичних закономірностей, найменше відхилення зумовлює порушення норм і принципів, спричиняє руйнування демократії».[1] Незрозуміло, чому саме «відповідальність» кожного журналіста є основним принципом журналістської етики, чому саме ЗМІ мають відповідати за стан демократії в суспільстві, чому свобода ЗМІ – це передусім соціальна відповідальність тих самих ЗМІ, які ж це етичні закономірності, найменше відхилення від яких зумовлює порушення етичних норм і принципів та руйнує демократію. Теоретико-методологічне обґрунтування багатьох тез доволі плутане й суперечливе, чим можна пояснити, наприклад, несправедливе звинувачення О. Палія, який, на її думку, неетично ставиться до російських істориків і принижує їх. Йдеться про те, що О. Палій (автор «Історія України» та інших праць) захищає наше минуле, нашу історію, вважає, що Київська Русь – це частина української історії, а росіяни витворили свою історію на незначних історичних фактах. Таке звинувачення в «неетичності» історика особливо гостро сприймається в контексті уроків історії, що їх дає Путін, і російсько-української війни, що ще більше розгорілася 24 лютого 2022 року.

Зрештою, є в посібнику О. Кузнецової й немало справді цінних практичних порад щодо поведінки журналіста. Дещо викликає іронію. Роздумую над такою цитатою: «Галантні мужчи-

[1] Кузнецова О. Професійна етика журналіста. Львів: ПАІС, 2007. С. 11.

ни цілують протягнуту руку, ледве доторкуючись стиснутими вустами до кисті вище кальція…» (Це із підрозділу «Етикет вітання та знайомства журналіста). Як це стосується професійного етосу чи професійної етики журналіста? Підручник В. Іванова та Є. Сердюка «Журналістська етика» (2006) саме тим і цінний, що в ньому без особливих теоретичних мудрувань автори порушують справді важливі морально-етичні проблеми журналістської діяльності.

Ось приклад із практики польського воєнного кореспондента В. Батера. В інтерв'ю журналістові одного із польських видань він розповідав про те, що в діяльності воєнного кореспондента є ситуації, коли все залежить від того, чи він має гроші на хабарі; обидва журналісти погоджуються, що найкращий спосіб зняти стрес – це алкоголь (але не тоді, коли журналіст в об'єктиві), що одним із методів пережити вигляд трупів, людських бід і крові є цинізм, – це своєрідна маска, яку носить воєнний журналіст. В іншому інтерв'ю В. Батер стверджував, що віскі відкриває багато дверей…[1] Як оцінити такі дії воєнного кореспондента з погляду ригористичних вимог, що їх висувають теоретики, які посідають доктринерську позицію у питаннях журналістської етики? Але В. Батер трактує свою працю не як кар'єру, не як спосіб зароблення великих грошей, а як обов'язок перед своїм телеглядачем.

Р. Капусцінський, відомий польський публіцист, автор подорожніх нарисів, у книзі «Імперія» розповідає про те, як з паспортом вірменина він летів з Єревану до Нагірного Карабаху, а на собі мав форму льотчика «Аерофлоту»[2]. Вже краще не згадувати методи німецького журналіста Г. Вальрафа, бо вони справді не завжди сумісні з професійною етикою.

З О. Кузнецовою солідарна і Т. Приступенко. Вона зазначає:

[1] Кость С. Журналістика і війна. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. С. 376–386.

[2] Kapuściński R. Imperium. Warszawa: Czytelnik, 2008. 335 s.

«Журналістська етика – це самостійна професійна прикладна наука, що вивчає особливості, закономірності, етичні цінності, норми та правила їх застосування у фаховій діяльності, вона є світоглядною основою журналістської творчості. До професійної етики належать ті самі розділи, що й до загальної етики: професійна етологія, аксіологія журналістики й деонтологія журналістики. Журналістська етика як наука формується на основі етики загальної та журналістикознавства. Інтегруючи дві науки, що стали її своєрідним теоретичним фундаментом, журналістика вбирає все нове, що нагромаджується у суміжних гуманітарних науках: психології, логіці, соціології та ін. Це окрема галузь, що має свій предмет – професійну мораль журналістів. Журналістська професійна мораль виступає як практика втілення етичних норм журналістом під час виконання фахової роботи»[1]. Висновок із цього замкнутого кола такий: 1) до журналістської моралі не буде претензій, якщо вона виконуватиме (реалізуватиме, втілюватиме) загальновідомі етичні цінності й норми. Т. Приступенко наводить цікаві приклади формування гуманістичних цінностей – від Лаоцзи і Конфуція до Данте Аліг'єрі, Джованні Боккаччо, Франсуа Рабле, Вільяма Шекспіра, Джона Мільтона і Піко де ла Мірандоли: «Так ось якого гуманізму ми повинні прагнути, правди, праведності, любові до людей і до Бога. І змінювати світ саме за допомогою неї [любові. – *С. К.*]. Найперше завдання – відродити мораль суспільства на християнських засадах, християнському гуманізмі, виховувати у власних матеріалах, на сторінках газет, вчити, оспівувати моральні чесноти, доводити мерзенність лицемірства, брехні та зради. Всього того, що має одну загальну назву – гріх»[2]. Авторка зауважує, що гуманізм, як і правда, у кожного свій. Порівняння некоректне, бо правда може бути «своєю», якщо зважити на

[1] Приступенко Т. Теорія журналістики: етичні та правові засади діяльності засобів масової інформації: навч. посіб. Київ, 2004. С. 37.

[2] Там само. С. 54–55.

суб'єктивність сприймання дійсності. Крім цього, такі чи подібні думки висловлювали і висловлюють ті письменники і журналісти, які дотримуються християнського світогляду. І гуманізм може бути «свій». (Наприклад, гуманістичний світогляд І. Франка відрізнявся від гуманістичного світогляду Лесі Українки. Проте повинно ж бути щось спільне, фундаментальне, суттєве для всіх «правд» і «гуманізмів». Є, щоправда, важлива обставина. Засади любові, добра, засади християнського гуманізму мають всезагальний, вселюдський характер. Як їх повинні дотримуватися публіцисти й ієрархи т. зв. Української православної церкви Московського патріархату, які не визнають Україну як державу і воюють з нею? Як ці гуманістичні засади розуміють ті її священники, які переховували російських найманців і зброю у своїх храмах і благословляли російську армію на вбивство українців? І чи потрібні дискусії про журналістську етику як якусь науку, коли все можна замінити десятьма заповідями?

Не заперечую, що утвердження фундаментальних засад християнства в журналістиці, як це твердить Т. Приступенко, теж дасть підстави вважати її критерієм суспільного поступу: «Якщо ми не хочемо повернутися до тоталітарного суспільства, то повинні орієнтуватися на християнсько-гуманістичні моральні ідеї, а преса, радіо і телебачення – зробити свій внесок у формування нової гуманістичної цивілізації»[1]. Проте це лише одна із багатьох інших умов. Окрім цього, такий підхід ані на крок не наближує нас до розв'язання морально-етичних проблем журналістської діяльності. А саме цього прагнуть численні Кодекси професійної етики журналіста – їх у світі десятки, хоча є й загальноприйняті – міжнародні.

Розважливо підійшли до проблем журналістської етики М. Хилінський і С. Русс-Моль, автори підручника «Журналістика». Вони зазначають: «Якщо ми не хочемо допустити до того,

[1] Приступенко Т. Теорія журналістики… С. 55.

щоб занапастити таке досягнення, як свобода преси через надуживання з боку журналістів, то потрібна пильна потреба в професійних нормах й успішному самоконтролі журналістського середовища»[1]. Вони вважають, що потрібен кодекс, який повинен зосередити ясні засади, що в журналістиці професійне і чесне, а що ні. На їхню думку, спроба (чи спонука) шукати науково обґрунтовані відповіді на запитання етики потребує однак обережного підходу (спроба і спокуса, якій піддалися О. Кузнецова і Г. Приступенко). «У найкращому разі може вдасться знайти суттєві відповіді на деякі з них [запитань. – *С. К.*]. Ані наука, ані етика неспроможні вказати, які рішення – з погляду моралі – найкращі в конкретній ситуації. Все ще домінує погляд, що обов'язок журналіста – передати інформацію не оглядаючись на етику!»[2]. Автори, звичайно, перебільшують. Такий погляд не домінує ні в журналістському середовищі, ні в аудиторії журналістики. Ця аудиторія – не безлика людська маса з невибагливими смаками (в усякому разі її не можна такою сприймати), а спільнота людей, громадськість, якій не байдуже, як і що їй повідомляють. Наведу два приклади із книги польської авторки М. Годальської «Воєнний кореспондент». Річ у тім, що морально-етична проблематика воєнної журналістики дуже складна і суперечлива. Очевидно, йдеться про те, що навіть якщо журналіст нейтральний щодо сторін воєнного конфлікту, то він як журналіст не може не бути прихильником правди, моралі, справедливості. Моральний аспект його діяльності, його перебування в зоні війни теж важливий. На етичні проблеми у праці воєнного кореспондента й звернула увагу М. Годальська. Вона описує два відомі приклади з життя воєнних кореспондентів. У червні 1979 р. під час в'єтнамської війни фоторепортер агенції Associated Press зробив знімок, який став символом

[1] Chyliński M., Russ-Mohl St. Dziennikarstwo. Warszawa: Wydawnicza grupa «Polskapresse», 2007. S. 323.

[2] Ibid. S. 323.

в'єтнамської війни. На одне з селищ, у якому діяли в'єтнамські партизани, американська авіація скинула напалмові бомби. Нік побачив людей, які втікали від вогню, і голу дівчинку, плечі якої були вкриті напалмовою масою (цей знімок і зробив його знаменитим). Він посадив у свою машину дівчинку з її рідними і відвіз до шпиталю, де було багато поранених вояків, і ніхто не переймався дітьми. Нік сказав до лікарів: «Я репортер. Прошу, допоможіть їй. Не хочу, щоб померла». Дівчинці допомогли, і вона вижила. Наступного року Нік отримав нагороду Пулітцера, виграв конкурс «World Press Photo». У 1997 році ця дівчинка, вже доросла, стала Послом миру ЮНЕСКО і заснувала свій фонд, мета якого – допомагати дітям, жертвам збройних конфліктів. Фоторепортер не шукав нагоди потрапити в стан противника, до рук в'єтнамських партизанів, щоб вислухати «іншу» сторону і «об'єктивно» показати війну, але двічі вчинив морально: зробив знімок, який теж формував громадську думку про несправедливу війну США у В'єтнамі і врятував життя в'єтнамській дівчинці.

Другий приклад. У березні 1993 р. у Судані американський фоторепортер Кевін Картер двадцять хвилин сидів біля виснаженої дівчинки, яка вмирала з голоду. Неподалік них сидів і сип (яструб, стерв'ятник), який чекав, коли помре дівчинка, а фоторепортер чекав, коли цей птах розправить крила… Нарешті він зробив бажаний знімок, який наступного дня потрапив на обкладинку «New York Times». Знімок теж став символом великого голоду в Африці, його передрукували інші видання, Читачі цікавилися, що сталося з дівчинкою, громадські організації організували допомогу голодним. Наступного року К. Картер теж отримав нагороду Пулітцера. Через два місяці він закінчив життя самогубством. Упродовж цих двох місяців репортер пояснював те, чого не видно на знімку, чому не зробив нічого, щоб допомогти дівчинці. «Проте не зробив нічого. Потім сидів під деревом і плакав. Казав, що там були

тисячі таких дітей, були там і працівники, які відповідали за допомогу. Ці пояснення викликали загальне обурення: «Людина, яка робить знімок дитини, яка страждає, зосереджується на відповідному налаштуванні об'єктива і думає про композицію, є хижаком, другим стерв'ятником на цьому знімкові»[1]. У прощальній записці К. Картер написав: «Переслідують мене картини смерті, живі спогади про трупи, гнів і біль… біль голодних чи поранених дітей… Справді, справді, перепрошую»[2]. Може, не всі звинувачують К. Картера, який зробив знімок, але не допоміг дівчинці – він міг і не знати, як це зробити. М. Годальська слушно зауважує, що є питання, на які нема відповіді в жодному етичному кодексі[3].

Абстрактні гуманістичні проповіді й заклики не завжди узгоджуються із дійсністю, життя завжди складніше, різноманітніше, суперечливіше (Фауст так наставляв свого учня). Ще один приклад з приводу гуманістичних цінностей. Є в Л. Андреєва оповідання «Правила добра» (1911). Суть його така. Набридло чортові робити зло і паскудства і вирішив він творити добро. З цим прийшов до священника, який порадив йому сісти за богословську літературу. Два роки чорт сидів над книгами і дошукувався, що таке добро і як робити так, зокрема, щоб не вийшло зло. Проте це не допомогло йому. Тоді священник сам почав навчати добру непокірну диявольську душу. Переконалися обоє: життя таке складне, суперечливе, різноманітне, стільки у цього життя облич, темних і нерозв'язаних загадок, що ні слабенький людський розум, ні диявольський не можуть дати

---

1 Mroziewicz Krz. Dziennikarz w głobalnej wiosce. Bydgoszcz; Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Branta», 2006. S. 59, 61.

2 Grymowicz A. Nie moje są wojny – moje są wspomnienia. *Gazeta Wyborcza*. 2011. 7 czerwca.

3 Korespondent wojenny, Etyka – historia – współczesność / Pod red, K, Wolnego-Zmorzyńskiego, J. Snopko, K. Biernat. Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły i Prawa, 2012.

собі ради. І відкрив, хоча й боявся, священник чортові ще один закон: не опирайся злу. Невдачею закінчилися спроби застосувати і це правило. А чорт все вимагає, щоб священник дав йому правила добра. Уже й священник починає сумніватися в слушності закону, починає розуміти, що іноді добре любити, а іноді добре і ненавидіти, іноді добре, щоб тебе били, а іноді добре, щоб і ти когось побив. Написав священник все-таки для чорта правила і той, втішений, пішов спочатку проповідувати добро в пекло. А там виявилося, що інші чорти вміють ще краще проповідувати, а п'яний Сатана ще й псалми співає. Повернувшись на землю, чорт з великою злістю шпурнув рукопис з правилами добра в закуток, як щось непотрібне. Як зазначає Л. Андреєв, він не зрозумів, що саме в цю хвилину і сталося те таємниче і недосяжне добро, йменння якого він так болісно і надаремне докопувався. Що ж було в правилах добра, які написав священник? Коли треба – не убий, а коли треба – убий; коли треба – скажи правду, а коли треба – збреши; коли треба – віддай, а коли треба – сам візьми, навіть відбери; коли треба – не перелюбствуй, а коли треба – перелюбствуй; коли треба – не забажай жони ближнього свого, а коли треба – то й жону ближнього забажай, і вина його, і раба його …

Скептичне ставлення А. Андреєва до категорії добра – це не стільки полеміка зі Святим Письмом, скільки з теорією Л. Толстого. Зазначимо, що повість «Юда Іскаріот» Л. Андреєва, яка появилася 1907 р., теж суперечлива, теж не цілком узгоджується з канонічним тлумаченням цієї постаті, вона теж викликала дискусії. Різко висловився про повість Л. Толстой («дуже бридко, фальш і відсутність таланту»). Зрештою, і «Юда Іскаріот», і «Правила добра» появилися в той історичний момент, коли вирішувалася доля Росії, в той момент, коли духовна криза вразила російську інтелігенцію, бо йдеться саме про кризу інтелігентської свідомості і про ставлення до фундаментальних вартостей.

Цей приклад актуальний тим, що він переконує нас: на практиці можна спотворити будь-яке, навіть, здавалося б, у теорії непорушне, фундаментальне й абсолютне поняття.

Потреба в науковому обґрунтуванні морально-етичної проблематики журналістської діяльності є, але ще більшою мірою потрібен такий кодекс професійної етики журналіста, який допомагав би йому правильно зорієнтуватися у кожній складній ситуації.

У «Кодексі етики українського журналіста» є 19 пунктів (подаємо дещо спрощений і скорочений виклад):

1. Свобода слова та висловлювань є невід'ємним складником діяльності журналіста.

2. Служіння інтересам влади чи засновників, а не суспільства, є порушенням етики журналіста.

3. Журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини.

4. Висвітлення судових процесів має бути неупередженим щодо звинувачених. Журналіст не може назвати звинуваченого злочинцем до рішення суду.

5. Журналіст не розкриває своїх джерел інформації, окрім випадків, передбачених законодавством України.

6. Повага до права громадськості на повну та об'єктивну інформацію про факти та події є найпершим обов'язком журналіста. Потрібно перевірити автентичність інформації від усіх джерел.

7. Інформаційні та аналітичні матеріали мають бути чітко відокремлені від реклами відповідною рубрикацією.

8. Редакційне опрацювання матеріалів, включаючи знімки, текстівки, заголовки, відповідність відеоряду та текстового супроводу тощо не повинні фальсифікувати зміст.

9. Факти, судження та припущення мають бути чітко відокремлені одне від одного. Неприпустимим є поширення інформації, що містить упередженість чи необґрунтовані звинувачення.

10. Точки зору опонентів, в тому числі тих, хто став об'єктом журналістської критики, мають бути представлені збалансовано. Так само мають бути надані оцінки незалежних експертів.

11. Не допускається таке вибіркове цитування соціологічних досліджень, яке призводить до викривлення змісту. Журналістські опитування громадян не повинні фабрикуватися для наперед визначеного результату.

12. Журналіст зобов'язаний зробити все можливе для виправлення будь-якої поширеної інформації, якщо виявилося, що вона не відповідає дійсності.

13. Журналіст не повинен використовувати незаконні методи отримання інформації. Журналіст при зборі інформації діє в правовому полі України і може вдатися до будь-яких законних, зокрема судових, процедур проти осіб, які перешкоджають йому в зборі інформації. Використання негласних прийомів збирання новин допускається лише тоді, коли це необхідно для забезпечення достовірності або точності матеріалу. Такі прийоми можуть бути виправдані лише у разі, коли іншими способами зібрати інформацію неможливо.

14. Плагіат несумісний із званням журналіста.

15. Ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу. Необхідно утримуватися від натяків або коментарів, що стосуються фізичних недоліків чи хвороб людини, уникати вживання образливих висловів, ненормативної лексики.

16. Журналіста не можна службовим порядком зобов'язати писати чи виконувати будь-що, якщо це суперечить його власним переконанням чи принципам.

17. Незаконне отримання журналістом матеріальної винагороди чи будь-яких пільг за виконаний чи невиконаний

журналістський матеріал є несумісним із званням журналіста. Журналіст не повинен використовувати службове становище в особистих цілях.

18. Журналіст має бути особливо обережним при висвітленні питань, пов'язаних із дітьми.

19. Свідоме порушення норм журналістської етики є абсолютно несумісним із професійною журналістикою.

Сучасна редакція кодексу затверджена у грудні 2012 року на пленумі Національної спілки журналістів України. Зрозуміло, що в основі його – Загальна декларація прав людини, Всесвітня хартія свободи преси ООН, документи Міжнародної федерації журналістів, українське законодавство тощо. Проте не вистачає 20-го, але першого за важливістю, пункту: вірність українській державі та її захист є важливим складником етики українського журналіста. Чи державницька позиція українського журналіста свідчить лише про його політичну позицію, а про морально-етичну – ні? Чи можна зраду ідеї української державності виправдати шляхетними й гуманними морально-етичними міркуваннями?

Моє зауваження не випадкове. С. Сірополко у циклі лекцій «Основи журналізму» (зокрема в лекції «Етика часопису і журналіста») зазначав, що етика часопису вимагає служити інтересам свого народу, якщо часопис не є органом космополітичної чи міжнародної організації (цю вимогу С. Сірополко поставив на перше місце)[1]. Інші вимоги:

– не замовчувати правди;

– мати сталу програму, перейняту певною ідеєю;

– не притягувати передплатників завдяки лотереї, страхуванню;

– бути чесним в боротьбі зі своїм партійним противником чи конкурентом;

[1] Бочковський О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові задання. Мюнхен, 1993. С. 164.

– не передруковувати статей чи заміток з іншого часопису без позначення його назви;

– не розкривати за життя автора його криптоніму чи псевдоніму;

– не вміщувати в часописі рецензій на власні публікації;

– не вміщувати в редакційній частині часопису публікацій, які мають рекламний характер.

Є в цій лекції згадка і про вимоги етики журналіста: 1) не жонглювати своїми переконаннями та поглядами; 2) збирати факти у цілість, а не вигадувати їх, хоча б це було й вигідно з комерційного боку; 3) не вживати аноніму, криптоніму чи псевдоніму, коли мова йде про критику іншої особи; 4) не пропонувати того самого матеріалу іншій редакції. Зазначимо, що ці лекції С. Сірополко писав 1940 року в Празі, він узагальнював досвід і зарубіжної, й української преси.

Сучасна журналістика – вільна і відкрита професія, до якої причетні не лише люди з відповідною освітою, які професійно займаються журналістикою, але й численні аматори, участь яких у журналістиці (в масово-інформаційній, комунікаційній діяльності) спорадична, випадкова, нерегулярна і не зумовлена журналістськими стандартами, моральними нормами, професійною етикою. І для такої категорії «журналістів» потрібен кодекс, хоча вони не зобов'язані його дотримуватися.

6.3. Стандарти журналістики

Це питання простіше і прозаїчніше, бо жодні пафосні розмірковування над гуманістичним аспектом журналістики не замінять вироблення суто професійних правил і норм журналістської діяльності. Їх і означують простіше – стандартами.

Відмінність між кодексами журналістської етики і стандартами журналістики є: стандарти не лише чіткіше, але й однозначніше регламентують журналістську діяльність, хоча ко-

декси етики – це ширше поняття, що до певної міри охоплює й журналістські стандарти.

Спочатку деякі приклади. У лині 2020 року один із українських телеканалів повідомив, що на Львівщині священник торгував зброєю. Дещо згодом інший канал уточнив, що це був священник Української православної церкви Московського патріархату. Були повідомлення і про інші неприємні ситуації, в які потрапляли священники цієї конфесії. Саме за це уточнення ревні прихильники дотримання журналістських стандартів за будь-яких умов і противники т. зв. «мови ворожнечі» звинувачували телеканал у тому, що він розпалює ненависть на релігійному грунті і порушує журналістські стандарти. Хто мав рацію в кожному із цих двох випадків? Для того, щоб оцінити ситуацію, потрібно керуватися і законодавством України, і етичними принципами, і власне стандартами журналістики. Проте, оцінюючи, треба взяти до уваги те, що т. зв. Українська православна церква Московського патріархату виступає проти української державності і з українським національним буттям не має практично нічого спільного.

На початку 2000-х років вийшла друком брошура «Редакційні принципи Бі-Бі-Сі для авторів випусків новин та інформаційних програм»[1]. У передмові генеральний директор зазначав, що, оскільки аудиторія сподівається від Бі-Бі-Сі дотримання найвищих редакційних стандартів та етичних норм, то «Настанови журналістам Бі-Бі-Сі – це публічний виклад цих стандартів і норм, а також шляхів, якими журналісти можуть їх досягти. Аби, щоб бути теле- і радіомовною компанією, яку в усьому світі цінують за творчий підхід і якій найбільше довіряють, Бі-Бі-Сі намагається забезпечити своїх глядачів і слухачів програмами, які формують, навчають, розважають і культурно збагачують

[1] Редакційні принципи Бі-Бі-Сі для авторів випусків новин та інформаційних програм. Київ: ВВС Українська Служба, 2002. 11 с.

аудиторію інакше, ніж це роблять комерційні станції. Бі-Бі-Сі прагне в усьому керуватися своїми публічно проголошеними цілями; сприяти творчому зростанню талановитої молоді Великобританії; працювати незалежно від будь-чиїх інтересів і діяти на рівні найвищих етичних стандартів. Мета Бі-Бі-Сі – давати повну і неупереджену картину життя різних народів і культур Великобританії і всієї планети. Г. Дайк зазначав, що «Настанови журналістам Бі-Бі-Сі розроблено для належної підготовки авторів і редакторів програм до того, що вони можуть взяти на себе певні ризики, не виходячи при цьому за межі цих норм, на які спирається світова репутація Бі-Бі-Сі як правдивої та неупередженої компанії. «Настанови журналістам Бі-Бі-Сі поширюються на все мовлення Бі-Бі-Сі незалежно від засобу масової інформації – телебачення, радіо чи мережі Інтернет, а всі матеріали, вміщені в Інтернеті, повинні, крім цього, відповідати вимогам «Настанов для інтернет-видань Бі-Бі-Сі».

Це такі стандарти.

Достовірність: програми повинні бути правдивими й достовірними. Щоб цього досягти, журналісти зобов'язані піддавати інформацію неодноразовій перехресній перевірці, а за потреби звертатися за порадою. Проте доволі часто достовірність – це не лише питання правильного викладу фактів. Потрібно уважно розглянути всю інформацію, що стосується цього питання, щоби дістатися до істинної суті того, що повідомляється або описується.

У зв'язку з цим «Настанови» радять звертати увагу на джерела: інформацію краще отримувати з «перших рук»; не треба покладатися лише на одне джерело; дати та власні імена треба піддавати подвійній перевірці.

Повідомлення інформаційних, особливо закордонних, агенцій можуть відрізнятися за рівнем надійності. Не треба спиратися лише на одну агенцію, якщо це не підтвердив кореспондент Бі-Бі-Сі або інша агенція.

Потрібно перевіряти факти та інформаторів і піддавати факти перехресній перевірці.

У пошуках інформаторів не потрібно покладатися на сторонніх помічників.

Статистику і результати опитувань громадської думки треба використовувати обережно і суто в контексті програми.

Щодо поставлених сцен та інсценізованих подій, реконструкцій – теж треба бути обережному.

Неупередженість: програми Бі-Бі-Сі повинні створюватися на засадах неупередженості, відкритості й відвертості. В якому б куточку світу не працювали репортери Бі-Бі-Сі, вони повинні бути чесні з постачальниками новин або джерелами і ставитися до них з повагою. Під час підготовки програми слід постійно запитувати себе: чи справедливі ми щодо цих людей і подій?

«Настанови» рекомендують, як вибудовувати стосунки з учасниками програми, що потрібно повідомляти їм, а що – ні, як брати інтерв'ю, як монтувати матеріал. Інші рекомендації стосуються анонімності учасника програми, ставлення до педофілів, участі дітей у програмах. У розповідях про соціальні групи «Настанови» рекомендують уникати стереотипів, з'ясовувати, як вони самі себе називають; легковажні характеристики можуть бути образливі. Працюючи за кордоном, треба дотримуватися місцевих законів.

Безсторонність – це одна із ключових цінностей Бі-Бі-Сі, яка поширюється на всі програми та служби корпорації. Окрім цього, закон вимагає від Бі-Бі-Сі правдиво і неупереджено висвітлювати суперечливі теми у випусках новин та інших програмах, де обговорюються проблеми державної політики, політичні або трудові конфлікти. Бі-Бі-Сі заборонено висловлювати власну думку про поточні події чи питання державної політики – за винятком проблем мовлення. Вимога безсторонності стосується інтернет-видань, радіо і телебачення.

Належна безсторонність стосується інформаційних програм, випусків новин, циклів передач. Є, щоправда, і «належна»

безсторонність – це ступінь безсторонності, який відповідає характерові обговорюваної теми й типу програми; вона не вимагає абсолютного нейтралітету з кожного питання або відходу від основних демократичних засад, не досягається врівноваженням кожної висловленої думки протилежною за змістом думкою.

Журналісти повинні бути дуже обережні у програмах на зразок «особистий погляд».

Безсторонність Бі-Бі-Сі зазнає особливо прискіпливих випробувань під час виборчих кампаній. З цього приводу в «Настановах» є окремий розділ.

Є в «Настановах» і рекомендації з приводу рекламних згадок про товари і послуги: такі згадки повинні бути виправдані з редакційного погляду й не мати рекламного характеру; не допускається жодна невиправдана згадка про товари й послуги з торговою маркою; програми не повинні містити рекламних вставок; не дозволяється приймати продукти й послуги.

Недоторканість приватного життя: важливою засадою діяльності Бі-Бі-Сі є безумовна повага до права на недоторканість приватного життя і справедливе трактування, яке, однак, не виключає права розслідувати питання, що є предметом публічного інтересу; приватні справи, кореспонденція та розмови не підлягають розголошенню, якщо цього недвозначно не вимагають суспільні інтереси.

З цього приводу «Настанови» рекомендують, як ставитися до громадських діячів, який порядок роботи у приватних володіннях; рекомендації стосуються записів за допомогою прихованих камер чи мікрофона. Журналістам не дозволяється робити приховані знімання або звукозапис на території приватних володінь у пошуку кримінальних або антигромадських проявів, якщо для цього нема достатніх доказів. Йдеться у «Настановах» про «інтерв'ю на порозі», про таємний запис або прослуховування, про записування телефонних розмов і використання веб-камери.

Наступний стандарт стосується **пристойності, людської гідності, насильства, антигромадської поведінки.**

Закон зобов'язує Бі-Бі-Сі не випускати в ефір програми, що суперечать правилам доброго смаку або пристойності, або ж які потенційно можуть заохочувати чи підбурювати до скоєння злочинів чи порушень громадського порядку, або ображають почуття широкого загалу. Автори програм повинні добре усвідомлювати та поважати нерідко дуже розбіжні погляди аудиторії на те, що може або не може становити образу людських почуттів.

Рекомендації цього розділу стосуються мови (йдеться про лайливі вислови), про випуски новин та публіцистичні програми, в яких йдеться про секс; ці рекомендації стосуються висвітлення антигромадських або кримінальних проявів (їхній показ може заохотити потенційних наслідувачів), насильства, наркотиків.

Це коротко описані стандарти Бі-Бі-Сі. Вони відображають редакційну політику корпорації і регламентують досить докладно журналістську діяльність. У них, до речі, теж можна знайти моменти, що стосуються гуманістичних та демократичних цінностей, що зайвий раз доводить важливість не лише абстрактних принципів, але й важливість журналістських стандартів, що не суперечать законам і загальнолюдським цінностям. Коли журналісти захищають свободу преси, то це не означає, що вони прагнуть до свободи без обмежень.

Стандарти Бі-Бі-Сі – не єдиний варіант. На них можна орієнтуватися, але не треба сліпо копіювати. Вимоги Бі-Бі-Сі до своїх співробітників щодо журналістських стандартів дуже жорсткі, бо керівництво заборонило журналістам оприлюднювати свою думку з приводу тих чи інших подій і фактів. Така позиція не є винятком. Кілька років тому таке авторитетне видання, як The New York Times підготувало рекомендації для журналістів відділу новин. Йшлося про їхні сторінки у мережі «Facebook». Згід-

но з рекомендаціями журналісти цього видання не можуть висловлювати тенденційні погляди, пропагувати якісь політичні ідеї, підтримувати кандидатів, висловлювати образливі думки, бо видання прагне висловлюватися про події об'єктивно. Прихильники суворого дотримання європейських стандартів є і в середовищі українських журналістів. Проте вони не зважають на те, що вже восьмий рік триває російсько-українська війна (а Росія після відновлення української державності вела і веде проти нас «гібридну» війну), ми перебуваємо на етапі великих змін. У такій ситуації українські журналісти не можуть/не повинні бути пасивними спостерігачами і «об'єктивно» відображати події. Кожне періодичне видання, кожен телеканал чи радіостанція повинні мати вироблені й обґрунтовані стандарти, що узгоджуються із національним законодавством і морально-етичними вимогами, але не забувати про долю держави і нації.

У книзі Р. Кібла «Професійна етика» зібрано й проаналізовано матеріал, який стосується не лише суто морально-етичної проблематики, професійної етики, але й стандартів журналістської роботи.

Ів Аньєс у своєму підручнику теж не оминув увагою професійну етику. У підрозділі «Найкраща практика» (це підрозділ «Професійної етики») він зазначає: «Професійна етика стосується всієї діяльності журналіста. Треба розглядати свою роботу з чесністю та моральною непримиренністю. Коли ми граємося з одним із аспектів «кодексу поведінки», то ризикуємо стати на бік тих, хто вважає, що все дозволено. Ці «найкращі практики», які ми описуємо нижче, стосуються цінностей демократичного суспільства: чесність, турбота про істинність фактів, повага до різноманітності думок, відмова від маніпуляцій свідомістю, від корупції, обов'язок публікувати те, що є в інтересах суспільства»[1]. Це і є стандарти журналістської діяльності, бо

[1] Аньєс Ів. Підручник із журналістики… С. 489.

етичний кодекс більше стосується морально-етичного аспекту журналістики. Ів Аньєс конкретизує їх:

- **чесним способом** отримувати інформацію; він зазначає, що ще чимало журналістів використовують нечесні методи; замовчування своєї професії і вчинення дій «під маскою» **–** це майже завжди помилка, на його думку;

- **треба поважати джерела інформації** (не спотворювати факти; не цитувати співрозмовника, якщо він каже: «не для преси», зважати і на «ембарго» (друкувати повідомлені факти тільки певного дня у визначений час);

- **перевіряти інформацію;**

- **обережно ставитися до чуток;**

- **плагіат –** не можна копіювати чийсь текст;

- **неупередженість –** це одна із загальних вимог; «факти священні, коментарі вільні»; журналіст має прагнути до якомога більшої нейтральності у поданні й аналізі фактів;

- **«обов'язок неповаги» –** у необхідності дотримуватися законів та етичних норм ховається пастка для журналіста – конформізм; підкорення стереотипам або поширеним думкам і «політкоректності» (коли речі не називають своїми іменами) – це потужний компонент «унікального мислення»; усе це впливає на відбір тем, інтерпретацію фактів, вибір слів, тобто до того, що є протилежністю критичного мислення;

- **гідність кожного –** повага до людей має бути вкорінена у свідомості журналіста;

- **право зберігати мовчання –** Ів Аньєс вважає без вагань, що казати треба про все, проте є ситуації (захоплення заручників, наприклад), коли розкриття інформації може зашкодити, тоді й спрацьовує право зберігати мовчання;

- **не брати хабарів** – корупція є прокляттям журналістської професії;

- **інформація та реклама** – журналісти повинні зважати на те, що відбувається розмивання кордонів між рекламою й ін-

формацією, зокрема через практику «рекламного репортажу» або «рекламного інтерв'ю», і читачеві дедалі важче розрізняти вільну інформацію і те, що подібне до реклами, до пропаганди;

- **уникати конфлікту інтересів** (інколи зникає межа, коли закінчуються добрі взаємини з джерелами інформації й починається співучасть і залежність від них;

- **лояльність і незалежність –** журналіст повинен лояльно ставитися до керівництва, але закон визнає, що він має право на певну незалежність, на інтелектуальну автономію[1].

Про правила гри (це також у певному розумінні стандарти) Ів Аньєс пише і щодо ставлення до інформаторів, до джерел інформації:

- створити взаємини, що базуються на довірі;
- не публікувати упродовж «ембарго»;
- зважати на вказівку джерела «не для друку»;
- не «палити» джерело;
- не бути учасником і суддею;
- бути обачному з джерелами і перевіряти інформацію з різних боків; перевіряти і ще раз перевіряти;
- журналіст повинен бути обережним у взаєминах з лобістами, оскільки його інтереси – це інтереси читачів;
- журналісти пишуть не для інформаторів[2].

А. Гейбер стверджує, що нові технології змінили журналістику. Він посилається на британську політичну блогосферу; зазначає, що грань між постерами, блогерами і журналістами, які пишуть у блогах, які готують репортажі про політичні кампанії, коментаторами і «журналістами» (у невинному і простому значенні слова) стала ще розмитішою. А. Гейбер зазначає: «Щоби підкреслити наявні різниці між етичними нормами, які прийняті в традиційній журналістиці, і тими, які прийняті в блогосфе-

[1] Аньєс Ів. Підручник із журналістики… С. 489–496.
[2] Там само. С. 86–90.

рі, можна згадати про «сім стовпів журналістської мудрості». Це продумані правила, за допомогою яких традиційні журналісти відрізняють себе від блогерів:

- на відміну від блогерів, журналісти прагнуть до об'єктивності;
- журналісти шукають «правду», для блогерів правда – відкрите питання для обговорення;
- на відміну від блогерів, журналісти безпристрасні;
- на відміну від блогерів, журналісти прагнуть до рівноваги;
- журналісти неупереджені, на відміну від блогерів, які лишаються своєю упередженістю;
- на відміну від блогерів, журналісти незалежні;
- на відміну від блогерів, журналісти прагнуть усе робити правильно»[1].

На думку А. Гейбера, усі ці твердження сьогодні розуміють неправильно, і так було, мабуть, завжди. Він спростовує ці сім стовпів журналістської мудрості (об'єктивність, правда, неупередженість, баланс, неупередженість, незалежність, точність). Інша річ, наскільки це аргументовано, бо виникає іноді думка про полемічний запал автора, але в чомусь він має і рацію. Скажімо, про сумніви щодо об'єктивності пишуть і інші дослідники, складним є і феномен правди, баланс думок теж треба розглядати системно.

Натомість А. Гейбер пропонує нові (і власні) «стовпи» етичної мудрості, на які повинні спиратися як журналісти, так і блогери:

«Ти повинен визнавати свою суб'єктивність.

Ти повинен бути чесним.

Ти повинен бути точним.

Ти повинен бути скрупульозним.

[1] Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма. Version 2.0. Индустрия, технология и журналистика / Пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», Е.Н.Николаева, 2016. С. 86–87.

Ти повинен підтверджувати отримані дані.

Ти повинен прагнути до ясності.

Ти повинен нести відповідальність (у сенсі підзвітності)»[1].

Не можна сказати, що названі «мудрості» парадоксальні, що вони шокують, що вони епатажні. Цікавий зв'язок суб'єктивності й чесності, але це органічний зв'язок. Було би все ж добре, якби на законодавчому рівні було з'ясовано, встановлено відмінність між журналістом і «журналістом». А. Гейбер зазначає: «Те, що деякі блогери, громадські журналісти чи журналісти із соціальних мереж не визнають чи не дотримуються моральних правил поведінки, не зводить нанівець необхідність їхнього існування. Адже хоча кодекс традиційних журналістів радше порушувався, ніж дотримувався, все ж він, по крайній мірі, був взірцем поведінки, яку можна вважати прийнятною»[2].

Можна зробити такий висновок: недотримання кодексів етики і стандартів діяльності компрометує і журналістів, і «журналістів» (тих, хто займається журналістикою непрофесійно).

Те, що має назву «журналістська діяльність», незалежно від її походження і способу реалізації, повинно мати спільні етичний кодекс і стандарти.

У журналістиці мета не виправдовує засоби. Проте за всіх умов журналіст («журналіст», блогер, постер тощо) повинен пам'ятати, що він громадянин своєї держави і його обов'язок – не нашкодити її національним інтересам. Це основне в журналістських стандартах. А обмеження, які регламентують журналістську діяльність, її морально-етичні норми, журналістські стандарти, – це не перешкоди для талановитого журналіста висловити свою думку.

---

1 Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма… С. 92.

2 Там само. С. 99.

Запитання для самоконтролю і обговорення

1. Закони України про ЗМІ.
2. Чи є відмінність між професійною етикою й етикою журналістської професії?
3. Дискусійність визначення стандартів журналістики.

Завдання

1. Знайдіть публікації (передачі) у ЗМІ, в яких, на Вашу думку, є порушення журналістської етики.
2. Знайдіть публікації (передачі) у ЗМІ, в яких, на Вашу думку, є порушення законодавства України.
3. Знайдіть публікації (передачі), які свідчать про порушення журналістських стандартів.

Розділ 7

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖАНРІВ

7.1. Інформаційні жанри

І хоча сучасна журналістика – це вже не насамперед новин, як стверджував В. Здоровега у підручнику «Теорія і методика журналістської творчості» (2004), все ж повідомлення новин, інформування суспільства залишається одним із завдань журналістики. Робить це журналістика за допомогою низки жанрів, які належать до інформаційної групи. У навчальному посібнику «Інформаційна журналістика» І. Лубкович виокремлює кілька жанрів на тій підставі, що їх об'єднує т. зв. інформаційний метод відображення дійсності. До дискусії про обґрунтованість цього та інших методів відображення повертатися не будемо. Зазначимо лише, що поняття жанру як форми відображення дійсності існує і його використання виправдане. У твердженні І. Лубковича «жанри інформаційні тому, що в них реалізується інформаційний метод відображення дійсності» є певна тавтологія. Жанри інформаційні тому, що вони лише інформують, повідомляють. Польські автори К. Вольни-Зможинський та А. Калішевський в характеристиці інформаційних жанрів послалися на досвід однієї французької газети, яка дотримувалася таких засад інформування:

- повідомляти, не завдаючи шкоди,

- показувати, не шокуючи,
- свідчити, не атакуючи,
- викривати, не осуджуючи[1].

Відповідно, вони вказують на особливість інформаційного роду жанрів: цей рід реалізує фундаментальне завдання медій (масової комунікації), чим є публічне інформування про актуальні події. Цей рід передбачає існування об'єктивного світу явищ, постатей, думок, предметів, про які потрібно повідомити оперативно і без будь-якого суб'єктивного оцінювання. Суб'єкт (тобто журналіст) в інформаційних жанрах виконує службову функцію, він непомітний і безсторонній; його зобов'язує сутність і безумовна об'єктивність[2]. Автори посилаються на думку відомого польського вченого М. Шульчевського, який обґрунтував найважливіші риси інформації:

- достовірність, тобто відповідність реальному станові речей, його належне відображення;
- детальність, тобто якомога більша конкретність, повнота, сумлінність у документації;
- точність, тобто однозначність, послуговування ясними, недвозначними й докладними визначеннями;
- лаконічність, тобто використання найсуттєвіших даних, нечисленних, але завдяки слушному добору достатніх для характеристики;
- оперативність, зумовлена актуальністю інформації, яку отримує реципієнт, а іноді є й вирішальною в оцінці повідомлення;
- зрозумілість, яка стосується як надавача інформації, так і реципієнта й означає пристосування інформації до перцептивних можливостей адресата[3].

---

[1] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie. Teoria. Praktyka. Język. Warszawa, 2009. S. 13.

[2] Ibid. S. 28.

[3] Szulczewski M. Informacja. *Teoria a praktyka dziennikarstwa* / red. B. Golka, M. Kafla, Z. Mitzner. Warszawa, 1964. S. 92–93.

Ці риси інформації М. Шульчевський висловив ще на початку 60-х років у статті «Інформація», але вони відображають основні методологічні засади праці журналіста над інформаційними жанрами.

Є відмінність (іноді й суттєва) у поглядах на інформаційні жанри між українськими й зарубіжними дослідниками. І. Лубкович вважає, що інформаційних жанрів є п'ять: новина, інформаційне повідомлення, інтерв'ю, звіт, репортаж[1]. Отже, замість замітки – новина (на його думку, тому, що можуть бути «замітки з заводу, замітки з виставки»), замість кореспонденції (а її радянська теорія вважала аналітичним жанром) – інформаційне повідомлення (слушно, але можна було залишити й кореспонденцію, хоча це розширена замітка).

Г. Штромайєр (німецький дослідник) розрізняє два види журналістських жанрів: інформаційні (ті, що спираються на факти) й аналітичні (ті, що спираються на погляди). Інформаційні – новина, повідомлення, репортаж, нарис, інтерв'ю.

Ів Аньєс (французький дослідник) зазначає, що діапазон журналістських жанрів ширший, ніж думають зазвичай. «Автор, який постійно використовує найпоширеніші з них, може й не знати їхньої точної кількості. Багато журналістів самі плутаються у тлумаченнях [треба визнати, що теоретики теж. – *С. К.*]: іноді плутають репортаж і дослідження, записку і замітку… Але знання характеристик цих жанрів є ще однією перевагою для їхнього правильного використання в газеті»[2]. Так ось, щоб не набридло, як зазначає Ів Аньєс, то він налічив аж двадцять жанрів і поділив їх на п'ять груп, які відповідають п'яти досить різним журналістським позиціям.

Отже, перша група – суто інформативні публікації (перекладач підручника І. Аньєса чомусь вважає, що це статті) – коротке

[1] Лубкович І. Інформаційні жанри: методи збору інформації, відображення дійсності та жанри: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2017. С. 53.і

[2] Аньєс Ів. Підручник із журналістики … С. 237.

повідомлення, замітка, резюме, хроніка, огляд преси, інфографіка.

Друга група – розповіді (репортаж, портрет, некролог, доповідь (розповідь про подію, на якій журналіст був присутній, – спортивний матч, збори, судове засідання, демонстрація – отже, це, радше, звіт, але якщо йдеться про спортивний матч, то краще вдатися до репортажу), історична стаття.

Дослідження – це третя група. Сюди Ів Аньєс зачисляє аналіз (мабуть, краще стаття), розслідування, досьє (форма подання розслідування у вигляді кількох публікацій), резюме якогось документа (урядової доповіді, парламентського звіту тощо).

Четверта група – зовнішня думка. Сюди входять інтерв'ю, «круглий стіл», «вуличне опитування», «вільна трибуна» (або «вільна думка» – політик, інтелектуал, спеціаліст висловлює свою думку з приводу актуальних питань чи конкретної проблеми), комюніке, пошта (листи до редакції), цікаві сторінки (уривки з книги на гарячу тему).

П'ята група – коментарі. Це редакційна стаття, замітка (це знову необізнаність перекладача з журналістськими жанрами – йдеться про коментар, пов'язаний з іншою публікацією), критика (особистий погляд на продукцію культурно-розважальної сфери, отже, це знову ж таки треба перекладати як «рецензію»), хроніка (огляд подій), іноді його називають фейлетон, замальовка (особистий сатиричний погляд на новини, на громадських діячів).

Ів Аньєс розробляв свою схему на такому фактичному матеріалі, що не можна зробити висновок про її надуманість. Проте основна хиба цієї схеми полягає в досить приблизному розумінні природи того чи іншого жанру, іноді автор плутає жанр і форму подачі, жанр і рубрику, жанр і зміст (може, й перекладач доклався до того, що окремі формулювання змушують читача сумніватися в доцільності того чи іншого твердження).

К. Вольни-Зможинський і А. Калішевський теж деталізували групу інформаційних жанрів. Їхня думка заслуговує на увагу.

В інформаційній групі вони розрізняють тринадцять жанрів. Перший – хроніка (польською wzmianka, англійською – flash, news) – найменший за обсягом (іноді одне речення) жанр, що відповідає за запитання хто?, що?, коли?

Нотатка – це наша замітка. Її різновид – інфотайнмент (поєднання інформації з розвагою.

Інфографія як жанр – це текст, ілюстрований фотографією.

Інфографіка (карти, схеми, графіки, таблиці, діаграми).

Анонс – інформація, вміщена на перших та останніх сторінках газет чи журналів, що заохочує читачів прочитати публікації у цьому або наступному числі.

Fait divers (автори його не перекладають) – різновид замітки, який містить інформацію про незвичайне сплетіння подій.

Звіт – презентація подій виняткової ваги, які вже закінчилися.

Реляція – це теж звіт, але про події, які ще тривають.

Рапорт – різновид звіту, в якому домінує хронологічне подання фактів.

Кореспонденція – це розширена замітка (М. Шульчевський вказував на відмінність між місцем, де появився текст, і місцем, де він надрукований). Жанр дає журналістові свободу в доборі тематики і форми тексту, у своїх найпростіших формах може уподібнюватися до статті, фейлетону, репортажу.

Життєпис (силует, постать, портрет) – публікації, в яких журналіст зосереджується на описі найважливіших подробиць із життя людини.

Огляд преси – це серія цитат із найцікавіших публіцистичних та інформаційних матеріалів в інших газетах і журналах. Такі публікації не містять коментарів, але їхній добір – авторський.

Фабулярний репортаж – це добре задокументований звіт про реальні події, актуальна тема у повідомленні репортера, який є свідком подій, учасником або їх реконструктором. Осно-

вні жанрові ознаки: образність, вміння описати події мовою, притаманною літературі, актуальність, вагома проблема, комунікативність стилю, що передбачає інтерактивність між надавачем і реципієнтом.

Як окремий жанр польські автори виокремлюють **фоторепортаж**.

І, нарешті, жанр, який К. Вольни-Зможинський і А. Калішевський називають **feature** (термін запозичений з англомовної преси, з американської). Його визначення: «Feature означає повідомлення, зосереджене на ґрунтовних фактах. Автор вихоплює із пригорщі фактів найважливіший аспект справи і зосереджується на ньому»[1]. Автори сприймають feature як репортажний ескіз.

Тут наведено погляд лише окремих теоретиків. Версій поглядів на розуміння інформаційних жанрів є більше. Журналіст для свого тексту завжди зможе знайти теоретичне обґрунтування. Важливо інше – зрозуміти природу інформаційних жанрів і суть репортерської творчості. З цього приводу відома польська репортерка Г. Краль зазначила: «Бути репортером – це певна й окрема філософія професії і навіть філософія життя. У мене є така власна теорія: одні люди живуть, а інші люди записують. Живуть ті, хто будує, нищить, керує, бореться, а інші описують їхнє справжнє життя. Я – та, яка описує, і в цьому – покликання репортера. Найпрекрасніше в цій професії – це те, що я можу жити життям людей, про яких пишу. Є подібність між ситуацією автора і репортера. Те саме переживання чужої долі, ототожнення з нею – і збагачення, збільшення свого окремого життя»[2].

Кожен жанр (незалежно від того, чи їх менше, як в І. Лубковича, чи більше, як у європейських дослідників) – це своєрідна форма відображення дійсності. Кожен жанр має свої жанрові

[1] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 79.
[2] Chyliński M., Russ-Mohl S. Dziennikarstwo … S. 72–73.

ознаки і певні вимоги. У замітці, наприклад, є правило шести-семи запитань, на які потрібно відповісти, друге правило стосується «перевернутої піраміди», потрібно навчитися писати лід, не вживати емоційних фраз і оціночних суджень.

Щодо стратегії інтерв'ю – вона існує. На цю тему є безліч свідчень журналістів. Це річ доволі індивідуальна, хоча є й загальні правила й вимоги. Але генеральна засада, як переконують М. Хилінський і С. Русс-Моль, проста: у розмові треба бути щирим, не обманювати, не лестити і не підтакувати[1]. І це далеко не повний перелік того, як треба і як не можна. До інтерв'ю треба готуватися. Побутує навіть така думка: треба знати навіть більше, ніж ваш співрозмовник.

Вершина інформаційних жанрів – це репортаж. Читачі полюбляють читати саме репортажі, а не аналітику. Може, тому, що репортаж «живий», у ньому пульсує життя. Цьому сприяють белетризація оповіді (використання прийомів літератури), значущість реального сюжету, спроможність і вміння репортера емоційно відчути ситуацію, проникнутися її драматичністю, – усе це повинно поєднуватися із документальністю.

7.2. Жанри журналістської аналітики

Теорію сучасних жанрів у нас не розроблено. Це питання дискусійне. Досі журналісти орієнтувалися на такий поділ: 1) інформаційні жанри, 2) аналітичні жанри, 3) художньо-публіцистичні жанри, хоча певні відхилення помітні і в теорії, і в практиці. Отже, до аналітичних жанрів належать: стаття, рецензія, огляд, коментар, лист, есей, нарис, фейлетон, памфлет.

Не найпоширенішим, але найуніверсальнішим і найважливішим жанром є **стаття** – журналістський аналітичний (публіцистичний) текст, в якому автор, дослідивши ту чи іншу

[1] Chyliński M., Russ-Mohl S. Dziennikarstwo… S. 80.

суспільну (політичну, економічну, воєнну, історичну, культурну, моральну, соціальну тощо) проблему, висловлює свою думку. Текст вирізняється наявністю концепції, різнопланової аргументації, висновків.

Типологія статті, як зазначив у словнику-довіднику «Журналістика» І. Михайлин, до кінця не розроблена. Серед її різновидів називають і оглядову, і науково-популярну, і навіть проблемну, хоча, власне, проблемна ситуація і є предметом статті як жанру (оперативним приводом може бути і окремий факт). Варті уваги тексти, зібрані у хрестоматії «Преса боротьби й ідеї» (західноукраїнська публіцистика першої половини ХХ століття», в якій студенти вперше після відновлення державності мали змогу читати в навчальному посібнику статті митрополитів А. Шептицького й Іларіона (І. Огієнка), Д. Донцова, С. Бандери, Р. Шухевича, Я. Стецька, І. Кедрина, О. Назарука, С. Томашівського, Ю. Липи, В. Липинського і багатьох інших, публіцистів українського збройного підпілля – П. Полтави, О. Дякова. Вивчення цих текстів дає знання про наше минуле, а це знання потрібне для становлення сучасного українського журналіста, тексти про публіцистів досі не втратили активності і мають сучасний підтекст; вчитися треба у майстрів.

Сучасний сегмент статейної творчості – це публіцистика таких журналів, як «Дзвін», «Київ», «Країна», «Український тиждень», «Універсум», газет «День» і «Україна молода», це і публіцистика інтернет-видань і блогерів.

Різновиди статті – вступна (програмна), редакційна, передова. Сьогодні їх практикують вкрай рідко або й взагалі вони відсутні. Кілька прикладів із історії української журналістики. Першим студентським виданням кінця ХІХ – початку ХХ ст. був журнал «Молода Україна». Перше число вийшло у січні 1900 року. У програмній статті бачимо дві фундаментальні ідеї – самостійності й соборності. Редакція «Молодої України» засуджувала регіональний партикуляризм галицьких українців і мі-

німалізм наддніпрянських. У квітні 1913 року почав виходити журнал «Шляхи» – це видання для української молоді, бо саме вона повинна була стати тією силою, що відродить націю і суспільство, що повинна вносити нові думки в скарбницю національного духу і вершити нові справи на користь суспільно-політичного і культурного поступу.

1 липня 1921 року вийшло друком перше число «Студентського вістника» – неперіодичного бюлетеня українського студентства на еміграції в Польщі (видання вийшло в таборах для інтернованих, на дешевому папері). У вступній статті «Від редакційної колегії» зазначалося, що українське студентство дало доказ могутньої моральної сили українського народу, підкреслювалося, що «вчитися – це гасло для всього українського студентства. Наука – меч, яким здобути хоче українське студентство волю і кращу долю рідному краєві».

Цікавий приклад знаходимо в журналі «Табор»: у ч. 1 (це 1923 рік) видруковано вступну програмну статтю «Табор» (чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі). Проте вона має автора – С. Петлюру. Він писав: «Одним духом перейнята, правдиво вивчена, добре озброєна та як слід забезпечена армія являється найміцнішою обороною кожної держави, уявляє з себе найліпший аргумент в руках її уряду й незмінно буде таким, аж поки народи не перекують меч на рала…».

Кожне періодичне видання свою історію починало із вступної чи програмної статті (можна було б видати своєрідну антологію таких текстів). Сьогодні практично зникли передові статті й редакційні.

Рецензія – аналітичний жанр журналістики (і літературно-мистецької критики), що оцінює твори художньої літератури і мистецтва, наукову творчість, а також тексти, що відображають будь-який вид життєдіяльності людини і суспільства. Інтерпретація, аналіз і оцінка твору (тексту, вистави, картини, інсталя-

ції, перформансу тощо) – це основні жанрові ознаки рецензії як жанру. Варто додати й актуальність, бо дата появи твору теж має значення – ніхто сьогодні не буде рецензувати «Кобзар», «Сон» чи «Гайдамаки» Т. Шевченка (але якщо йдеться про сучасну театральну інсценізацію, наприклад, то цей факт уже дає підстави для його оцінки). Журналісти не рецензують спортивні матчі, партійні збори, мітинги, виставки домашніх тварин тощо.

Далеко не кожен текст, в якому оцінюється якийсь твір літератури чи мистецтва, є рецензією. Наприклад, І. Франко з приводу збірки П. Куліша «Хуторна поезія», що вийшла друком у Львові 1882 року, написав статтю, в якій порушив важливі питання політичного, історичного й світоглядного характеру.

Рецензія в газеті чи журналі відрізняється від рецензії наукової (у спеціалізованих наукових виданнях) ступенем суб'єктивності, але в обох випадках кожного автора зобов'язує глибоке знання того, що він аналізує й оцінює. Суб'єктивність у рецензії – річ зрозуміла, але кожну свою думку, кожен висновок, кожне зауваження рецензент повинен обґрунтувати і аргументувати. Рецензія не повинна бути доносом (рецензії «голобельної» радянської критики на «Собор» О. Гончара, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби), не повинна бути пасквілем (зокрема, у Радянському Союзі висміювали генетику, але є й художні твори, в яких автори у стилі пасквілю показували українську революцію: М. Булгаков у п'єсі «Дні Турбіних», О. Корнійчук – у «Загибелі ескадри»). Не повинна бути рецензія і рекламою якогось твору чи автора (як не може бути і саморекламою). Ще одна важлива ознака рецензії – вона адресована більше читачеві, ніж авторові чи відповідному літературно-мистецькому середовищу. Якщо узагальнити, то журналістська рецензія прагне до того, щоб:

- інформувати аудиторію про нові факти літературно-мистецького процесу, наукової діяльності, презентувати ці твори,

тобто забезпечувати комунікацію між відповідними середовищами й масовою аудиторією;

- аналізувати та оцінювати ці твори, з'ясувати їхню роль і місце в сучасних процесах, історичний і філософський контексти твору;
- формувати естетичний смак аудиторії;
- з'ясувати сучасний зміст і підтекст твору.

Саме такі рецензії переростають межі жанру, набувають ознак статті, есею тощо.

Важливе застереження – вважати доброзичливість жанровою ознакою нема жодних підстав. Доброзичливими треба бути у ставленні до людей, але чи й до політичних ворогів, україно-фобів, злочинців, графоманів, «бессервісерів» («всезнавців», за І. Франком) тощо теж? Промовистий приклад – рецензії Д. Донцова. У рецензії на книгу А. Камінського «Галичина П'ємонтом» (1924) Д. Донцов зазначив убогі аргументи, безпомічні думки, смішні розумування автора. Д. Донцов пише про автора як наукового і журналістського адепта нового українського москвофільства, про те, що будь-яка українська концепція, яка зрікається ідеї повної політичної незалежності України і повної відрубності українського світу від світу російського неминуче зійде на манівці москвофільства. Критично й негативно оцінив Д. Донцов «Сонячну машину» В. Винниченка, з приводу якої зазначав, що рецензію «вже можна (навіть треба)» писати. Д. Донцов писав і про відсутність ідей, і типів, і про чудернацький винахід – «сонячну машину, – який пахне людським потом, і про традиційну еротику в романах В. Винниченка, але в «Сонячній машині» – це еротика степового огира…». Критично Д. Донцов оцінив і повість І. Черняви «На Сході – ми! (фільм прийдешнього)»: «Тема – війна України з Росією. Повість не задовільняє під оглядом мистецьким. Не робить вона враження чогось широкого, глибоко пережитого (напр., такого, як це робить Ремарк чи Двінґер). Нема в ній війни ні двох народів, ні навіть армій…

Є деякі вказівки на неї (маніфестації вуличні), але це не є белетристика, се репортаж, газетна хроніка». Але є в Д. Донцова і справді доброзичливі, схвальні рецензії – про книги О. Степанів, О. Бабія, М. Зерова та інших – там була правда, історична, національна, мистецька. Цим керувався Д. Донцов, а не чинником доброзичливості.

Чи можна було доброзичливо рецензувати книги О. Бузини або тих російських авторів, які у своїх творах, працях пишуть про Україну як частину Росії, які не сприймають українців як окремий народ, які ненавидять і висміюють Україну як державу і націю?

Варта уваги думка І. Франка з приводу доброзичливості, висловлена у статті «Слово про критику»: «Коли який твір бездарний і нужденний, принципово вільно, так само як кождому читачеві, або зовсім не читати його, або по прочитанні кількох сторінок кинути його з обуренням, або висміяти, або вилаяти, – одним словом, йому вільно зробити прилюдно те, що кождий читач може зробити з цим твором у себе дома. Нема нічого фальшивішого, як говорити: не критикуйте занадто остро, бо тим знеохочуєте молодих робітників»[1].

В Я. Парандовського (автор відомої «Алхімії слова», але сучасному читачеві зовсім не відомий як рецензент, який написав багато рецензій на вистави польських театрів міжвоєнної доби) у збірці «Коли я був рецензентом»[2] зазначав у передмові до неї, що рецензент подібний до представників двох посад – короля і ката. Фігурально сказано, але і похвала, і кара повинні бути обґрунтовані. Добра рецензія не може бути описовою, вона за своєю природою аналітична, публіцистична, повинна містити певні дані і про автора, і про його твір (виставу, картину).

Огляд – текст, в якому автор оглядає, аналізує й оцінює сукупність однорідних фактів, подій, що відбувалися упродовж

[1] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 30. С. 215.

[2] Parandowski J. Kiedy byłem recenzentem. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1963. S. 5.

певного часу (тиждень, місяць, рік) у певній сфері життєдіяльності суспільства (міжнародне життя, внутрішня політика, економіка, сучасна російсько-українська війна, літературне і мистецьке життя). Мета огляду – не лише оцінка окремого факту, а з'ясування тенденцій розвитку. Різновиди огляду – огляд преси (тепер практично відсутній, хоча огляди діяльності телеканалів є), огляди листів. На сторінках «Дня» бачимо огляди А. Плахоніна під рубрикою з іронічною назвою «Сім п'ятниць на тиждень». Тут же можна прочитати огляди І. Лосєва, який, як правило, порушує важливі політичні проблеми, оглядаючи діяльність українських (українські деякі з них були лише за географічною ознакою) телеканалів. Уже упродовж тривалого часу «День» щотижня вміщує тексти І. Яковенка, який спеціально для «Дня» готує огляди передач російських телеканалів – «Вечер с Соловьевым» на «Планете РТР» и «60 минут» на «России-24».

Щодо однорідності фактів – тексти наведених авторів свідчать, що можна використати різноманітні факти, посилатися на різні події, але всі вони повинні стосуватися або однієї сфери, або ж сприяти розкриттю авторського задуму, вписуватися в концепцію тексту, не суперечити їй. Огляд дає можливість широкого, панорамного бачення світу, з'ясування тенденцій розвитку у сфері політичного життя, економіки, мистецтва. Кожен окремий факт розглядається тут у системних зв'язках з іншими, а тому важлива не лише оцінка цього факту, а з'ясування тенденцій і закономірностей, що й відображає панораму певної ситуації упродовж певного періоду й узгоджується з авторською концепцією. В огляді І. Яковенка «Усепереможний телевізор» (ч. 84–85 «Дня» за 2019 р.) автор, узагальнивши і те, що відбується в Росії, і побачене на російських телеканалах, зазначає: «Участь усіх цих «українців за викликом», «американців за викликом» і російських «лібералів за викликом» у шоу-ненависті перетворює їх на співучасників злочину».

У роботі над оглядом важливо знайти яскраві й характерні факти. Інтерпретація, аналіз їх як сукупності формує зміст огляду і дає змогу зробити узагальнення. По суті, аналітичність тексту забезпечується використанням індуктивного методу дослідження.

Однорідні факти, що стають предметом розгляду, різні за своєю суттю і значенням, – це, власне, окремі факти, чи події, окремі ситуації, це можуть певні тенденції суспільного життя і навіть конкретні люди. Саме аналіз їх як сукупності й створює ефект панорамного бачення і сприймання життя. Цікавий приклад з історії української журналістики і публіцистичної творчості М. Грушевського – його публікації, надруковані в «Літературно-науковому вістнику» упродовж 1905–1906 років. Вони згодом вийшли окремим виданням під назвою «З біжучої хвилі». Це огляди політичного життя в Росії, в центрі уваги автора – українське питання. Наприклад, огляд «Українство і питання дня в Росії». «Захиталася земля і рушилася її основа» (так починає М. Грушевський цей огляд, а йдеться про першу російську революцію), а далі наводить й аналізує різні факти, що стосуються українського питання в Росії. Закінчує М. Грушевський цей огляд таким висновком: «Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями [парія – в Індії та Бірмі особа з найнижчої касти, позбавлена прав, у переносному значенні – вигнанець, знедолений. – *С. К.*] серед народностей. Прийшов той час – час життя або смерті. Деякі підстави національного розвою сотворені працею останніх літ у Галичині – їх можна присвоїти. Але поза тим зостається багато такого, що мусить бути зроблене самими Українцями, і не буде, і не може бути зроблене ніким іншим за них» (книга IV «Літературно-наукового вісника» за 1905 рік).

За структурою подібні й інші огляди-публікації М. Грушевського під рубрикою «З біжучої хвилі» – «Конституційне питання і українство в Росії», «На руїнах», «Дорогою віків», «Самоот-

вержение малороссиян». В останньому огляді М. Грушевський закликає українців розвивати українську культуру, а не російську. І знову робить висновок: «Рахувати на чужу великодушність, на чужу піддержку ніколи не вільно, і тому українському громадянству треба дуже поважно задуматися…» (книга ІІІ «Літературно-наукового вістника» за 1906 рік).

Коментар – текст, в якому автор роздумує над фактом, подією, явищем суспільного життя, документом, пояснює його, висловлює свою думку.

Як правило, редакції замовляють коментарі авторитетним знавцям, експертам, хоча коментаторами можуть бути і журналісти. Коментарі скеровують увагу читачів, глядачів на важливі моменти суспільного життя, формують їхнє ставлення до них. Залежно від сфери життєдіяльності, якої стосується предмет уваги і об'єкт коментаря, це може бути коментар політичний, воєнний, економічний, юридичний тощо. Необхідність у коментарі появляється тоді, коли потрібно висловити думку з приводу важливих чи суперечливих подій, документів.

За обсягом коментар – найменший серед інших аналітичних жанрів, але позиція автора, його ставлення до проблеми, його думка повинна бути чіткою й однозначною. Саме тому редакції повинні уникати безіменних коментарів. Коментар може бути і полемічним, й іронічним, і сатиричним – усе залежить від манери і стилю автора.

Кілька прикладів. Текст М. Грушевського «Українська самостійність й її історична необхідність» (ч. 27 «Народної волі» за 1918 р.) – це коментар, оскільки автор пояснює історичну необхідність миру і мотиви його проголо-шення (потреба підписання миру і наступ більшовицької Росії на Україну). Варто звернути увагу на те, що навіть в умовах більшовицької агресії М. Грушевський не відмовився від ідеї федералізації в майбутньому, коли мине «сей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через всі потрясіння, її економічне і соціальне життя

ввійде в свої береги… От тоді буде час розглянутись по сусідах, які зорганізуються навколо України, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашій селянсько-робітничо-трудовій народній республіці. З тими, з ким буде їй по дорозі, вона й установить федеративну зв'язь…»[1]. Ідея федерації з Росією переслідувала М. Грушевського упродовж усього життя, принаймні, до процесу над СВУ. Зрозуміло, що це була ідея федерації з Росією.

«Законопроект про учення українською мовою» – цей текст М. Грушевського теж коментар за жанром. Автор розтлумачує законопроєкт, який запропонували 37 депутатів Державної думи у березні 1908 року (це були депутати з України). М. Грушевський пояснив основні пункти цього законопроєкту: 1) щоб там, де живуть українці, в народних школах викладання було українською мовою; 2) вивчення російської мови обов'язкове; 3) підручники потрібно пристосувати для українських дітей і для потреб українського життя.

Серед аналітичних жанрів є й **лист**. На жанрову особливість листа вказує його назва. Проте лист як поняття має кілька значень. **Лист** як жанр – це текст, спрямований до певного адресата, в якому порушено якусь важливу суспільну проблему або з'ясовано ставлення автора до важливих проблем чи подій, автор виявляє й себе як особистість.

Лист – один із найдавніших жанрів писемної культури. І в стародавній Греції, і особливо в Римі мистецтво написання листів досягло високого рівня, оскільки цьому сприяла риторика, і навіть стало окремою галуззю письменства – епістолографією. І тут можна назвати Платона, Епікура, Цицерона, Сенеку, Плінія Молодшого, Салюстія. До жанру листа часто вдавалися християнські письменники – наприклад, св. Августин. В українській культурі прикладом використання листа як жанру є «Поучення»

[1] Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Вид-во «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». С. 97.

Володимира Мономаха і «Слово до князів» невідомого автора. Згодом це були листи Т. Смотрицького, І. Вишенського, Г. Сковороди. Йдеться про листи не приватного характеру, а відкриті, призначені для багатьох. Зокрема, «Поучення» Володимира Мономаха було адресоване його дітям і найближчому середовищу. В «Поученні» поєднувалися риси і ділового документа (циркуляру, методичних порад), і політичного заповіту, і власне приватного листа. Аудиторія, до якої звертався І. Вишенський, була ширшою. У великому листі – посланні під назвою «Книжка» – автор на початку вказує на адресанта: «Книжка Иоанна Мниха Вишенського от святыя Афонскиа горы в напоминание всъх православных христиан, братствам и всъм благочестивым, в Малой России в Коронъ Полской жителствующим, иноческого чина общежителем, архимандритом, и священноиноком, и честным монахом, и инокинем всъм, сестрам нашим…». І хоча І. Вишенський не мав рації у критиці унії, у конфлікті із Львівським братством, у закликах залишати межі Речі Посполитої, все ж і сьогодні його прагнення повернути церкві її первісну чистоту, жертовність, глибоку віру й переконаність, його особиста віра, пристрасність, безкомпромісність у захисті своїх переконань викликають подив і принаймні привертають увагу.

Кожна національна література має видатних представників цього жанру: у французькій – Ф. Рабле, М. Расін, Б. Паскаль, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Вольтер, П. Меріме, Ш. Флобер, в англійській – Дж. Локк, Дж. Свіфт, С. Річардсон, В. Скотт, Л. Стерн, в німецькій – Й. Гердер, Г. Лессінг, Й. В. Гете, в польській – І. Красицький, Ю. Словацький, С. Трембецький, у чеській – відомий лист Ф. Палацького до Франкфуртського парламенту, в українській – насамперед у скарбниці нашої суспільної та релігійної думки пастирські листи і послання митрополита Андрея Шептицького («Про соціальну квестію» у 1904 р., лист-звернення до української молоді з нагоди акції «Українська молодь Христові» у 1933 р., спільний лист-протест з приводу Голодомору 1932–

1933 років в Україні, лист-послання «Наша державність» більше відомий під назвою «Як будувати Рідну Хату?» у грудні 1941 року).

В історії української публіцистики відомі відкриті листи – «Голос однієї російської ув'язненої» Лесі Українки, «Отвертий лист до гал.-української молодіжи»; І. Франка (1905), цікаве листування М. Грушевського (листи до партійних і радянських керівників УСРР на початку 20-х років, перед його поверненням у підросійську Україну; один із листів відкритий), «Зазивний лист до української інтелігенції» П. Куліша (1882), «Одвертий лист до міністра Сипягіна» (1900) М. Міхновського, «Листи з України Наддніпрянської» (1892–1893) Б. Грінченка, «Не в усьому чесні з собою: Виривки з недосланого листа до ЦК РКП» В. Винниченка; «Одвертий лист до Володимира Коряка» М. Хвильового; «Про «строїтелів» та «руїнників» (лист М. Павлика до П. Куліша, відповідь, 1893 р., «Народ» № 1–3); «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» І. Багряного (1946); Лист до журналу «Перець» (1966) за підписами П. Скочка, В. Чорновола, Л. Шереметьєвої і відкритий лист до газети «Літературна Україна» В. Стуса і групи дисидентів (І. Дзюби, Є. Сверстюка, М. Коцюбинської, Л. Костенко, В. Некрасова).

Виникнення друкованої преси вплинуло на епістолярну культуру, листи вже набагато меншою мірою перестали бути джерелом інформації про актуальні події чи з'ясуванням важливих суспільних проблем, але серед інших газетних жанрів лист не зник, хоча й появляється рідше, ніж, наприклад, замітки чи кореспонденції. Зрештою, він набув нового значення у формі листа до редакції.

Особливістю відкритого листа є те, що в ньому йдеться не стільки про особисті взаємини адресанта й адресата, скільки про з'ясування таких важливих суспільно-політичних, морально-етичних питань, що є актуальними і хвилюють аудиторію, суспільство. Спілкування адресанта й адресата може бути

дружнім, критичним, полемічним, навіть ворожим, але воно повинно зацікавити читачів не як таблоїдна сенсація чи новина, а як привід і нагода пороздумувати над важливою проблемою.

Лист як жанр має такі різновиди – відкритий лист, послання, лист без адреси. Щоправда, в «Теорії і практиці радянської журналістики» такими видами відкритого листа автор цього розділу вважає і звернення, і заяву, і привітання[1]. На мою думку, ці тексти, мало стосуються відкритого листа як жанру. Лист до редакції теж не можна вважати різновидом листа як жанру[2], хоча відкритий лист відомої особи з важливого приводу до редакції є підстави вважати різновидом цього жанру. У відкритому листі, як і будь-якому іншому жанрі, можна використати різні літературні й мовно-стилістичні засоби.

Король аналітичних (публіцистичних) жанрів – це, безперечно, **есей**. Як вид тексту його використовували у філософії, у гуманітарних науках, зрозуміло, що і в публіцистиці. Пропонуємо два найхарактерніші визначення: «Есей означає спробу, це ескіз літературний, науковий, критичний. Це досить обширний твір, з довільною композицією, що інтерпретує якесь явище (особливо інтелектуальне) або досліджує проблему, репрезентуючи при цьому предметну точку зору і дбаючи про оригінальний, мистецький спосіб оповіді. Характерною рисою есею є демонстрація авторського бачення»[3]. В І. Михайлина: «Есей – жанр художньо-публіцистичної чи науково-популярної творчості, де вільно, не обов'язкове вичерпно, але виразно індивідуально трактується подія, явище, проблема чи тема. Е. властивий несподіваний, оригінальний погляд на явища життя, мистецтва,

---

[1] Теорія і практика радянської журналістики (Основи майстерності. Проблеми жанрів) / За ред. В. Й. Здоровеги. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. С. 262–263.

[2] Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості … С. 203–204.

[3] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 105.

науки, вільна розкута композиція, асоціативність, зміщення часово-просторових планів, поєднання елементів художньої образності з науковими міркуваннями. Е. не передбачає систематичності викладу і навіть аргументованості висновків»[1]. У навчальній і довідковій літературі можна прочитати й інші визначення. Відомий польський поет Ч. Мілош зазначав, що есей – це не стільки форма, скільки філософська позиція, яка сприяє вільній композиції; це позиція роздумів над людськими проблемами, сприймання дійсності на дистанції, при чому меланхолія, скептицизм, гумор, поблажливість належать до постійних складників»[2]. Попередньо підсумовуючи, можна вказати на такі характерні ознаки есею: роздуми над певною проблемою; вільні композиція і виклад матеріалу; авторська (індивідуальна) позиція, суб'єктивна думка; необов'язково строга аргументація; широкий спектр літературних і мовно-стилістичних засобів; увага до стилю.

Історія есею давня і сягає античних часів, а йдеться про Аристотеля, Платона, Плутарха, Сенеку. Проте сама назва виникла пізніше: її пов'язують із Монтенем, який 1580 року видав свій твір «Essai» («Досліди»). 1597 року вийшов друком твір Фр. Бекона «Essays» – саме ці твори і дали назву сучасному жанрові.

Найвідоміші есеїсти XVII століття – Дж. Мільтон, Дж. Локк в Англії, Р. Декарт, Б, Паскаль у Франції. У наступному сторіччі в англійській літературі – Д. Дефо, Дж. Свіфт, у французькій – Ш. Монтеск'є, Вольтер, у німецькій – Й. В. Гете, Ф. Шиллер, Й. Гердер, Г. Лессінг. XIX ст. теж має видатних есеїстів: у французькій літературі – Ф. Шатобріан, Ш. Сен-Бев, Стендаль; у німецькій – Г. Грімм, Ф. Шлегель, Ф. Ніцше. Важливе місце він посідає і в XX столітті: О. Уайльд, Б. Шоу, Дж. Голсуорсі, Дж. Орвелл в англій-

[1] Журналістика: словник-довідник … С. 55–56.

[2] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 104.

ській літературі. А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Жид – у французькій, Г. і Т. Манни, Б. Беньямін, Г. Бенц – в німецькій, М. Унамуно, Х. Ортега-і-Гассет – в іспанській, У. Еко – в італійській. Український сегмент есеїстики – І. Франко, Д. Донцов, О. Назарук, Ю. Липа, Г. Костельник, на сучасному етапі – І. Дзюба, О. Забужко, М. Рябчук.

Українські дослідники на теорію жанру уваги звертали мало, хоча деякі публікації можна назвати, але є навчальний посібник М. Балаклицького «Есе як художньо-публіцистичний жанр» (2007). У польській літературі подають майже два десятки визначень есею. К. Вольний-Зможинський і А. Калішевський вважають, що типологічно журналістський есей розміщується між фейлетоном і статтею, запозичуючи від першого легкість, суб'єктивність, провокаційність, а в другої – обсяг і водночас монографічне, дослідницьке ставлення до проблеми. Вони вказують на такі типологічні ознаки:

- використання фікційності в літературному сенсі: завдяки наявності героя чи героїв монологи, діалоги, зміна часових координат;

- непослідовна ерудиція – поряд із фрагментами високоінтелектуальними, науковими, є твердження на кшталт «не знаю, як це назвати точно», «хтось колись висловив таку думку…»;

- використання допоміжних цитат, які коментують думку автора, перебуваючи з ним в асоціативному зв'язку, цитати необов'язково відображені у т. зв. науковому апараті (назва джерела, сторінка, звідки походить цитата);

- відсутність лінеарності висновків, зв'язки причинно-наслідкові замінені зв'язками асоціативними й обірвані (незакінчені) думки, навіть заперечення своїх тверджень;

- не обов'язково необхідна не лише в науці, але й у публіцистиці засада формулювання тези, шлях міркувань від загального до одиничного, підтвердження тези, роблення висновків;

- мова – трохи ерудована, трохи побутова, трохи образно-метафорична (літературна);

- дигресійність (дигресія – відхилення, відступ), дозволені побічні відгалуження;

- у конструкції есею відсутні «ребра» (за визначенням К. Вики, відомого польського публіциста), вона завжди несподівана, сповнена індивідуальною фантазією, летом.

Як підсумок: «Есей, безперечно, найважчий, але й найвимогливіший, позачасовий за змістом журналістський жанр»[1].

Розуміння журналістики і публіцистики як виду літературної діяльності, намагання підняти соціальний статус журналістики, довести, що праця журналіста – це не лише буденна, прозаїчна діяльність для задоволення потреб суспільства в інформації (виконання функції), але й творення за законами краси, спонукало теоретиків і практиків журналістики до виокремлення ще одного виду жанрів – художньо-публіцистичного, куди входять нарис, фейлетон, памфлет. Іноді фейлетон і памфлет виокремлювали як сатиричні жанри. Щоправда, означення «літературно-публіцистичний» краще б узгоджувалося із природою цих жанрів.

Є три чинники, які зумовлюють значення і рівень журналістського (публіцистичного тексту): актуальність, інтелектуальний рівень автора і його літературний талант. Оскільки і нарис, і фейлетон, і памфлет – це ті жанри, в яких автори теж висловлюють свою думку, обґрунтовують, доводять коментують, аналізують, то це теж жанри публіцистичні, як стаття, есей, коментар тощо.

Є різні визначення жанру **нарису**. Скористаємося тим, що подав І. Михайлин: «Нарис – жанр публіцистики, що передбачає оперативний відгук на суспільно важливу подію, розкриття на документальній основі образу цікавої особи, створення портрету колективу, розповідь про побут, звичаї і людей певного регіону своєї або чужої країни… Предметом Н. може бути будь-який факт чи явище реальної дійсності, узятий як проблема у

[1] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 107.

площині своєї суспільної, моральної, загальнолюдської значимості. Арматурою Н. є авторська думка, доведення певної концепції, взятої до вивчення проблеми, пропонування шляхів її розв'язання. Особливість Н. – широке використання в ньому елементів художнього мислення…»[1]. Це, може, найдокладніше визначення жанру, але воно традиційне і цілком вписувало в тодішню теорію жанрів. Хоча підручник «Теорія і практика радянської журналістики» стверджував, що в історію журналістики нарис увійшов у XVIII столітті як жанр демократичний, прогресивний, перші прообрази нарису появилися в 1709–1712 рр. в Англії – це були сценки лондонського життя. У Франції до нього зверталися просвітителі, в Німеччині – Гейне і Гете. Теорією журналістських жанрів тоді не займалися, але ці тексти згодом в Європі почали називати репортажами. Свого часу у книзі «Теорія і практика художньо-публіцистичних жанрів (Нарис. Фейлетон)» 1969 року видання авторка зазначала, нагадуючи історію виникнення нарисового жанру на Заході, що там нарис частіше називають есеєм і вважала, що для есею типове кабінетне опрацювання будь-яких загальних питань. Слушне зауваження, але все ж есей – не нарис, а самостійний жанр. У списку літератури до статті «Нарис» І. Михайлин називає і підручник К. Вольни-Зможинського, А. Калішевського і В. Фурмана. Так ось, польські дослідники теорії жанрів розрізняють два види репортажів: один із них належить до інформаційних жанрів, а інший – проблемний репортаж – до публіцистичних жанрів. Усі ті тексти, що були класикою джерельної бази теорії нарису для радянських дослідників, в європейській традиції отримали назву репортажів.

Щодо портретного нарису, то К. Вольни-Зможинський та А. Калішев-ський серед інформаційних жанрів уміщують такий жанр, як життєпис.

[1] Журналістика: словник-довідник … С. 168.

Чи зникає нарис як жанр із сторінок друкованих видань? Ні, це, радше, зникають газети і журнали, а майстерні нариси (репортажі) можна відшукати. Цікаву думку висловила Я. Цимбал: М. Йогансен (український письменник, сценарист, теоретик літератури репресований 1937 року) не тільки дав новий жанр (йдеться про репортаж) українській літературі, а й встановив певний еталон цього жанру і виховав в «УЖі» («Універсальний журнал») покоління українських репортажистів» (ч. 24–25 «Дня» від 12–13 лютого 2016 року). Цікаво, що вона посилається на Ю. Смолича, редактора цього журналу, який пригадував: «М. Йогансен визначив такий еталон кваліфікації нарисовця: він повинен написати захопливу «Подорож довкола власної кімнати» і книжку про коробку сірників…».

Фейлетон – це ще один жанр, теорія якого потребує нових досліджень (а радше перегляду колишніх уявлень про нього). Наприклад, М. Нечиталюк зазначав: «Фейлетон «Наша публіка» – це публіцистичне викриття реакційної сутності буржуазної націоналістичної преси…»[1]. Оцінка хибна, але радянський франкознавець міг би наблизитися до правди, хіба що вдавшись до «езопової мови». Нам йдеться про жанровість цієї публікації. М. Нечиталюк уважав, що це фейлетон на тій підставі, що публікація має підзаголовок «Замість фейлетону». Проте суть у тім, що публікацію було надруковано у «підвалі» сторінки журналу «Товариш», а публікації на тому місці сторінки називали «фейлетоном».

Традиційне визначення: «фейлетон прийнято визначати як сатиричний, художньо-публіцистичний, малої форми твір, у якому висміюються негативні явища соціально-політичного життя, повсякденного побуту, стосунків між людьми»[2]. Від визначення В. Здоровеги мало чим відрізняється і визначення

[1] Нечиталюк М. Оружием публициста: Вопросы истории, проблематики, мастерства публицистики Ивана Франко. Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981. С. 120.

[2] Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості … С. 249.

фейлетону в словнику-довіднику І. Михайлина: «Фейлетон – сатиричний жанр публіцистики, що виявляє помічну суть негативних образів і явищ дійсності. Основним засобом фейлетону є художній образ»[1]. Суттєво не відрізняються й визначення, що їх зробили інші дослідники. А вся річ у тім, що джерельна база цих визначень – тексти радянської преси (починаючи з 20-х років минулого століття). В українській радянській пресі фейлетони тоді писали Остап Вишня, В. Чечвянський, К. Заславський, І. Ільф та Є. Петров (це найвідоміші імена). Уже тоді радянський фейлетон почав втрачати ознаки європейського, хоча в Росії до 1917 року були такі відомі фейлетоністи, як А. Амфітеатров, В. Дорошевич, чий талант визнавали навіть радянські теоретики.

Формально захищаючи художність, потребу вдалої літературної форми, яскравість мовно-стилістичних засобів, радянські фейлетоністи змушені були звертати більше уваги на ідейний аспект своїх творів, на викриття т. зв. «пережитків минулого». З цими «пережитками» радянська преса боролася практично до краху Радянського Союзу. Головні герої радянських фейлетонів: бюрократи, священники і сектанти, ледарі і хулігани, «стиляги» і модники, шахраї, хабарники, спекулянти, бракороби, ті, хто не платив аліментів, ганявся за «довгим карбованцем», хто заважав передовикам, новаторам і раціоналізаторам (боротьба із світовим імперіалізмом, українським «буржуазним» націоналізмом і сіонізмом – ці теми були призначені для памфлетистів). Масштабність теми і «героя» фейлетону залежала від рівня газети – те, що могли собі дозволити всесоюзні «флагмани» («Правда», «Известия», «Комсомольская правда» та ін.) не могли собі дозволити місцеві газети. Серед героїв фейлетону не було партійних працівників, як і не було серйозної критики основ тоталітарного режиму.

[1] Журналістика: словник-довідник … С. 286.

Радянські фейлетоністи виконували партійне замовлення на помірковану, дозовану, дозволену критику (навіть сатиричне відображення) окремих явищ соціалізму. Це не означало, що фейлетоністові не потрібен був літературний талант.

Європейське тлумачення фейлетону було присутнє і в українській пресі, але не українській радянській пресі 20–30-х років, а в пресі західноукраїнській того часу. (До речі, не всі «усмішки» Остапа Вишні були радянськими «фейлетонами», але над європейськістю тут все ж домінував національний колорит). Досить згадати фейлетони Галактіона Чіпки у газеті «Діло». Цим псевдонімом підписував свої твори Роман Купчинський, колишній Січовий стрілець, автор стрілецьких пісень. Старійшина української журналістики, Іван Кедрин так писав про Р. Купчинського: «…мав завжди тонке відчуття громадських болячок. І належав до товариського гурту людей, які були тоді, між двома світовими війнами, членами політичної верхівки у Західній Україні. Тому і його фейлетони ідеально сполучали громадсько-політичний зміст із мистецькою літературною формою. Вони власне й були на тій межі між журналістикою і літературою, що на ній повинні стояти малі фейлетони часопису»[1]. Іван Кедрин відзначав прозору, чітку, доступну високомистецьку форму, що поєднувалася із таким же змістом. Він зазначав: «Актуальщина фейлетонів Чіпки, їх характер прозової лірики, їх оповідацький тон, погідний гумор і легка сатира, брак їди і злоби, брак пози ментора, обережність з моральними повчаннями та нехіттю до будь-якої пропаґанди, як теж повний брак в них комерційної реклами для будь-кого і будь-чого – ці риски зробили рубрику «Відгуки дня» у «Ділі» найперше читаною рубрикою, вони з'єднали тим фейлетонам і їх авторові популярність і грали ту здорову конструктивну ролю, що її завжди грає здорова, оперта на правдивих фактах, літературна сатира»[2].

[1] Іван Кедрин. У межах зацікавлення. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. С. 426.

[2] Там само. С. 427.

Щодо європейського розуміння фейлетону. Спочатку фейлетоном називали нижню частину сторінки. Друкували там тексти літературного й практичного характеру. К. Вольни-Зможинський і А. Калішевський вважають, що фейлетоністи найчастіше займаються актуальними культурними, суспільними, господарськими подіями, а сам фейлетон потрібно писати для розваги читачів, невимушено, із сатиричним забарвленням, навіть скандальним[1], про складні теми фейлетоніст повинен розмовляти дотепно[2]. Автори «Słownika terminów literackich» додають, що у фейлетоні можуть бути й елементи літературної фікції, але вони не є самоціллю, а підпорядковані публіцистичній меті[3].

Ів Аньєс не бачить фейлетону в сучасній французькій пресі, бо про цей жанр нема згадки в його «Підручнику із журналістики». Німецький автор Ф. Вольфф у посібнику «Журналістика для газет і журналів» зазначає, що фейлетон звертається до несуттєвого і повсякденного, що він взагалі не збирається спонукати до переосмислення суспільних процесів, що новизна і актуальність теж не пріоритет, а йдеться про шлях до посмішки читача[4]. Ця явна недооцінка фейлетону, але назагал роздуми Ф. Вольффа про фейлетон цікаві.

Не всі публіцистичні тексти, в яких є критика чогось чи когось, в яких автор пише про щось, використовуючи літературні засоби сатири й гумору, можна визначити як фейлетони. Приклади можна зауважити у багатьох видатних публіцистів.

Треба визнати, що фейлетон як жанр, на жаль, майже зник із сторінок українських друкованих видань. Повернімося до

---

1 Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 90.
2 Ibid. S. 91.
3 Głowinski M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich. Wrocław, 1988. S. 139.
4 Вольфф Фолькер. Журналістика для газет і журналів / Пер. з нім. В. Клименко. Київ: Центр вільної преси, 2017. С. 154.

К. Вольни-Зможинського і А. Калішевського, які зазначають: «З перспективи нового тисячоліття можна спробувати висловити твердження, що форма і функція фейлетону є одним із доводів проникнення філософії й культури постмодернізму в журналістику. Фейлетон – це жанр, роль якого виразно зростає у всіх медіях»[1].

Підсумовуючи, можна зазначити, що **фейлетон** – це публіцистичний жанр, в якому автор легко, невимушено, дотепно, використовуючи всі доступні літературні засоби (зокрема і засоби сатири й гумору) розповідає про якусь актуальну подію, порушує якусь важливу суспільну проблему, а гумористичне чи сатиричне відображення іноді ефективніше, ніж раціональні аргументи. Це текст, в якому негативне ставлення до об'єкта відображення, до предмета розмови не домінує над літературною формою.

Мистецтво фейлетоніста – дуже рідкісне обдарування. Фейлетонною манерою письма важче оволодіти, ніж, наприклад, аналітикою, бо в таланті фейлетоніста поєднуються і літературний дар, і образне мислення, і відвага публіциста, і глибинна (хоча й прихована) аналітика.

Про **памфлет**. Це найменш дискусійний жанр. Узагальнивши погляди різних авторів, можна зробити таке визначення: **памфлет** – це літературно-публіцистичний гостросатиричний твір, що безкомпромісно викриває й висміює якогось політичного діяча, суспільне явище чи інститут.

Памфлетист широко використовує іронію, сарказм, всі інші можливі засоби сатиричного зображення. Якщо фейлетоніста ще зобов'язує певна стриманість, тактовність, то авторів памфлету – ні. Можна згадати Івана Вишенського, його твори мали явно памфлетний характер (йдеться про його критику Берестейської унії – як виявилося, в історичній перспективі І. Вишен-

[1] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 93.

ський рації не мав, бо Греко-католицька церква згодом мала велике значення для українського національного відродження). Вершина памфлетного блюзнірства – памфлети Я. Галана («Плюю на папу» – мабуть, найодіозніше творіння) та інших українських радянських публіцистів, послідовників Я. Галана, які найбільше критикували український «буржуазний» націоналізм (Ю. Мельничук, Т. Мигаль, П. Шафета).

В історії української публіцистики можна віднайти тексти, що узгоджуються із вимогами до жанру памфлету. Це, наприклад, текст «Хам і Яфет» В. Липинського, який можна вважати і статтею, оскільки в ній є не лише сатиричний образ і повне несприйняття політичного противника, але й раціонально висловлені думки про державний устрій України. Він написав його з приводу десятої річниці перевороту, який здійснив П. Скоропадський. Конструкція памфлету, аргументація (якщо це можна в цьому разі вважати аргументацією) тримається на використанні біблійного образу-тандему Хама і Яфета. Причина поразки Української Держави, невдала спроба створити державу і стати нацією полягають, на його думку, в тому, що «Необуздане хамство і на цей раз розвалило Українську Державу. Іншої правдивої відповіді на оці болючі питання нема. Хамство – розуміється не як лайка, а як віками освячене поняття для означення певного типового соціяльно-психічного явища».[1] Своєрідність памфлету у тому, що В. Липинський не пропустив нагоди викласти свої уявлення про державу, державницьке думання, формування нації; це і проповідницький тон тексту, який В. Липинський завершує зверненням до прихильників гетьманської ідеї та прокляттям Хамові, тобто тим силам (Директорії), які повстали проти гетьмана П. Скоропадського в листопаді 1918 року. У памфлетному стилі В. Липинський схаракте-

[1] Преса боротьби й ідеї (західноукраїнська публіцистика першої половини XX століття): зб. текстів / Уклав С. Кость. Львів, 1994. С. 246.

ризував і Д. Донцова у передмові до «Листів-хліборобів».

До памфлетного стилю дуже часто вдавався Д. Донцов. Наприклад, текст «Грицько-філософ і його пан» (кн. 4 «Вістника» за 1938 рік) – це явний памфлет. Д. Донцов висміяв очільника Фронту національної єдності Д. Паліїва і теоретика й ідеолога цієї партії М. Шлемкевича, який мав псевдонім «М. Іванейко». Д. Донцов використав образ із давньої пісні про «Грицька з Коломиї, який учився мудро філософії». Оскільки Д. Донцов вирізнявся безкомпромісним характером, то це й позначалося на характері його полеміки з політичними противниками й опонентами: він часто вдавався до памфлетних прийомів у своїх публікаціях. Скажімо, «Йосиф Віссаріонович Калігула» – це політичний портрет чи памфлет? Те саме запитання можна задати з приводу характеристики іншого більшовицького лідера – Леніна («В. Лєнін»). У цьому творі Д. Донцов точно схарактеризував і природу російської революції, і російську ментальність, і суть Леніна як політичного діяча – диктатора, фанатика, а потім, як зазначає Д. Донцов, кремлівського паралітика і напівбожевільного. Звернімо увагу на останній абзац твору: «Прокляттям нашої історії є те, що ми не могли сьому збірникові невгасимого фанатизму, невгнутої енергії і чисто понтифікального почуття непомильности протиставити нічого рівновартного. Але все ж історія занотує колись у своїх анналах, що коли Лєнін умер у Москві, то могилою лєнінізму була Україна» (кн. 2 «Літературно-наукового вістника» за 1924 рік). Сатиричні прийоми (памфлетна манера ведення полеміки) – це лише один із елементів політичного мислення в публіцистиці Д. Донцова.

Інші відомі публіцисти теж вдавалися до подібного прийому. Наприклад, С. Томашівський у газеті «Українське слово» (Берлін) 1921 року надрукував статтю «Петлюра (політичний некролог)», що за жанром радше можна назвати памфлетом, зважаючи на авторське визначення жанру своєї публікації і на

його нищівну характеристику С. Петлюри. Проте саме С. Петлюра став згодом національним героєм для українців.

Зрозуміло, на якій підставі цикли статей М. Хвильового («Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму») називають памфлетами. Статтю «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян» сам автор визначає як «перший лист до літературної молоді». Щоправда, у передмові до другого циклу («Думки проти течії») М. Хвильовий вказав на жанр: «Випускаючи другу серію памфлетів…». Це памфлети тому, що М. Хвильовий пристрасно, гнівно, експресивно критикував апологетів писаризму, «московських задрипанок», графоманів, вульгаризаторів літератури; він виступав проти національної обмеженості, малоросійства і малоросійської закомплексованості, проти денаціоналізації української культури й літератури, проти орієнтації на російську, а не європейську літературу. І робив це М. Хвильовий як комуніст, іноді згадуючи таких «фашистів», на його думку, як Д. Донцов і Є. Маланюк. Писав М. Хвильовий свої памфлети з вірою в Радянську Україну. Він, як і багато інших українських політиків і митців, не розуміли, що «українізація» – тимчасовий і підступний маневр російських більшовиків. Для українців це закінчилося Голодомором, а для М. Хвильового – самогубством.

Ще один відомий памфлет в історії української публіцистики – «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» І. Багряного (1946). Це теж пристрасний виступ українського публіциста, який гнівно критикував облудну пропаганду радянського керівництва. І. Багряний пояснив світовій громадськості, чому він не хоче повертатися на «родіну», в країну «квітучого соціалізму». І. Багряному вдалося відтворити парадоксальну ситуацію: він і сотні тисяч інших колишніх громадян СРСР воліють вмерти на чужині, але не повертатися на «родіну»: «Я беру це слово в лапки, як слово, наповнене для нас страшним змістом, як слово чуже, з таким незрівняним цинізмом нав'язуване нам радянською

пропагандою… При одній думці, що вони [І. Багряний пише про російських більшовиків, радянську владу, яка за байдужості західних держав, а іноді й з їхньою допомогою полювала за колишніми громадянами СРСР, а також за відомими українськими діячами, які не були громадянами СРСР. – *С. К.*] таки спіймають і повернуть, в мене сивіє волосся, і вожу з собою дозу ціанистого калію, як останній засіб самозахисту перед сталінським соціалізмом, перед тою «родіною»[1].

Концептуальний стрижень, центр цього памфлету – сатиричний, неприйнятний для І. Багряного образ «родіни» на чолі з аморальною, жорстокою, злочинною владою (керівництвом). Памфлетна манера відображення результатів аналізу певної політичної ситуації, можна б сказати, памфлетність публіцистичного мислення і відображення як особливість стилю І. Багряного, притаманна багатьом його творам» («Танець живота», «Чад імперії», «Істерика російського фашизму», «Смітник імперії й сталінські апельсіни», «Крокодиляче милосердя», «Ахінея з маслом», «Черевик», «Епоха мильної баньки», «Блискуча перемога» тощо).

Можна зробити такий висновок про основні жанрові ознаки памфлету:

- непримиренне, безкомпромісне ставлення до політичного противника / опонента;
- наявність головного, центрального сатиричного образу / концепту;
- широке використання сатиричних засобів;
- органічне поєднання сатирично-образної структури з аналізом певної ситуації чи діяльності конкретної особи.

Розповідь про жанри була б неповною, якби я не висловив такі застереження: у «чистому» вигляді жанр відшукати важко,

[1] Багряний Іван. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / Упоряд. О. Коновал; Передм. І. Дзюби; Післямова Г. Костюка. Київ: Смолоскип, 1996. С. 22.

особливо це стосується текстів публіцистичних (аналітичних); знання жанрових вимог обов'язкове (йдеться не лише про друковані ЗМІ, а й про радіо- та тележурналістику).

Сучасні інформаційні технології суттєво вплинули на жанровість текстів, що особливо стосується інтернет-журналістики; сучасні цифрові технології зумовили гібридизацію жанрів, а такі ознаки нових медіа, як гіпертекстуальність, інтерактивність, мультимедійність, доступ користувача до творення своїх матеріалів, можливість участі в інформаційно-комунікаційних процесах радикально вплинули на жанрову природу тексту в Інтернеті.

7.3. Від «класики» до сучасності (про жанри журналістики цифрової епохи)

Йдеться про журналістські жанри аналогової епохи і сучасної – цифрової. Якщо журналістика web 1.0 полягала в заміщенні аналогового повідомлення в Інтернеті, динамічний розвиток медіасфери, зумовлений новітніми технологіями, вплинув і на журналістські жанри, сприяючи гібридизації жанрів і розширюючи традиційні можливості журналістських жанрів. Якщо web 2.0 спирається на інтерактивність споживача (вже не просто реципієнта), то web 3.0 – це ще вищий рівень спілкування. Бо цифрова журналістика – це діалог рівноправних партнерів, а не традиційне спілкування наставника і неофіта, журналіста – трибуна, «оракула» і пасивного слухача, глядача, читача (колишнього реципієнта). Це не означає, що до знання теорії традиційних журналістських жанрів можна поставитися зневажливо або без належної уваги. Знання теорії та практики жанрів традиційної журналістики для журналістів цифрової епохи потрібне так само, як, скажімо, для будь-якого сучасного художника добре володіння майстерністю рисунка. Це можна зауважити на прикладі геніального П. Пікассо, в якого були твори, напи-

сані не лише в стилі примітивізму, кубізму, сюрреалізму, але й такі, що свідчать про наявність реалістичних прийомів письма. Дослідники його творчості означують це навіть як неокласицизм, а в цьому разі художник повинен володіти і рисунком, і вміти вибудувати перспективу, і добре розумітися на гармонії кольорів. Попередні підрозділи пронизані думкою про історичність (тобто мінливість, динаміку) жанру як форми відображення дійсності. В літературознавстві на цю особливість звернув увагу М. Бахтін, який упровадив у літературознавчий обіг метафоричний вислів «пам'ять жанру». У праці «Проблеми поетики Достоєвського» він зазначав, що «жанр завжди той і не той, завжди і давній і новий водночас», що жанр живе теперішнім, але завжди пам'ятає своє минуле, свій початок, а це забезпечує єдність і безперервність літературного розвитку[1]. Висновок відомого літературознавця можна поширити й на теорію та практику журналістики, бо жоден журналістський жанр не існує сьогодні у первісному історичному вигляді. Це наслідок і ефективного генологічного мислення журналістів (теоретиків і практиків новаторського підходу до жанрового втілення тексту), і реакція на запити й потреби аудиторії, це вплив суспільних умов і, безперечно, новітніх технологій.

Про актуальність проблеми цифрових жанрів свідчить той факт, що її вивчають не лише в журналістиці. Зокрема, польський дослідник П. Марецький написав книгу «Цифрові жанри. Інструкція для обслуговування» (2018). Автор написав цю книгу, використавши метод «усної історії»: він розмовляв з представниками різних платформ і творців культури (і визнаних, і з андеграунду). По суті це практичний порадник щодо створення цифрових творів культури, а міркування свої висловлюють самі

[1] Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: «Художественная литература», 1963. С. 122.

творці. Мова йде про різноманітні цифрові формати презентації різних культурних явищ[1].

Система журналістських жанрів, що головно склалася в XIX столітті, вже у XX столітті почала змінюватися, трансформуватися. Причини відомі – поява радіо, телебачення, згодом – Інтернету. На функціонування масових медіа впливали не лише технологічні зміни, а й ринок. Без прийняття ідеї ринку існування сучасного медійного засобу незалежно від виду неможливе (щоправда, можна допустити існування затратного із фінансового боку телеканалів, періодичних видань, що захищають інтереси окремих олігархів, кланів, політичних партій тощо). Навіть у традиційній журналістиці можна було зауважити тенденцію до розмивання ознак класичних жанрів, до появи гібридних жанрів, до так званої дифузії жанрів. З появою цифрової журналістики і мультимедійних технологій цей процес прискорився і перейшов у закономірність. Появилися «цифрові жанри». Проте початком нової доби у розвитку цифрових жанрів дослідники вважають цілком конкретний випадок – у грудні 2012 року читачам «New York Times» було запропоновано мультимедійний проєкт «Snow Fall». Над ним працював відомий репортер Дж. Брант, який розповів про порятунок групи лижників і сноубордистів, яких накрила снігова лавина в горах штату Вашингтон.

Нині журналісти мають справу з: 1) гіпертекстом, 2) можливістю візуалізувати текст, 3) можливістю взаємодіяти з користувачем. Зміни такі разючі, що впору дискутувати про те, а чи існує ще поняття «жанр» в його сервісному розумінні, адже внаслідок мультимедійних трансформацій до цифрових жанрів зараховують сайти, блоги, навіть соціальні мережі, хоча це, радше, засоби інтернет-комунікації.

[1] Marecki P. Gatunki cyfrowe. Instrukcja obsługi. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018. 200 s.

Гіпертекст розуміють як спосіб організування інформації, який полягає в розташуванні посилань в електронній публікації на близькі за змістом чи роз'яснювальні розділи або інші документи. Посилання можуть бути не лише на текстові фрагменти, а й на аудіо- чи відеоматеріали[1]. Поява гіпертексту і свідчить про постійний розвиток жанрів, про їх змішування, гібридність, взаємопроникнення не лише в межах кожного виду медійної діяльності (преса, радіо, телебачення, інтернет-журналістика), а й про взаємодію жанрових систем різних засобів комунікації.

Поява чату теж підтверджує тенденцію постійного розвитку журналістських жанрів. Свого часу І. Михайлин розумів чат як програму для персональних комп'ютерів, яка надає користувачам змогу спілкуватися через Інтернет у реальному режимі, а читачі можуть ставити запитання до редакцій часописів (як паперових, так і електронних) і негайно отримувати відповіді[2]. Це ще не було розуміння чату як сучасного цифрового жанру. Розуміння чату як жанру запропонували польські дослідники К. Вольни-Зможинський і А. Калішевський: «Чат – то розмова кількох (або навіть кількадесятьох) осіб, які перебувають між собою в електронному контакті (інтернеті), які можуть у реальному часі обмінюватися думками на задану тему. Розмову контролює модератор, що не допускає до оприлюднення вульгарного змісту… Чат-розмови (фрагменти) можуть бути згодом опубліковані в пресі офлайн як інтерв'ю, дискусії, дебати, думки з приводу теми»[3].

До гіпержанрів інтернет-комунікації зараховують сайт, блог, навіть соціальну мережу (О. Горошко, Є. Землякова). Відповідно групу інтернет-жанрів становлять електронний лист, форум, чат, дошка оголошень, комунікація за допомогою про-

[1] Журналістика: словник-довідник … С. 31–32.
[2] Там само. С. 296.
[3] Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie… S. 125.

грам миттєвого обміну повідомленнями, віртуальна конференція, авторський пост і коментар[1]. Це свідчить про відчайдушні спроби теоретиків осмислити й узагальнити різноманітну медійну практику цифрової епохи.

У підручнику «Ефірна журналістика. Технології виробництва ефірних новин» Е. Бойд зазначає: «Майбутнє за цифровими технологіями»[2]. «Журналістська робота ще тісніше буде зв'язана з технологіями. Навіть найдрібніший ремісник слова буде змушений стати технократом»[3]. Можна сумніватися у надійності й достовірності новин зі соціальних мереж, але те, що цифрові технології відкрили нові комунікаційні можливості, – це вже аксіома, бо мова йде про мультимедійну трансформацію тексту, збагатилася форма традиційних жанрів, появилися нові формати, зокрема в інтернет-журналістиці, але в періодичній пресі, на радіо й телебаченні також. Такий висновок можна підтвердити фактом появи нових видів журналістики. Взяти, наприклад, «журналістику даних», яка вимагає багато таких умінь, що раніше не пов'язували з журналістською професією, бо вона не потребувала цих вмінь. Найпростіше визначення «журналістики даних» – це журналістика, яка спирається на дані. Проте це найпростіше, але дуже вузьке розуміння цього виду журналістики. Журналіст, який працює в «журналістиці даних», повинен насамперед без труднощів мандрувати у світі різних інтернет-сторінок і великих порталів даних, повинен вміти шукати цікаві дані й аналізувати їх. Було б добре, якби журналіст знов хоча б одну з мов програмування, хоча досвідчені журналісти дають собі раду й без цього вміння.

---

[1] Ляшко О. Типологія жанрів інтернет-журналістики: теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика.* Вип. 44. С. 247.

[2] Бойд Е. Ефірна журналістика. Технології виробництва ефірних новин. Київ, 2007. С. 426.

[3] Бойд Е. Ефірна журналістика… С.

Журналіст повинен не лише знайти варті уваги дані, але й проаналізувати, щоб відібрати те, що потрібно для побудови журналістського наративу. Саме на етапі оформлення тексту постає потреба у нових уміннях. Я маю на увазі візуалізацію тексту й інфографіку, а тоді вже не обійтися без просторового бачення, без вміння оперувати кольорами. Якщо журналіст не має виробленого (або принаймні вродженого) естетичного смаку, йому не вдасться ефектно візуалізувати свій текст. Нагадаю про доцільність ще одного вміння – про знання хоча б основ комп'ютерної графіки.

Отже, щоб працювати у журналістиці даних, не обов'язково бути програмістом, але такий журналіст повинен вміти аналізувати статистичні дані (відібрати найголовніше, побачити якусь тенденцію тощо), вміти візуалізувати текст і на цій основі створити текст, який зацікавить споживача, бо за цифрами, за статистикою, якою б вона не здавалася «сухою» і нудною, завжди реальне життя з його проблемами, завжди історія суспільства і людини.

Колишні жанри традиційної журналістики (як інформаційні, так і аналітичні) не зникли. У цифровій журналістиці вони набули іншої форми, тобто змінилася форма презентації. Щоправда, іноді ці зміни супроводжуються і появою нових термінів, як правило, іншомовних. Наприклад, «сторітелінг», «лонґрід». Будь-яке журналістське повідомлення (незалежно від обсягу і жанру) – це історія (story), розповідь про історію (storytelling). У традиційній журналістиці розповісти історію найкраще вдавалося в репортажі, нарисі, статті. У цифровій журналістиці появилися нові можливості, бо автор не обмежений формою текстової оповіді і може використати всю палітру мультимедійних засобів. Безперечно, це потребує нових умінь. Уже й новий термін появився на означення діяльності журналіста, який працює над сторітелінгом. Такого журналіста називають мультимедіа-сторітелером. Він повинен вміти написати

будь-який журналістський текст, а як журналіст цифрової епохи повинен творити сучасний медіаконтент на основі сучасних цифрових технологій.

Саме на основі мультимедійності трансформуються жанри традиційної журналістики. У результаті огляду українських та зарубіжних підходів до класифікації жанрів Г. Синоруб пропонує такий варіант класифікації:

- вебогляд, який допомагає користувачеві зорієнтуватися у величезній кількості матеріалів, що появляються на різних платформах; вебогляд постає внаслідок збору інформації з інтернет-порталів, її аналізу, структурування, авторського супроводу, коментування і власне публікації;

- вебновина (інформаційна замітка), її основні ознаки ті ж, що і в традиційній замітці: лаконічність, пірамідальна структура (на нашу думку, це треба розуміти як «обернену» піраміду), концентрація уваги на факті;

- онлайн-хроніка (максимально коротке повідомлення; зазвичай це одне речення, яке подають у добірках (блоках);

- рухома стрічка (в ній замість тексту подають заголовки матеріалів;

- онлайн-репортаж (теж має всі ознаки традиційного репортажу; можна вести із місця події – це т. зв. «стрім»);

- онлайн-конференція (інтернет-видання практикують інтерв'ю з відомими людьми, де будь-хто може взяти участь у розмові; поставити запитання та отримати відповідь);

- мультимедійна стаття (текст, який супроводжується ілюстраціями, відео, презентаціями, інфографікою, аудіо, слайд-шоу тощо);

- фотогалерея (традиційний фоторепортаж; фотографії можна розміщувати за принципом слайд-шоу);

- подкаст (звуковий файл, програма, діалог чи сюжет; може бути у вигляді аудіоілюстрації; до різновидів подкасту належить аудіоверсія тексту;

- аудіослайд-шоу (поєднання фото, тексту і звуку в режимі слайд-шоу; читач може водночас переглядати фотографії, читати підписи, слухати новини);

- інфографіка (візуалізація інформації за допомогою фото, карикатури, графіки, діаграми, таблиці тощо)[1].

Цей перелік не остаточний, бо практика сучасної медіасфери, безперечно, ширша. Вона пропонує й інші жанри та формати. Мультимедійність дає змогу поєднувати різні форми подачі інформації (текст, ілюстрація, аудіо, відео), комбінацій такого поєднання може бути багато – усе залежить від креативності та вмінь журналіста. Розмаїттю й кількості можливих комбінацій сприяє й те, що кожна медійна платформа має свої особливості й переваги. Скажімо, вже давно увійшов у медійну практику лонґрід («довге читання», «довгий текст»), формат, який свідчить про ефективне використання різних і різноманітних засобів презентації контенту. Нема одностайної думки з приводу того, чи є лонґрід жанром, чи форматом, хоча щодо ключових характеристик лонґріду погляди загалом збігаються. Це такі риси:

- актуальність теми;
- поглиблене дослідження теми;
- використання великої кількості джерел;
- присутність «Я» журналіста;
- поєднання різних жанрів у тексті лонґріду;
- наявність різних мультимедійних елементів;
- використання схеми «паралельної розповіді»;
- наявність «історії в історіях»;
- аудиторія самостійно обирає порядок перегляду тексту.

Дослідниця І. Мацишина, яка уникає відповіді на запитан-

[1] Синоруб Г. Трансформаційні процеси в сучасній медіаіндустрії як шлях до якісної журналістики. *Кросмедіа: контент, технології, перспективи*: колективна моногр. / За заг. ред. В. Е. Шевченко. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 29.

ня, чи лонґрід є жанром, чи форматом, але вважає, що лонґрід – це інформація, призначена для тривалого читання, в поданні якої журналісти використовують особливий підхід до вибору теми, називає такі ознаки, що виокремлюють лонґрід у самостійну форму мультимедійної журналістики:

- великий обсяг (800–2000 слів);
- авторський журналістський текст;
- використання мультимедійних елементів: фото, відео, інфографіки, таблиць, слайд-шоу тощо;
- особлива верстка, з використанням певних ефектів[1].

Популярність і привабливість лонґріду як сучасного мультимедійного формату полягає в тому, що: 1) в ньому автор може використати елементи традиційних жанрів – репортажу, нарису, статті; 2) це ефективна спроба відновити аналітичність медійної продукції.

В епоху цифрової журналістики треба роздумувати і над сучасним визначенням змісту поняття «жанр». Це вже не лише велика група текстів, наділених спільними ознаками, не лише комунікативний канал для певного роду інформації, не лише певним чином окреслений зміст, що знайшов найзручнішу форму для свого втілення (І. Михайлин). Жанр цифрової журналістики – це усталена і водночас динамічна форма тексту в широкому розумінні (власне текст, ілюстрація, відео, аудіо, інфографіка), реалізована на основі цифрових технологій, для якої притаманні мультимедійність, гіпертекстуальність, інтерактивність, яка втілює певний зміст згідно з конкретною медіаплатформою, призначенням (жанрові різновиди) і запитами споживачів.

[1] Мацишина І. Структура мультимедійного сторітелінгу (на прикладі лонґріду). *Кросмедіа: контент, технології, перспективи* / За заг. ред. В. Е. Шевченко. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 149.

Запитання для самоконтролю й обговорення

1. Що таке жанр?
2. Назвати і дати визначення інформаційних жанрів, вказати на можливі тенденції.
3. Назвати аналітичні жанри, дати визначення.
4. Що потрібно, щоб стати аналітиком?
5. Тенденції аналітичних жанрів.

Завдання

1. Знайдіть у газетах різножанрові публікації і з'ясуйте, до якої групи (інформаційні, аналітичні, літературно-публіцистичні) вони належать.
2. Напишіть одну-дві замітки.
3. Візьміть інтерв'ю у свого однокурсника, викладача (про тему домовтеся заздалегідь).
4. Підготуйтеся до інтерв'ю (за вибором) з актором, художником, волонтером, військовим, зіркою шоу-бізнесу.
5. Зберіть матеріал до статті на задану тему. Запропонуйте концепцію і попередній план публікації.

Розділ 8

ЖУРНАЛІСТИКА І ВІЙНА

8.1. Антиукраїнські війни Росії

У мене не було наміру завершувати «Вступ до журналістики» для першокурсників» темою «Війна і журналістика», що є основою відповідного курсу для магістрів (на кафедрі української преси 2015 року започатковано спеціалізацію «воєнна журналістика»). Проте життя (зокрема життя в умовах російсько-української війни) вносить корективи. Додати цей розділ до посібника спонукали мене конкретні факти: в середині липня 2020 року загинув лейтенант Тарас Матвіїв, наш випускник. Ще раніше загинув Василь Кіндрацький, воював Павло Федюк. Десь на фронті зараз і Анастасія П. (вивчала спеціалізацію «воєнна журналістика»). Майже одночасно з Т. Матвієвим загинув і український медик, чия смерть викликала міжнародний резонанс. За обопільною згодою, в умовах «тиші» і «перемир'я» він пішов допомогти пораненому бійцеві – і потрапив у засідку російських бойовиків. Медика розстріляли. Це вчинок цинічний, аморальний, лицемірний, підступний (як і вся російська політика), його кваліфікують як воєнний злочин. Це було повторення Іловайського котла в мініатюрі. З Росією краще воювати, а не дружити чи домовлятися.

По-різному оцінювали шлях української преси – як важкий, як тернистий, як трагічний. Найближче до істини, на мою дум-

ку, таке визначення: це шлях боротьби й ідеї, це шлях боротьби за українську ідею й державність. Так я і назвав збірник публіцистичних текстів – «Преса боротьби й ідеї» (1994).

Свого часу С. Петлюра писав: «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої – так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною… Кров, пролита для цієї величезної мети, не засихає».

Журналістський корпус в історії української преси завжди вирізнявся жертовністю і самопожертвою. Це були люди боротьби й ідеї. Короткі біографії тих, хто захищав ідею української державності не лише у своїх текстах, але зі зброєю в руках, зібрано в бібліографічному довіднику «Люди боротьби й ідеї» (2019). Ці журналісти були в Легіоні українських січових стрільців, у трикутниках і чотирикутниках смерті під час визвольних змагань, вони не переставали боротися, перебуваючи у в'язницях упродовж міжвоєнної доби: майже ніхто не вижив з-поміж журналістів українського збройного підпілля 40-х–початку 50-х років XX століття. Образно висловлюючись, можна сказати, що вони писали не лише чорнилом, але й власною кров'ю (образ запозичено із статті Романа Рахманного «Кров і чорнило»).

Першокурсники повинні про це знати, бо вони починають свій шлях у журналістику в умовах російсько-української війни. Ось чому «Вступ до журналістики» неможливий без історичної пам'яті, без пам'яті про полеглих колег. Зрештою, до цього спонукає і обов'язок обраної професії.

Українсько-російське протистояння почалося ні з відновленням української державності (1991), ні з помаранчевим Майданом (2004), ні з Революцією гідності другого Майдану (2013–2014), ні 20 лютого 2014 р., як це вибито на російській медалі «За освобождение Крыма». Почалося воно значно раніше. Частково мають рацію ті, хто пише про тисячолітню війну між Україною і Росією, як зазначає в одній із статей відомий

український журналіст П. Романюк, бо історія Московського царства, а згодом держави із вкраденим ім'ям «Росія» значно коротша.

Цікавою з огляду на проблему початку і причин протистояння є стаття І. Драча «Важкі уроки українства», в якій він зазначає: «Голодомор 1932–1933 років за своєю суттю не був ні випадковим, ані унікальним епізодом у долі українського народу. Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині сущих українців, етап планомірного викорінення української нації, неприйняття якої глибинно закладене у нащадків північних племен, що їм наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть іменння». Ще одна цитата з цієї ж статті «Важкі уроки українства» (журнал «Сучасність», ч. 11 за 2009 р.): «Перший урок, який уже стає невід'ємною складовою національної свідомости українця, полягає в тому, що у Росії ніколи не було, немає і поки що не передбачається іншого інтересу в Україні, ніж винищення до решти, до ноги, до пня української нації. Бачимо, що від найрафінованішого філософа до найзахланнішого п'яниці надто в багатьох росіян вкладено справді фатальну одержимість українофобією. Вона становить один з головних елементів «русской идеи...».

Раніше я вважав, що з цим твердженням І. Драча не погодиться багато російськомовних українців, але після 24 лютого 2022 року серед них більше українських націоналістів, ніж прихильників «російського» світу. Здається, що з ним, радше, погодяться росіяни, принаймні, десь у глибині душі, бо ніколи не було у т. зв. середньостатистичного росіянина особливого співчуття до тих народів, чиї землі завойовували спочатку Московське царство, згодом Російська імперія і Радянський Союз. Якщо не вникати в методологічні нюанси і не вдаватися до дипломатичної фразеології і пропагандистських гасел про віковічну «дружбу» українців і росіян як «народів-братів», то треба визнати, що І. Драч має рацію лише частково, бо дещо все ж

треба уточнити. Якщо не вимагати від публіцистичної статті з її викривальним пафосом докладної наукової аргументації (а основна теза статті, назагал, аксіоматична – її довела тривала історія українсько-московських стосунків, починаючи від Андрія Боголюбського), то можна зробити І. Драчеві лише один закид методологічного плану – він не структуризує поняття, яке він використовує на означення **того,** хто ж нищить українську державність, ідею, буття. Що це – «північні племена» колись, Росія як держава, росіяни як народ, окремі його верстви (від «найрафінованішого філософа» до «найзахланнішого п'яниці»), чи кількасотрічний расизм і ксенофобія, що органічно притаманна московській ментальності? Проте є ще й сучасні російські медіа, про які О. Пахльовська сказала, що це резервуар, «в якому нічим не замаскована патологічна ненависть до України» (ч. 40 газети «День» від 14 березня 2006 р.).

І. Драч не поодинокий у своїй позиції (маємо на увазі ототожнення держави і народу). Свого часу подібним чином міркував С. Бандера, який на початку 50-х років дуже гостро критикував проросійську концепцію американської політики, критикував США за нехтування національними інтересами тих народів, що їх поневолила Москва. Він писав у статті «Первородний гріх проросійської концепції»: «Проте коренем усіх помилок американської політики і планів супроти СССР є теза, що московська нація, московський імперіалізм і большевизм – це три окремі, а не органічно зрослі з собою явища, що ворогом для всіх інших народів є сам большевизм і що в боротьбі проти нього можна мати московський нарід за союзника»[1].

Щоправда, українська політична думка, на жаль, репрезентує й інші підходи. Зокрема, І. Багряний у статті «Трикутний торг» (1951) зазначав: «Ми не плутаємо всього російського на-

[1] Бандера С. Перспективи української революції. Київ: Інститут національного державознавства, 1999. С. 267.

роду ані з большевиками, ані з російськими імперіалістами і віримо, що в надрах російського народу є сили, які ставляться до проблеми майбутнього устрою на місці сталінської каторги не по-комуністичному й не по-імперіялістичному»[1]. І. Драч має рацію як прихильник концепції тисячолітнього протистояння між Україною та північним сусідом і тому, що Київська Русь – це початок української державності (на етнічних українських землях існували і зникали й інші державні утворення), Московське царство як суто російська державність виникне аж у XV ст. З цього приводу О. Палій зазначає: «На ім'я і спадок Київської Русі не може претендувати ще хтось, крім народу, на споконвічній території якого розташовано основні державно-політичні, культурні й релігійні центри Русі – Київ, Чернігів, Переяслав, Канів, Білгород, Васильків, Вишгород, Юр'їв, Любеч, Овруч, Острог, Путивль, Новгород-Сіверський, Олешки, Прилуки, Володимир-Волинський, Луцьк, Галич, Львів, Звенигород, Теребовля та ін. Саме ті землі України, які свого часу входили до складу Київської Русі, найбільшою мірою зберегли українську ідентичність»[2].

Зрештою, не право спадкоємності було і стало визначальним у цьому протистоянні, що триває, принаймні сотні років, якщо не тисячоліття, хоча, наприклад, М. Погодін вважав, що у Києві і в Київській Русі до монгольської навали мешкали предки «великоросів», які після падіння Києва подалися на Північ, на територію сучасної Росії, а на їхнє місце прибули вихідці із заходу, з Карпат. Російським імперським історикам, а згодом і радянським, і сучасним російським, а за ними і «корисним ідіотам» від європейської та української історичної науки (особливо мотивованим і заангажованим) потрібно було обґрунтувати це право на спадок Київської Русі – імперія не може обійтися

[1] Багряний Іван. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе … С. 262.
[2] Палій О. Історія України. Київ: К.І.С., 2015. С. 94.

без величної історії. Ось чому в офіційній історичній російській науці так багато сфальсифікованого, вигаданого, так багато міфів або й просто брехні. І не лише в науці. У липні 2021 року появився ще один історичний опус В. Путіна – стаття «Про історичну єдність росіян та українців», в якій він ще раз пробує довести, що нема такого народу, як українці, і нема такої держави, як Україна. Це не перша брехня і неправда. Фальсифікація історії почалася чи не з появи ідеї «третього Риму». З цієї вигадки почалося обґрунтування московського, згодом – російського месіанства, ідеї, що лейтмотивом пронизує за окремими винятками творчість російських істориків і літераторів XVI–XXI ст. Проте ця ідея не була лише результатом хворобливої уяви чи приниженого національного самолюбства, ця ідея не залишалася лише утопічною мрією – вона стала визначальною у зовнішній політиці Московського царства, згодом Російської імперії, у ставленні до найближчих сусідів, зокрема до України-Русі. Один з героїв роману Ф. Достоєвського «Біси» називав тодішню Європу цвинтарем, німців – народом без майбутнього, Франція, на його думку, теж без перспектив, бо сама себе знищить. Упродовж 1867–1871 років Ф. Достоєвський перебував у Європі, отже, європейське життя він знав. Чим тоді пояснити його майже патологічну ненависть до Європи, чим пояснити його вороже ставлення до «західників», наприклад, до І. Тургенєва, якого він пародійно зобразив у тому ж романі «Біси» в образі такого собі самозакоханого, пихатого і нікчемного Кармазинова? Ф. Достоєвський висловив ту ідею, якою жила Росія, яка постійно підживлювала «немытую Россию, страну рабов, страну господ». Невмивана Росія, країна рабів, країна панів – так схарактеризував Росію поет Ю. Лермонтов. Чи нині вона інша? Протистояння Росії із Заходом, а суть цього протистояння – месіанська роль православної Росії, яка покликана оновити Європу, що духовно занепадає і розкладається. У цих візіях Ф. Достоєвського належне місце відводиться і російському

народові – «народові-богоносцеві», бо це, за Ф. Достоєвським, єдиний у світі народ, що має оновити і врятувати світ. Якби сьогоднішній український читач уважно перечитав Ф. Достоєвського (особливо «Бесы» и «Дневник писателя»), то йому стала б очевидною близькість ненависті Ф. Достоєвського до Європи (як і взагалі нелюбові до інородців), «русского мира» патріарха Кіріла, геополітичних концепцій О. Дугіна і, зрештою, планів Путіна. Щоправда, на початку ХХ століття було двоє відомих представників російського інтелектуального середовища, які до російського месіанства поставилися скептично. Це Д. Мережковський і В. Розанов.

У месіанській концепції Москви не могло бути місця для іншого народу, крім російського, щобільше, для народу, якому належав спадок Русі, предки якого ще чотири-п'ять тисяч років перед тим створили потужну трипільську культуру.

Наступна причина протистояння: Україна – частина європейської цивілізації, українці – європейський народ, ми орієнтувалися на Європу і європейські духовні, моральні вартості й політичні ідеали.

Третя причина українсько-російського протистояння полягає у глибокій, іноді непоборній і протилежній різниці між українцями і росіянами, що проявляється в ментальності, у національному характерові, у ставленні до базових загальнолюдських і європейських вартостей, наприклад, хоча би таких понять, як свобода, демократія.

Хронологію протистояння викладено в працях, що стосуються української історії. Важливі позиції історіографії питання – це праці М. Грушевського «Історія України-Русі», «Вступний виклад з давньої історії Русі», «Звичайна схема «русской» історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», П. Штепи («Московство»), В. Белінського («Країна Моксель або Московія», «Открытие Московии»), І. Дзюби («Інтернаціоналізм чи русифікація?»), М. Костомарова («Дві руські народності»), ві-

домого публіциста українського збройного підпілля П. Полтави («До історії російщення України від 1720 р.»). Серед сучасних істориків на цю проблему звернув увагу і О. Палій («Історія України»). Він вважає, що саме Андрій Боголюбський, який княжив у Суздалі, та його нащадки, переступили традицію, якій князі династії Рюриковичів були вірні три століття – вважати Київ і Київщину своєю єдиною Батьківщиною[1] (відомий російський історик В. Ключевський вважав Андрія Боголюбського першим російським князем, так що І. Драч мав підстави пов'язати його варварський напад на Київ з початком російсько-українського протистояння. Є щось символічне в тому, що цей перший власне російський князь не лише влаштував погром, тимчасово захопивши Київ, а ще раніше (1155 року) вивіз з Вишгорода відому в православному світі ікону Богородиці. Ця викрадена святиня (вже «Владимирская Божья Матерь») стала одним із символів Росії як у минулому, так і тепер. Тоді, за часів Андрія Боголюбського, який успадкував князівський стіл у Суздалі, і почало зміцнюватися Володимиро-Суздальське князівство як нове державне утворення, але з іншою політичною культурою і на іншій етнічній основі, ніж у Київській Русі. До часів Андрія Боголюбського належить написання «Сказания о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери», яке виправдовувало вчинок свавільного князя (авторитет Києва все ж був величезний) і обґрунтовувало перехід священства до Владимира. Впадає в око одна важлива обставина – поєднання військової сили з намаганням використати духовний і емоційний вплив сакрального об'єкта, яким була чудодійна Вишгородська ікона Богородиці. Київ не міг повернути собі повною мірою колишньої величі, щобільше, 1240 року відбувся ще жахливіший погром – Київ взяв штурмом монгольський хан Батий.

[1] Палій О. Історія України … С. 164.

Серед цих праць помітне місце посідає монографія В. Лизанчука і М. Рожика «Історія російщення українців» (2011), в якій автори хоча й узагальнено, але переконливо показали, що історія українсько-російських взаємин – це етноцид, лінгвоцид, геноцид, оскільки далеко не завжди ці взаємини зводилися до відкритого воєнного протистояння.

Після поразки Київської Русі українська державність продовжувала існувати у формі Галицько-Волинського князівства (зазначимо, що з монгольською навалою Данило Галицький об'єднав під своєю владою всі українські землі з Києвом, окрім Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств. Монголам не вдалося зруйнувати державницький механізм Галицько-Волинського князівства. Воно залишилося прямим спадкоємцем державності Київської Русі. Загинуло згодом і Галицько-Волинське князівство, частина його земель відійшла до Королівства Польського, частина – до Великого князівства Литовського і Руського. Як зазначає О. Палій, в новоутвореному Великому князівстві Литовському і Руському слов'янські землі, що перебували на вищому рівні соціального розвитку, ніж власне литовські, становили 90% території; у новій державі літописне й офіційне діловодство велося тодішньою літературною українською мовою, навіть після приєднання України до Польщі наприкінці XVI ст. Литовський статут від 1588 р. вимагав, щоб усі чиновники писали офіційні документи лише українською мовою[1]. Звичайно, що полонізація українського життя ставала щораз небезпечнішою, але з північного сходу набирав сили ще один ворожий центр. Річ у тім, що ще 1277 року виникло Московське князівство як невеликий уділ Великого Володимирського князівства, а вже через століття Москва почала конкуренцію з Литвою в збиранні земель давньої Київської держави[2]. Піс-

[1] Палій О. Історія України … С. 224.
[2] Там само. С. 238.

ля падіння Києва «володимиро-суздальські князі проводили принципово іншу політику, ніж князі українських земель. Політика володимиро-суздальських, а згодом і московських князів у відносинах з Ордою полягала в тому, щоб виявом максимальної лояльності до ординських ханів, боротьбою зі спробами повстань забезпечити собі владу та право збирати данину й відсилати її в Орду»[1]. Московське князівство розросталося за допомогою Орди, але що ще промовистіше: його політична культура збагачувалася тактикою і стратегією ординців, його духовні цінності формувалися теж аналогічно. (У цьому треба шукати першоджерела московського, російського євразійства, до речі). Ординська суть московської державності – це один із «скелетів у шафі» російського імперського мислення і офіційної російської історичної науки. Протилежний приклад – короля Данила Галицького коронував римський Папа як духовний авторитет Європи. Беручи до уваги ці факти, неважко зауважити і момент українсько-московського протистояння.

Це протистояння реально матеріалізувалося в тому, що вже Іван III у 1432 році намовив татар Кримського царства напасти на Київ, який тоді перебував у складі Великого князівства Литовського і Руського. Частину з награбованого хан Менглі-Гірей віддав Іванові III. Такі набіги за підбурювання Москви на українські землі відбувалися майже щорічно. Потрібно зауважити, що вони відбувалися під час війни Москви з Великим князівством Литовським і Руським.

Виникнення українського козацтва і Запорізької Січі значною мірою було зумовлене необхідністю захиститися від татарських набігів. Проте потрібно вбачати у цьому факті якийсь інший, глибинний історичний сенс, оскільки Запорізька Січ не просто відіграла визначну роль в українській історії, продовживши українську державницьку традицію. Запорізька Січ

[1] Палій О. Історія України ... С. 238.

стала своєрідним національним символом, в якому відображалася волелюбність і незламність українського народу, його невмирущість і спрямованість на іноді відчайдушні, але історичні за своїм значенням вчинки.

До середини XVI ст. політичний, духовний, культурний розвиток Московського царства і українських земель був настільки разюче різним, що нема жодних підстав для обґрунтування єдиних джерел, єдиних коренів, а тому і єдиного народу. Не об'єднувала навіть віра (в усякому разі, це був формальний чинник, якщо зважити на те, яким було російське православ'я). О. Палій зазначає: «З часів литовсько-московських воєн XV–XVI ст. в українському козацтві сформувалося негативне ставлення до завойовницької політики Московії, яка намагалася претендувати на українські та інші слов'янські землі, що історично належали до Київської держави. У Литві протягом тривалого часу звикли розглядати Москву як васала Орди. Століття московсько-литовського протистояння, у якому українці брали участь на боці Литви, виробили в мешканців України власний досвід воєнних відносин з Московією»[1]. Українські козаки брали участь майже в усіх походах на Москву, починаючи від 1604 р. (похід так званого Лжедмитрія). Найбільш відомим і результативним можна вважати похід під проводом гетьмана П. Сагайдачного – тоді у вересні 1618 р. українські і польські війська (останніми командував гетьман Я. Ходкевич) обложили Москву і стояли перед Арбатськими воротами, «коли через брак коштів та харчів польська шляхта відмовилася продовжувати війну»[2]. Так було втрачено добру нагоду розгромити в майбутньому грізного суперника, історичного ворога і українців, і литовців, і поляків. Проте результатом походу було те, що Москва віддала Чернігівщину і Новгород-Сіверщину Речі Посполитій, а тому

[1] Палій О. Історія України … С. 301.
[2] Там само. С. 305.

вони й залишилися українськими, якими й були споконвіку.

Наступний етап українсько-московського протистояння пов'язаний з українською визвольною війною під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Створення федерації трьох державних народів – українського, польського і литовського – могли допровадити до створення величезної потуги на сході Європи. Проте історія ще раз довела, що егоїстична, зверхня, короткозора в історичній перспективі політика (навіть якщо вона тимчасово й успішна) завжди поступається політиці принциповій, розважливій і далекоглядній. Історія умовного способу не знає. Минуле можна лише переписувати (як текст), але в нього не можна повернутися і переробити. Сталося те, про що Т. Шевченко сказав геніально просто і лаконічно: «Польща впала і нас задавила». Найбільшим успіхом і результатом української визвольної війни 1648–1957 років було те, що на політичній карті Європи виникла держава, але вона не була новою, бо продовжила державницьку традицію Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Найбільшою трагедією української визвольної боротьби стали наслідки Переяславської ради. Це був фатальний, але вимушений крок. М. Грушевський зазначає у статті «250 літ» (1904), що Б. Хмельницький, хоча й був великим політиком і геніальним організатором, не розумів чи легковажив соціальні прагнення народних мас, він пожертвував ними при першій невдачі, а тому й втратив їхню підтримку. Не вдалися йому і закордонні союзи. Проте і союз з Москвою був неприродним, неорганічним: «…великоросів на Україні не любили, дивилися на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовласть, із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями на Сибір – викликали в українців страх і відразу; московське життя було чуже і не викликало найменших симпатій. Уже при самім акті присяги московському правительству між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козаць-

ких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські зложили їм присягу в імені царя на захування умов, – посли відмовили…»[1]. Багато полковників на чолі з І. Богуном відмовилися присягати московському цареві. Та й Б. Хмельницький дуже швидко зрозумів свою помилку – і відмовився розірвати стосунки зі Швецією, рішуче поставився до втручання Москви в діяльність української адміністрації. Як зазначав М. Грушевський, розрив висів у повітрі, але в критичну хвилю Б. Хмельницький помирає (існує цілком вірогідна версія, що до його смерті причетні довгі московські руки).

У цьому протистоянні з деспотичною і малокультурною Москвою зазнали поразки і послідовники Б. Хмельницького: Виговський, Дорошенко, згодом Мазепа і Орлик. Після того, як гетьманом обрали І. Виговського і він почав проводити активну зовнішню політику, Москва значно активізувала антиукраїнську політику: царський уряд підкуповував не лише козацьку старшину, але й люмпенізовані верстви населення.

Значним досягненням І. Виговського був Гадяцький договір з Польщею (1658), згідно з яким Україна як Велике князівство Руське входила разом з Польщею і Литвою до складу федеративної держави – Речі Посполитої. В історії багато що повторюється: перед укладанням Гадяцького договору Москва відправила свої війська на кордон з Україною, а незабаром відкрито почала наступ. Наприкінці червня 1659 р. відбулася знаменита Конотопська битва, в якій І. Виговський розгромив московську армію. Москва згодом знову знайшла зрадників серед українських старшин. Московська інтрига завершилася успішно – І. Виговський вже у жовтні 1659 р. зрікся гетьманства на користь сина Б. Хмельницького. Саме Ю. Хмельницький і підписав невигідні для українців Переяславські статті 1859 р. – гетьман

[1] Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Вид-во «Світ», 2002. Т. 1. Сер. Суспільно-політичні твори (1894-1907). С. 238–239.

втратив право проводити самостійну зовнішню політику, а Козацька рада без згоди Москви обирати собі гетьмана, обмежувалися і права гетьмана. Не менш важкою і значущою була й інша умова: київський митрополит мусив визнати зверхність московського патріарха, а новообраному митрополитові заборонялося приймати посвяту від константинопольського патріарха. В Україні збільшувалася кількість московського війська. Щоправда, через рік Ю. Хмельницький відмовився від Переяславських статей і підписав з Польщею Слободищенський трактат, за яким відновлювалася дія Гадяцького договору[1], але Україна стратегічну ініціативу втратила. Почалася так звана Руїна, яка тривала від зречення Ю. Хмельницького булави (1663) до обрання гетьманом І. Мазепи (1687).

То були часи, коли у ставленні до України повною мірою продовжувала проявлятися традиційна сутність Москви: патологічна жорстокість у ставленні до противника (навіть переможеного), духовне насильство (особливо тісно ця риса пов'язана з ненавистю до вільних і вільнолюбних людей), нестримний потяг до загарбання. Освічена, багата, вільна Україна не вписувалася у прокрустове ложе деспотичної Московії. Уже на початках Руїни царські війська почали масові репресії проти соратників Б. Хмельницького. Ще були так звані «московські статті» 1665 р., які підписав І. Брюховецький. Вони суттєво обмежили права Гетьманщини і зміцнили її залежність від Московського царства. Москва не хотіла мати за самостійного сусіда багату і сильну Україну. Це заважало реалізувати ідею «третього Риму» як відображення прагнення до світового панування. Власне, у церковно-релігійній сфері теж визначилося протистояння. Відомо, що утворення Московського патріархату (1589) відбулося неканонічно. Київська митрополія підпорядковувалася константинопольському патріархові майже до кінця XVII ст.

[1] Палій О. Історія України… С. 355–356.

Київський митрополит Сильвестр Косів, як і багато полковників Б. Хмельницького, теж був проти союзу з Московським царством. Йдеться не лише про політичний аспект ситуації, а й про те, що християнство, яке прийшло з півдня з Київської Русі, не стало для мешканців Московського царства органічним, воно не стало духовним надбанням ні народних мас, ні провідної верстви. Та й неосвічене й аморальне духовенство не могло бути носієм високої духовності (історики знають, що Петро І заснував «Сумасброднейший, Всежутейший і Всепьянейший Собор» – це апогей блюзнірського ставлення до віри і церкви).

Протистояння між Москвою і Київською митрополією закінчилося 1685 р., коли новообраний Київський митрополит практично визнав зверхність Московського патріарха.

Протистояння на полі бою завершилися «вічним миром» 1686 року, який закріпив поділ України між Московським царством і Польщею (попередник цього договору – Андрусівське перемир'я 1667 року).

Наступний етап московсько-українського протистояння пов'язаний з іменем І. Мазепи і закінчився Полтавською битвою. Гетьманом І. Мазепу обрали на козацькій раді 1687 р. Історики вважають, що гетьманство Івана Мазепи почалося як епоха відносно мирного політичного, економічного й культурного відродження України після Руїни. З цією думкою можна погодитися, але це не означає, що Москва припинила експансіоністську політику щодо України і спроби повністю асимілювати її. Зокрема, Московська патріархія вела безкомпромісну боротьбу з Києво-Печерською лаврою з приводу книгодрукування і 1690 року заборонила праці тих українських діячів, які захищали українське православ'я.

Гетьман І. Мазепа проводив лояльну щодо Москви політику, але очевидні наміри Петра І ще більше обмежити права України, безцеремонне і жорстоке використання українських козаків на будівництві нової столиці, величезні податки, якими було

обкладене українське населення, спонукали гетьмана до пошуків союзника для боротьби з Москвою. Ним став шведський король Карл XII. У вересні 1708 року шведське військо вступило на територію України. Трагічним моментом московсько-українського протистояння були оборона і падіння Батурина, гетьманської столиці. Автор «Історії Русів» писав: «Меншиков ударив на міщан беззбройних, які в задумах Мазепи ніякої участі не приймали, і вибив їх усіх, не шануючи ні статі, ні віку, ні немовлят… Звичайна кара була живцем четвертувати, колесувати й на кіл посадити, а далі вигадані нові види страт, які саму уяву лякали»[1]. Жорстокість не була тоді чимось незвичним у війні, але йшлося про мирне населення і про одновірців. Може, саме тоді й зародився в колективній пам'яті українців той підсвідомий страх перед патологічною жорстокістю свого північного сусіда. (Зрештою, до таких акцій (масового винищення місцевого населення) Москва вдавалася і згодом – під час завоювання Кавказу, під час здобуття Суворовим Варшави у 1794 р., під час підкорення Кримського панства). Батурин був, справді, кривавим, трагічним, але все ж моментом в історії взаємин України і Росії. Доленосне історичне значення мала Полтавська битва, яку українці програли. Наслідком Полтавської битви стало неухильне руйнування української державності, що супроводжувалося масовими репресіями. Боротьба українців за свободу не припинялася. Після смерті Івана Мазепи гетьманом обрали Пилипа Орлика – на козацькій раді у Бендерах 1790 року. Там же було ухвалено і «Договір та встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського» (цей документ більш відомий як Конституція Пилипа Орлика).

Поразка московської армії, якою командував сам Петро I (врятувалися московити лише завдяки тому, що підкупили турецького головнокомандувача турецької армії), і Прутський

[1] Кониский Георгий. История Русовъ. Москва, 1846. С. 261 + 45 с.

договір (1711) давали підстави сподіватися, що Україна звільниться від московської опіки. Гетьман Пилип Орлик зробив два походи на Правобережну Україну, що мали лише тимчасовий успіх. Андріанопольський договір 1713 року між Московським царством і Османською імперією зупинив експансію Москви на південь, до Чорного моря, а тому й українські землі уникнули московської колонізації.

1721 року Московське царство було проголошено Російською імперією. «Цією штучною назвою, накинутою Московії за наказом царя Петра І, Московія намагалася притягнути до себе спадок середньовічної Київської Русі та великих київських князів. Задля привласнення цього спадку московський царат прагнув знищити як етнічну та політичну цілісність справжнього спадкоємця Київської Русі – Україну. Полтавська битва розв'язала руки Петрові І щодо України. Країна, спустошена війною, репресіями та епідемією чуми, стала територією іноземної військової окупації. Московія розмістила в Україні на постійній основі війська, що утримувалися коштом місцевого населення. Московський уряд щораз більше втручався у внутрішні справи України, які перед тим належали до компетенції гетьманського уряду… Економічна політика Московії в Україні набрала виразно колоніального характеру: обмежувалася або й заборонялася торгівля Гетьманщини з Західною Європою, країнами Причорномор'я і Запоріжжям, штучно гальмувався розвиток української промисловості (зокрема гутницької й селітряної); економічне й фінансове життя Гетьманщини було віддане під контроль російського уряду й купецтва»[1].

1722 р. Петро І створив Малоросійську колегію, що контролювала діяльність гетьманського уряду.

Не була випадковою і пожежа в бібліотеці Києво-Печерської лаври, в якій зберігалися і цінні документи. Власне, саме

[1] Палій О. Історія України… С. 405.

за Петра І почато, на думку В. Бєлінського, масовану державну фальсифікацію історії свого народу: «Він уперше видав укази, які воліли вилучити у підкорених народів усі письмові національні пам'ятки: літописи, хронографи, хроніки, синопсиси, письмові сказання, давні історичні записи, старовинні церковні документи і навіть звичайні архіви! Особливо це стосувалося України–Русі»[1]. Упродовж 1720–1721 років Петро І видав укази, згідно з якими в Україні було заборонено друкувати будь-які книги, крім церковних, а давніші книги перед їх повторним друкуванням виправляти так, щоб їх мова не відрізнялася від московської.

Політику Петра І («той, що розпинав») щодо України продовжила Катерина ІІ («та, що доконала»). Катерина ІІ прийшла до влади 1763 року. У листопаді 1764 року Катерина ІІ ліквідувала гетьманство в Україні. На початку червня російські війська зруйнували Запорізьку Січ. О. Палій зазначає: «Історія знає небагато прикладів такого стрімкого регресу інтелектуального життя, яке відбулося після ліквідації Гетьманщини й Запорізької Січі… «Просвічена» цариця Катерина ІІ, яка переписувалася з Вольтером, занурила у темряву неписьменності ту частину українського народу, яку змогла[2]. Проте значно важчими й історично важливішими з огляду на негативні наслідки для України були інші кроки Катерини ІІ: ліквідація гетьманства, запровадження кріпацтва в Україні (1783). Катерина ІІ добре розуміла значення багатої України для імперії, але навіть обмежена автономно Україна була небезпечною і не була органічним елементом в структурі Росії. Українці, в яких вільнолюбність давно вже стала рисою національного характеру, чим вони й відрізнялися від недавніх московітів, а тепер великоросів, теж погано вписувалися в роль вірнопідданих новоспеченої імперії.

[1] Белинский В.В. Страна Моксель, или Открытие Великороссии: Роман-исследование. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. С. 127.

[2] Палій О. Історія України… С. 420.

Зрештою, й сама Катерина в одній з інструкцій генерал-губернатору Румянцеву, який наглядав за Україною, сказала, що між українцями і росіянами існує ненависть. Катерина ІІ, на відміну від своїх попередників, системно підійшла до розв'язання українського питання: не лише знищення будь-яких ознак автономії, економічний визиск України і створення перешкод для вільного економічного розвитку Гетьманщини, а й духовне поневолення, асиміляція українства в імперському морі (зрештою, основи такої системної антиукраїнської політики заклав Петро І). За Катерини ІІ продовжувалися репресії проти українського книгодрукування і ліквідація розгалуженої мережі українських шкіл. Апогей підступної політики – маніфест Катерини П «Об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской Губернии», що був оприлюднений на початку серпня 1775 року. Останнього кошового П. Калнишевського ув'язнили, в Соловецькому монастирі він пробув чверть століття, а помер, маючи 113 років. Цей випадок (умови ув'язнення були нелюдськими) – як феномен живучості українського народу, так і відображення органічного для російської імперської свідомості прагнення не просто знищити чи ізолювати, а й принизити, знищити морально.

Результат російсько-українського протистояння у XVIII ст.: «З 1764 по 1783 р. Російське імперія, діючи всупереч угодам, укладеним між Богданом Хмельницьким і Московією, знищила Українську державність. Зникнення української державності ослабило Україну та зробило її беззахисною саме в той час, коли у Європі зароджувалися нації та творився ґрунт для виникнення нових національних держав. Панування російського царату спричинило руйнівний регрес у розвитку України. У той час як країни Європи рухалися до ліберальних реформ, ліквідовували залишки особистої залежності селян, в Україні сталася соціальна катастрофа – запровадження кріпацтва. Разом з цим прийшло тотальне винищення шкіл та освіти, деградація інте-

лектуального життя. Усе це створювало вкрай несприятливе середовище для розвитку української культури та ідентичності»[1].

Так Україну було опущено до рівня провінції. У XIX ст. царський уряд продовжив цілеспрямовану антиукраїнську політику. У 1817 р. в Україні було закрито Києво-Могилянську академію, а відкрито університет імені Святого Володимира, який за задумом міністра освіти С. Уварова мав стати засобом поширення російської освіти і національності. У 1847 р. було розгромлено Кирило-Мефодіївське братство – скромну спробу українських патріотів хоч би у формі слов'янської федерації зберегти Україну як народ. Упродовж десяти років карався і мучився наш геніальний борець, поет, пророк – Тарас Шевченко. У 1862 р. російський уряд закрив українські недільні школи і школи для дорослих, які фінансували приватні особи, хоча відсоток неграмотних був значно вищий, ніж за гетьманських часів.

Польське повстання 1863 року стало приводом для репресій і проти українців. Того ж року міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв видав горезвісний циркуляр (так званий валуєвський циркуляр) про заборону видання підручників, літератури і книг релігійного змісту українською мовою. З 1874 р. навіть у початкових школах навчання почали вести російською мовою. У 1876 р. Олександр II підписав Емський указ, який ще більше зміцнював антиукраїнську спрямованість «валуєвського циркуляра». Емський указ забороняв ввозити до Росії будь-які брошури й книжки українською мовою, друкувати переклади із зарубіжної літератури й оригінальні твори українською мовою, влаштовувати театральні вистави; друкувати тексти, виконувати українськомовні музичні твори і публічні читання українською мовою.

Проаналізувавши антиукраїнську політику російського самодержавства упродовж XIX ст., й особливо його останньої чвер-

[1] Палій О. Історія України… С. 421.

ті, В. Лизанчук і М. Рожик слушно зазначають: «Події 1876–1904 рр., пов'язані з діяльністю царської влади стосовно України, підтверджують, що вона була витриманою в дусі різноманітних заборон. Імперські чиновники та державні діячі вважали, що це надійний спосіб на основі самодержавства, православ'я і народності запровадити непохитну одноманітність «єдиної імперської Росії»[1]. У контексті нашої теми додамо: ці заборони були фактом російсько-українського протистояння, одним з аспектів боротьби з українством.

З початком XX ст. загострилися суперечності між європейськими державами. Росія, як і раніше, не відмовлялася від своєї давньої мрії – захопити Босфор і Дарданелли (з російським прапором над Стамбулом-Константинополем!) і загарбати Галичину – небезпечне для неї вогнище «мазепинства», ті українські землі, де успішно розвивалося українське національне життя, де відродилася ідея української державності. Революція 1905 року активізувала й наддніпрянських українців, зокрема, почали виходити українською мовою газети і журнали. У статті «Українство і питання дня в Росії» М. Грушевський писав, що бюрократично-поліційний автократизм, який здавався таким безнадійно міцним ще кільканадцять місяців тому, валиться на очах, і перспектива його перебудови на вільніших і раціональніших засадах зі сфери теорій і можливостей перейшла до порядку денного. З огляду на це він вважав, що українство в Росії повинно вийти за межі ідеї етнографічної народності, стати політичним і економічним, взятися до організації української суспільності як нації, що так заперечували прихильники теорії (а це майже вся російська наука й інтелігенція) ідеї «триединства русского народа». Ще одна важлива думка: «Історія, ся magistra vitae [вчителька життя. – *С. К.*], у котрої тільки, звичайно, ніхто

[1] Лизанчук В., Рожик М. Історія російщення України: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 158.

не хоче учитися, – ще раз на твердих фактах дала лекцію, що насильство і утиск не можуть бути тривкі, бо вони гинуть від власної гіпертрофії, від деморалізації й дезорганізації, яку викликає розвій нижчих інстинктів у тій самій сфері насильників і утискачів»[1]. Шкода, що цієї думки не знають сучасні російські політики. Проте Росія ніколи не відмовлялася від брутальної сили, від силових методів розв'язання конфліктів – за винятком ситуацій, в яких наштовхувалася на активну протидію. Зазначимо, що і в умовах революції, і постреволюційних років була саме така демонстрація сили. У відповідь на зростання національної свідомості наддніпрянських українців, на занепад москвофільського руху в Галичині в Росії починають поширюватися шовіністські ідеї, виникають націоналістичні і шовіністичні організації – «Русское собрание», «Союз русского народа», «Клуб русских националистов в Киеве».

На початок Першої світової війни російський уряд заборонив українські періодичні видання. У журналі «Украинская жизнь» С. Петлюра надрукував статтю «Війна і українці» (липень 1914 р.), в якій запевняв, що українці в Росії виконають свої обов'язки. Він висловив сподівання, що уряд змінить своє ставлення до інородців, що в перспективі українське питання буде поставлено на порядок денний. Зрозуміло, що на цю досить вірнопіддану заяву уряд уваги не звернув. Так само не вдалося С. Петлюрі захистити і галицьких українців, бо, окупувавши Сх. Галичину, російська влада ліквідувала українське національне життя: заборонила діяльність українських товариств, вихід українських періодичних видань, багатьох відомих українських діячів вивезла в Росію. Така сумна доля не оминула і митрополита А. Шептицького.

---

[1] Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Вид-во «Світ», 2002. Т. 1. Сер. Суспільно-політичні твори (1894-1907). С. 293.

На російсько-українському протистоянні наголосив також В. Винниченко. Він, як і багато інших українських соціал-демократів (і представників інших політичних поглядів), радо привітав лютневу революцію 1917 р. у Росії: «Ми нелукаво, ми з побожним серцем, з чистим захватом вітали Велике Нове… Ми одразу, без вагання, без торгування повірили в Революцію… І зразу одпали всі инчі способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні ворожі до Росії сили. Український сепаратизм помер тоді разом з причиною, що породила його. Українство тепер орієнтувалось тільки на Всеросійську Революцію…»[1]. Проте українство, за висловом В. Винниченка, було в першому ряду ворогів Росії й «воно перше відчуло на собі тяжку лапу деспота»[2]. Ейфорія В. Винниченка з цього приводу тривала недовго, він же незабаром зазначив, що російський демократ однією рукою писав свої ліберальні статті, а другою «не було, немає та й навряд чи може бути», бо російська демократична інтелігенція залишалася все тією ж – «роздвоєною, імпотентною, «мозговичною». Мозком, розумом вона завсігди признавала все найкраще й поступове; і н т е л е к т у а л ь н о руська інтеліґенція завсігди боролась до фанатичної піни на устах за поступ, рівність, волю, – навіть на каторгу, на шибеницю могла піти та й ішла за свої інтелектуальні тезіси. А в реальному, буденному, особливо емоціональному життю вона була плоттю від плоті російської темноти, брутальности, насильства й неохайности, як фізичної, так і моральної. На столах і стінах портрети філософів, великих діячів поступу, братерства, свободи, а в ліжках блощиці, за портретами ж таргани й прусаки. В кабінеті до сліз, до щирого, нефальшивого гніву суперечки й промови про рівність усіх людей, а в кухні так само щиро ляпаси по лиці кухарці за пересмажену курку, «тикання» звощиків, кельнерів.

[1] Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. Київ; Відень, 1920. С. 42–43.
[2] Там само. С. 36.

Те саме й в українській справі[1].

Йдеться про те, що Тимчасовий уряд відкинув спроби Центральної Ради добитися автономії. Згодом російські більшовики після успішного жовтневого перевороту вчинили ще радикальніше і кривавіше. Більшовицьке захоплення влади змусило Центральну Раду у Третьому Універсалі від 20 листопада 1917 року проголосити Українську Народну Республіку, але все ще у федеративному зв'язку з Росією. У тих умовах не лише традиційна імперська свідомість нової російської влади, а й смертельна необхідність володіти Україною і мати українські хліб, вугілля, метал і були справжніми причинами нападу на Україну. У грудні 1917 року більшовицький уряд вислав Центральній Раді ультиматум, який, по суті, означав оголошення війни. На жаль, демагогічна більшовицька пропаганда виявилася ефективною, вплив більшовиків зростав. Зазначимо, що 22 січня 1918 р. Четвертим Універсалом було проголошено незалежність України. Потім був бій під Крутами. Увійшовши до Києва, більшовики почали антиукраїнський терор, розстрілювали за українську мову, за «непролетарський» вигляд. Так почалася російсько-українська війна, яку в радянській і сучасній російській історіографії назвали громадянською. Для української революції було би краще, якби В. Винниченко залишався письменником, а М. Грушевський – ученим. Небажання створювати армію, невміння протистояти більшовицькій пропаганді, соціалістичні утопії й демократичні ілюзії – це головні причини поразки українців у визвольних змаганнях. Про те, що незалежність здобувають кров'ю, зрозумів лише С. Петлюра. Ось чому згодом він і написав ці слова: «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю»[2]. Поразка українців у нерівній боротьбі з російськими більшовиками супроводжувалася кривавим

[1] Винниченко В. Відродження нації… С. 99.

[2] Симон Петлюра: Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. С. 361.

червоним терором і завершилася першим Голодомором 1921–1923 років. Незважаючи на певні об'єктивні передумови (руїна, зменшення посівів, посуха, менший врожай, нестача ременанту тощо) в Україні голоду не було б, але більшовики вивозили хліб до Росії, залишаючи українського хлібороба віч-на-віч з голодною смертю. Завдяки Голодомору більшовики зуміли придушити і селянські повстання.

У грудні 1922 р. було підписано союзний договір – так виник Союз Радянських Соціалістичних Республік, своєрідний евфемізм, що приховував панування Росії. Потім була політика «коренізації» (в умовах України – «українізація»), прийнята на XIII з'їзді РКП(б). Разом з НЕПом це на певний час заспокоїло українську стихію, яка для російських більшовиків була грізнішою силою, ніж воєнні інтервенції Антанти. Не можна заперечити того факту, що Україна внаслідок НЕПу й «українізації» зміцніла. Це непокоїло Москву. Літературна дискусія 1925–1927 років, процес СВУ – це були тривожні дзвінки. Найжахливіша трагедія планетарного масштабу (зважаючи на кількість людських жертв) очікувала Україну на початку 30-х років XX ст. Є два принципові запитання – «які причини Голодомору?» і «хто винен?». Засуха, зовнішні плани хлібозаготівлі, помилки в аграрній політиці, невміння господарювати, низький урожай, саботаж і диверсії – усе це не пояснює справжні причини Голодомору, а посухи й не було. Справжня причина полягала в іншому.

Лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р. (тобто відразу після ухвалення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (це так званий закон про п'ять колосків) дає відповідь на те, чому в Україні було організовано Голодомор. Сталін писав: «Найголовніше зараз – Україна. Справи на Україні дуже погані. Погано по партійній лінії… Якщо не візьмемося тепер за виправлення ситуації на Україні, Україну можемо втратити…» Далі Сталін пропонує здійснити радикальні зміни в українсько-

му керівництві, щоб перетворити Україну найближчим часом «… у справжню фортецю СРСР, у справді взірцеву республіку»[1].

Ось у чому полягала справжня причина Голодомору – Москву не влаштовувала навіть радянська і соціалістична Україна (яка все ще залишалася українською). Щоб зробити її «крепостью СССР» и «образцовой республикой», Москва і вдалася до Голодомору-геноциду.

Апеляційний суд Києва в січні 2010 р. визнав винними у Голодоморі Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, Чубара, Хатаєвича. Проте відповідь на запитання «хто винен?» втрачає сенс, якщо ми не зазначимо про політичну ідею, якій служили ці особи. Упродовж кількох століть «русская идея» (російська ідея) вмивалася українською кров'ю. Головний злочинець, відповідальний за Голодомор, – це саме російський більшовизм, найаморальніша, найагресивніша, найбрутальніша іпостась «російської ідеї»; нині такою ж є ідея «російського світу».

Антиукраїнську політику терору, репресій і колоніального визискування Москва продовжувала і після Голодомору. За допомогою Голодомору більшовицьке керівництво знищило українське село, становий хребет української нації. Потім прийшла черга української науки, освіти, культури. Українська історіографія цього питання значна за обсягом.

Окремий період антиукраїнської політики Москви – Друга світова війна, яка для українців почалася ще в березні 1939 р. – з поразкою Карпатської України. Окупувавши західноукраїнські землі, що входили до складу Польщі, Москва «радянізувала» їх у звичний спосіб – жорстоко і брутально.

Антиукраїнською була війна з українським збройним підпіллям у повоєнні роки (друга половина 40-х–середина 50-х років XX ст.). Антиукраїнська політика Москви 40–80-х років

[1] Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 274.

ХХ ст. відбувалася в мирний час, але не мала мирного характеру, оскільки вона була спрямована на поступове, методичне і неухильне російщення України.

Після відновлення державності між Україною і Російською Федерацією підписали Угоду про подальший розвиток міждержавних відносин (червень 1992 р.). Одним із документів, який мав би сприяти добросусідським взаєминам, був Будапештський меморандум – угода між Україною, США, Росією і Великою Британією про неядерний статус України. Згідно з Меморандумом США, Великобританія і Російська Федерація зобов'язалися поважати незалежність, суверенітет, територіальну цілісність України тощо. Є і договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, в якому зафіксовано, що договірні сторони будують свої відносини одна з одною на засадах принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права. Період існування відновленої державності (1991–2021) – це період російсько-українського протистояння. Аналіз виконання і дотримання статей угод і договорів свідчить, що Росія порушила або продовжує порушувати майже всі статті. Протистояння загострилося у зв'язку з Майданом 2004 р.; Росія максимально використала час, коли президентом був Янукович. У зв'язку з другим Майданом, з Революцією Гідності, Росія почала збройну агресію, хоча «гібридну» війну проти України вона веде віддавна, а 24 лютого 2022 року підступно почала широкомасштабне вторгнення.

У чому полягає причина російсько-українського протистояння? Якщо не в генетично закодованій ненависті росіян до українців, про що зазначив І. Драч у статті «Важкі уроки українства» (з І. Драчем можна погодитися: для росіян українська ментальність настільки далека з її волелюбністю, що стає для них ворожою), то в імперській суті Росії як держави, бо Росія без України перестає бути імперією. Існування демократичної, цивілізованої, європейської України з розвинутим громадянським суспільством і високим добробутом – це взагалі загроза для існування Росії як держави.

8.2. Концептуальні засади воєнного дискурсу

У січні 2015 р. медійну сферу облетіло повідомлення про те, що ФСБ Росії заарештувала О. Давидову, звинувачуючи її у державній зраді (це загрожує двадцятирічним ув'язненням). Виявляється, кілька місяців перед цим ця громадянка Росії зателефонувала в українське посольство у Москві і повідомила, що військову частину, яка перебувала неподалік від її будинку, за чутками, відправили воювати в Україну. Мотиви цього вчинку невідомі. Це могли бути християнські міркування (щоправда, С. Давидова ще кілька років тому була членом Комуністичної партії Російської Федерації, але російські комуністи вважають уже за можливе поєднати віру в світле комуністичне майбутнє й віру в небесний рай), це міг бути протест порядної людини проти несправедливої війни, це могла бути й позиція свідомого пацифіста, який просто протестує проти будь-якої війни. Фактом є те, що в Росії це був один із перших протестів проти російської агресії, і це був мужній вчинок.

У контекст протесту проти війни вписується і стаття Н. Голованової «Війна, зброя і гроші як зрада» у «Телекритиці» (18.10.2015). У статті – категоричне і безапеляційне заперечення нинішньої російсько-української війни. Проте тут треба ска-

зати «але…». Інформаційним приводом для появи публікації антивоєнної статті було інтерв'ю журналіста з відомою в Україні людиною («старцем», як зазначає автор), який сказав, що, на жаль, боротьба за країну, її цілісність вимагає жертв, і наші хлопці повинні гинути, але було б добре, якби на одного нашого загиблого припадало 4–5 загиблих з боку ворога… Це й зумовило обурення і антивоєнний пафос: «І мені огидно було слухати… На місці журналістка не слухала б, точно. Подумки грюкнула би з пересердя і у відчаю по столі. Зламала б мікрофон. І перервала б інтерв'ю… Це ж аморально – посилати дітей і внуків на війну. Коли все вирішується без неї. Або частково вирішується. І буде вирішуватися не на полі бою, а в кулуарах – кабінетах, у кінцевому підсумку… А війна – це страшно. Це – соромно. Це – негідно. Це – морок, горе, лихо. Ось що треба казати з екранів, а не погоджуватися із безглуздими словами старців про необхідність загибелі молодих людей. Невже у світ, в кожному із нас вселився Сатана? І він, а не Бог, керує балом?» Ми зацитували ті уривки, де викладено головні думки полум'яної публікації. Не будемо сумніватися в добрих намірах журналістки, але псевдохристиянський і псевдогуманістичний пафос цієї публікації такий явний, що впору і засумніватися в цих намірах добра. Зокрема, Н. Голованова не називає того, хто почав цю війну, не вказує на Росію як на агресора, вона не роздумує над тим, яка ця війна з нашого боку (справедлива, несправедлива). У такому разі найбільшим миротворцем є Путін, який постійно закликає до припинення вогню і миру (приславши до так званої ДНР і ДНР вже понад сто «гуманітарних конвоїв»). У статті нема жодного звинувачення на адресу агресора, який веде проти нас незаконну і підступну війну.

Зрештою, «старець» не відкрив нічого нового ні в політичній історії України, ні в публіцистиці. У вирішальний момент пацифізм і небажання воювати вже призвели нас до національної катастрофи і спричинили трагічні втрати у наступних деся-

тиріччях. Українські вожді, інтелігентні Грушевський і Винниченко, великі гуманісти і пацифісти, не спромоглися зрозуміти, що без тієї кривавої війни, про яку ще на початку ХХ століття писав М. Міхновський, не можна здобути державність, вони не створили українську армію, яка захистила б незалежну Україну. Після того, як більшовицькі війська на чолі з колишнім царським полковником Муравйовим (теж «вішателем») захопили Київ і почали антиукраїнські репресії, М. Грушевський в лютому–березні 1918 р. написав збірку публіцистики «На порозі нової України». Цю Україну він бачив, дивлячись на згарища і руїни (чим не актуальна паралель?): «Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою більшовиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька днів померла від сих страшних зворушень і потрясінь. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючи сі згарища, і перед нею встають нові перспективи і види, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше»[1]. У цьому вогні згоріла, як признається М. Грушевський, і його московська орієнтація. Він дуже глибоко відчував, що Україна і український народ переживають той момент, що випадає народові раз на всю його історію або й зовсім не випадає, за його словами. І далі він продовжує звертання: «Я чую велику відповідальність за сі слова. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Проте я пишу їх в повній свідомості і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними: «Ви, люди боязької душі і невідважної мислі. Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид за невитримання своєї програми, в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїха-

[1] Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Вид-во «Світ», 2007. Т. 6. Кн. 1. С. 230.

ти безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, по котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени – і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи. Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я ще нижче буду говорити про се – я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм, принцип «моя хата з краю»... Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зайдемо по дорозі будущого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будущина належить живим, і за тим, що згоріло в сім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі, оскільки воно зв'язане з минулим, а не з будущим. Мусимо дивитись вперед, а не назад!»[1].

Це був заклик вождя до боротьби за нову Україну. На жаль, емоційне піднесення, той публіцистичний запал, у якому було виголошено це звернення, згодом минули, й М. Грушевський

[1] Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Вид-во «Світ», 2007. Т. 6. Кн. 1. С. 230.

знову повернувся до горезвісної «московської орієнтації», до ідеї федерації з більшовицькою Росією.

Принципову боротьбу з пацифізмом від початку 20-х років XX ст. вів Д. Донцов.

Не зійшов з шляху боротьби С. Петлюра. Є кілька рис, характерних для С. Петлюри як державного і військового діяча того часу: розуміння значення регулярної дисциплінованої і національної свідомої армії для захисту і розбудови держави; моральна відвага очолити боротьбу в найбільш критичніший момент; віра в перемогу і боротьба до кінця; перебування з армією у найважчі часи; ставлення до більшовицької Росії як найбільшого ворога України. Найважливіше – у визнанні: «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю»[1].

Послідовно утверджував ідею визвольної боротьби і Є. Коновалець. Він мав протилежну пацифістським утопіям думку: «Бо ж ніякий чужинець, – буде це москаль, поляк, англієць, француз чи німець, – за нас і нашу державність не буде проливати кров. Ніхто задля наших гарних очей не дасть нам Української Держави, в якій наш нарід, нічого не вложивши, міг би щасливо й вільно жити»[2].

Концепцію безкомпромісної революційної боротьби розвивав Р. Шухевич. С. Бандера написав знакову статтю «Хоч які великі жертви – боротьба конечна» (1950), в якій обґрунтував, чому і за що гинуть (і повинні гинути) кращі сини і дочки українського народу.

Москва не «ламала стільці», як це в нападі пацифістського екстазу хотіла б зробити з мікрофоном Н. Голованова. Москва почергово підступно знищувала всіх українських лідерів, які проповідували необхідність і неминучість кривавої боротьби з нею.

---

1 Симон Петлюра: Статті, листи, документи… С. 361.

2 Коновалець Є. Військовий вишкіл. *Військовий вісник*. 1928. Ч. 4. С. 5.

В історії світової етичної думки пацифізм посідав двозначне місце. Ідеологічною предтечею пацифізму як руху за мир, проти війни і мілітаризму прийнято вважати Е. Ротердамського («Скарги світу») і І. Канта («До вічного миру»), який сформулював основи так званого вічного миру між народами. У ХХ ст. пацифізм пережив не кращі часи. Один з його адептів – відомий російський письменник Л. Толстой з його «неспротивом злу насильством». Лідер російських більшовиків Ленін вбачав у Л. Толстому дзеркало російської революції. Проте наш мислитель І. Франко зазначав у статті «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежи»: «Чи знає д. Глушкевич, що той московський Месія – зі своєю проповіддю «непротивлення злу» являється могутнім союзником російського деспотизму, хоч і як гостро іноді критикує його неодинокі ділання? Чи знає д. Глушкевич, що той «експонент самобитної руської ідеї» в очах освічених репрезентантів західноєвропейської культури часто являється тупим ігнорантом, що береться філософувати, не засвоївши собі ніяких основ філософічного мислення, і що його «антитеза до західноєвропейського матеріалізму» являється нічим іншим, як кепсько перевареним первісним християнством, змішаним з темним аскетизмом часів упадку старинного світу, отже, культурним пережитком, який освічена людскість давно пережила й відкинула»[1].

Великий Ганді теж був пацифістом. Для його етичної концепції притаманна ідея ненасильства. Коли до влади прийшли нацисти, він і тоді закликав боротися організованим ненасильством. Восени 1938 року Ганді був обурений розчленуванням Чехословаччини, але й тоді радив протиставити загарбникам не збройний опір, а ненасильство (цей пацифізм мав би сподобатися Н. Голованівій). На початку Другої світової війни

[1] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986: Т. 45. С. 256 – 257.

Ганді продовжував наполягати на застосуванні принципу ненасильства у зовнішньополітичній діяльності. Всупереч йому як лідерові Національний конгрес прийняв ухвалу, в якій було проголошено принцип збройного опору фашистським країнам в союзі з Об'єднаними Націями за умови, що Індія отримає незалежність. На знак протесту проти нехтування принципом ненасильства Ганді відійшов від керівництва Національним Конгресом. Пріоритет його етичної позиції був для нього вищим, аніж доля незалежності. Щоправда, згодом і він, переконавшись у безглуздості ідеї ненасильства перед обличчям людиноненависницької моралі і грубої сили агресорів, відмовився від своїх догматичних позицій[1].

У зв'язку з великою загрозою світової війни (діставши до рук ядерну зброю, Радянський Союз став ще агресивнішим) у повоєнний період з пацифістськими гаслами виступали багато відомих учених – Б. Рассел, А. Айнштайн, Ф. Жоліо-Кюрі. Далеко не всі розуміли, як демагогічно використовує у своїх експансіоністських цілях СРСР пацифістський рух і зрозуміле, природне прагнення людей до миру. Росія є спадкоємицею СРСР, носить цю тогу миротворця і шантажує світ ядерною зброєю. Росія, окупувавши частину українських земель, вдається до тактики випаленої землі, вбиває мирних жителів – наших співвітчизників, коли він ставить нам принизливі вимоги. Протестувати проти війни з цим ворогом щонайменше аморально, ось чому заклики до миру за будь-яку ціну – це псевдохристиянська і псевдогуманна позиція, це антиукраїнська й не державницька позиція.

Війну завжди емоційніше, глибше, болючіше сприймає саме та частина суспільства, яка покликана думати. Тому і в середовищі української інтелігенції виникають думки і настрої,

[1] Литман А.Д. Мохандас Карамчану Ганди и его мировоззрение. Передмова. Москва: Изд-во вост. лит-ры, 1959. С. 37.

що аж ніяк не узгоджуються з законами війни, що спрямовані проти війни як проти крові, насильства, смерті – такі люди не бачать і не розуміють іншої суті війни, вони не сприймають своєрідної теодіцеї війни. Проповіддю абстрактних гуманних істин добра не досягнеш, ще більших бід не уникнеш, війни не виграєш. Якою б високоморальною і пристрасною не була антивоєнна риторика, – якщо вона комунікується всупереч історичному трендові української нації (свобода і незалежність), його моральним імперативам (добро, справедливість і європейські вартості), вона недоречна в умовах війни і навіть шкідлива. У шляхетній мотивації моралізаторської позиції носіїв і авторів антивоєнної риторики, в їхній особистій чесності і патріотизмі можна було би не сумніватися, якби не йшлося про долю держави і нації.

Проблема не в поодиноких виступах українських (й іноземних) журналістів-пацифістів, не у з'ясуванні відсутності або наявності бажання воювати, а в тому, щоб обґрунтувати ті основні ідеї, що формують концептуальну основу дискурсу війни в засобах масової інформації:

1) розуміння і сприймання сучасної російсько-української війни як з нашого боку справедливої; ми боремося не лише за свою свободу, незалежність і європейське майбутнє, а й за європейську цивілізацію, за справедливий міжнародний світопорядок;

2) ця війна була неминуча, оскільки Росія – це історичний ворог України; вона ніколи не визнавала Україну як незалежну державу, в тому світопорядку, як його бачать у Кремлі, нема і не буде місця для України як держави (хіба що Кремль відмовиться від імперської експансіоністської політики); Росія у сьогоднішньому форматі не погодиться ніколи з європейським вибором України;

3) ця війна остаточна – вона остаточно вбила останній цвях у домовину міфу про дружбу між «братніми» українським і російським народами; концепція «триединости русского наро-

да» давно вже скомпрометована в очах учених, сьогодні це не більше як пропагандистський міф і штамп;

4) війна вимагає не заперечення з пацифістських (чи будь-яких інших) позицій, а утвердження впевненості в тому, що ми її виграємо; на початку XXI ст. вже нема такої ціни, яку український народ, усі патріотичні громадяни України не заплатили б за свободу, незалежність і цивілізоване майбутнє;

5) сучасний воєнний дискурс вимагає зображення українця й українського патріота, який воює: не замріяного, співучого, флегматичного гречкосія, любителя борщу і сала, а самовідданого, безкомпромісного, готового до самопожертви на фронтах російсько-української війни, це та українська людина шевченківського типу, яка жертовно захистила свою гідність на Майдані і захищає тепер;

6) журналістика на відміну від літератури має іншу природу і виконує інші функції; вона незалежна і відображає інтереси і позицію держави, нації, суспільства, класу, партії, соціальної групи, навіть окремого індивіда; навіть в умовах війни журналістика (ЗМІ) не повинна ставати елементом адміністративної вертикалі, вона не повинна втрачати самостійності й ініціативності; навіть в умовах війни суспільство чекає на правдиву інформацію, це не означає, що в умовах війни журналістика не повинна розуміти необхідність певних обмежень і самообмежень; журналістика навіть в умовах війни не стає синонімом пропаганди (це напрям діяльності спеціальних державних структур, окрім цього, пропаганда і контрпропаганда теж не повинні бути синонімами брехні і маніпуляцій); завдання журналістики в тому, щоб інтереси держави, суспільства і журналістики як специфічного соціального інституту збігалися;

7) за журналістом завжди залишається право на свободу слова, на власну думку, отже, за ним залишається право писати і викривальні, й критичні публікації про негативні факти і події на фронті чи поза фронтом; проте пріоритетом повинні бути не особисті (інколи абстрактні, доктринерські, формальні) міркування

і враження, а стратегічні інтереси його держави, яка воює, історичні й духовні імперативи його народу, який воює, а необхідність збереження воєнної таємниці теж не є обмеженням свободи слова; таке розуміння свого покликання свідчить про високу професійність журналіста і його громадянську відповідальність;

8) контент української журналістики, загалом і воєнної, теж повинен вписуватися в сучасний цивілізаційний і культурний, моральний і правовий контекст людства;

9) героїка війни – без патетики, без віктимності і мазохізму, без надмірної романтизації, без «фанфаризації» і є тією правдою про її жахіття, яка надихає, а не деморалізує;

10) нас повинна надихати віра в перемогу і незнищенність української нації, як і віра в те, що герої не вмирають.

Воєнний дискурс українських ЗМІ може змінитися на краще у зв'язку з появою «прикріпленої журналістики». Термін «embedded Journalism» з'явився на початку війни в Іраку 2003 р. – 775 кореспондентів і фоторепортерів підписали контракти з Міністерством оборони США. Вони зобов'язувалися не повідомляти інформацію про розташування військ, про озброєння, про заплановані операції. Командування «прикріплювало» цих воєнних журналістів до певних військових частин, вони перебували увесь час з вояками. Ті, хто поділяв традиційні погляди на статус воєнного журналіста і прагнув залишатися незалежним, критикував «прикріплену журналістику» і ставився до неї скептично. Проте новація прижилася. Журналісти отримали постійний доступ до інформації, їх перебування у зоні бойовий дій стало комфортнішим і безпечнішим.

Як зазначає Р. Гривінський, з початку російської агресії експерти «Дня» наголошували на необхідності запровадження аналогічної практики і в Україні[1]. Журналісти навіть самостій-

[1] Гривінський Р. У режимі «повного занурення», або Як працює програма «embedded-журналістики в зоні АТО? *День*. 2015. 12–13 черв.

но, з власної ініціативи, почали прикріплюватися до військових частин (переважно до добровольчих батальйонів). Проте лише через рік Міністерство оборони і Міністерство інформаційної політики почали реалізацію ідеї «прикріпленої журналістики» в Україні – 25 травня 2015 р. проєкт було запущено офіційно. Проєкт поки що працює в пілотному режимі. У програмі беруть участь здебільшого іноземні журналісти. Далеко не всі редакції можуть дозволити собі взяти участь у такому проєкті. «Щоб долучитися до експерименту, журналіст має надати страховий поліс, сертифікат про проходження спеціального тренінгу, допуск до роботи в зоні АТО від СБУ, а також інформацію про аудиторію та наклад свого медіа. Крім того, він зобов'язаний підписати контракт про нерозголошення державної таємниці, підтвердити власну відмінну фізичну форму й мати при собі засоби індивідуального захисту, аптечку тощо»[1].

Не можна поки що робити висновків про успіхи цього проєкту, але це збагачує практику воєнної журналістики, що збагатить і розширить воєнний дискурс українських ЗМІ.

8.3. Про «нейтральність» журналістики під час війни

Йдеться про те, чи може бути нейтральним журналіст під час війни, в якій бере участь (або змушена брати) його країна, чи нейтральність виправдана, а якщо так, то в яких випадках. В. Волерт описав разючий приклад із історії воєнної журналістики. На початку 80-х років XIX століття Франція воювала з арабами у Північній Африці. Французький воєнний кореспондент К. Фарсі висилав з теренів війни кореспонденції до «La France». Якось він необережно і голосно заявив, що не може погодитися з цензурою матеріалів, яку запровадив командувач французьких

[1] Гривінський Р. У режимі «повного занурення»…

військ. Той наказав стежити за кореспондентом. Коли чергова кореспонденція була готова, К. Фарсі заарештували, а оскільки в ній журналіст критикував спосіб ведення бойових дій, то генерал поставив воєнного кореспондента перед воєнним судом. Вирок суду – розстріл. Помилування із Парижу не надійшло, а тому К. Фарсі очікував у в'язниці смерті. Губернатор Алжиру особисто повідомив журналістові про затвердження вироку воєнного суду. У відповідь К. Фарсі попросив губернатора зарахувати його до грона своїх гостей, запрошених на бал. Губернатор дозволив. К. Фарсі танцював навіть з донькою губернатора, був веселий і дотепний. Проте його супроводжував жандарм. Коли присутні пані й панянки дізнавалися про смертний вирок, вони непритомніли, а він жартував. На світанку в залу, де відбувався бал, зайшов офіцер і повідомив, що на К. Фарсі вже чекає виконання вироку. К. Фарсі перепросив присутніх, що не може сказати «до побачення». Перед розстрілом він відкинув пов'язку. Його останні слова: «Хай всі журналісти беруть з мене приклад і роблять честь журналістиці». І сам скомандував: «Вогонь!». І впав мертвим»[1].

Випадок неоднозначний. Війна, яку вела Франція проти Алжиру, була несправедлива, а К. Фарсі був патріотом своєї країни. З одного боку, К. Фарсі захищав право журналіста на свободу слова, а з іншого, в його кореспонденції, може, справді було щось таке, що видавало військову таємницю, а цензурування повідомлень з поля бойових дій – річ виправдана. Окрім цього, у 1881 році (тоді ж розстріляли К. Фарсі) було прийнято (29 липня 1881 року) Закон про свободу преси (сьогодні важко з'ясувати, коли відбувся розстріл), який розвивав ідеї 11 статті Декларації прав людини і громадянина з 1789 року. Закон скасовував цензуру. Проте пресі заборонялися:

- під'юджування до злочинів і правопорушень;

[1] Wolert W. Szkice z dziejów pracy światowej … S. 305–306.

- прямі або побічні заклики до бунту й заколоту;
- важка образа президента, уряду й парламенту, а також дипломатів і керівників інших держав;
- публікація брехливих відомостей, що порушують порядок і громадський спокій;
- важка образа моралі;
- наклеп.

Цей Закон вважають одним із найдосконаліших у світі (він чинний і сьогодні). Невідомо про зміст кореспонденції К. Фарсі і дату розстрілу. Для В. Волерта цей випадок унікальний, зважаючи на трагічний результат. Проте цілком можна припустити, що журналіст міг покладатися на формальне тлумачення поняття свободи слова, а генерал і воєнний суд – на формальне тлумачення того, що є військовою таємницею або трактуючи кореспонденцію К. Фарсі як наклеп чи публікацію брехливих відомостей. Суд над К. Фарсі теж міг бути тенденційним (що більше – цей суд складався з людей із погонами), як згодом і суд над А. Дрейфусом, капітаном французького Генерального штабу (1894). А. Дрейфуса (єврея за національністю) звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини, розжалували і засудили до пожиттєвої каторги). Суд мав антисемітський характер. Преса переважно підтримувала звинувачення. Е. Золя різко виступив проти вироку («Я звинувачую. Лист президентові Французької республіки Феліксу Фору»). Справа А. Дрейфуса набула міжнародного розголосу. Його помилували 1899 року і навіть нагородили орденом Почесного Легіону.

Смертельна небезпека, з якою пов'язана діяльність воєнного журналіста, – найголовніша проблема, але не єдина. Російська агресія, російсько-українська війна зумовили не лише появу воєнного дискурсу в сучасних засобах масової комунікації, а й змусили уважніше поставитися до діяльності воєнних кореспондентів, йдеться, зокрема, і про дотримання загальновідомих професійних стандартів.

Одне із найбільш дискусійних питань стосується «нейтральності»/заангажованості українського воєнного кореспондента. Цю проблему сучасні теоретики лише обдумують. Хоча журналістська практика дає цікаву джерельну базу для дослідження. Увагу привертають публікації М. Житарюка[1]. Польські дослідники, наприклад, давно уже досліджують особливості роботи воєнного кореспондента. Одне із відомих видань – збірник статей «Воєнний кореспондент. Етика–історія–сучасність»[2]. Інший польський автор М. Мрозевич у книзі «Журналіст у глобальному селі» теж порушує проблематику воєнної журналістики[3]. Польські періодичні видання друкують інтерв'ю з відомими воєнними кореспондентами, в яких ті діляться своїм досвідом.

Польський автор М. Мрозевич (книга «Журналіст у глобальному селі») неодноразово наголошує на тому, що воєнному кореспондентові постійно загрожує смертельна небезпека: «Колись жертвою війни була правда. Тепер першою жертвою війни є журналіст – свідок правди»[4], «Воєнний кореспондент – це, мабуть, останній працівник медій, який весь час ризикує життям. Він дуже відрізняється від кабінетного аналітика чи ведучого в студії, бо весь час має справу з речами остаточними, а його смерть – то одна з них. Гине, бо може написати чи показати, тобто довести щось загрозливе. Може навіть вплинути на рішення про припинення конфлікту…»[5]. Середня тривалість життя воєнних кореспондентів найнижча в журналістському

[1] Житарюк М. «Гарячі точки» у засобах масової інформації, пропаганди і маніпуляції. Особливості російсько-української війни 2014 р. *Вісник Львівського університету. Сер. журналістики*. 2015: Вип. 40. С. 203–209.

[2] Korespondent wojenny. Etyka-historia-współczesność / Pod red. K. Wolnego-Zmorzyńskiego, J. Snopka, W. Furmana, K. Bernat. Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Prawa, 2012. 253 s.

[3] Mroziewicz Krz. Dziennikarz w głobalnej wiosce. Bydgoszcz; Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Branta", 2006. 271 s.

[4] Ibid. S. 59.

[5] Ibid. S. 61.

корпусі. Якщо саме воєнний журналіст найчастіше опиняється перед обличчям смерті, то виникає закономірне питання: за що він гине, у чому він вбачає своє завдання? Чи лише професійних обов'язків достатньо, щоб мотивувати його ризик? Прихильником яких важливих правд і вартостей він є? На чиєму він боці?

Ці запитання не є риторичними, бо відповіді на них очевидні. Проте хоча й очевидні, але різні, іноді навіть і несподівані. Наприклад, Є. Філяр, польський воєнний кореспондент (побував у Югославії, Албанії, Грузії, Ефіопії, Сомалі, Уганді, Заїрі, Рванді, Кенії, Іраку тощо – йдеться про «гарячі точки» або радше воєнні конфлікти), на запитання «Що було у Ваших подорожах до екзотичних країн найважливіше, покажіть жахи війни» відповів так: «Знаю, що пролунає досить непедагогічно, але я ніколи не підходив емоційно до подій і ситуацій, які я бачив. То були не мої війни. Не гинули там мої рідні і знайомі. Показ жахів війни був умовою, щоб газети захотіли надрукувати і заплатити гонорар за репортаж. Принаймні для мене журналістика є не суспільною місією, а способом цікавого життя. Я був в Іраку кілька тижнів. Бачив багато паскудних речей, але найбільшим задоволенням для мене було відвідання руїн Вавилону. Як звичайний турист я не міг би там побувати на екскурсії»[1].

Позиція Є. Філяра зрозуміла: ті «гарячі точки», ті воєнні конфлікти, де він побував, – це не його війна, це не Польща воює з якоюсь із сусідніх держав. Залишаючись польським патріотом, він може дозволити собі легковажні, «непедагогічні» відповіді. Проте є ще й загальнолюдські вартості, є й професійний кодекс журналіста, з яким важко узгодити байдужість до високої громадянської місії журналіста, фаворизування «цікавого життя», а не співчуття до страждань тисяч людей.

[1] Grymowicz A. Nie moje są wojny – moje są wspomnienia. *Gazeta Wyborcza*. 2011. 7 czerwca.

Навіть тоді, коли воєнний журналіст перебуває на війні, в якій його держава прямої участі не бере, він не може хоч би для себе особисто уникнути відповіді на запитання «з ким він?», «з якого боку він?», «які ідеали і вартості він захищає?», тому що є агресор і жертва, є війни несправедливі й справедливі, є війни між народом і диктаторським режимом. Це не означає, що журналіст не може акредитуватися в армійських частинах, вірних сирійському президентові Асадові, чи не побувати разом з бойовиками так званої Ісламської Держави, чи з афганськими талібами. Нейтральність журналіста полягає в тому, що він не бере участі в бойових діях. Журналіст загалом повинен бути нейтральним у поданні інформації (особливо коли причини конфлікту не до кінця усвідомлені й зрозумілі). Суть проблеми, мабуть, полягає в тому, що не треба формально розуміти функції журналістики, правдивість та об'єктивність інформації про воєнний конфлікт і його учасників. Саме тому дискусійним і суперечливим є інтерв'ю Н. Голованової з А. Нива під назвою «Журналіст – не прихильник». Цитую: «Як рвалася у бій Настя Станко під час недавнього круглого столу в Укрінформі, присвяченого принципам й етиці воєнної журналістики! Легендарна тендітна дівчинка, якій лише трохи за 20-ть, воєнний репортер, який проходить цю війну «від» і «до», який побув у полоні, в мирному, теплому приміщенні, де відбувався «круглий стіл» – намагалася переконати «дорослих»: ми повинні чути всіх, не лише «своїх», там, на війні, і кожен, хто воює, хоч свій, хоч «чужий», – це завжди індивідуальність, конкретна історія і доля… Настя втратила на цій війні близьку людину. Настя багато чого важливого сказала участникам круглого столу. Її не в усьому і не всі почули, іноді мені здавалося: найскладніші речі відомі лише тому, хто «помацав» війну руками. Настя промовляє в порожнечу, і глухота багатьох-багатьох майже безнадійна…»[1]. Гу-

[1] Голованова Н. Анн Нива: «Журналист – не сторонник». *Телекритика*. 2014. 17 груд.

маністичний пафос цього обширного уривка зрозумілий і прийнятний. Головні тези – ні. Почути «іншого», «чужого» – того самого, хто завжди «індивідуальна, конкретна історія і доля» – це добре, це гуманно і морально. Можна лише пригадати, що цей «інший» – Петя з Пскова, Ваня з Рязані, Вася з Саратова та тисячі інших російських офіцерів і солдат чи бородатий кадировець і бурят-танкіст – прийшов сюди хто за наказом, хто за гроші, хто за «велением сердца», як сказав один з кремлівських керівників, щоб вирішувати нашу долю, щоб убивати нас. Може, і Царьова треба зрозуміти, який погрожує прийти по Україні з вогнем і мечем аж до Львова? Яка мета цього «почути всіх»?

За цим закликом «почути всіх», а особливо «чужих», за ширшого гуманістичного пафосу можна побачити не стільки болісні роздуми над особливостями і суперечностями роботи воєнного журналіста, скільки елементарне нерозуміння суті, природи російсько-української війни. Можна було б зрозуміти А. Ниву, якби це справді була громадянська війна в Україні, яка по різні сторони лінії фронту розмежовує суспільство, класи, соціальні групи, сім'ї, друзів. А. Нива була восени в Україні як воєнний репортер і письменник від «Le Point», побувала в «гарячих точках» у Сирії, Лівані, Чечні, Іраку, Афганістані, навесні 2014 р. була і в Криму. Написала дванадцять книг. Її відповіді на запитання Н. Голованової – це свідчення того, що багато західних журналістів не розуміють, що відбувається в Україні (це може відбуватися з різних причин – інтелектуальна неспроможність, політична заангажованість, прямолінійний пацифізм, фінансова мотивація і як наслідок – виконання замовлення тощо). А. Нива – пацифістка й цинічна людина (це автохарактеристика), її позірна нейтральність – антиукраїнська. Ще можна пояснити, чому обоє учасників діалогу-інтерв'ю не розуміють причин та особливостей російсько-української війни, не розуміють, хто ж має відповідати за зруйновані будинки і долі втікачів зі сходу України, не розуміють, що в цій війні

вирішується не лише історична доля України, а й доля Європи, не розуміють, за які духовні вартості й цивілізаційні орієнтації воюють Україна і Росія, українські «кіборги» і російські військові і найманці, проросійські сепаратисти і бойовики. А. Нива з її пацифізмом не розуміє, що для України – це не просто війна, це питання життя і смерті, це не просто несподівана біда, яку треба пережити, перечекати.

Проте в інтерв'ю порушено ще одне дуже важливе практичне питання – воно прямо стосується правил роботи воєнного журналіста в зоні воєнних дій. Н. Голованова запитує А. Ниву: «Чому воєнному репортеру важливо не лише бути свідком воєнного конфлікту з одного боку, але й побувати в стані противника?» Зазначу – питання провокаційне, що в інтерв'ю цілком допустимо. Не менш провокаційною дискусійною і суперечливою є й відповідь: «Ну як чому?! Це не лише бажано, це обов'язок. Через те що як можна зрозуміти не лише конфлікт, а й будь-яку ситуацію, якщо не почуєш всі сторони. Це питання розумного підходу, правильного вибору: потрібно зв'язатися зі всіма, описати ситуацію в найдрібніших деталях… Інакше журналіст більше не є журналістом. Він ПРИХИЛЬНИК. Це інші робота. Це інший аналіз. А якщо ми говоримо про те, що журналіст хоче розповісти своєму читачеві правду, він обов'язково робить спробу описати ситуацію повно, дивлячись на неї з усіх боків»[1]. Лукава відповідь. У демократичній державі за умов громадянського суспільства справді журналіст повинен вислухати обидві сторони конфліктної ситуації. Ця аксіома журналістської професії. Проте як українському воєнному журналістові спілкуватися з ворогом у сучасній російсько-українській війні? Яка мета? Яка потреба? Піддавати ризику своє життя і своїх колег? Є правові підстави перебування воєнного журналіста в зоні воєнних конфліктів, але щороку гинуть десятки воєнних жур-

[1] Голованова Н. Анн Нива: «Журналист – не сторонник» … 17 груд.

налістів. На території так званих ДНР і ЛНР право не діє. Іноземним журналістам, можливо, й не так небезпечно побувати в «стані противника», але не українським. Є, звичайно, вихід: побувати там нелегально, приховано. Журналістська практика такі приклади знає (маємо на увазі, наприклад, німецького журналіста Г. Вальрафа). Український журналіст не тому не хоче потрапити на територію противника і без перешкод працювати там, тому, що боїться за своє життя (а це теж достатній мотив), не тому, що не знає журналістських стандартів, а тому що цей противник – «ДНР» і «ЛНР» – під прикриттям Кремля не дотримується не лише українського законодавства, а й міжнародного права, йому чужі навіть елементарні моральні правила. На що спроможна російська Феміда, доводять приклади Сенцова та багатьох інших українських політв'язнів, які побували в російських в'язницях (або й продовжують перебувати). Ось чому емоційні роздуми про обов'язок воєнного журналіста вислухати обидві сторони конфлікту як умови існування самої журналістики – це від лукавого. По-перше, це в моральному сенсі ставить на один рівень і незалежно від характеру війни обидві сторони конфлікту: агресора і жертву нападу. По-друге, це провокує недосвідчених журналістів на авантюрну поведінку. По-третє, А. Нива вважає, якщо журналіст не спілкується з обома сторонами конфлікту, то він стає «прихильником», а це вже, на її думку, не журналіст і не журналістика. То ще один приклад словесної еквілібристики і формалістичного тлумачення на загал правильних істин журналістської творчості. Це А. Нива, відома французька воєнна журналістка, може бути нейтральною в російсько-українській війні, бажаючи вислухати обидві сторони і не бажаючи стати прихильником якоїсь з цих сторін. Проте Е. Піл, М. Ванькович, І. Еренбург (з його горезвісним «убей немца!»), О. Довженко, А. де Сент-Екзюпері не намагалися потрапити в «стан противника» і поспілкуватися з ним і не боялися бути «прихильниками».

Спроби бути «безстороннім», стати «над битвою» можуть набирати різних форм. Скажімо, блогер з Івано-Франківська Р. Коцаба не хотів брати участі у «братовбивчій» війні, а тому закликав протестувати проти мобілізації і ухилятися від неї (свою позицію оприлюднив на російських телеканалах). З іншого боку, журналіст (воєнний кореспондент), який не хоче зрозуміти характеру війни, про яку він пише, для якого не важливо, хто агресор, який абсолютизує свободу слова і незалежність журналістики, для якого найважливіше – припинення воєнних дій незалежно від умов, на яких це буде зроблено, – такий воєнний кореспондент довіри не викликає.

Як не дивно, але чомусь саме російсько-українська війна спричинила дискусії про журналістські стандарти, про особливості роботи воєнного кореспондента. Серед учасників дискусії – ще один зарубіжний журналіст – А. Бабченко, російський воєнний репортер. Його бачення воєнної журналістики цікаве, в чомусь навіть повчальне. Головне табу для журналіста – не брати за жодних обставин до рук зброї, хіба щоб врятувати власне життя. Цікаві роздуми і висновки про сучасну російську журналістику і пропаганду (на його думку, «Первый канал», «Россия 24» і LifeNews – це не засоби масової інформації, а засоби масової пропаганди). Привертають увагу його думки про російсько-українське протистояння в інформаційній війні (він вважає, з цим, до речі, можна погодитися, що в інформаційній війні Україна виграє війну). На його думку, не варто відповідати на пропаганду пропагандою, бо так Україна може уподібнитися Росії; не потрібна і контрпропаганда; він категорично проти пропаганди, аналогів Russia Today. Саме це нормальне, слушне, професійне бачення і сприймання і проблем воєнної журналістики, і проблем інформаційної боротьби.

Наступна його думка теж прийнятна: «Журналістика не створює реальність, а описує її такою, якою вона є. Треба пи-

сати не про те, яка хороша армія і замовчувати якісь злочини, а писати, як є насправді, щоб армія мінімізувала помилки і ставала професійною»[1]. Не можна погодитися з його роздумами чи висловлюваннями про журналістський патріотизм. Знову таки про необхідність вислухати «обидві сторони»: «Журналіст повинен представляти конфлікт з обох сторін. Це його робота. Наше завдання – не залізти в самісіньку зад…ю і по-геройському загинути, а вибратися звідти і написати репортаж. Якщо такої можливості нема, то і на ту і на іншу сторону їхати не треба. Але це не означає, що потрібно пропагувати лише один пункт бачення. Якщо ви думаєте, що журналіст, в першу чергу, повинен бути патріотом, тоді в цей момент краще з професією зав'язати і зайнятися волонтерством… Якщо ви вважаєте, що ваше завдання – починати висвітлювати події з одного пункту бачення, ви робите перший крок у бік пропаганди, і в підсумку закінчите кисельовщиною»[2]. Це дивовижне нерозуміння з боку іноземних журналістів ситуації на сході України: вони не розуміють, що це не конфлікт, не громадянська війна, а війна, яку почала Росія. Тому український журналіст не може не бути патріотом своєї батьківщини. З іншого боку, хіба патріотизм заперечує правду, чесність? Зрештою, якщо російські журналісти, наприклад, А. Політковська, писала правду про Чечню, то хіба вона не залишалася патріотом Росії? «Странной» любов'ю любив Росію Ю. Лермонтов, але ж залишався російським патріотом. В І. Франка теж знаходимо гірке признання в нелюбові до Русі, але хіба ж і він не був патріотом?

Думка про несумісність журналістики (у цьому разі воєнної) з патріотизмом не стільки парадоксальна, скільки епатажна, вона може вплинути на недосвідчених, на початківців, але всерйоз її сприймати не можна. Правдива і чесна, незаангажова-

[1] Клинова О. Аркадий Бабченко: «В информационной войне Украина как раз выигрывает». *Телекритика*. 2014. 22 груд.

[2] Там само.

на воєнна журналістика чи патріотична позиція воєнного журналіста – це надумана альтернатива, це безпідставна, необґрунтована драматизація професії воєнного кореспондента.

Очевидно, йдеться про те, що навіть якщо журналіст нейтральний щодо сторін воєнного конфлікту, то він як журналіст не може не бути прихильником правди, моралі, справедливості. Моральний аспект його діяльності, його перебування в зоні війни теж важливий. На етичні проблеми у праці воєнного кореспондента звернула увагу М. Годальська[1], про що я вже згадував.

Пафосні міркування А. Нива про об'єктивну журналістику, про повну незалежність журналіста від політичної позиції своєї держави (і видавця, власника теж) розмивають предмет роздумів, а проблема справді є. Адже були претензії до знімальної групи «Інтера», яка нібито розсекречувала українських бійців. Зрозуміло, що журналісти повинні розуміти, що не завжди можна зазначати прізвища, посади, місцезнаходження намета військових частин тощо. Невипадково речник Інформаційного центру РНБО А. Лисенко дорікнув українським журналістам, які висвітлюють події в зоні АТО, за розкриття засекреченої інформації (про це він заявив у ході дискусій за круглим столом «Стандарти журналістської діяльності під час конфлікту»). Він радив ретельніше перевіряти інформацію і координувати свою діяльність із прес-офіцером. Зокрема, наголосив, що деяка інформація є державною таємницею, а тому її не можна поширювати. Це стосується дислокації наших частин, напрямку руху військових колон – усе це інформація для ворога, який мав би витратити великі кошти і зусилля, щоб її здобути завдяки розвідувальній роботі. Особливо гострою ситуація була на початку антитерористичної операції. Зауваження А. Лисенка щодо роботи воєнних кореспондентів можна вважати обмеженням свободи журналістів, їхніх прав на інформацію – якщо не взяти до

[1] Korespondent wojenny. Etyka-historia-współczesność … 253 s.

уваги того, що ми перебуваємо у стані війни із сильним, підлим, небезпечним, підступним ворогом, який «корисних ідіотів» відшукує і в журналістському корпусі, нашому і закордонному.

Проте варто подумати над таким висновком: свої уявлення про журналістику, про свою працю у зоні воєнного конфлікту воєнний кореспондент не повинен ставити вище від духовних і моральних вартостей.

Нарікання А. Лисенка й інших офіційних осіб, причетних до підготовки і поширення інформації про перебіг воєнних подій на сході України, зрозумілі. Проте навіть тоді, коли Верховна Рада визнала Росію агресором, коли Росія веде проти нас «гібридну» війну, ми не можемо відмовитися від демократичних стандартів журналістики і погодитися з перетворенням журналістики у засіб пропаганди в нацистському (за Геббельсом) і радянському розумінні. Ми не можемо уподібнюватися до сучасного російського телебачення, яке, за визначенням С. Грабовського, функціонує між паскудством і божевіллям (ч. 14–15 «Дня» 2015 р.). Навіть у тих умовах, коли нам загрожує небезпека, журналістика повинна бути правдивою, сумлінною, докладною – але не безсторонньою. Американські медіа були безсторонніми у в'єтнамській війні (завдяки їм було виведено американські війська), в іранській війні («Буря в пустелі»). Ці війни прямо не загрожували безпеці і національним інтересам США. Зазначимо, що 11 вересня 2001 р. ситуація змінилася – теракт об'єднав (не будемо стверджувати, що це незмінна і стала величина) владу і журналістику. Проте навіть цей масштабний терористичний акт 11 вересня 2011 р. не загрожував існуванню США як державі.

Щодо російсько-української війни. На позицію європейських журналістів, а також українських, налаштованих вислухати і «ту сторону» (про проросійських журналістів в Україні можна й не згадувати) у їхньому ставленні до цієї війни частково вплинуло те, що на початку цієї війни під егідою ОБСЄ була

запущена медійна програма «Дві країни – одна професія». Мета цієї програми – співпраця між українськими й російськими медіаорганізаціями. Л. Волошина з цього приводу зазначала, що в основі цієї програми – визнання, що українські й російські журналісти роблять одну справу і поділяють спільні професійні принципи. Цю програму мали реалізувати в умовах, коли триває війна, Крим окуповано, на Донбасі вбивають і катують українців, а російські військкомати рекрутують за допомогою «розіп'ятого хлопчика» найманців-живодерів по всьому пострадянському просторі… Про це пише Л. Волошина у статті «Синдром малоросійства» (ч. 122–123 «Дня» за 12–13 липня 2019 року). У рамках цієї програми були заплановані спільні поїздки в окупований Крим, навчання студентів обох країн (України й Росії) «стандартам професії», знімати спільні фільми тощо. Парадокс, але в цій програмі погодилися взяти участь деякі українські медіаорганізації, а тих, хто відмовився, почали шельмувати. На щастя, ця антиукраїнська провокація зазнала невдачі. Ми не можемо бути нейтральними до кремлівського наративу «Дві країни – один народ», як не можемо бути нейтральними до всіх інших провокацій російської пропаганди.

Ми не можемо бути безсторонніми, оскільки йдеться про наше існування як цивілізованої європейської держави, бо ми – прихильники української державності, а ідею нашої державності не можна ставити нижче від демократичних ідеалів, від інших загальнолюдських вартостей. Навпаки, сьогодні збройний захист української державності – це спосіб захисту базових вартостей європейської цивілізації. Не заперечуємо, що наша держава повинна мати інститут пропаганди, її функція провадити як зовнішню, так і внутрішню пропаганду (її, до речі, не треба ототожнювати з новоствореним міністерством інформаційної політики, проти якого так згуртовано виступила громадськість, зокрема і журналістський корпус), але це – не журналістика, як не є журналістикою соціальні мережі, блогосфера. Саме

завдяки цим чотирьом каналам комунікації відбувається процес медіатизації війни та зникає монопольне керування інформацією, її лінеарний характер. Проте основний тягар соціальної і моральної відповідальності лежить саме на журналістиці. Цей канал медіатизації війни – системне явище, що входить у більшу систему, якою є суспільство (держава). Саме тому, що журналістика не існує окремо, ізольовано, щобільше в момент загрози для суспільства (держави), вона не стоїть перед альтернативою: бути учасником (прихильником) чи залишатися осторонь, бути «над битвою».

Про воєнну журналістику йшлося і на ІІІ Львівському медіафорумі у червні 2015 р. Зокрема, А. Свентах на сторінках «Дня» відгукнулася принциповою публікацією «Симптоми» глобального цинізму» (ч. 96–97 «Дня» від 5–6 червня 2015 р.), у якій негативно оцінила пропозиції окремих журналістів висвітлювати новини «з іншого боку конфлікту». Є, щоправда, ще один важливий аспект проблеми: журналісти, які хочуть бути «нейтральними» – «стати над битвою», «вислухати й іншу сторону конфлікту», висловлюють свою позицію чи це думка власника того чи іншого засобу масової інформації?

Українська журналістика в цій війні повинна бути прихильником тих цінностей, на яких ми вже наголошували. Якщо визнати, що є три типи інформування про сучасну війну, три типи комунікації (позиції журналістики) (1 – бути інструментом війни; 2 – зайняти нейтральну позицію; 3 – бути інструментом досягнення миру за будь-яку ціну), то українська журналістика повинна бути інструментом справедливої війни (не беручи зброї до рук), заради перемоги за українську державність, утвердження європейських цінностей і справедливого міжнародного світопорядку. Нам не потрібен мир за будь-яку ціну.

P.S. Текст навчального посібника написаний 2020 року (останній розділ дещо раніше), тобто під час першої російсько-української війни, яка почалася захопленням Криму й тимчасо-

вою окупацією окремих районів на Сході України. Спираючись на досвід української журналістики в умовах цієї війни, я обґрунтував концептуальні засади воєнного дискурсу.

24 лютого 2022 року Росія почала другу війну проти України, яку Путін цинічно називає не війною, а «спеціальною операцією», розраховуючи на її блискавичне завершення. Проте це війна, підступна і жорстока з боку Росії. Лише перші три дні російська армія воювала з українською, потім вона почала воювати з мирним населенням. Під ракетні, артилерійські обстріли, під авіаудари потрапили дитячі садки, школи, житлові масиви, інфраструктура: окупанти розстрілюють неозброєних людей на вулицях захоплених населених пунктів. Російська армія оточує окремі міста і свідомо створює гуманітарну кризу, забороняючи або грабуючи колони з продуктами, ліками. Це війна, в якій Росія нехтує всіма міжнародними угодами й зобов'язаннями, а також загальноприйнятими законами й звичаями війни, в якій вона чинить злочини проти людяності – створення гуманітарних криз, використання заборонених видів зброї (фосфорні, касетні і т. зв. «вакуумні» бомби проти мирного населення), викрадення людей (держслужбовців, активістів, журналістів, волонтерів). Окремі дії російської армії мають ознаки не лише злочинів проти людяності, а й геноциду. Україна й низка інших країн почали фіксувати подібні факти. Ця війна ще раз засвідчила, що ми воюємо не тільки з путінським режимом, з його армією, а й з російським народом, який і раніше підтримував політику Путіна і підтримує цю війну. Громадянське суспільство в Росії відсутнє, на протест спроможні одиниці. Росіяни як народ – співучасники злочинної війни проти України. Війна ще раз засвідчила відмінність між національними характерами росіян і українців; там – пасивний, покірний, вірний своїй владі народ, який спроможний лише на безглуздий і кривавий бунт, народ, який заражений імперськими амбіціями, ненавидить європейські цінності й традиційно зневажає українців, який

боїться свободи. Українці – волелюбний народ, який не лише любить землю, вміє сіяти гречку і пшеницю, співати, але й вміє тримати меча в руках і готовий заплатити будь-яку високу ціну за незалежність і свободу. (Неозброєні українці, а серед них і діти, зупиняли танкові колони росіян – це лише один із фактів нинішньої війни). Нинішня війна остаточно розвіяла міф про «дружбу» між «братніми» народами (ще були такі, хто вірив у це); вона вбила останній цвях у домовину цього міфу і міфу про нібито велику, добру, гуманну Росію. Справжня Росія виявилася іншою – жорстокою, підступною, нецивілізованою, хворою і спроможною на злочини військові і проти людності. Ця Росія захоплює українські атомні електростанції і шантажує Україну і світ ядерною катастрофою і можливим застосуванням ядерної зброї.

Це війна, в якій українці гинуть за свою свободу і свободу демократичного світу. І світ вражений тим, що ми героїчно воюємо з «другою» армією світу. Він вражений нашим героїзмом і жертовністю. Міжнародна підтримка України – матеріальна, фінансова, моральна – безпрецедентна, навіть добровольці приїхали з різних країн.

Це війна, в якій я узагальнено називаю українцями всіх громадян України (етнічних українців, російськомовних українців, етнічних поляків, росіян євреїв, грузинів, білорусів тощо), які воюють з найжорстокішим режимом початку XXI століття і тими росіянами, які підтримують цей режим. У цій війні ми приречені на перемогу, бо інакше зникнемо як держава, як нація, як народ.

Ворог веде проти нас боротьбу не лише на землі, на морі, в повітрі. Проти нас воює і потужна російська пропагандистська машина. Російська журналістика довго вже трансформувалася в пропаганду. Незалежних ЗМІ після початку війни практично не стало: перестав виходити в ефір канал «Дождь», дуже обережно поводиться «Новая газета». Російська Дума 4 березня

ухвалила законопроєкт про кримінальну відповідальність за т. зв. «фейки про дії російських збройних сил». За повідомлення про діяльність російської армії, які суд визнає «наперед помилковими», загрожує штраф або 15 років колонії.

Ще в травні 2017 року Президент України Порошенко ввів у дію рішення РНБО, яке передбачало блокування Mail.ru, «Яндекса», соцмереж «Вконтакте» та «Одноклассники». Представники «Репортерів», Human Rights Watch, Freedom House висловили стурбованість з цього приводу і почали критикувати цей указ, але представники НАТО заявили, що блокування сайтів – це питання національної безпеки, а не свободи слова. Європейський Союз згодом теж визнає, що блокування російських інтернет-ресурсів – це захист національної безпеки і є прерогативою уряду України. Наприкінці квітня 2021 року в Україні заборонили ще кілька сайтів – «Детектор Веб», «Касперський», «1С», «Парус». Згодом Центр протидії дезінформації при РНБО України опублікував список телеграм-каналів, які перебувають під контролем російських спецслужб і поширюють антиукраїнські публікації. Їх понад 40 («Анатолій Шарій», «Ольга Шарій», «За гранью», «Женщина с косой», «Темный рыцарь», «Легитимный», Легитимный live», «Резидент», «Картель», «Черный квартал», «Политический расклад» тощо).

Журналістика як інститут держави, на яку напала інша держава, не має важливішого завдання, ніж разом з іншими структурами й інституціями воювати з ворогом. Відійшли в минуле мудрування з приводу нейтральності журналістики, того, що треба вислухати іншу «сторону», що треба писати всю правду про війну, що журналітські стандарти – найвищий критерій журналістики. Як капелани і лікарі, журналіст не бере в руки зброю (хоча є ситуації, коли це потрібно робити). Його зброя – слово, його завдання – боротьба з ворогом і його пропагандою. Після початку війни кілька медійних груп (1+1, ICTV, Інтер, СТБ тощо) об'єдналися, щоб надавати узгоджену інформацію про

перебіг воєнних дій (серед них є й такі, що до війни транслювали проросійські наративи, якщо це щирий шлях від «Савла до Павла», то такі зміни можна лише вітати!).

Зрештою, у хворій Росії розчарувався увесь цивілізований світ. Детальне дослідження функціонування журналістики в умовах війни почнеться після перемоги, але в боротьбі з ворогом журналістика бере активну участь – журналісти ведуть передачі не лише із студій, але й із зони бойових дій, із укрить і бомбосховищ, з вулиці – з місця подій. «Детектор медіа» вже з березня започаткував рубрику «Рускій фейк, іді на***!». На цьому ж сайті вже появилися перші публікації, в яких йдеться про особливості журналістської роботи у воєнних умовах. Ця публікація О. Довженка «Чому в медіа немає і не може бути «всієї правди про війну («Детектор медіа» від 13 березня 2022 року). Автор пояснює, чому навіть найбільш якісні та професійні видання не можуть претендувати на те, щоб показати повну й цілком правдиву картину того, що відбувається в зоні бойових дій: не завжди можна перевірити всі факти, не завжди вдається бути свідком подій; іноземні (нейтральні) медіа, як правило, дистанціюються від сторін конфлікту; армія не розголошує дані про свої втрати; повідомлення про військові операції – то корисна інформація для ворога; деякі повідомлення, навпаки, мають на меті ввести в оману ворога, бо дезінформація – невід'ємна частина війни; важлива й інша теза: війна – то не реаліті-шоу.

Т. Гончаренко у публікації «Воєнний чи військовий, бомбардування чи обстріли: якими словами писати про війну» («Детектор медіа» від 21 березня 2022 року) звернула увагу на потребу розуміння спеціальних термінів, що стосуються воєнного мистецтва й військової справи.

О. Жук взяла інтерв'ю в керівника філії «Суспільного» в Чернігові Алли Скорик («Детектор медіа», від 21 березня 2022 року). Вона розповіла історію того випадку, коли росіяни розстріляли людей, які стояли по хліб в одному із магазинів

Чернігова. Неподалік була кореспондентка, вона почула вибухи, крики, побачила тіла людей, увімкнула телефон і почала знімати. Це відео показали не лише українські канали, але й відомі світові видання. Кілька цитат із відповідей А. Скорик, що свідчать про особливість журналістської праці у воєнних умовах:

«Коли Будинок радіо знеструмили, ми не могли виходити в ефір на радіо і телебаченні: навіть рухомий рядок не могли запустити. Тепер нашим єдиним порятунком став телеграм та соцмережі… За цей час кількість підписників нашого каналу зросла з трьох тисяч майже до ста двадцяти тисяч (станом на 21 березня, 118 тисяч 500 підписників)».

«Крім того, що потрібно інформувати регіон, країну, ми ще працюємо для того, щоб світ знав, що тут відбувається. Ми включаємося на багато країн світу – передаємо відео, пишемо статті, перекладаємо. Білоруський канал «Белсат» двічі на день цікавиться, що там, на Чернігівщині, виходили на зв'язок із Мексикою, Новою Зеландією, Британією, США, Францією. З Амстердама до нас звертаються газети, ми даємо їм відповіді, надсилаємо фотографії. Відео розстріляної черги за хлібом забрали The New York Times, CNN і багато інших медіа. Наша ключова місія – максимально показати, що відбувається, і зробити це в умовах, коли немає зв'язку, інтернету…».

«Єдине, що ми ніколи не працювали в режимі нонстоп понад двадцять діб, у стані війни і відсутності комунікації. Ми відчуваємо величезну відповідальність, бо люди на нас сподіваються».

Це не перший випадок, коли в умовах воєнного часу (а це відсутність струму, інтернету, потрібного обладнання тощо) журналісти зосереджують свою увагу на соцмережах, телеграм-каналах, сайтах. Аудиторія радіо перемістилася в укриття і бомбосховища і там слухає передачі (в основному на FM-частотах). «Детектор медіа» вже від середини березня 2022 року розповідає про те, як працюють журналісти в умовах війни.

…Україна знову у вогні. Наші втрати – не лише знищені підприємства, тисячі зруйнованих будинків, сотні шкіл і дитячих садків, десятки лікарень. Гинуть люди. То найболючіша наша втрата. Упродовж березня 2022 року загинуло вже дванадцять журналістів – українська журналістика виконує свій громадянський і професійний обов'язок: вона пише і фіксує події чорнилом і власною кров'ю.

Мою увагу привернула лекція відомого телеведучого, засновника «Громадського радіо» і голови комісії з журналістської етики на тему «Я вірю в журналістську об'єктивність під час війни» («Детектор медіа», 2022, 28 березня). У лекції він заявив, що нема в нього ненависті до росіян, є ненависть до Російської імперії. Але росіяни не лише заперечують наше (українців) існування. Це вони підтримують путінський режим, це вони прийшли на нашу землю і вбивають, плюндрують, грабують, ґвалтують – і в нас не повинно бути почуття ненависті? Наша ненависть до ворога освячена не просто бажанням убивати, а вірою в добро і справедливість. Надмірний пацифізм нам завжди заважав. Є в цій лекції ще одна важлива теза. А. Куликов стверджує, що ані під час війни, ані в мирний час не можна жертвувати журналістськими стандартами, що об'єктивність може існувати в будь-яких умовах. Ні. Це доволі догматичний підхід. В умовах війни існує найважливіший журналістський стандарт: журналістика повинна допомогти захистити нашу державність, свободу, майбутнє.

1 квітня 2022 року на сайті газети «День» появилася публікація «Журналістика воєнного часу: більше відповідальності й менше свободи слова». Річ у тім, що напередодні Міністерства культури й інформаційної політики та оборони оголосили спільну заяву. В ній йшлося про важливість і значення роботи журналіста під час війни. Дещо раніше (24 березня) на цю тему висловилася заступниця міністра оборони Г. Маляр. У зв'язку з цим Н. Іщенко (автор публікації) зазначає, що

ці правила мали б діяти в Україні вже вісім років тому, але їх почали формулювати та до них прислухатися лише тепер. На її думку, це тому, що гібридний конфлікт, який дехто з медіаспільноти не хотів помічати, перетворився на повномасштабну війну (я вважаю, що й до 24 лютого був не гібридний конфлікт, а гібридна війна). Проте Н. Іщенко слушно вважає, що тепер найвпертіші «свідки журналістики поза політикою» та любителі маніпулювати «стандартами Бі-Бі-Сі» вже «перевзулися». В узагальненому вигляді Н. Іщенко сформулювала поради для журналістів під час війни:

1) робота журналістів під час війни є важливою, необхідною та відповідальною;

2) під час війни журналісти не можуть працювати в такому самому режимі, в якому вони працювали в мирний час;

3) деякі зі стандартів в умовах бойових дій є небезпечними для життя та здоров'я як журналістів, так і інших людей, а деякі можуть зашкодити державній безпеці;

4) представлення «балансу думок», «іншої точки зору» під час захисту країни від військової агресії неможливе [хоча точніше було сказати «шкідливе», «зайве», «небезпечне». – *С. К.*];

5) журналісти та медіа мають нести відповідальність (моральну й не тільки) не лише за достовірність інформації, що вони поширюють, а й за можливі наслідки її оприлюднення й погляду безпеки;

6) ворог невпинно моніторить інформаційне поле; 80% розвідувальної інформації береться з відкритих джерел; про це потрібно пам'ятати і фільтрувати всю публічну інформацію, тим більше публікації ЗМІ;

7) гонитву за якомога швидшим оприлюдненням інформації треба відкласти до мирного часу; якщо є хоча б один шанс, що швидке поширення якоїсь новини може бути шкідливим з огляду на безпеку, треба відкласти оприлюднення такого матеріалу;

8) головними джерелами інформації, яку можна й слід оприлюднювати без додаткової перевірки, на час війни стають органи державної влади насамперед – Генеральний штаб ЗСУ та Міністерство оборони;

9) журналістам та редакціям доведеться [вони повинні так робити. – *С. К.*] консультуватися зі силовими структурами та займатися самоцензурою;

10) жоден сюжет чи стаття не варті життя його авторів; журналіст зобов'язаний турбуватися про власну безпеку й про безпеку всіх членів своєї команди.

Останній пункт Н. Іщенко розглядає детальніше. Вона вважає, що об'єктивна й тверезa оцінка ризиків, врахування всіх можливих загроз, вміння надати першу медичну допомогу – це обов'язкові умови для роботи журналістів у зоні бойових дій. На її думку, класичних тренінгів і порад з безпеки журналістської діяльності може бути недосить, щоб забезпечити прийнятний рівень безпеки під час нинішнього повномасштабного військового конфлікту [знову уточнюю – це війна. – *С. К.*] в Україні.

Узагальнені поради, в яких враховано думку Генштабу, Міністерства оборони і Міністерства культури й інформаційної політики, як і міркування Н. Іщенко щодо останнього пункту, слушні, хоча обставини війни завжди ширші й різноманітніші – не все можна передбачити й продумати. Наприклад, світ не підозрював, що на початку XXI століття Росія вдасться до нечуваної жорстокості у війні проти України (українці у своїй історії неодноразово переконувалися в російській жорстокості), що вона буде скоювати злочини проти людяності, що її воєнні дії будуть мати ознаки геноциду, що вона розстрілюватиме мирне населення, колони, які супроводжує Червоний Хрест, волонтерів, журналістів, що її армія буде армією вбивць, злочинців, грабіжників, ґвалтівників. Окрім цього, є ще й людський чинник: ніхто ж не змушував відомого документаліста й фотографа М. Левіна йти в зону бойових дій, де він хотів задокументувати

злочини російської армії. Він зробив це всупереч «порадам і рекомендаціям». Але це був його моральний вибір, його розуміння громадянського й професійного обов'язку. Така вже особливість журналістської професії, в якій не все і не завжди можна регламентувати. Вчинок М. Левіна не вписався у згадані поради й рекомендації, зате він органічно узгоджується із атмосферою героїзму й жертовністю, а саме так український народ бореться з російським агресором.

Як уже згадувалося, 19 березня Президент ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони, яким зобов'язав загальнонаціональні канали транслювати єдиний і цілодобовий телемарафон «Єдині новини #UAразом». Об'єдналися «1+1», ICTV, UA:Перший, «Рада», «Інтер», «Україна 24». Певний сенс в об'єднанні був: аудиторія почала отримувати визначену і перевірену інформацію, узгоджену з офіційними структурами. Але такі канали, як «Прямий», «Еспресо» і «5 канал», хоча й приєдналися до єдиного телемарафону, вели мовлення і самостійно. Скажімо, «Еспресо» співпрацював з іноземними медіа і щодня транслював інформаційні випуски Бі-Бі-Сі, «Радіо Свободи», «Голосу Америки», France 24. Але потім сталося щось несподіване: 4 квітня Концерн радіомовлення, радіозв'язку і телебачення вимкнув «Прямий», «5 канал» і «Еспресо» в цифровій мережі Т2, а замість них почав мовлення державний телеканал «Рада», який транслює єдиний марафон. Такий необґрунтований крок здивував і обурив і журналістів цих каналів, і правозахисні організації (Харківську правозахисну групу, Українську Гельсінську спілку з прав людини, до протестів приєднався Український осередок Міжнародного ПЕН-клубу). Усі цілком слушно оцінили цей крок як порушення свободи слова, як крок до встановлення цензури, хоча всі розуміють, що певні обмеження свободи слова в умовах війни неминучі. Впадає в око, що обмеження стосуються лише тих патріотичних телеканалів, які до

війни перебували в опозиції до влади. Під час війни суспільство повинно бути єдиним у боротьбі з ворогом.

Запитання для самоконтролю й обговорення

1. Назвати основні факти й моменти антиукраїнських воєн Росії.
2. Причини протистояння України й Росії на сучасному етапі.
3. Визначити основні концептуальні засади воєнного дискурсу.
4. Дискусійність і шкідливість гасла про нейтральність українського журналіста в російсько-українській війні.

Завдання

1. Взяти інтерв'ю в учасника бойових дій, волонтера, переселенця.
2. Підготувати невеликий огляд публікацій (передач) на тему війни.
3. Укласти бібліографію праць (публікацій) про роботу воєнного кореспондента.

*П*ОСТСКРИПТУМ ДО ПОСІБНИКА: ХТО БУДЕ ЖУРНАЛІСТОМ? (Замість післямови)

Американський дослідник Д. Тапскот написав книгу під промовистою назвою «Цифрова дорослість. Як покоління мережі змінює наш світ». На наш факультет 2021 року вступили 176 абітурієнтів. То вже мережеве покоління: воно народилося, навчалося у школі, вступило до університету упродовж того нетривалого за тривалістю з погляду історії, але революційного за змістом відтинку часу – маю на увазі те, що цифрові технології поступово опанували всі сфери нашого життя, бо й журналістика стала цифровою. То інше студентське покоління, ніж те, що було в минулому столітті: воно знає більше, краще (незрівнянно) оснащене сучасними гаджетами, розкутіше, вимогливіше, може, й дорослiше. Проте й воно повинно навчатися й читати і для нього треба писати підручники й посібники. Наголошую на цьому тому, що часто можна почути таку необережну думку: писати підручники не варто, бо, мовляв, вони швидко «старіють», а «в Інтернеті і так все є». Думка не лише необережна – вона шкідлива. Безперечно, писати підручники важко. Та й теорія журналістики (з історією журналістики як наукою – інша річ) і навчальний процес завжди відставали, не встигали. Зрештою, є лише одна книга на всі часи для християн – то «Біблія», для мусульман – «Коран», для іудеїв – «Тора»… Зазначу й те, що жодні підручники не є настільки всеосяжними і вичерпними, щоб

студент міг обмежитися лише ними, прагнучи опанувати будь-яку професію. Укладаючи словник до посібника, я прочитав у вступі до книги німецького дослідника Г. Штромаєра «Політика і мас-медіа» таку думку П. ван Хутена (викладача Кембридського університету): «Легко написати підручник. Але важко написати *гарний* підручник». Я вважаю, що працюючи над підручником, не варто прагнути написати саме «гарний» підручник. Про інше треба дбати: щоб цей підручник/посібник вписувався в сучасний навчальний процес, щоб він мав практичне значення, щоб він зацікавив студентів і був читабельним, а може бути і полемічним, і суб'єктивним і навіть … виходити за межі загальноприйнятих чи традиційних вимог.

Про читабельність я згадав невипадково. Це поняття частково пов'язане з читанням, – одним із вічних елементів навчального процесу, як і опрацюванням літератури – професійно зорієнтованої, художньої, тієї, що репрезентує будь-яку іншу сферу і узгоджується з інтересами й смаками читача – література філософська, політична, мистецька, літературознавча і т. д. Читання й осмислення прочитаного навчає, виховує, збагачує, впорядковує, дисциплінує. Моє студентське покоління (середина 60-их – початок 70-их років минулого століття) закінчувало не лише університет, а й, образно кажучи, бібліотеку. То був елемент самоосвіти. Тільки ідеологічно зашорені, партійні чиновники й полум'яні публіцисти не відчували того когнітивного дисонансу, який відчувала людина, спостерігаючи за різницею між словом і ділом, між партійними гаслами й суворою реальністю, між пропагандистськими міфами й справжнім життям. Руйнівним цей дисонанс був для багатьох професій, але для журналістики (чи й для майбутніх журналістів) – особливо. Частково подолати інтелектуальний і психологічний дискомфорт можна було, лише читаючи, лише здобуваючи інформацію про «інше» – про інший світ, суспільні теорії, моделі життя, про інше мистецтво й літературу. Джерела такої інфор-

мації були: фонди наукової бібліотеки (не все було заховано у «спецхранах»), особливо бібліотеки рідкісної книги, преса країн «соціалістичного табору» (особливо чеська кінця 60-их років і польська), книгарня «Дружба». Старше покоління ще ховало від чужих і пильних очей видання т. зв. «дорадянського періоду» – «Історії» М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Аркаса, «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник» та іншу періодику; можна було знайти і твори західноукраїнських письменників, і праці європейських мислителів… Читання було не стільки якоюсь ознакою інтелігентності чи претензії на інтелектуальну вищість – воно було органічною потребою тих молодих людей і студентів, які, формально не тікаючи від радянського світу, намагалися і прагнули зберегти свій внутрішній світ (не буду згадувати про вірність традиціям і вірі батьків, що теж важливо, але то вже інше питання), думати і сприймати життя не в радянських концептуальних схемах. Матеріалізація самостійного думання відбувалася по-різному – меншість перебувала в русі Опору, більшість долучилася до нього наприкінці 80-их років. Робота над собою, самоосвіта потрібна завжди.

Цифрова епоха мало що змінила в засадах навчання, в стратегії університетської освіти. Вона ускладнила завдання більшою мірою викладача, а не студента: обидва суб'єкти навчального процесу мають практично рівний доступ до інформації, до студента треба ставитися як до партнера (хоча й молодшого за віком). Позитивна сторона проблеми: викладач повинен шукати й використовувати креативні й інноваційні методи навчання. Перед студентом традиційне завдання: щоб стати особистістю і високоосвіченим професіоналом, не треба сподіватися на те, що його на факультеті «зроблять» творчою людиною й відомим журналістом, що вміння думати й писати прийде синхронно з отриманням записів у заліковій книжці. Уже почався той час, коли студент факультету журналістики буде мати змогу знайти себе серед десятків професій у різноманітній комуні-

каційній діяльності. Уже почалася та доба, в якій традиційний набір дисциплін треба доповнити тими, що пов'язані з цифровими технологіями, навіть із знанням основ програмування. Це не зашкодить «гуманітарності» професії, але значно розширить професійні можливості. За всіх умов університет повинен створити таку інтелектуальну базу, дати такі знання, на основі чого майбутній професіонал зможе розвивати себе самостійно. Самоосвіта в умовах напруженого навчального процесу – це важко, це каторжна праця, але це неминучий елемент становлення.

Нині є два погляди на те, як треба готувати майбутніх журналістів: університетська підготовка і практична, яка полягає в тому, що журналіста можна підготувати в редакції. Не заперечую останньої форми, але віддаю перевагу першій. За будь-яких умов, за будь-якої форми підготовки діє одна аксіома: без фундаментальної (це, як правило, університетська) освіта сягнути творчих вершин чи повноцінно реалізувати журналістське покликання важко (але винятки є, безперечно).

На проблему ефективності університетської підготовки журналістів звертали увагу свого часу такі відомі теоретики, як В. Здоровега й І. Михайлин. Так, В. Здоровега на рубежі тисячоліть написав статтю «Підготовка журналістів: погляди збоку і зсередини» (ч. 39 «Дзеркала тижня» за 2000 рік). Статтю й сьогодні варто прочитати (вона є і в збірнику праць кафедри української преси й дослідницького центру історії західноукраїнської преси «Пресознавчі студії: історія, теорія, методологія» за 2007 рік – він присвячений пам'яті професора Здоровеги В.). Основні тези публікації:

- радянські університети не були острівцями свободи, там панували централізація, дикий догматизм, поліцейський контроль за настроями і поведінкою людей; в університеті студенти опинялися в жорстко контрольованій інтелектуальній аурі;

- незважаючи на це більшість тодішніх вихованців факультету згодом виявилися на вістрі перебудови і національно-

го відродження, хоча їм теж нав'язували більшовицькі догми;

- журналістика – це не просто вміння вправно написати замітку чи статтю, а своєрідний спосіб сприйняття світу, спосіб бачення, спосіб мислення і світовідчуття, спосіб існування і усвідомлення себе у неспокійному житті; майстерність журналіста – це не вправне володіння пером і добре «підвішений язик»;

- для журналіста важливо не просто як сказати, а що сказати;

- серед незадоволених університетською підготовкою є три категорії: 1) ті, які самі не вчилися, а чекали, що їх навчать; 2) ті, які надіялися, що університет наділить їх талантом; 3) ті, яким університет дав замало для того, щоб успішно виконувати складні функції журналіста-аналітика;

- для журналіста не буває зайвих знань;

- завдання університету: навчати вчитися, виховати у студентів жагу до знань і вміння їх самостійно поповнювати (До речі, В. Здоровега про «другий університет» теж згадував – ним він вважав «вечірні й нічні спілкування, скромні студентські застілля перетворювались нерідко в другий університет». Треба зазначити, що це перебільшення – будь-яке неформальне спілкування влада намагалася контролювати і тому обговорення серйозних проблем було небезпечним; то був, радше, не «другий університет», а просто школа життя, важлива, так само, як святкування Різдва, Великодня);

- журналістика – відкрита професія, але насторожує полегшене уявлення про журналістику, низький рівень професіоналізму, легковажне ставлення молоді до майбутньої професії, яка, мовляв, не потребує ні ґрунтовних знань, ні особливих розумових зусиль.

Основна теза стосується власне форми підготовки: це університет, але студент повинен вміло поєднати навчальний процес і посильну участь у практичній роботі. Варто зазначити, що через п'ять років у статті «Менше любительства та експромту»

(ч. 22 «Дзеркала тижня» за 2005 рік, цю статтю я теж передрукував у згаданому «Збірнику» В. Здоровега повернувся до цієї проблеми, але тут він висловив таку думку: «Марно очікувати, що університети, хоч би як поліпшувався у них навчальний процес, постачатимуть редакціям із конвеєра готовеньких професіоналів. Журналістами стають у редакціях». І ця думка не втратила актуальності, як і попередні міркування. Відкритим питанням залишається лише одне: як реалізувати слушні думки, в чому полягає оптимальна форма підготовки майбутніх журналістів, яким має бути навчальний процес і на що орієнтувати наших першокурсників.

На цю проблему (ефективність різних форм підготовки журналістських кадрів) свого часу звернув увагу І. Михайлин (професор Харківського університету імені В. Каразіна). Він висловив слушну тезу (мова йде про книгу «Журналістика як всесвіт», 2008), що інтелектуальний рівень журналістики знижується, а скептичне ставлення багатьох журналістів-практиків не лише не зникає, а й змінюється, і це непокоїть. Ігор Михайлин захищав університетську форму підготовки журналістів. Була в його міркуваннях одна вада: розділ, присвячений цій проблемі, він назвав «Екзистенційна колізія: журналістика – освіта». Але ж нема суперечності між журналістикою та освітою! Є суперечність і навіть конфлікт між двома протилежними поглядами на форму підготовки журналістів. Я поділяв і поділяю думку І. Михайлина про те, що загалом і нині інтелектуальний рівень журналістики знижується (незважаючи на участь у ній відомих постатей нашої політики, культури і відомих журналістів). Але І. Михайлин в обґрунтуванні зниження інтелектуального рівня сучасної журналістики посилається на міркування Ортеги-і-Гассета, який у праці «Місія університету» (1930) протиставив журналістику й освіту. Ортега-і-Гассет на той час невисоко оцінював духовний та інтелектуальний рівень журналістики (але відзначав її вплив) і констатував вплив інших духовних сил –

церкви і держави. Ігор Михайлин автоматично актуалізував, переніс оцінку іспанського філософа на сучасність: «…колізія «журналістика, медіа, освіта, університет» – це екзистенційна колізія історії на даному етапі розвитку людства. У цих галузях духовної діяльності різноспрямовані вектори. Журналістика спрямована на примітивізацію, дилетантизацію…, дебілізацію людства, а освіта на його порятунок від нього, на подальший розвиток, на піднесення інтелектуальних можливостей окремої людини та людства в цілому. Тому в освіти й журналістики різні завдання й кінцева мета». Ці галузі духовної діяльності, ці сфери життєдіяльності важко порівняти, бо в них справді різні функції у суспільстві. Але поява обох інститутів – закономірна. Різниця лише в тім, що журналістиці більшою мірою потрібна освіта, ніж навпаки. Мова йде не про протиставлення освіти й журналістики, а про те, що журналістська діяльність і журналістика – це не лише примітивізація, опошлення, дебілізація, дилетантизація цінностей і т. д., а й високий інтелектуальний рівень, історична місія, самопожертва в екстремальних умовах, утвердження високих духовних ідеалів, позитивний вплив на всі інші сфери суспільного життя, і громадянська відвага у захисті цих цінностей, і ознака демократичного громадянського суспільства. Саме така журналістика потрібна, бо не примітивність мислення і не пошук сенсацій, «полуничкИ» і скандалів її характеризує, а притаманні їй органічно вагомі суспільні функції.

Саме тому журналістська професія – творча й інтелектуальна. Здобуття вершин саме тому й неможливе без відповідної освіти. Саме тому я захищаю концепція університетської форми підготовки журналістів, здаючи собі справу з того, що наша професія відкрита, що освіта й журналістика як соціальні інститути – це відображення суспільства, в якому вони функціонують.

Існування неякісної (жовтої, бульварної) журналістики не є аргументом на підтвердження колізії між освітою та журна-

лістикою. І в минулому, і нині, в цифрову епоху, існує та журналістика, яка є творцем смислів і носієм високих моральних цінностей (маю на увазі українську журналістику минулого й сучасного). Колізія існує між призначенням журналістики і відсутністю суспільних умов для виконання свого призначення; вона існує тоді, коли журналістика неспроможна осмислити складні суспільні процеси – це зумовлене тим, що в журналістиці не працюють журналісти з відповідною освітою й відповідною ерудицією. І тоді журналісти відчувають той самий когнітивний дисонанс – усвідомлення своєї інтелектуальної безпорадності перед осмисленням складних і суперечливих проблем, від розв'язання яких залежить доля української держави. А ці проблеми очевидні: російсько-українська війна, гібридна антиукраїнська війна Росії, енергетична криза, соціальні проблеми, недосвідчена влада, а до цього – дипломатична обережність старої й втомленої Європи.

Саме інтелектуальна неспроможність є причиною (або однією із найважливіших причин) того, що знижує пізнавальні й виховні можливості журналістики, її суспільну вагу й вагомість публікацій. Саме тому й потрібна університетська підготовка, потрібен університет. Ігор Михайлин необачно послався на працю Х. Ортеги-і-Гассета. Я посилаюся на авторитет Л. Колаковського, відомого польського філософа й есеїста, якого влада вислала з країни (до речі, про нього як студент вперше я почув не від своїх викладачів, а від старенького бібліотекаря з гімназійною освітою 30-их років). Зацитую уривок із статті «Нейтральність і безсторонність» (1975 рік, Л. Колаковський вже перебував у Великобританії; цієї статті Л. Колаковського «Нейтральність і академічні цінності» нема в антології «Ідея Університету», що вийшла 2002 року)[1]. Л. Колаковський вважав, що

[1] Колаковський Л. Мої правильні погляди на все. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 92–93.

згідно з ліберальною ідеєю університету (бо є ще й університет у тоталітарному суспільстві) університет повинен виконувати чотири головні функції:

«(а) Він має забезпечувати у певному обмеженому сенсі професійну освіту вищого рівня. (Говорячи «в обмеженому сенсі», я маю на увазі, що університет, особливо у сфері суспільних та гуманітарних наук, хоча й не дає конкретної професійної кваліфікації, проте забезпечує студентів теоретичними, фактичними і логічними знаннями та вміннями, які дозволяють їм інтелектуально опанувати якусь галузь культури і застосувати набуті вміння в інших професіях, які зазвичай вимагають додаткового навчання.)

(б) Він має працювати на безперервну спадкоємність культури.

(в) Має збагачувати наші знання про світ – причому ці знання визначаються не тільки самим змістом, а й передусім особливими процедурами, які обґрунтовують їхню істинність.

(г) Має прищеплювати й поширювати певні цінності, які застосовуються не тільки в науці, а й в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у політиці; до цих цінностей належать безсторонність у судженнях, толерантність, критицизм, дотримання законів логіки».

Щодо нейтральності й безсторонності – Л. Колаковський вважав, що постулат політичної нейтральності університету вимагає, щоб університет як інституція – що, звичайно, не рівнозначне тим елементам, які його співтворять (викладачі, студенти, адміністратори) – утримувався від займання позицій в контроверсійних політичних питаннях, які є предметом публічної дискусії».

Іманентною цінністю життя університету він уважав саме безсторонність, а не нейтральність, яка не є такою цінністю. Проте в певних умовах повна політична нейтральність університетів неможлива. На його думку «якщо дійде до глобальної

кризи, яка загрожуватиме існуванню всього суспільства, нерозумно було б вимагати від університету, щоб він тримався осторонь… У ситуаціях, які явно стосуються всієї існуючої суспільної структури, нейтральність було б тільки порожнім гаслом». (Можна згадати відомий виступ Д. Донцова на другому Всеукраїнському з'їзді у Львові на початку липня 1913 року. Він уважав, що студентська молодь мусить брати участь у політичному житті нації, не забуваючи, розуміється і про самоосвіту).

У Л. Колаковського є ще одна публікація на цю тему – «Для чого університет?»[1], в якій він теж відзначає найважливіші функції університету: він повинен бути органом поточного суспільного життя і органом поточного суспільного життя і органом загальнолюдського прагнення. До речі, Л. Колаковський зазначав, що навчальний процес повинен перебувати на першому місці, а дослідницька праця й практичне значення університету для національної економіки – на другому. Цікаве й таке його міркування: в американських і англійських університетах студенти змушені виконувати багато письмових робіт і писати різні есеї. Це створює труднощі і для викладачів, і для студентів, але в гуманітарних і суспільних дисциплінах нема кращого способу навчання: «Життя як студентів, так і викладачів не може бути легким, якщо наша цивілізація хоче існувати»[2]. (Приємно знайти підтвердження своєї думки про потребу каторжної праці упродовж студентського життя в авторитетного філософа…), але проблему я вбачаю в іншому – студент-першокурсник повинен зрозуміти потребу поєднати три форми свого становлення як майбутнього журналіста: 1) університетський навчальний процес, що дасть фундаментальну інтелектуальну базу; 2) чесна й сумлінна практика після кожного курсу, а також використання кожної нагоди писа-

[1] Колаковський Л. Мої правильні погляди на все … С. 100.

[2] Kołakowski L. Czy Pan Bóg jest szczęśliwy i inne pytania. Kraków: Wydawnictwo Znak. 2010. S. 265.

ти тексти різних жанрів упродовж навчального року; 3) самоосвіта.

А хто буде журналістом? Той, хто не закопає свій талант у землю, і попри певний бюрократизм університетської системи знайде власний простір свободи, хто здобуде знання, хто навчиться вчитися, хто зрозумів, що журналістика – його покликання, хто вміє не лише писати, а й думати, хто має громадянську відвагу, хто відчуває відповідальність перед державою і суспільством…

Історія технічного розвитку медій у датах
(Від Гутенберга до Інтернету)

1445 – поява друкарського верстата Гутенберга
1495 – найдавніша рукописна газета
1609 – перша друкована газета («Relation» в Страсбурзі)
1631 – перша газета у Франції («La Gazette»)
1690 – перша газета на американському континенті («Boston Gazette»)
1621 – перша друкована газета в Англії («Weekly News»)
1776 – перша газета на українських землях («Gazette de Leopol», Львів)
1826 – перша збережена фотографія
1833 – поява бульварної преси («New York Sun»)
30-і роки XIX століття – поява реклами на сторінках друкованих періодичних видань
1837 – винайдення дагеротипії (винахід Л. Дагера)
1844 – поява телеграфу й азбуки Морзе
1848 – перша газета українською мовою («Зоря Галицька», Львів)
1851 – початок існування New York Times
1877 – поява першого мікрофона (Е. Берлінер)
1877 – поява фонографа (Т. Едісон)
1883 – поява кліше в друкарській справі (газета «Leipziger Illustrierte»)

1887 – поява грамофона (Е. Берлінер)
1895 – перша платна демонстрація фільму (брати Лум'єри)
1897 – поява катодного осцилографа
1899 – запатентовано магнітофон (В. Поульсен)
1900 – поява фоторепортажів на сторінках газет
1895 – італійський інженер Г. Марконі створив першу радіосистему
1821 – початок регулярних радіопередач
1922 – початок діяльності ВВС
1923 – В. Зворикін створює кінескоп (електронно-променеву трубку)
1929 – В. Зворикін продемонстрував телевізійний приймач зі своїм кінескопом
1936 – започатковано перші регулярні телепередачі
1969 – поява Арпанету, попередника Інтернету
1972 – поява розслідувальної журналістики (справа «Watergate»)
1973 – поява мережі Арпанет в Європі
1989 – Арпанет захоплює комерційну сферу
1989 – оприлюднено проект розвитку WWW (Т. Бернерс-Лі)
1990 – поява Web 1.0 (йшлося лише про читання Web; попередники: Web 0. – 1930-1969 роки; Web 0.5 – 1970-1989)
2004 – поява інтерактивного Web 1.5
2005 – поява спільного Web 2.0
2010 – поява адаптивного Web 2.5
2012 – поява семантичного Web 3.0
2015 – поява інтелектуального Web 3.5
2017 – поява «свідомого» Web 4.0

Список рекомендованої літератури

1. Аньєс Ів. Підручник із журналістики. Пишемо для газет. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 544 с.
2. Бойд-Баретт О. Медиа америализм. Харків: Изд-во «Гуманитарный Центр», Е. Н. Кочергина, 2018. 292 с.
3. Владимиров В. М. Вступ до спеціальності «Журналістика»: навч. посіб. Київ: МАУП, 2007. 166 с.
4. Вольфф Ф. Журналістика газет і журналів. Київ: Центр вільної преси, 2017. 377 с.
5. Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської діяльності. Київ, 2000. 205 с.
6. Жадько В.О. Журналістика за основи редакторської діяльності: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 272 с.
7. Животко А. Історія української преси. Київ: Наук.-вид. центр «Наша наука і культура», 1999. 368 с.
8. Житарюк М. Теорії та моделі масової інформації: навч.-метод. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 244 с.
9. Журналістика: словник-довідник / авт.–уклад. І. Л. Михайлин. Київ: Академ-видав, 2013. 320 с.
10. Здоровега В. Вступ до журналістики. Львів, 1998. 77 с.
11. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: підручник. Львів: ПАІС, 2004. 268 с.
12. Ідея університету / Упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська. Львів: «Літопис», 2002. 304 с.
13. Кость С. Журналістика і війна: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 414 с.
14. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 514 с.
15. Крейг Р. Інтернет-журналістика: Робота журналіста і редактора у нових ЗМІ. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 324 с.

16. Михайлин І. Журналістика як Всесвіт: Вибрані медіадослідження. Харків: Прапор, 2008. 512 с.
17. Михайлин І. Основи журналістики. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 496 с.
18. Конец журнализма: Индустрия, технология и политика / Под ред А. Чарльза. Харьков:Изд-во «Гуманитарный центр», Е. Н. Николаева, 2016. 308 с.
19. Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: Історія ідеї комунікації. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 302 с.
20. Потятиник Б. Інтернет-журналістика. Львів: ПАІС, 2010. 246 с.
21. Рендол Р. Універсальний журналіст. Київ, 2007. 152 с.
22. Стівенс М. Виробництво новин: телебачення, радіо, інтернет. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 407 с.
23. Шмідт Я. Нова мережа: Ознаки, практики і наслідки веб 2.0. Київ: Центр Вільної Преси; Академія Української Преси, 2013. 284 с.
24. Штромайєр Г. Політика і мас-медіа. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 303 с.
25. Bech-Karlsen Jo. Být přitom: Reportář jako metoda a žanr. Institutt for Journalistikk / Universitetsforlaget, 1991. 209 s.
26. Chyliński M., Russ-Mohl S. Dziennikarstwo. Warszawa, 2007. 438 s.
27. Journalistische Genres. München: UVK Verlaysyeselschaft Konstanz, 2016. 422 s.
28. Mroziewicz Krz. Dziennikarz w głobalnej wiosce. Bydgoszcz; Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Branta", 2006. 287 s.
29. O reportáži, o reporterech. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelstvi Karolinum, 2010. 132 s.
30. Pisarek W. Nowa retoryka dziennikarska. Kraków: Universitas, 2002. 291 s.
31. Rozhovory o interview. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelstvi Karolinum, 2009. 170 s.
32. Słownik wiedzy o mediach. Park-Edukacja, 2009. 474 s.
33. Wojtak M. Gatunki prasowe. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. 327 s.
34. Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie. Teoria. Praktyka. Język. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, 2009. 215 s.
35. Zasady i tajniki dziennikarstwo. Nowoczesność, 1996. 257 s.
36. Žurnalistika v informačni společnosti: digitalizace a internetizace žurnalistiky. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelství Karolinum, 2009. 196 s.

Додатки

Сучасна журналістика в термінах, поняттях, виразах

Мета цього невеликого за обсягом словника – показати сучасну журналістику у термінах, поняттях, виразах. Фундаментальне видання у цій сфері науки про журналістику – це словник-довідник «Журналістика» І. Михайлина, проте він вийшов друком 2013 року. Але навіть за ті вісім років, що минули, в журналістиці відбулися зміни, бо щораз більше йдеться про цифрову журналістику. Відрадний факт – поява навчального посібника І. Тонкіх «Інтернет-журналістика» (2018), яка подала поки що найповніший перелік найважливіших термінів і понять. Зрештою, словники (чи глосарії) і визначення змісту понять і термінів можна побачити в багатьох навчальних посібниках. Наприклад, у Польщі за редакції Е. Худзінського вийшов друком «Словник знання про медіа» (2009). Власне, у словнику я використав не лише праці українських дослідників, але й європейських. Я не подавав список літератури до кожної словникової статті, оскільки іноді у визначенні змісту того чи іншого поняття, терміна я поєднав слушні міркування й підходи різних авторів, іноді їхні погляди спонукали мене до авторського тлумачення понять і термінів. Проте після «Словника» є список використаної літератури (хоча він і неповний), яку я опрацював.

А

Абсолютна свобода – така свобода творчості журналіста полягає в його вірі у вищі державні й національні інтереси, в його таланті, в інтелектуальній спроможності осмислювати найскладніші ситуації

й проблеми, у громадянській відвазі оприлюднювати правду, коли її замовчують інші, в його внутрішній свободі й свобідній волі, в незалежності від бажання робити кар'єру й здобувати матеріальні статки ціною ідейних і моральних поступок, у готовності до злиднів, репресій, переслідування й невизнання, у готовності до самопожертви за національні ідеали й свої переконання, до повної відповідальності за своє право на абсолютну свободу слова.

Аватар (фран. avant – попереду) – невеличке зображення (графічне або фото) автора, що передує електронній публікації.

Авторизація – практика, згідно з якою співрозмовник журналіста має право переглянути і відредагувати свої відповіді або ті фрагменти тексту, в яких його цитують. Журналіст, зрештою, не зобов'язаний пропонувати авторизацію.

Агрегатор новин – комп'ютерна програма, що в автоматичному режимі добирає для користувача повідомлення на визначену тему. Найпоширеніший агрегатор новин – програма RSS.

Аккаунт – обліковий запис користувача певного сайту видання або персональна сторінка користувача соціальної мережі; своєрідний інтернет-паспорт (або «профіль»), який використовується для автентифікації в мережі та містить основні відомості (ім'я та прізвище або нік-нейм, фото, електронна адреса тощо).

Аудиторія – сукупність споживачів інформації, що сприймають інформацію (контент) традиційних і нових медіа. Популярність видання залежить від рейтингу, який засвідчує ставлення аудиторії (її оцінку) до контенту (чи окремих програм, текстів) видань. Реакція аудиторії не завжди обґрунтована, справедлива, толерантна.

Б

Бан – блокування роботи сайту, усунення його з індексування пошуковою системою, позбавлення користувача прав на доступ до певного інтернет-ресурсу. Заборона відбувається внаслідок порушення морально-етичних або юридичних норм і правил в Інтернеті.

Банер – один із форматів інтернет-реклами, статичне або анімоване графічне зображення, що є гіперпосиланням на сайт рекламодавця.

Безпека інформаційна – стан інформаційного простору держави в умовах, коли її національним інтересам нічого не загрожує; визначається потужністю і технологічним, концептуальним, духовним

рівнем власної можливості протистояти агресії в інформаційному просторі.

Бекграунд (background англ.) – тло, подальший, другий план тексту, зображення.

Блог (від англ. blog, webblog – інтернет-журнал, інтернет-щоденник) – персональний сайт в Інтернеті, який автор регулярно поповнює своїми повідомленнями та матеріалами, висловлює свій погляд з приводу певних питань; блоги доступні будь-якому користувачеві; у блозі можуть бути не лише текстові, але й відео- чи аудіоматеріали.

Блогер – людина, яка має свій блог. Працівники різного типу видань теж можуть мати свої блоги, деякі редакції не лише заохочують до цього, а навіть зобов'язують.

Блогосфера – сукупність блогів; її вважають одним із виявів громадянської журналістики.

Браузер (англ. browser) – комп'ютерна програма, що перекладає гіпертекстовий код у графічні «сторінки». Дає змогу користувачам переглядати зміст Всесвітньої мережі і переходити від однієї сторінки до іншої на інтернет-сайтах. Популярні браузери – Chrome, Opera, Mozilla, Firefox, Safari.

Бульваризація преси – використання прийомів бульварної преси як тенденції полягає в тому, що у виданні починає домінувати розважальний контент, розрахований на масову аудиторію з невибагливими смаками. Бульваризація спотворює реальну інформаційну картину світу.

Бульварна преса – ті періодичні видання, в яких переважають розважальні публікації, відсутні аналітичні публікації, не дотримуються журналістських стандартів і професійного етосу журналістики, а замість достовірних фактів – плітки і чутки. Ознакою бульварної преси є збільшення обсягу ілюстрацій.

В

Веб (англ. web – мережа, павутина) – останнє слово в словосполученні World Wide Web – всесвітня павутина, своєрідна метонімія) сукупність інформаційних ресурсів світової мережі, доступна для користувачів Інтернету.

Веб 1.0 – мережа першого покоління, вирізнялася статичністю сторінок і відсутністю інтерактивності; кожен файл був тотожний сторінці.

Веб 2.0 – друге покоління мережі, свідчення другої інтернет-революції, що сприяла мобільності, відкритості, інтерактивності. Користувачі отримали змогу формувати контент, а також спілкуватися між собою. Інтернет перетворився на платформу комунікації, друга інтернет-революція сприяла поширенню соціальних мереж, виникненню блогосфери, завдяки їй появилися інтернет-видання.

Веб-сайт (або **сайт**) – набір веб-сторінок і будь-яких інших ресурсів, пов'язаних між собою в узгоджену в часі структуру, опублікований власником і розміщений на одному або кількох серверах.

Веб 3.0 – автор концепції «Web 2.0» Тім О'Райлі пропонував визначати Web 3.0 як «взаємодію інтернету з фізичним світом»; інше тлумачення – це концепція, зорієнтована на розвиток інтернет-технології, її суть у тім, що веб 3.0 забезпечить взаємодію й розуміння даних у Web комп'ютерними системами (у Web 2.0 це робила людина); основними ознаками Web 3.0 вважають децентралізацію, штучний інтелект, використання криптовалюти, семантичну павутину, візуальну й доповнену реальність, 3D-графіку.

Влог – відеоблог, блог, що складається переважно з відеоматеріалів.

Всесвітня мережа – гіпертекстова система створення інформаційних сторінок із різноманітною графікою, що розміщуються в інтернеті і переглядаються за допомогою програми – браузера; появилася в 90-ті роки.

Візуалізація – процес створення і подання візуального контенту, доповнення ним традиційного тексту або для самостійного функціонування у вигляді коміксів, карикатур, жартів, мемів, таблиць, інфографіки, фотографій, відео тощо; до візуалізації відносять і скетчноутінґ (візуальне конспектування), що поєднує текст й інформаційні малюнки.

Г

Гаджет – портативний технічний пристрій, що має багато функцій.

Газета (італ. gazetta) – друковане видання обсягом від 1-2 сторінок і більше, що виходить періодично (від 1-2 разів на день до кількох разів на тиждень або щоденно) і містить актуальні новини, а також публікації, що стосуються майже всіх сфер життєдіяльності суспільства. Назва виникла від монети, за яку купували у Венеції таке видання.

Галактика Гутенберга – таке поняття запропонував канадський філософ і публіцист Маршалл Мак-Люен для означення епохи книгодрукування, яка почалася від винаходу Й. Гутенберга (йдеться про друкарський верстат) і завершилася з поширенням телевізійної комунікації.

Гібридизація – тенденція, яка полягає в поєднанні в журналістському творі різних жанрових ознак.

«Гібридна війна» – неоголошена війна, в якій держава-агресор нелегально використовує свої військові частини і разом із найманцями та бойовиками веде бойові дії; веде терористичну та диверсійну роботу на території держави – об'єкта нападу, поєднує політичний та економічний тиск і шантаж, веде війну проти мирного населення, вдається до методів, що суперечать міжнародному праву, в досягненні своїх інтересів поєднує всі можливі засоби – воєнні, політичні, економічні, дипломатичні, культурні, інформаційні.

Гіпертекст – особлива організація онлайнових медіатекстів у мережі, яка дає змогу, натискаючи курсор на певні слова, графічні чи аудіовізуальні об'єкти, здійснювати миттєві переходи і сприймати водночас комплекс тематично споріднених матеріалів.

Гіпертекстуальність – особливість і ознака онлайнового медіатексту в мережі.

Гіпертекстове посилання – елемент електронного тексту, маркований іншим кольором, який під час натискання на нього веде до іншого онлайнового ресурсу, до мережі документів, що пов'язані між собою нелінійним чином, на відміну від книги чи брошури. В електронних газетах й інтернет-виданнях означає різні ресурси (статті, відео, фотографії, послуги, рубрики), на які можна перейти з певної (конкретної) публікації. Ці ресурси доступні через гіпертекстові посилання, введені в тексті; гіперпосилання є важливим інструментом і засобом навігації в електронному тексті.

«Глобальне селище» – поняття, яке в обіг запровадив канадський філософ і публіцист Маршал Мак-Люен (книга «Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини», 1964) для означення сучасного суспільства, що сформувалося внаслідок технічного прогресу. Основна думка – світ став глобальним селом, бо завдяки усній комунікації, підсиленій сучасними технологіями, все стає знайомим (як у селі); інші ознаки: виникнення масової культури, зменшення соціально активних особистостей, суспільство деперсоналізується, місто набуває

ознак села, зростає використання маніпулятивної пропаганди у впливі на суспільство.

Громадянська журналістика – участь громадян, які не мають професійної освіти, у збиранні, створенні й поширенні інформації. Появі громадянської журналістики сприяли інтернет-медіа та соціальні мережі.

Ґ

Ґонзожурналістика (італ. Gonzo – дурний, божевільний) – вид журналістики, який, на думку дослідників, є американським феноменом, бо його засновником є Г. С. Томпсон; поширився, зрештою, і на інших континентах. Об'єкт ґонзожурналістики – скандальні, сенсаційні події й особи, стиль оповіді – епатажний, безцеремонний, з ненормативною лексикою. У ґонзожурналістиці іноді зникає межа між реальністю й вигадкою. Водночас ґонзожурналістика – один із напрямів нового журналізму.

D

«Джинса» – публікації рекламного або політичного характеру, написані на замовлення і відповідно оплачені.

Дигітилізація – оцифрування, переведення текстів традиційної журналістики (текстової, аудіовізуальної інформації) у цифровий формат, завдяки чому ці тексти може розповсюджувати будь-який канал зв'язку.

Домен – зона в електронній мережі, що ідентифікується на підставі спеціалізації або географії; домен об'єднується навколо одного або кількох серверів.

Доменне ім'я – інтернет-адреса, в якій є літери й розширення (напр., «com», «edu» – lnu.edu.ua); відрізняється від IP-адреси, де є лише цифра; унікальний набір символів, що дає змогу ідентифікувати електронну адресу з доменом, до якого належить.

«Дошка оголошень» – веб-сторінка, на якій відвідувачі можуть розміщувати свої повідомлення й коментарі, доступні для всіх користувачів, які теж можуть висловлюватися з приводу цих повідомлень; за своєю структурою подібна до форумів, блогів.

Е

Електронна пошта, E-mail (англ. electronic mail – електронна пошта) – швидкісний зв'язок за допомогою Інтернету. Для цього потрібно зареєструватися на поштовому веб-сервері. Електронна пошта дає змогу миттєво надсилати й отримувати тексти.

Есей (франц. essai – спроба, начерк) – жанр публіцистичної або науково-популярної творчості, вільної форми й композиції, головна ознака якого – роздуми над певною проблемою.

Ж

Жанр – (франц. genre, англ. genre, kind, нім. Gattung, Art, Genre, Typ) – форма відображення дійсності (факту, події, явища, процесу), якій притаманні певні правила, вимоги, що зумовлюють структуру тексту, мовно-стилістичні засоби, тип аргументації, обсяг інформації про цю дійсність і відображають ставлення автора до об'єкта відображення, але не виключають право автора на зміну й удосконадення цих правил і вимог, а також поєднання в одному тексті різних жанрових ознак; жанр – це динамічна форма відображення, яка постійно змінюється, трансформується; жанрова дифузія й гібридизація – ознаки і наслідки цього процесу.

«Журналізм новий» або **«журналістика нова»** (англ. new journalism) – напрям, який виник в американській журналістиці під впливом війни у В'єтнамі. Це був протест проти фальшивої об'єктивності, проти журналістики «за письмовим столом», проти традиційних методів репортерської діяльності. За головний внесок у «новий журналізм» уважають форму і стиль, його прихильники використовують літературні техніки й манери оповіді. Т. Вольф був першим, хто описав феномен «нового журналізму» в есеї «Новий журналізм» (1973), де йдеться про чотири основні техніки: 1) послідовна (поступова) вибудова окремих сцен (сюжетність); 2) досконалі діалоги; 3) використання оповіді від третьої особи; 4) докладне відображення суттєвого.

Журналіст – творчий працівник, який професійно збирає, отримує, створює і готує інформацію для певного засобу масової комунікації (згідно із 25 статтею Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Проте поява Інтернету дала змогу займатися журналістикою й непрофесіоналам. Питання дискусійне, чи вони теж є журналістами.

Журналістика – соціальний інститут, завдання якого полягає у збиранні, опрацюванні й поширенні інформації, а також у тому, щоб бути посередником між владою і громадянським суспільством, це водночас і вид діяльності, який полягає в тому, що професіонали і непрофесіонали збирають, опрацьовують і поширюють інформацію через сучасні засоби комунікації.

Журналістика громадянська – журналістська діяльність непрофесіоналів, які теж створюють інформаційний продукт. За своїм рівнем вона не завжди відповідає вимогам професійної журналістики, проте є свідченням громадянської активності й відповідальності.

Журналістики функції – основні завдання журналістики як професії й соціального інституту. Перелік функцій може змінюватися, це динамічне явище, функції значною мірою залежить від політичного устрою держави. У демократичному суспільстві функція журналістики полягає в посередництві між державою (владою) і громадянським суспільством. У нинішній ситуації основною функцією української журналістики є захист державності, що не заперечує й інших функцій.

Журналістське розслідування – журналістська діяльність, пов'язана із розслідуванням резонансного, скандального явища, факту, здебільшого кримінального характеру (один із останніх прикладів – «Pandora Papers», розслідування офшорних афер і діяльності, пов'язаної з офшорами, державних діячів і політиків багатьох країн, а серед них – і найвище українське керівництво; у розслідуванні взяли участь понад 600 журналістів із різних держав).

Журналістський етос – сукупність правил професійної діяльності, які не зафіксовані в законодавстві, але свідчать про морально-етичний аспект професії. Ці правила відображені в кодексах журналістської етики («Етичний кодекс українського журналіста», «Кодекс професійної етики українського журналіста»).

Журналістські стандарти – сукупність вимог, правил, обмежень, які притаманні відповідальній журналістиці, яких повинен дотримуватися професійний журналіст.

З

Засади журналістики – теоретико-методологічні та світоглядні основи журналістської діяльності.

Збалансованість – представлення різних поглядів на проблему без упередженості з боку журналіста до жодної зі сторін.

І

Інсайдер – особа, яка завдяки своєму службовому становищу має вільний доступ до конфіденційної інформації про стан справ у певній сфері життєдіяльності чи організації; інформацію, яку повідомляє інсайдер, журналіст може використати, але без посилення на джерело.

Інтернет – комплекс глобальних комп'ютерних мереж, а також «всесвітня мережа» (англ. World Wide Web).

Інтерактивність – здатність взаємодіяти в режимі діалогу, наявність двосторонньої комунікації з користувачем; підтримання двосторонніх зв'язків між журналістом та аудиторією за допомогою інтернет-технологій – на відміну від традиційної однобічної концепції простого оприлюднення. Користувач інтернет-ЗМІ може обирати зміст і реагувати на нього, використовуючи різні засоби.

Інтернет-журналістика – електронні видання, органи масової комунікації, розміщені в Інтернеті, які функціонують завдяки Інтернету.

Інтернет-портал (або **веб-портал**) – сайт з великою кількістю функцій і послуг, який надає користувачеві доступ до багатьох сервісів (стрічки новин, електронної пошти, прогнозу погоди, курсу валют, програми телепередач тощо).

Інтерфейс графічний (англ. graphical interface) – візуальна частина операційної системи комп'ютерної програми, електронного ресурсу, складники якої (піктограми, кнопки, значки, меню тощо) призначені для полегшення взаємодії між комп'ютером і споживачем; сукупність засобів, за допомогою яких користувач взаємодіє із сайтом.

Інфографіка – інформація у формі ілюстрації, це карти, діаграми, схеми, таблиці; ілюстраційний елемент, в якому використовують мапи, таблиці, рисунки, діаграми, графіки тощо.

Інфографія – інформація, доповнена й проілюстрована фотографією; текст не описує фотографію, а саме доповнює її.

Інформаційна агенція – один із засобів масової комунікації, що оперативно збирає, опрацьовує та поширює інформацію. Функціонування інформаційних агенцій визначене в Законі України «Про інформаційні агентства».

Інформація – «документовані або публічно оголошені відомості про медії та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі» (Закон України «Про інформацію», ст. 1); будь-який прояв суспільного чи природного характеру ма-

теріального чи духовного; базова категорія журналістики, яка збирає, опрацьовує й поширює інформацію.

Інформаційна культура – вміння користуватися результатами й досягненнями сучасних інформаційних технологій.

Інфотейнмент (англ. infotainment, утворене від information – інформація і entertainment – розвага) – спосіб подачі новин, в яких поєднано повідомлення і розвагу; це може бути й інформація розважального характеру. Деякі дослідники вважають інфотейнмент різновидом замітки.

К

Кіберпростір – «світ» комунікацій, створений за допомогою комп'ютерів і мереж.

Ключові слова (теги) – елемент онлайн-публікації, найважливіші слова, поняття, терміни тексту, на підставі яких можна відшукати цей текст. Ключові слова повинні узгоджуватися із текстом та авторською концепцією, вони відкривають шлях через пошукові системи до споріднених текстів.

Кодекс етичний – документ, в якому зафіксовано основні правила професійної діяльності журналіста. Це поєднання стандартів журналістики та моральних вимог, яких повинен дотримуватися журналіст.

Композиція – побудова журналістського твору, хоча радше треба вести мову про його структуру, бо журналістський текст незалежно від жанру відрізняється від літературного (хоча навіть і там уже не зважають на такі елементи композиції, як зачин, розвиток дії, кульмінація, розв'язка тощо).

Комунікація масова – спілкування, взаємодія між каналом комунікації та аудиторією.

Конвергенція – процес взаємопроникнення, злиття, інтеграції різних медіаплатформ для спільного виробництва і розповсюдження контенту; технологічні, промислові, культурні й суспільні зміни циркуляції медіа, перетікання змісту між різними медійними платформами, співіснування різних медійних платформ, безперешкодне переміщення між ними медійних змістів. Є різні типи конвергенції: технологічна, економічна, суспільна, культурна, глобальна.

Конвергентний ньюзрум – нова модель діяльності редакції ЗМІ, в якій журналісти збирають, опрацьовують і поширюють інформацію

для преси, радіо, телебачення, інтернет-видань, сайтів мережі. Передбачає взаємодію у створенні контенту та обмін контентом між різними платформами.

Контент (англ. content – зміст, вміст) – уся сукупність вмісту друкованого або електронного видання, йдеться про текст і традиційний, і про візуальний, аудіальний, мультимедійний; змістове наповнення сайту, вербальні, аудіальні й візуальні матеріали, наявні на сайті.

Концептуальність мислення – інтелектуальна спроможність журналіста осмислити факт, подію, явище, процес і обґрунтувати концепцію.

Концепція – ідея або сукупність ідей, що відображають світоглядну позицію журналіста, його інтелектуальний та моральний рівень, і зумовлюють роботу над журналістським твором (від задуму до висновків).

Копіпаст – копіювання чужого тексту без змін.

Копірайтинг – створення текстів для сайту.

Кросмедійна журналістика (англ. crossmedia journalism) – журналістика, суть якої полягає у підготовці одного й того самого контенту для різних медійних платформ (для аналогових теж); іноді вживають як синонім «конвергентної журналістики», але цей термін ширший.

Кросмедійна редакція – такий колектив співробітників, що готує контент для різних медійних платформ.

Кросмедійність – професійна спроможність редакції (або автора) готувати один і той самий контент для різних медійних платформ (для аналогових теж); кросмедійність вимагає від журналіста вміння готувати контент для різних платформ, що потребує володіння різними спеціалізаціями.

Л

Лід – лаконічний виклад суті події; він розміщується після заголовка.

Лінійний метод – виклад матеріалу в логічній послідовності.

Лінк (англ. link – посилання) – посилання в електронному тексті на інші веб-ресурси, де користувач може прочитати додаткову інформацію з приводу порушеної проблеми.

Літературна майстерність – рівень володіння мовою, яка є не просто засобом спілкування, а духовним адекватом нації, відповідни-

ми, доцільними й обґрунтованими літературними техніками, і прийомами, художньо-образними засобами. Літературна майстерність стосується завершального етапу журналістського процесу – написання тексту.

Логін (англ. login від грец. logos – слово) – справжнє або вигадане ім'я, абревіатура чи цифровий код, який у поєднанні з паролем дає змогу користувачеві увійти в мережу; реєстраційне ім'я користувача, набір символів, що використовується під час автентифікації на сайті.

Логотип – фірмовий знак, яким послуговується інституція, газета тощо.

Лонгрід (з англ. long read – тривале читання) – новий формат подання інформації в інтернет-медіа, в основі якого поєднання тексту з аудіовізуальними компонентами.

М

Майстерність у журналістиці – рівень професійності журналіста, що проявляється на всіх етапах журналістського процесу (поява задуму, вибір теми, збирання фактологічного матеріалу, його опрацювання й осмислення, обґрунтування концепції, написання тексту для різного типу видань) і в результат у впливі на аудиторію.

Мас-медіа – носії масової комунікації, ті засоби масової інформації, які поширюють інформацію тривалий час серед широкої, однорідної публіки та розпорошеної аудиторії. Це друковані ЗМІ, аудіовізуальні ЗМІ (радіо і телебачення), інтернет-журналістика (видання, що працюють в режимі «онлайн»).

Мем – графічна або вербальна інформація, що дуже швидко поширюються в Інтернеті вірусним способом. Меми у лаконічній та експресивній формі відображають актуальну для суспільства тему і завдяки багаторазовому повторенню стають загальновідомими серед користувачів.

Мережа – частина Інтернету, що дає змогу переглядати на екрані комп'ютера сторінки, доступні в Інтернеті на сайтах, пов'язаних між собою за допомогою гіперпосилань.

Модератор – людина, яка контролює процес спілкування на певній інтернет-сторінці й відповідає за дотримання встановлених норм спілкування, має право обмежувати доступ користувачів до цієї інтернет-сторінки у разі порушення норм.

Монополізація журналістики – зосередження засобів масової інформації у власності держави, юридичних або приватних осіб.

Мультимедіа – комплексне використання на одному інтернет-ресурсі різних медійних форматів – тексту, графіки, аудіо та відео, що доповнюють один одного, злиття різних видів комунікації: текстової, аудіовізуальної, графічної в інтерактивному режимі.

Мультимедійність – можливість передавання повідомлення у різних знакових системах (вербальній, графічній, звуковій, фото, відео, анімації).

Мультимедійна історія – це комбінація тексту, фотографій, відео, графіки та інтерактивного інтерфейсу, подана на сайті у нелінійному форматі, в якому кожен з видів доповнює інший.

Н

Навігація в мережі – комп'ютерні програми, які дають змогу «мандрувати» в Інтернеті, для чого використовують відповідні пошукові системи (Google, Alta Visto, Yahoo), а також соціальні мережі.

Національний інформаційний простір – традиційний підхід тлумачить це поняття як територію певної держави, охопленої інформаційними потоками, створеними в ній. Але в умовах глобалізації й сучасних технологій таке розуміння втрачає сенс. Це, радше, інтелектуальна й технологічна спроможність створити інформаційний продукт, який має національний характер і може конкурувати, а у випадку агресії й протистояти інформаційним потокам інших держав.

Незаангажованість журналіста – неупередженість у доборі та викладі фактів, в аналізі явища, проблеми, ситуації.

Нелінійний метод – в інтернет-журналістиці метод, згідно з яким матеріал розбивається на сегменти, що мають власні посилання, а читач може самостійно обирати послідовність ознайомлення із змістом цих сегментів.

«Нетикет» – загальні правила поведінки, етика поведінки в Інтернеті, які бажано виконувати.

Нік-нейм – псевдонім, який використовують для персоналізації під час поширення інформації та спілкування на сайті.

Нові медіа – визначень багато, але найвдаліше те, що зробив Т. Бернерс-Лі: «Нові медіа – це техніки, технології, а також інституції, які служать комунікації й використовують цифрові методи для реєстрації, запису, збереження даних, створення і передачі

повідомлень. Для нових медіа характерна гіпертекстова структура повідомлення та його сприймання, можливість програмування (асинхронність передавання інформації та її сприймання), інтерактивність, кумулятивність, глобальний обсяг і водночас індивідуалізація доступу».

Ньюзрум – кімната на радіо- та телеканалі, в якій співробітники готують повідомлення про новини.

П

Періодика – сукупність періодичних видань.

«Перша поправка» – перша за хронологією поправка до Конституції США про заборону обмежувати свободу слова і преси (1791).

Плагіат – опублікування під своїм іменем чужого тексту або його фрагмента, привласнення чужої роботи без дозволу її автора.

Плагіни – невеликі програми, що працюють у веб-браузері, за допомогою яких користувачі можуть відтворювати файли мультимедіа тощо.

Подкаст – невеликий за обсягом аудіофайл, розміщений на сайті видання або блогу; є й скорочений варіант визначення цього поняття – радіо в Інтернеті.

Пост – повідомлення користувача на форумі, в соціальних мережах.

Постер – користувач, який виступає на форумі, в соціальних мережах тощо.

Постжурналістика – поняття ще не має усталеного змісту; це, радше, вираз на означення журналістики доби цифрових технологій; прийнятніше інше розуміння й тлумачення: постжурналістика – вид журналістської діяльності в добу цифрових технологій, яка відмовляється від цінностей традиційної журналістики, часто це непрофесійна журналістика, для якої не існують професійні стандарти, контент якої не розрахований на вимогливу аудиторію.

Пропаганда – інформаційна діяльність держави, спрямована на досягнення певної мети, на захист державних інтересів; на відміну від журналістики використовує дезінформацію, маніпуляцію, апелює до інститутів та емоцій; у пропагандистській діяльності використовують найрізноманітніші засоби для нав'язування своїх цінностей, чужих для об'єкта пропагандистської атаки. Журналістика може займатися пропагандою лише в екстремальних випадках, зокрема і в

умовах загрози для незалежності держави. Журналістика і пропаганда – принципово різні види діяльності.

Професійна етика журналістики – сукупність правил і вимог, які стосуються морально-етичного аспекту функціонування журналістики і діяльності журналіста.

Профіль – синонім до поняття «аккаунт», бо це сторінка з відомостями про автора.

Публіцистика – твір або сукупність творів, що стосуються важливих суспільно-політичних, морально-етичних та інших тем і проблем, в яких автор висловлює свою думку.

Р

Радіожурналістика – масмедіа, що використовують радіо як технічний пристрій для передавання звукової інформації. У нинішніх умовах радіожурналістика використовує й Інтернет.

Редизайн – зміна візуального формату видання.

Репост – дублювання, повторна публікація, повідомлення в межах одного ресурсу (блогу, форуму, соціальної мережі) із збереженням посилання або умовної вказівки на першоджерело. До повторних публікацій може супроводитися коментарем.

Ресурс – будь-який з елементів, що журналіст може знайти в Інтернеті (вебсторінка, відео, аудіо, фото, база даних) і використати для написання свого тексту.

Рерайт – один із методів створення контенту, процес написання нового тексту на основі вже наявного із збереженням або й доповненням тегів (ключових слів) та основного змісту; зміна форми без зміни тексту.

С

Сайт – сукупність інтернет-сторінок, об'єднаних під однією електронною адресою. Може належати приватній особі або організації.

Сервіс – програма, що забезпечує взаємодію вебслужб.

Свобода преси – право громадян і різних організацій вільно висловлювати свої погляди; свобода преси можлива за відсутності цензури, дозвільного ліцензування та будь-якого іншого контролю з боку держави; вона полягає у наявності для всіх громадян рівних прав і можливостей отримувати інформацію, у відсутності впливу й диктату власників медіа й рекламодавців на редакційну політику.

Свобода слова – одне із основних прав, що полягає у можливості вільно висловлювати свої погляди, інтерпретувати дійсність згідно зі своїми поглядами, не порушуючи законодавства і права інших громадян на свободу слова.

Слайд-шоу – демонстраційний ролик, послідовна демонстрація серії статичних зображень, дібраних до певної теми.

Спам – масове розсилання реклами або будь-яких інших повідомлень на всі електронні адреси без узгодження; здійснюється за допомогою спеціальних програм.

Стандарти журналістики – професійні правила і норми журналістської діяльності.

Сторітелінг (від англ. story – історія і tell – розповідати) – жанр цифрової журналістики, в якому автор може органічно поєднати різні види оповіді (текстовий, аудіовізуальний) і техніки та прийоми (документальну реконструкцію, аналіз даних) з використанням і зовнішніх сервісів (бази даних, соціальні мережі тощо).

Стрім – відеотрансляція з місця події, що відбувається в режимі реального часу.

Т

Таблоїдизація – проникнення засад і прийомів таблоїдної преси в якісну.

Тег – ключове слово, потрібне для розуміння основної теми публікації; гіперпосилання, за яким можна перейти на іншу інтернет-сторінку. Допомагає в Інтернеті шукати потрібну інформацію.

Теги (мітки) HTML – короткі фрагменти програмного коду в документі HTML, що визначають форматування тексту, розташування графіки, посилання та інші атрибути сторінки.

Творчість у журналістиці – творчістю журналістська діяльність стає тоді, коли вона вільна і спрямована на утвердження нових духовних цінностей – національних і загальнолюдських, пов'язана з жертовністю і найвищим напруженням інтелектуальних і моральних сил журналіста; коли персоніфікована журналістська діяльність виходить за межі особистого вчинку і набуває суспільної значущості, коли за умов зовнішньої несвободи журналіст не втрачає свободи внутрішньої і його діяльність є виявом громадянської позиції; коли у цій діяльності поєднується професійне вміння журналіста з досконалою літературною формою втілення нових ідей, концепцій, смислів.

Тележурналістика – вид журналістики, що використовує відповідні технічні засоби зв'язку для передачі на відстань рухомих та нерухомих зображень і звукової інформації. Нині використовує й Інтернет.

«Темники» – неофіційні вказівки уряду редакціям газет і ТРК щодо доцільності/недоцільності висвітлення певних тем (мова про 2000–2004 роки). Існування «темників» може бути і неявним, прихованим, відбуватися в різних формах.

Тролінг – провокаційна діяльність, яка полягає в написанні таких матеріалів і повідомлень, що зумовлюють конфлікти у певному середовищі чи сприяють формуванню негативного ставлення до певної особи (державного діяча, політика).

Троль – учасник, виконавець, який бере участь у тролінгу.

У

Українська преса (ЗМІ) – сукупність видань, що виходили /виходять в Україні або за її межами не лише українською, але й іншими мовами та відображали/відображають історичні імперативи й національні інтереси України, захищали/захищають її традиції, мову, культуру і найголовніше – її державність.

Ф

Фреймінг – структурування інформації, в результаті чого повідомленням надають потрібного чи бажаного значення.

Форум – місце для дискусій в Інтернеті, один із видів інтерактивного зв'язку, самостійний інтернет-ресурс або розділ сайту, що застосовується для колективного спілкування користувачів на певні теми. На відміну від чату, спілкування може відбуватися у зручний для користувачів час. Повідомлення та усі відповіді на нього утворюють гілку, що називається топік (теми).

Фрілансер – журналіст, який не перебуває у штаті видання, але співпрацює з ним; вільнонайманий журналіст.

Функції журналістики – сукупність обов'язків, призначення та роль журналістики у суспільстві. Характер і зміст функцій залежить від політичного устрою держави, від умов (зовнішніх і внутрішніх), в яких вона існує.

Х

Хмара (хмарне сховище) – модель забезпечення мережевого доступу користувача до даних, які зберігаються на віртуальному носії.

Хмара тегів – повний список ключових слів, що відображають головний зміст веб-сторінки.

Ц

Цензура – державний контроль за функціонуванням журналістики і книгодрукуванням через конституційні, адміністративні, судові, фінансові обмеження.

Ч

Чат (англ. chat – розмовляти) – місце в Інтернеті, де можна поспілкуватися з іншими користувачами; це розмова кількох або навіть кільканадцяти користувачів в Інтернеті, які висловлюють свої думки з приводу певної події чи на якусь тему.

AVI (Audio Video Interleaved – чергування аудіо та відео) – формат відео, який створила компанія Microsoft для її операційної системи Windows.

GIF (Graphics Interchange Format – формат обміну графічними даними) – графічний формат, який часто використовують в Інтернеті, передає 256 кольорів. Його використовують для малюнків і графіків.

HTML (Hypertext Markup Language – мова розмітки гіпертексту) – комп'ютерна мова, яку використовують для створення інтернет-сторінок із різноманітним форматуванням тексту і графікою.

Jawa – мова програмування, яку використовують для створення інтернет-програм, за допомогою яких забезпечується інтерактивність вебсторінок та інші функції.

JaweScript – мова програмування, яку використовують для написання скриптів – невеликих програм-сценаріїв, що дають змогу додавати на вебсторінки інтерактивні елементи.

JPEG (Joint Photographic Experts Group – об'єднана група фотоекспертів) – графічний формат, що дає змогу стискувати графічні файли для швидкого завантаження.

Phyton – мова програмування для створення алгоритмів, на основі яких можна генерувати тексти, розвивати обчислювальне мислення, щоби співпрацювати з фахівцями із комп'ютерних наук.

R – мова програмування для аналізу статистичних даних.

URL (Uniform Resource Locator – єдиний покажчик місцезнаходження ресурсу) – інтернет-адреса.

Література

Аньєс Ів. Підручник із журналістики. Пишемо для газет. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 544 с.

Бойд-Баретт О. Медиа-империализм. Харків: Гуманитарный центр, 2018. 292 с.

Бойд Е. Ефірна журналістика. Технології виробництва ефірних новин. Київ, 2007. 429 с.

Журналістика: словник-довідник / авт.–уклад. І. Л. Михайлин. Київ: Академвидав, 2013. 320 с.

Квіт С. Масові комунікації: підручник. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 206 с.

Крейг Р. Інтернет-журналістика: робота журналіста і редактора у нових ЗМІ. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 324 с.

Кросмедіа: контент, технології, перспективи: колективна монографія за ред. Е. Шевченко. Київ, 2017.

Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації. Львів: Літопис, 2010. 538 с.

Под ред. А. Чарльза. Конец журнализма. Version 2.0. Индустрия, технология и политика. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», Е. Н. Николаева, 2016. 308 с.

Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: Історія ідеї комунікації. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 302 с.

Потятиник Б. Інтернет-журналістика: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2010. 246 с.

Стівенс М. Виробництво новин: телебачення, радіо, Інтернет. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 407 с.

Фолькер В. Журналістика газет і журналів. Київ: Центр Вільної Преси, 2017. 377 с.

Шмідт Я. Нова мережа: ознаки, практики і наслідки веб 2.0: посібник для вузів. Київ: Центр Вільної Преси; Академія Української Преси, 2013. 284 с.

Штромайєр Г. Політика і мас-медіа. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 303 с.

Chyliński M., Russ-Mohl S. Dziennikarstwo. Warszawa, 2008. 438 s.

Internetová žurnalistika: Praktický pohled na práci novinárze v online mediu. Praha : Vysoká škola ekonomická, 2011. 135 s.

Journalistische Genres. München: UVK Verlagsgeselschaft. Konstanz, 2016. 422 s.

Mroziewicz Krz. Dziennikarz w głobalnej wiosce. Bydgoszcz; Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Branta", 2006. 287 s.

Pisarek W. Nowa retoryka dziennikarska. Kraków: Universitas, 2002. 291 s.

Słownik wiedzy o mediach / pod red. Edwarda Chudzińskiego. Warszawa; Bielsko-Biała, 2009. 476 s.

Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. Gatunki dziennikarskie. Teoria. Praktyka. Język. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, 2009. 215 s.

Zasady i tajniki dziennikarstwa: podręcznik dla dziennikarzy Europy Środkowej i Wschodniej. Nowoczesność, 1996. 239 s.

Žurnalistika v informační společnosti: digitalizace a internetizace žurnalistiky. Proměny a perspektivy źurnalistiky v epoše digitálních médií anel nová media teoreticky i prakticky / Editorky B. Osvaldowá a A. Tejkalowá. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelstvi Karolinum, 2009. 196 s.

Українська журналістика у XXI столітті: хроніка подій (за матеріалами «Телекритики» і «Детектор медіа»)

У «Додатку» – матеріали двох публікацій «Детектор медіа». Перша з них – «Останнє десятиліття ЗМІ. Головні події в історії українських медіа 2000–2009 років» від 19 січня 2010 років (це хроніка подій першого десятиріччя), наступна – «Головні події в історії українських медіа 2010–2020 років» від 24 серпня 2021 року. Виклад хроніки подій подаю в скороченому варіанті, цитати – в «лапках».

Останнє десятиліття ЗМІ. Головні події в історії українських медіа 2000–2009 років

«Наразі ми стали свідками завершення не лише року, але й десятиліття. Тож ТК [«Телекритика». – *С. К.*] вирішила згадати найголовніші його події, важливі для розуміння того, що з нами за цей час відбулося й продовжує відбуватися. Задля підготовки цього матеріалу – хоча це саме журнальний матеріал, а не підручник з історії – ми перечитали сотні статей із власних друкованих та електронних архівів, аби не оминути увагою нічого гідного. На хроніку 2004 року редакцією було вирішено дати вдвічі більше сторінок, оскільки тодішньої осені, зі зрозумілих причин, відбувся справжній прорив журналістської професії, який передував прориву всього суспільства в політичному сенсі.

Втім переглядати купу документів було заняттям не з найприємніших. Майже однаково соромними виглядають роки до 2004-го й кілька років після нього. З різних, зрозуміло причин: якщо події до президентських виборів нагадували відкриту ворожнечу журналістів (звичайно, не тих, що смиренно чи навіть із задоволенням виконували темники) із владою, то в наступні кілька років трапилося величезне розчарування в новому керівництві державою. Але головне, що тоді, що зараз: журналістика в Україні залишається «привідним ремінцем» політики, займаючись переважно ретрансляцією політичного піару та популізму. Замість того, щоби виробляти власний «порядок денний», артикулюючи перш за все суспільні, а не владні й олігархічні інтереси.

Головна постать для цього ЗМІ цього десятиліття і в ідейному розумінні – була очевидною. Це Леонід Кучма, який разом із вищезгаданими десятьма роками прощається з нами з обкладинки останнього

числа ТК 2009. Якщо в першу половину десятиліття Кучма був утіленням влади та владних утисків свободи слова (хоча багато чого було зроблено без його прямої участі), то в наступні роки відбулася консервація кучмістських стратегій. Запропонована за часів його правління в країні модель ручного керування журналістами виявилася надзвичайно зручною як для можновладців, так і для власників ЗМІ та їхніх менеджерів. Цей факт пояснюється навіть не стільки тим, що владний марафон після 2004 року продовжили майже всі персонажі, хто до того брав участь, скільки тим, що обмеження журналістських свобод (в тому числі й економічних) надто комфортне в будь-якій системі, від квазіавторитарної до ліберально-капіталістичної. Не будемо забувати, що в розгулі джинси (в тому числі й політичної) у другій половині десятиліття винні найбільші медіакомпанії та телеканали, що будь-які аномалії свого ефіру можуть пояснити необхідністю заробляти гроші. Ну і, звісно, дзвінки із владних кабінетів різних рівнів за редакцій із проханнями, вимогами або погрозами теж нікуди не поділися.

Та, прощаючись із десятиліттям, чи розстаємося ми з його моделлю відносин ЗМІ, суспільства та влади?

Здається, що так, але справа тут не в еволюції саме української журналістики. Спостерігаючи за подіями вітчизняного ринку ЗМІ, важливо не втратити розуміння того, що сталося в нульових роках із журналістикою та мас-медіа на концептуальному рівні в цьому світі. А саме – остаточне знецінення інформації. Мабуть, це десятиліття було останнім, коли свій кар'єрний шлях починали, так би мовити, класичні журналісти, які звикли винаходити інформацію і за це мати успіх в аудиторії. Сьогодні ж від інформації вже нікуди подітися й аудиторії вона не надто потрібна, особливо якщо за неї доводиться платити. Відбувається нове винаходження журналістської професії, і процес цей, здається, лише на самому початку. Тож, залишається сподіватися, що він призведе до більшої демократизації інформаційного простору, і це досягнення буде більшим за ті вади, які теж здаються неминучими (хворобливе інформаційне засмічення – одна з цих вад)».

2000 рік

17 квітня Г. Ґонґадзе заснував інтернет-видання «Українська правда». Мета сайту – поширення альтернативних думок про події в Україні, оскільки влада узурпувала інформаційний простір. За Г. Ґонґадзе почали стежити (про що він повідомляв генпрокуратуру).

1 вересня компанія KP Publications запустила новинний сайт «Кореспондент» (редактор Ю. Лисенко). Згодом, у березні 2002 року KP Publications почала видавати однойменний журнал, побудований за взірцем американської стандартизованої журналістики Newsweek. У наступні роки появилися подібні журнали – «Профіль», «Фокус», «Главред», «Український тиждень».

16 вересня Г. Ґонґадзе зник. На початку листопада було знайдено його обезголовлене тіло.

28 листопада голова Соціалістичної партії О. Мороз під час прес-конференції у Верховній Раді увімкнув запис з аудіокасети, що йому передав колишній охоронець президента Л. Кучми М. Мельниченко. «На плівках чоловік, чий голос нагадує голос Леоніда Кучми, у брутальних виразах обговорює зі співрозмовниками те, як необхідно розправитись із Георгієм Ґонґадзе. Фігурантами плівок Мельниченка Мороз назвав голову Адміністрації президента Володимира Литвина, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка на голову СБУ Леоніда Деркача».

Влада (і зокрема Л. Кучма) відкинула будь-які звинувачення.

15 грудня в Києві розпочалися акції протесту політичної опозиції та громадських організацій, які через кілька днів оформилися у тривалу кампанію «Україна без Кучми».

18 вересня ICTV, один із найдавніших незалежних українських каналів, вийшов у ефір з повністю оновленою програмною сіткою й дизайном у помаранчевому кольорі (ICTV належав В. Пінчуку). Генеральним директором ICTV було призначено О. Богуцького, керівником інформаційної служби – російського тележурналіста Д. Кисельова («працював на ICTV близько п'яти років і запам'ятався вмілими маніпуляціями у новинах та аналітичних програмах на користь української влади та проти опозиції).

2001 рік

8 квітня компанія KP Publications почала видавати журнал «Афіша», присвячений розвагам у столиці. Перший головний редактор – К. Дорошенко, журнал виходив до кінця десятиріччя.

25 квітня відбулася перша церемонія нагородження професійною премією «Телетріумф». Премії дісталися каналам «Інтер», «1+1», ICTV і «Новому». Серед переможців – А. Мазур (краща ведуча інформаційних програм, 1+1; А. Шевченко (кращий репортер, ICTV).

1 червня в ефір вийшов новий музичний канал «Enter», що належить групі каналів «Інтер».

7 липня у лікарні Слов'янська помер журналіст, директор ТРК «ТОР» Ігор Олександров, якого злочинці побили кілька днів перед тим спортивними бітами. І. Олександров вів програму «Без ретуші» і викривав злочинну діяльність мафіозних груп.

24 вересня «Інтер» зняв із сітки мовлення випуски новин російського «Первого канала», які він транслював від початку своєї роботи.

27 вересня відбулася презентація інтернет-видання «Телекритика», «присвяченого висвітленню подій в царині ЗМІ, критичним оглядам медійного контенту, утвердженню експертного середовища в цій галузі та ставленню за дотриманням українськими журналістами цивілізованих стандартів професії».

Восени 2001 керівництво СДПУ(о) готувалося до парламентських виборів і запросило провідних спеціалістів російської консалтингової кампанії «Фонд ефективної політики» Г. Павловського і М. Гетьмана вибудувати для партії стратегію створення медіаполітичного холдингу. Саме ці консультанти і ввели в обіг поняття «темник»: «темниками називали списки актуальних тем дня та очікуваний кут їхньої подачі журналістами. Ці списки розсилалися керівником провідних ЗМІ з Головного управління інформаційної політики Адміністрації президента Кучми, очолюваного Сергієм Васильєвим. Так в Україні було фактично введено державну цензуру».

2002 рік

23 січня в ефірі української служби «Радіо Свобода» відбулися передвиборні дебати В. Медведчука і Ю. Тимошенко. Це був перший випадок теледебатів між представником влади й опозицією.

20 червня було перекрито вихід в ефір київської телерадіокомпанії ЮТАР (Нацрада з питань ТБ і РМ відмовила її у переліцензуванні на право мовлення. Керівництво ЮТАР вважало себе незаангажованим, а не опозиційним.

16 вересня в Києві відбулася масштабна акція протесту опозиції «Повстань, Україно!».

У червні лідера СДПУ(о) В. Медведчука призначили головою Адміністрації президента, після чого «темники» від влади почали надходити всім провідним телеканалам країни. Це викликало обурення журналістської спільноти, які на сторінках «Телекритики» та «Україн-

ської правди» у своїх статтях закликали до організації спротиву. «Телекритика» гостро критикувала маніпулятивні підцензурні новини телеканалів, закликаючи журналістів не виконувати «темники». Однією з найпомітніших публікацій того часу була стаття телеведучого Р. Скрипіна «Так жити не можна» Журналістів підтримав комітет Верховної Ради з питань свободи слова та інформації на чолі з М. Томенком. Дискусії в журналістському середовищі стали фундаментом «журналістської осені» – публічного руху демократично налаштованих представників мас-медіа проти політичної цензури.

3 жовтня близько півсотні київських журналістів, які зібралися в Будинку кіно на «круглий стіл», підписали «Маніфест українських журналістів із приводу політичної цензури». На сайті «Детектор медіа» до цього маніфесту приєдналися своїми підписами ще 467 журналістів з усієї України.

5 жовтня понад 100 журналістів у Будинку вчителя сформували на пропозицію І. Чемерис, А. Лигачової та А. Шевченка Страйком та Оргкомітет для створення Всеукраїнської незалежної профспілки працівників ЗМІ (згодом – Незалежної медіапрофспілки). Журналісти прийняли також текст заяви, в котрій уперше намагалися визначити своє розуміння «політичної цензури» та її різницю від «редакційної політики» медіа.

4 грудня відбулися парламентські слухання «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова та цензури в Україні», які ініціювали журналісти за підтримки профільного комітету Верховної Ради. Результатом слухань було прийняття Закону, в якому було визначено зміст поняття «цензура», встановлено відповідальність за неправомірну відмову в наданні інформації, звільнено від відповідальності за оціночні судження, заборонено органам державної влади та місцевого самоврядування позиватися до суду з приводу дифамації (в січні 2003 року Парламентська асамблея Ради Європи винесла резолюцію, в якій йшлося про тиск з боку Адміністрації президента на українські ЗМІ). «Все це призвело до певного зменшення тиску влади на мас-медіа. Але все-таки у 2002-2003 роках українським журналістам не вдалося масштабно і системно консолідуватися для радикальних форм протесту проти цензури. Страйком згодом було розпущено, а редакційна політика каналів знову набула тотально-темниківського характеру».

30 жовтня було знайдено тіло директора агенції «Українські новини» М. Коломійця. У нього були фінансові розбіжності з партнером

у бізнесі В. Хорошковським. Окрім цього, М. Коломієць страждав на депресію в останні місяці життя.

2003 рік

8 січня відновила роботу редакція сайту «Обком», який не працював від 19 лютого 2002 року внаслідок незаконних дій податкової міліції. Позови «Обкому» суди не розглядали.

18 січня було знайдено мертвим журналіста «Радіо Свобода» Сергія Набоку.

23 січня вийшов перший номер «Газети по-київськи» (головний редактор – С. Тихий). «Газета» відкрила локальні видання в містах-мільйонниках – Харкові, Одесі, Донецьку, Львові, Дніпропетровську.

На початку лютого В. Пінчук купив у російської «Альфа-групи» канал «Новий» і почав переговори про купівлю каналу СТБ в російської корпорації «Лукойл»; переговори успішно завершилися 2044 року.

14 лютого НТКУ оголосили, що Україну на пісенному конкурсі «Євробачення» буде представляти співак О. Пономарьов. Україна вперше брала участь у цьому конкурсі. О. Пономарьов посів 14-е місце.

27 березня за наказом Л. Кучми президентом НТКУ став О. Савенко.

2 квітня канал «1+1» оголосив, що знімає з ефіру політичну програму «Проте» через її низький рівень (це був проект Д. Корчинського і Д. Джангірова). «Втім, програма, змістом якої були карколомні розправи з політичною опозицією, всупереч бажанню керівництва каналу, в ефірі тоді залишалася і припинили виходити лише влітку 2004 року».

17 червня фундатор і почесний президент телеканалу «Інтер», віце-спікер Верховної Ради О. Зінченко повідомив співробітникам інформаційної служби мовника, що більше не має до нього стосунку; він порадив звертатися до акціонера «Інтера» І. Плужникова і пояснив, що йому не вдалося відстояти ті зміни, що відбувалися в інформаційному мовленні каналу. Через три дні О. Зінченко повідомив СДПУ(о), що виходить з її лав, оскільки не поділяє позиції керівництва партії з багатьох суспільно-політичних питань і має «значні розбіжності у розумінні моральних і етичних норм життя».

Незабаром він оголосив виборчий штаб В. Ющенка напередодні президентських виборів.

Влітку майже одночасно закрили авторську програму О. Новосад «Імпреза», присвяченої опері та балету, на каналі СТБ, і «Останню ба-

рикаду» (режисер А. Липовецька, ведучі М. Бриних і М. Баранівська), присвячену сучасній культурі, на каналі «1+1». Програми виходили в непраймовий час і через свою тематику високих рейтингів не мали. «Так із сітки популярних національних мовників зникли хіба не єдині проекти дійсно про культуру, а не стосовно життя зірок шоу-бізнесу. Цю прогалину комерційне українське ТБ і до сьогодні не має наміру заповнити».

1 вересня телеканали «Експрес-інформ» та НБМ розпочали синхронне мовлення під одним логотипом – «5 канал» (власник П. Порошенко). 6 червня в історії вітчизняних ЗМІ відбулося підписання політичної угоди про взаєморозуміння між власниками і журналістським колективом «Експрес-інформу» згідно з публічними засадами редакційної політики. Власники гарантували невтручання у виробництво інформаційних програм.

15 вересня набрало чинності рішення Нацради з питань ТБ і РМ про запровадження телереклами класифікації відеопродукції візуальними позначками в залежності від категорії осіб, на яку ця продукція розрахована. Так у телевізійному ефірі з'явилися графічні позначки: зелене кружальце (фільми для всієї аудиторії), жовтий трикутник (для дітей у присутності батьків) та червоний квадрат (тільки для дорослих).

2004 рік

17 лютого радіостанція «Довіра» припинила трансляцію програм української служби «Радіо Свобода». Президент «Радіо Свобода» Т. Дайн назвав це рішення таким, що свідчить про регрес на шляху самовираження в Україні і поклав відповідальність за нього на С. Кичігіна, генерального продюсера «Довіри» і фундатора газети «2000».

28 січня Шевченківський районний суд Києва, розглянувши позов організації «Міжнародний антифашистський комітет» проти газети «Сільські вісті», припинив випуск видання. Річ у тім, що газета друкувала фрагменти із книги В. Яременка «Єврейство в Україні», професора Міжрегіональної академії управління персоналом. Суд вважав, що надруковані фрагменти розпалюють міжнаціональну ворожнечу. «Сільські вісті» були в опозиції до влади. Наприкінці листопада випуск газети відновив Апеляційний суд Києва.

3 березня представники «Укрчастотнагляду» вимкнули передавач радіостанції «Континент», яка транслювала програми «Радіо Сво-

бода». С. Шолох (директор «Континенту») заявляв, що на нього чинили тиск представники СДПУ(о) і навіть погрожували йому за трансляцію «Радіо Свобода».

6 травня оголошено про призначення прес-секретарем голови уряду В. Януковича Ганни Герман, яка до того працювала керівницею київського бюро «Радіо Свобода». Її призначення викликало бурхливу реакцію в професійному середовищі… На першій власній прес-конференції у ролі речника Януковича Ганни Герман заявила: «Я завжди дорого коштувала. Всюди, де я буду працювати, я буду працювати за добрі гроші».

12 травня вийшло перше число газети «Экономические известия», яку фінансував С. Тігіпко (головний редактор – К. Донін).

5 травня на зборах Київської незалежної медіа-профспілки головою було обрано Є. Соболєва. КНМП за підтримки інших громадських організацій та сайту «Телекритика» розпочала підготовку журналістського протесту проти «темників» влади.

7 червня Національна рада з питань телебачення і радіомовлення оголосила догану телеканалу «Новий» за трансляцію російської програми «Окна», в якій російський актор Д. Нагієв радив жінці позбавлятися українського акценту в непристойний, хамський і образливий для української аудиторії спосіб. «Новий» мав вибачитися перед телеглядачами за вихід в ефір програми образливого для українців змісту, що канал зробив в ефірі за кілька тижнів. У серпні Нацрада визначила, що «Окна» можна транслювати лише після 23-ї години.

23 червня «5 канал» звернувся до органів влади, а також до міжнародних організацій із відкритим листом, в якому вимагав від українських можновладців припинити самочинне відключення мовника в кабельних мережах окремих регіонів… Офіційна причина зупинення трансляції – технічні проблеми. У приватних розмовах представники кабельних компаній говорили 5-му каналу, що відключити його наполегливо радить місцева влада (йшлося про Донецьку, Дніпропетровську області, а також міста Харків, Полтаву, Кривий Ріг, Маріуполь).

11 серпня в ефір вийшло радіо НАРТ, яке пов'язували з О. Зінченком. Радіостанція була налаштована опозиційно напередодні й під час Помаранчевої революції й зіграла велику роль у консолідації опозиційно налаштованої аудиторії.

24 жовтня в ефірі програми «Епіцентр» було показано сюжет журналістки ТСН Лесі Сакади про В. Януковича, в якому не було жод-

ного слова про судимості В. Януковича як кандидата в президенти. Згодом в інтерв'ю Л. Сакада розповіла, що її змусили зробити саме такий сюжет. «Це інтерв'ю було сприйняте колегами як приклад мужності журналістки, що сказала про тиск уголос».

25 жовтня кілька працівників 5-го каналу оголосили голодування. Приводом було замороження банківських рахунків через позов нардепа В. Сівковича – він вимагав від каналу та його власника П. Порошенка вибачень за поширену інформацію щодо участі В. Сівковича в парламентській комісії з розслідування отруєння В. Ющенка. Водночас анулювали ліцензію 5-го каналу на мовлення в Києві, суд визнав, що 5-й канал отримав її незаконно. «Акція голодування завершилася 2 листопада. Разом ці події було розцінено як спробу владної розправи з єдиним опозиційним каналом. А голодування працівників 5-го каналу стало прикладом колективного спротиву для колег».

26 жовтня в ефірі «Інтера», «1+1» та Першого національного відбулося спілкування телеглядачів із президентом Росії В. Путін, який повідомив, що Росія готова до відродження Радянського Союзу (передачу вели О. Таукач, В. Піховшек і О. Мельничук).

28 жовтня «Журналісти п'яти національних каналів – «Інтера», Нового, НТН, ТОНІС та ICTV – заявили про політичний тиск на їхні медіа й своє небажання виконувати темники. За кілька днів під заявою, яка була опублікована «Детектор медіа», стояли підписи 346 журналістів з усієї країни. Також 28 жовтня сім журналістів служби новин «Плюсів»: Наталка Фіцич, Юлія Бориско, Віктор Заблоцький, Ігор Скляревський, Федір Сидорук, Галина Бецко та Мар'яна Воронович на знак протесту проти цензури звільнилися з каналу. Ця дата вважається офіційним початком журналістської революції, що передувала революції Помаранчевій».

На початку листопада ТРК «Ера» перестала користуватися темниками, що дало змогу глядачам Першого національного, на якому виходила «Ера», вперше побачити новини, які Адміністрація президента не цензурувала.

9 листопада ведучого новин Першого національного В. Голоснячка звільнили за відмову читати темник про В. Януковича.

21 листопада ведучі «1+1» О. Терещенко й А. Тичина відмовилися вести виборчий марафон через темники. Програму вів лише В. Піховшек.

23 листопада «КНМП» і «Детектор медіа» провели акцію «Ми не брешемо!», звернувшись до журналістів із закликом припинити брех-

ню у вирішальний для країни час. Звернення прочитав в ефірі ТРК «Ера» ведучий «Плюсів» Анатолій Борсюк. Того ж дня почала діяти ініціатива громадських організацій «Правда переможе». Журналісти, що брали там участь, розсилали оперативно підготовлені тексти всім ЗМІ для безкоштовної публікації. Був створений застосунок «За правду», а також двосторінкова газета «Правда переможе», яка виходила кілька разів на день накладом 900 екземплярів і безкоштовно розповсюджувалася серед учасників акції протесту на Майдані (Помаранчевий Майдан розпочався 21 листопада). Над проектом працювали Єгор Соболєв, Євген Глібовицький і журналістка ТК Наталія Данькова.

24 листопада «Інтер», «1+1» та Перший національний почали працювати в одному режимі – замість новин йшло включення з «Демократичного центру» в штабі В. Януковича.

25 листопада сурдоперекладач Першого національного Наталя Дмитрук проігнорувала основний текст і повідомила своїм глядачам: «Результати ЦВК є сфальсифікованими. Не вірте. Наш президент – Ющенко. Мені дуже прикро, що до цього доводилося перекладати неправду. Більше я цього не робитиму. Не знаю, чи побачимося».

25 листопада «1+1» у прямому ефірі попросив вибачення перед глядачами за «упередженість інформації, яка досі поширювалася під тиском і за директивами різних політичних сил», а В. Піховшека було усунуто від обов'язків шеф-редактора служби новин.

29 листопада головного редактора ICTV Д. Кисельова [нині один із чільних російських пропагандистів. – *С. К.*] усунули від керівництва новинами телекомпанії, оскільки журналісти на зустрічі з О. Богуцьким висловили Д. Кисельову недовіру. «Інші національні канали значно скорочували подачу інформації про масштабні акції протесту в Києві в об'єктивніший бік. Журналістська революція скінчилася перемогою».

2005 рік

20 січня Незалежна асоціація телерадіомовників, Громадська рада з питань свободи слова та інформації при профільному Комітеті Верховної Ради, «Детектор медіа», Інститут політики, Академія української преси, Комітет «Рівність можливостей» та Київська незалежна медійна профспілка оголосили про створення коаліції громадських організацій «Суспільне мовлення». До коаліції згодом приєдналися й інші громадські організації. Мета полягала в тому, щоб розробити концептуальні й законодавчі положення, потрібні для створення сус-

пільного мовлення в Україні. Упродовж року було підготовлено пакет пропозицій, редакційний кодекс суспільного мовника. На цій основі й у співпраці з коаліцією парламентський Комітет розробив проект закону про суспільне мовлення. Проте в грудні 2005 року Верховна Рада у повторному другому читанні відхилила проект закону про систему суспільного телебачення й радіомовлення і його зняли з розгляду: ключові політичні сили не змогли узгодити свої погляди на принципові питання документу. Президент В. Ющенко теж не продемонстрував наявність політичної волі до створення суспільного телебачення.

18 липня вийшло перше число українського видання російської газети «КоммерсантЪ».

29 липня відбулося засідання «Української незалежної ТВ-корпорації» (телеканал «Інтер»), на якому на посаду голови Наглядової ради обрали В. Хорошковського, «який начебто отримав контроль над 61% акцій «Інтера», заплативши за них, за повідомленням російської газети «Ведомости», 250 мільйонів доларів».

25 липня президент В. Ющенко під час прес-конференції звернувся до журналіста «Української правди» зі словами «кілер найнятий», «морда», «журналіст, який не працював і хвилини свого життя на свободу преси» (С. Лещенко підготував кілька скандальних публікацій під назвою «Син бога» про зухвалий спосіб життя сина президента). Це був великий конфлікт нової влади і журналіста. Наступного дня велика група журналістів звернулася до президента з відкритим листом, вимагаючи вибачень перед С. Лещенком і відповідей щодо доходів і витрат родини президента. За кілька днів В. Ющенко зателефонував С. Лещенкові і пояснив обставини свого емоційного виступу, сказавши, що він, власне, «зробив із цього урок».

9 вересня на каналі ICTV відбулася прем'єра ток-шоу «Свобода слова» з ведучим Савіком Шустером.

12 жовтня вийшло перше число нового всеукраїнського економічного видання – газети «Дело» (головний редактор Галина Панченко).

На початку грудня найпопулярніші партії залучили до своїх виборчих списків журналістів: Г. Герман – № 105 у списку Партії регіонів, Андрій Шевченко – у першій п'ятірці БЮТ, Ольга Герасимюк – у першій п'ятірці «Нашої України».

За підсумками 2005 року американська правозахисна організація «Freedom House» перенесла Україну з категорії країн, де існує частково вільна преса, до таких, де преса є вільною повністю.

2006 рік

7 лютого було створено Незалежну експертну раду з питань діяльності мас-медіа під час виборів (ця структура існувала до 25 травня). Аналогічні ради (з іншим експертним складом) створювали напередодні дострокових виборів до Верховної Ради 2007 року і президентських виборів 2010 року).

26 березня відбулися вибори до Верховної Ради. Згідно з моніторингом теленовин, який проводили громадські організації, рівень роботи більшості інформаційних служб національних каналів був далеким від стандартів безсторонності й збалансованості через велику кількість сюжетів із ознаками замовних. Щоправда, ці медійні маніпуляції не були з одного центру, як до 2004 року. Подібна ситуація повторилася на парламентських виборах 2007 року й у виборчій кампанії 2009-2010 років.

22 червня один із фундаторів 5-го каналу Р. Скрипін оголосив, що йде з посади шеф-редактора. Причина – мовник не розвивається. Згодом його призначили медіа-директором агенції «РБК-Україна».

29 червня «щоденна й колись легендарна газета «Поступ» призупинила свій вихід. Припинення виходу газети її адміністрація називає реорганізацією видання, а зокрема, передачу його в управління видавничої групи «Експрес». Колектив було повністю скорочено у серпні. Згодом група «Експрес» почала видавати щомісячну газету «Post-Поступ».

12 липня під час знімання мітингу біля Верховної Ради група депутатів від Партії регіонів на чолі з О. Калашниковим побили оператора В. Новосада, на адресу журналістки СТБ М. Ситник вони висловлювали погрози й сексистські репліки. Правоохоронці, які були свідками цього інциденту, не зреагувала жодним чином. Журналістська спільнота оголосила «регіоналові» бойкот (цей бойкот підтримали, звичайно, не всі).

28 серпня у Києво-Печерській Лаврі відбувся інцидент між архієпископом Павлом (Українська православна церква Московського патріархату) і знімальною групою 5-го каналу. Священнослужитель із своїми підлеглими напали на журналістів, забрали камеру й касету.

13 вересня «оголошено про початок ініціативи «Краще не брехати». Кампанія передбачала проведення в журналістських вищих навчальних закладах спеціальних тренінгів, на яких провідні українські журналісти вчитимуть студентів, як не стати слугами цензури або ви-

конавцями замовних матеріалів, коли молоді кадри прийдуть працювати на медіа».

14 грудня в Києві був презентований новий медіа-холдинг «Главред-Медіа», до складу якого увійшли новостворений журнал «Главред», «Телекритика», телеканал «Сіті» (колишній «Гравіс»), газета «Ізвєстія в Україні», «Нова», інтернет-видання «Главред», VIP, Starsglavred (власник медіахолдингу О. Третьяков).

2007 рік

У січні стався конфлікт між колективом «Інтера» й керівництвом. Трудові права журналістів захищав «Детектор медіа», але колеги з інших каналів не підтримали «інтерівців». Власники ж ЗМІ в Україні переконалися, що сконсолідованого спротиву порушенням своїх трудових прав українські телевізійники чинити не будуть. Згодом «Плюси» 2009 року теж звільнили велику кількість журналістів.

13 лютого донецькому каналу «Україна» (власність Р. Ахметова) було представлено нового генерального директора – ним став польський продюсер В. Дзікі. Це позитивно вплинуло на рейтинги мовника. Згодом канал переїхав до Києва.

15 березня було підписано декларацію про співробітництво щодо суспільного телерадіомовлення і створено робочу групу «Національна ініціатива «Суспільне мовлення», але й цей проект зазнав невдачі.

20 березня за розпорядженням президента НТКУ В. Докаленка було зупинено виробництво політичного ток-шоу В. Павлюка «Толока». Національна комісія з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі при президентові України заявила про стурбованість зняттям програми «Толока» з ефіру й заявами про тиск на журналістів і перевищення службових повноважень керівництвом НТКУ.

22 червня Антимонопольний комітет України дозволив кіпрській кампанії В. Хорошковського придбати контрольні пакети трьох каналів Д. Фірташа (К1, К2, Мегаспорт), а також каналу НТН, що належав Е. Прутнику. За НТН було заплачено 200 мільйонів доларів. «Факт покупки мовника В. Хорошковським активізував чутки про те, що за власництвом цих медіаактивів стоїть хтось суттєво багатший. Найчастіше називали російського мільярдера О. Абрамова й того ж таки Д. Фірташа».

3 серпня було підписано угоду про злиття холдингу «Главред-Медіа», «Газеты по-киевски» та УНІАН в єдину структуру.

13 серпня стартував проект «Перший громадський канал», яким Держтелерадіо мало намір об'єднати усі обласні й регіональні ТРК для обміну контентом.

24 серпня на «Інтері» відбулася прем'єра ток-шоу «Свобода Савіка Шустера», яка за концепцією повністю дублювала «Свободу слова» на ICTV. Згодом Савік Шустер розпочав ще один проект на «Інтері» – «Великі українці» за ліцензованим форматом Бі-Бі-Сі.

31 серпня І. Коломойський придбав 3% акцій компанії Central European Media Enterprises (власника каналу «1+1») за 110 мільйонів доларів. Згодом він отримав 40% акцій каналу, що належали Роднянському і Фуксману, зробивши ще один крок до встановлення контролю над «Плюсами».

9 жовтня шеф-редактор холдингу «Медіа Дім» В. Портников і голова правління каналу ТОНІС М. Княжицький заявили, що йдуть із компанії. Офіційною причиною свого звільнення вони назвали тиск і політичну цензуру, яку нібито намагався встановити головний акціонер «Медіа Дому» та лідер Партії зелених В. Костерін.

2008 рік

1 січня запрацювала піпл-метрична панель вимірювання телеперегляду компанії «ГфК». Географія вимірювань розширилася на понад 300 населених пунктів із населенням менш ніж 50 тисяч осіб.

У лютому почалося радикальне реформування програмної сітки каналу, а також зміна керівництва «1+1» Генеральним директором групи кампаній Central European Media став О. Ткаченко, а А. Сирбу (виконавчий директор) схарактеризував бажану нову інформаційну політику каналу «1+1» як «новини для барбоса», маючи на увазі їхнє пожовтіння. Згодом канал остаточно втратив той інтелігентний імідж, який вибудовував у 1990-і роки.

14 лютого замість В. Дорошенка президентом НТКУ було призначено В. Ілащука. Незабаром виявилося, що кожну свою дію новий керівник узгоджує із Секретаріатом президента, яким керував В. Балога.

15 березня Апеляційний суд Києва виніс вирок колишнім офіцерам міліції, звинуваченим у вбивстві журналіста Г. Ґонґадзе. Звинувачені стверджували, що вони діяли за вказівкою начальника Департаменту зовнішнього спостереження МВС країни О. Пукача.

17 березня почав працювати канал ТВі, який фінансували російські бізнесмени В. Гусинський і К. Качаловський. Керівник проек-

ту – М. Княжицький. На каналі працювали В. Портников, Р. Скрипін, Арт. Шевченко, В. Кіпіані, К. Нестеренко. Головним редактором став російський журналіст Є. Кисельов, який згодом запустив і власну недільну аналітичну програму «Наверху».

18 березня Верховна Рада ухвалила, а 7 квітня президент підписав закон про внесення змін до рекламного законодавства щодо реклами алкоголю і тютюну.

17 травня грандіозним скандалом завершився багатомісячний наказ програми «Великі українці» на каналі «Інтер». Хоча за кілька днів до фіналу програма, в якій глядачі обирали найвидатнішого співвітчизника всіх часів, у голосуванні лідирував Степан Бандера, перемогу несподівано отримав Ярослав Мудрий. При цьому за добу до завершення проекту його шеф-редактор Вахтанг Кіпіані оголосив, що при голосуванні відбуваються технічні фальсифікації на користь Ярослава Мудрого, котрий посідав тоді четверте місце… Ці прогнози справдилися, і відповідальність за фальшування Кіпіані поклав на нардепів Д. Табачника, який представляв постать Мудрого в рамках проекту, і В. Горбаля, які нібито організували голосування за базою Укргазбанку.

У жовтні всесвітня економічна криза дісталася до України. Компанії розпочали масштабні скорочення. Багато проектів було закрито: журнали «Деловой», «Чистая прибыль», «Gallery, Hello!», «Autocar», PC World Ukraine; газети «24», «Обзор», «15 минут», «Пульс Киева».

За результатами моніторингу у 2008 році організація Freedom House понизила рейтинг України та віднесла її до країн з частково вільними ЗМІ. Причиною була велика кількість прихованої політичної реклами, нездатність судової влади захистити журналістів від влади, власників та кримінальних угруповань та непрозорість медіавласності.

2009 рік

Майже від початку року у відкриту конфронтацію вступили канал «Інтер» і прем'єр Ю. Тимошенко. Причиною була «газова війна» з Росією та компанією «РосУкрЕнерго», голова якої Д. Фірташ начебто мав прямий стосунок до власності «Інтера». Канал зайнявся планомірним цькуванням уряду і робив це такими методами і з такою затятістю, які нагадали його власний ефір напередодні виборів 2004 року. Конфлікт закінчився звільненням (6 вересня) генерального

продюсера Г. Безлюдної. Інформаційний ефір каналу значно змінився в бік більш зваженого висвітлення діяльності уряду, а розслідування обставин продажу «Інтера» зупинили.

14 березня представник радикальної формації «Братство» напав на головного редактора мистецького сайту «Проза» А. Ульянова. Згодом на його адресу почали надходити погрози, і журналіст виїхав з України, а його сайт було закрито хостером за звинуваченням у поширенні порнографії.

19 березня Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі, Нацрада з питань телебачення і радіомовлення, віцепрем'єр-міністр України І. Васюник і дев'ять загальнонаціональних телеканалів підписали Хартію про партнерство заради захисту суспільної моралі. Національна експертна комісія (голова В. Костицький) була дорадчим органом, але її висновки державні органи повинні були розглядати. НЕК визнала, що комедійний серіал «Щасливі разом» на Новому каналі міг зашкодити духовному розвитку молоді, оголосила журнал «Афиша» еротичним «у зв'язку із систематичною публікацією оголошень про надання інтимних послуг та інших порнографічних матеріалів (хоча у виданні друкували оголошення про масаж) і навіть підготувала «Етичний кодекс журналіста».

Найбільшого розголосу набув конфлікт між НЕК і письменником Олесем Ульяненком, бо НЕК визнала роман О. Ульяненка «Жінка його мрії» порнографічним. Конфлікт перенесли до суду, і в листопаді було досягнуто мирової угоди між НЕК і О. Ульяненком, згідно з якою комісія відкликала свій позов, а автор мав привести текст книги згідно з чинним законодавством. «В чому мали полягати правки письменника, достеменно невідомо й досі».

1 квітня в Україні розпочалося цифрове ефірне мовлення. Проте 10 телеканалів, які виграли конкурс на мовлення в цьому мультиплексі, виявилися не готовими надати компанії «Українська цифрова мережа» сигнал для ретрансляції. За програмою Кабміну (2008) Україна мала повністю перейти на цифрове мовлення у 2015 році.

3 липня компанія CME оголосила про досягнення угоди з І. Коломойським, членом ради директорів CME. Згідно з цією угодою І. Коломойський отримав 49% активів CME за 100 мільйонів доларів та 100% телеканалу ТЕТ, який було інтегровано до групи «1+1».

22 липня Генпрокуратура та СБУ затримали генерала О. Пукача, причетного до вбивства Г. Ґонґадзе.

2 вересня голова Київської незалежної медіапрофспілки Ю. Луканов закликав парламентський Комітет із свободи слова та інформації розглянути усі випадки насильства проти журналістів, яких того року було особливо багато.

9 вересня О. Наливайка було призначено першим заступником і в. о. голови Державного комітету телебачення і радіо. Відновилося об'єднання обласних державних телерадіокомпаній в єдиний канал, який буде координуватися з Києва. Проект наштовхнувся на критику з боку В. Ющенка, який побачив у цьому намаганні Ю. Тимошенко взяти під свій контроль обласні телерадіокомпанії.

25 вересня відбувся знаковий скандал у студії «Шустер live». В ефір, анонсований як спілкування Ю. Тимошенко з журналістами, втрутилися непрохані депутати з Партії регіонів: Г. Герман, М. Азаров, І. Акімова. Згодом С. Шустер заявив, що участь «регіоналів» йому нав'язав Б. Колесников, керівник виборчого штабу В. Януковича, Г. Герман доповнила це зізнання, нагадавши, що між С. Шустером і депутатами існувала домовленість щодо інсценування «раптового» візиту.

19 жовтня стартувала президентська виборча кампанія. Моніторинг ТК та Інституту масової інформації показав, що випуски новин телеканалів містять багато матеріалів з ознаками політичного замовлення, хоча при цьому зберігається плюралізм такої «джинси».

11 листопада було оголошено, що телевізійний холдинг В. Пінчука отримав назву StarlightMedia. Головою наглядової ради було призначено О. Франчук [дружину В. Пінчука. – *С. К.*], головою правління холдингу – О. Богуцького.

Головні події в історії українських медіа 2010–2020 років

«Медіа й журналістиці незалежної України – тридцять років. Їхня невелика історія ще не написана. Але найповніша безперервна хроніка життя українського медіапростору – архів «Детектор медіа».

Двадцять років наша редакція щодня фіксувала, описувала та аналізувала всі важливі події в українській журналістиці, на медіаринку, у відносинах медіа і влади тощо. З нагоди ювілею Незалежної України ми склали перелік із найважливіших і найбільш знакових, на нашу думку, подій в історії українських медіа 2010-2020 років. Це своєрідне продовження підсумкового проекту 2001-2009 років, який вийшов у журналі «Телекритика».

2010 рік

У січні кандидат у президенти В. Янукович відмовився від дебатів з Ю. Тимошенко, яка також вийшла в другий тур.

20 січня компанія Central European Media Enterprises продала свій пакет акцій (51%) «1+1» і каналу «Кіно» за 300 мільйонів доларів І. Коломойському. Так І. Коломойський став мажоритарним акціонером групи «1+1».

8 лютого І. Коломойський купив частку О. Третьякова в холдингу «Главред-медіа». Раніше він мав 50% акцій холдингу, О. Третьяков – 40%, ще 10% належали Central European Media.

До холдингу на той час входили журнал і сайт «Главред», журнал «Профиль», газета «Нова», сайт і журнал «Телекритика», телеканал «Сіті» тощо. Усі друковані видання, а також «Газету по-киевски», яка належала йому раніше, І. Коломойський закрив упродовж кількох років. 2011 року холдинг «Главред-медіа» був розформований. Онлайн-медіа, які продовжували існувати – портал «Телекритика» команди Н. Лигачової та його підсайт «Дуся», сайт «Главред», – увійшли до медіагрупи «1+1». Водночас портал «Телекритика» та інший його підсайт MediaSapiens фінансувалися й західними донорами через ГО «Телекритика», яка була окремою юридичною особою і не мала відношення до групи «1+1».

17 березня президентом Національної телекомпанії України був призначений Є. Бенкендорф, який доти очолював «Інтер». У наступні три роки державне телебачення стане більш подібним до комерційного, а також контрольованим групою В. Хорошковського – Д. Фірташа та групою С. Арбузова, обидві були лояльними до нової влади – В. Януковича та Партії регіонів. З каналу «Україна» (Р. Ахметова) на перший національний перекинули головну стратегічну інформаційну зброю – С. Шустера. Є. Бенкендорф провів перше велике скорочення штату НККУ за часів незалежності, а також зробив спробу формально «перетворити» державне телебачення на суспільне, просто замінивши вивіску.

30 квітня журналіст «1+1» М. Откович заявив про цензуру: за його словами, йому не дозволили зняти сюжет про те, як В. Янукович трактує Голодомор. І власник І. Коломойський, і генеральний продюсер О. Ткаченко, і депутатка від Партії регіонів Г. Герман заперечили існування цензури. Проте М. Отковича підтримали інші журналісти, а

7 травня про цензуру заявили журналісти СТБ. Представники кількох медійних громадських організацій та журналісти, зібравшись спочатку у вузькому колі на «мозковий штурм», вирішили під час запланованої на середину травня дискусії «Медіадіагноз 2010: вірус цензури» запропонувати медіаспільноті створити потужний журналістський рух «Стоп цензурі!»

21 травня в Києво-Могилянській академії відбулися установчі збори руху «Стоп цензурі!». Однією з перших акцій руху «Стоп цензурі!» був Марш за свободу слова. Близько 100 журналістів пройшли по Хрещатику, Грушевського і Банковій. Під час ходи вони роздавали перехожим сатиричну газету-антиутопію «Українська неПравда». До Кабміну й Президента направили звернення проти утисків свободи слова.

4 червня під час пресконференції з нагоди ста днів свого президентства В. Янукович запросив журналістів із руху «Стоп цензурі!» відвідати Межигір'я. Запрошення пролунало у відповідь на гостре запитання Мустафи Найєма, який, як і багато журналістів на пресконференції, був у футболці з логотипом «Стоп цензурі!». Нагадування про поїздки до Межигір'я стало традицією руху, але туди запрошували лише лояльних до влади медійників для проведення сервільних інтерв'ю та оприлюднення дозованої інформації про резиденцію.

У 2010 році появляються перші масштабні українські ініціативи щодо медіаграмотності за підтримки західних партнерів. Громадська організація «Академія вільної преси» в першу чергу зосередилася на впровадженні медіаграмотності в школах, садках та закладах середньої освіти. 2011 року першу навчальну програму з медіаграмотності для вчителів, яку підготувала АУП, Міністерство освіти та науки затвердило.

2010 року появляється «MediaSapiens», сайт, створений «Детектор медіа. Це перший сайт, присвячений проблемам медіаграмотності. Згодом до проектів із медіаграмотності долучилися й інші громадські організації, зокрема IREX, що працює з молоддю. 2020 року появився державний проект із медіаграмотності «Фільтр» у складі Міністерства культури та інформаційної політики.

14 серпня 5 канал, ТВі та телерадіокомпанія «Чорноморська» провели годинний ефірний страйк. Ця незвична форма протесту була зумовлена судовими позовами групи «Інтер», що прагнула позбавити 5 канал і ТВі частот, а також арештом майна опозиційної «Чорномор-

ської». Київський апеляційний адміністративний суд прийняв рішення на користь «Інтера», а до претензій податкової та КРУ на адресу «Чорноморської» додався і тиск з боку СБУ. У наступні роки аж до Революції гідності регуляторний та податковий тиск на опозиційні медіа то посилювався, то послаблювався, але ніколи не припинявся. Проте до повного закриття жодного із впливових опозиційних каналів влада не дійшла.

8 грудня Національна рада з питань телебачення і радіомовлення видала ліцензію оператору цифрової мережі компанії «Зеонбуд». Хто був її реальним власником, невідомо дотепер. Цифрове мовлення опинилося в залежності від непрозорої компанії, чию монополію не оспорювали ні за В. Януковича, ні за П. Порошенка. Не роблять цього і за В. Зеленського. 2019 року Верховна Рада змусили вивести компанію із офшорів, імена її формальних власників нічого не кажуть. 2020 року Нацрада продовжила ліцензію «Зеонбуду».

13 січня Верховна Рада схвалила закон «Про доступ до публічної інформації». У його розробці брали активну участь громадські організації, зокрема рух «Чесно». Закон підтримали 408 депутатів – усі, крім комуністів. Ухвалення Закону суттєво сприяло «декомунізації» спілкування між державою і медіа/громадянами. Боротьба за те, щоб усі державні органи виконували норми цього закону, триває.

21 березня В. Янукович призначив Дарку Чепак, продюсерку шоу 5 каналу, своєю прессекретаркою. Пікантність ситуації у тому, що Д. Чепак була співзасновницею руху «Стоп цензурі!». Вона пішла у відставку 17 січня 2014 року разом із керівником Адміністрації президента С. Льовочкіним після прийняття диктаторських законів.

15 квітня Національна рада з питань телебачення і радіомовлення оголосила конкурси на мовлення в мультиплексах цифрового телебачення стандарту DVB-T2. Так почався реальний перехід з аналогового ефірного телебачення на цифрове, що тривав дев'ять років.

24 серпня почала мовлення українська версія міжнародного телеканалу Euronews. Канал відразу почали звинувачувати в маніпуляціях на користь В. Януковича. 2017 року цей канал закрили.

28 вересня Національна рада з питань телебачення й радіомовлення винесла попередження опозиційному каналові ТВі. Керівник каналу М. Княжицький заявив, що влада хоче закрити канал. Почалося протистояння, до тиску долучилися податкова служба й правоохоронні органи.

3 листопада Верховна Рада знизила квоту українського контенту в ефірі теле- і радіокомпаній із 50% до 25%. Авторка законопроекту Олена Бондаренко з Партії регіонів назвала 25% компромісним варіантом – в неї було на меті цілковите скасування квот (це сталося 2012 року). Почалося згортання українізації медіапростору, розпочатої за часів президентства В. Ющенка.

14 грудня Печерський районний суд закрив кримінальну справу щодо екпрезидента Л. Кучми, якого підозрювали у причетності до вбивства Г. Ґонґадзе. У березні цю справу порушив заступник генпрокурора Г. Кузьмін. Справа проти Л. Кучми дала змогу владі упродовж дев'яти місяців імітувати активність у розслідуванні вбивства Г. Ґонґадзе.

2012 рік

31 січня Міністерство внутрішніх справ закрило lx.ua – найпопулярніший в Україні сервіс для обміну і зберігання файлів. Причина – поширення піратського контенту. Вперше в історії боротьби за авторські права в Україні мала результат, який відчули на собі мільйони людей. Згодом сайт відновили, але піратський контент із нього почали видаляти, згодом він втратив популярність і закрився.

2 квітня «на ТВі вийшов фільм-розслідування К. Усова «Лук'янівка. Тюрма №1». Стрічка набула величезного розголосу, принесла авторові премію Олександра Кривенка «За поступ у журналістиці» та популярність, яку Костянтин невдовзі конвертував в електоральну підтримку – і згодом став типовим українським політиком».

3 вересня у Києві відкрився шістдесят четвертий Всесвітній газетний конгрес і дев'ятнадцятий Всесвітній форум редакторів. Під час промови президента Януковича представники руху «Стоп цензурі!» підняли плакати, привертаючи увагу до проблеми цензури та наступу на свободу слова – якраз тоді, коли він згадав про «помилкові стереотипи та про недостатність свободи слова в країні».

19 вересня телеканали «Інтер», ICTV, Новий канал, СТБ, «Україна» та представники громадських організацій підписали меморандум «Відкриті новини заради чесних виборів». Громадські організації – Академія української преси, Асоціація «Спільний простір», Комітет «Рівність можливостей», Інститут масової інформації та ГО «Телекритика (тепер «Детектор медіа») за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» – сформували експертну групу, що мала провадити

моніторинг новин цих каналів і стежити, аби вони дотримувалися стандартів під час висвітлення важливих тем, пов'язаних із парламентськими виборами 28 жовтня 2012 року. Моніторинг тривав п'ять тижнів. Новини при цьому не були вільними від замовних матеріалів та прихованої агітації. Але якби не меморандум, ситуація була би ще гіршою, бо очевидно, що власники й топменеджмент каналів через меморандум захищалися від тиску влади Януковича, яка не хотіла допускати присутності в ефірі опозиційних політичних сил, позбавляючи таким чином телевізійників заробляти на традиційній передвиборчій джинсі (*це досить суперечливе пояснення мотивів. – С. К.*). Тож меморандум посприяв тому, що в ефірі був баланс представленості всіх учасників парламентських перегонів, а не лише влади, хай навіть і через джинсу. «Найчистішими стали новини каналу «Інтер», однак у цієї зміни, ймовірно, була й політична причина».

22 вересня набув чинності закон про цілковиту заборону реклами тютюну, ухвалений восени 2011 року. Цю заборону й досі намагаються оскаржити чи обійти медіа, які втратили значні рекламні бюджети, й тютюнові компанії, які запевняють, що реклама не заохочує до паління.

2 жовтня Верховна Рада скасувала своє рішення про ухвалення за основу законопроекту В. Журавського про криміналізацію наклепу. Небезпека запровадження кримінальної відповідальності за наклеп, що є ідеальним інструментом тиску влади на медіа, згуртувала медійників і громадянське суспільство. Те, що влада відмовилася від чергової спроби криміналізувати наклеп, викликало підозру, що влада хоче відвернути увагу від брудної виборчої кампанії, яку вели провладні політичні сили.

6 жовтня студія «Квартал 95» почала співпрацю з «1+1». Наприкінці літа В. Зеленський, який був два роки генеральним продюсером каналу «Інтер», пішов з посади. Рейтинговий контент «Кварталу» перейшов з «Інтера» на «1+1». «Це, можливо, була найбільш доленосна угода в житті Зеленського, одним із наслідків якої стала його перемога на президентських виборах 2019 року».

2013 року

19 січня Печерський районний суд Києва засудив О. Пукача до довічного ув'язнення за вбивство Г. Ґонґадзе. О. Пукач заявив на суді, що до замовлення вбивства причетні Л. Кучми і В. Литвин.

2 лютого В. Хорошковський продав контрольний пакет акцій медіагрупи «Інтер» Д. Фірташу і С. Льовочкіну. У грудні 2012 року В. Хо-

рошковський пішов з посади першого віцепрем'єра в уряді Азарова. 10 грудня «Інтер» підписав меморандум із Фондом «Відродження» про дотримання стандартів. У каналу появилася «громадська наглядова рада» з незалежних медіаекспертів, і він тимчасово став критичним до влади. Після продажу частини акцій Д. Фірташу і С. Льовочкіну «відлига» скінчилася.

14 травня вийшов перший випуск газети «Вести». Її головредом, видавцем і формальним власником став колишній редактор газети «Сегодня» І. Гужва. Згодом до газети додався сайт vesti.ua, журнал «Вести», «Репортер», що працював за ліцензією «Русского репортера», а в березні 2014 року – радіостанція. Під час Майдану «Вести» займали провладну позицію, а після зміни влади почали маневрувати. У липні 2015 року І. Гужва пішов з холдингу. Відтоді «Вести» поступово дрейфували в бік відкрито проросійської риторики.

18 травня під час опозиційної акції з початку Дня Європи спортсмен В. Тітушко напав на журналістів Ольгу Сніцарчук і Влада Соделя. В українській мові залишилося прізвище нападника як загальна назва напівкримінальних найманців, яких нацьковують на мирні акції протесту.

29 травня розпочався перший Львівський медіафорум, заснований людьми з комунікаційної команди львівського мера А. Садового. Форум виріс в одну з найбільших медійних подій у Східній Європі.

На початку листопада Б. Ложкін оголосив, що продав «Український медіахолдинг» разом із журналами «Forbes Україна» та «Корреспондент» олігарху С. Курченку (ціна – 500 мільйонів доларів, окрім Б. Ложкіна акції мали П. Порошенко, Р. Ахметов, І. Суркіс, Г. Боголюбов). У 2014 році Forbes відкликав ліцензію, заборонивши близькому до В. Януковича С. Курченкові використовувати бренд. Згодом стало відомо, що продаж відбувся під тиском В. Януковича.

22 листопада вийшло в онлайн-ефірі «Громадське телебачення» – ініціатива групи медійників, що відіграло важливу роль у висвітленні Революції гідності. Кореспонденти «Громадського» стали піонерами онлайн-стрімів. Після втечі В. Януковича в лютому 2014 року «Громадське» транслювали в ефірі Першого національного як альтернативу цензурованому державному телебаченню. Під час Євромайдану запрацювало «Громадське радіо», яке очолив А. Куликов.

26 листопада в ефір вийшов інформаційний канал «112 Україна». Його власником неофіційно вважали міністра внутрішніх справ В. За-

харченка. Канал змінював підставних власників. У грудні 2018 року його купив Т. Козак – права рука В. Медведчука.

На початку грудня вже було близько півсотні журналістів, які постраждали від свавілля силовиків і «тітушок». «Жилети й посвідчення більше не гарантують безпеки ані іноземним, ані навіть провладним журналістам. Розбиті камери, зламані руки, закривавлені обличчя, контузії від світлошумових гранат та численні випадки, коли журналістів били ті, хто мав їх захищати, – «правоохоронці». Фото кореспондента Reuters Гліба Гаранича із закривавленою головою облетіло весь світ як один із символів свавілля силовиків на Майдані».

2014 рік

У ніч з 18 на 19 лютого в центрі Києва наймані бандити-тітушки вбили журналіста газети «Вести» В'ячеслава Веремія. За свідченнями очевидців, йому вистрелили в живіт після того, як він показав прескарту.

7 березня відбулася публічна презентація нової громадської коаліції – Реанімаційний Пакет Реформ. До групи з медіареформи у складі РПР увійшли Т. Шевченко, Н. Лигачова, І. Розкладай, С. Остапа, В. Міський, О. Романюк, Д. Котляр, О. Бурмакін, А. Куріна, Л. Опришко та ін. Серед їхніх пропозицій – створення Суспільного мовлення, роздержавлення преси, розформування Національної комісії з питань захисту суспільної моралі, розширення доступу до публічної інформації, реформа законодавства в аудіовізуальній сфері тощо.

17 квітня Верховна Рада ухвалила Закон «Про суспільне телебачення і радіомовлення України», який відкрив нову (цього разу успішну) сторінку в історії реформування державних телерадіокомпаній у Суспільне мовлення.

16 травня вийшов перший номер журналу «Новое время». Його запустив колишній головний редактор «Корреспондента» В. Сич, а інвестором став чеський бізнесмен Т. Фіала. Згодом «Новое время» запустило сайт nv.ua, а за два роки купило «Радіо Ера», перетворивши його на «Радіо НВ» і стало медіагрупою.

12 липня на російському «Первом канале» вийшов сюжет про біженку із Слов'янська Галину Пишняк, яка начебто на власні очі бачила «распятого мальчика в трусиках»/«розп'ятого хлопчика в трусиках» та інші «звірства» українських військових. Це далеко не єдина вигадка російської пропаганди стала символом інформаційної війни, яку Росія веде проти України.

У серпні «група волонтерів і активістів, які називали себе Центром «Миротворець», запустила однойменний сайт, на якому публікують персональні дані людей, що нібито допомагають агресорові чи загрожують безпеці України. Згодом на сайті з'являтимуться списки журналістів, які отримували акредитацію для роботи на окупованих територіях, що буде жорстко засуджено журналістськими громадськими організаціями» [повна назва: «Миротворець. Центр досліджень ознак злочинів проти національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». – *С. К.*].

9 вересня Окружний адміністративний суд Києва за позовом Національної ради з питань телебачення і радіомовлення заборонив ретрансляцію в Україні 15 російських телеканалів – державних і таких, що найактивніше поширювало пропаганду Кремля. Згодом список мовників поповнювався. Це рішення багато критикували за недемократичність, але час показав, що заборона зменшила токсичну російську присутність в українському медіапросторі.

14 вересня С. Лещенко і М. Найєм, одні з найактивніших учасників руху «Стоп цензурі!», оголосили, що балотуються до Верховної Ради за списком «Блоку Петра Порошенка». До парламенту також успішно балотувались О. Червакова, С. Заліщук, В. Сюмар та інші медійники.

Наприкінці жовтня 2014 року Олена Притула, співзасновниця «Української правди», залишила посаду головної редакторки видання. Видання очолила Севгіль Мусаєва, колишня журналістка «Forbes Україна», засновниця видання Hubs O. Притула залишилася «редактором-засновником», який керує спецпроектами «УП». 2020 року виданню виповнилося 20 років.

2 грудня створили Міністерство інформаційної політики. «Воно отримало іронічне прізвисько «Мінстець» (за ім'ям міністра – екс-менеджера 5 каналу Ю. Стеця), його розкритикували ще до того, як почало діяти. Але врешті решт не стало, як побоювалися журналісти, інструментом цензури.

2015 рік

2 березня президент П. Порошенко присвоїв Надії Савченко звання «Героя України». «Ув'язнену в Росії військову льотчицю українські медіа не просто героїзували, а буквально зробили святою, ігноруючи сумнівні деталі її біографії. Поведінка Савченко після обміну 2016 року та її відкрита підтримка проросійських політсил стала для українців шоком і розчаруванням».

15 березня було ліквідовано Національну експертну комісію з питань захисту суспільної моралі. Кілька років її діяльності (2008-2011) були сповнені конфліктів і публічних протестів. Більшість медійників виступала проти регулювання їхньої діяльності з позицій так званої суспільної моралі.

31 березня окупаційна російська влада припинила мовлення кримськотатарського каналу ATR. Так завершилася зачистка кримського медіапростору від медіа, непідконтрольних окупантам. Канал переїхав до Києва й відновив мовлення в червні 2015 року. Незалежні медіа на окупованих Росією частинах Донеччини та Луганщини були знищені ще 2014 року – ті з них, що залишилися працювати, вимушені були йти на компроміс з окупантами.

16 квітня в Києві застрелили Олеся Бузину – публіциста, письменника й громадського діяча, що мав відверто проросійську позицію. За два роки суд не зміг винести вирок у цій справі, підозрювані (два ветерани війни на Донбасі) залишилися на свободі, а О. Бузина став одним із символів для російської пропаганди.

У червні було започатковано Донбас Медіа Форум. Це була перша спроба самоорганізації спільноти журналістів та медіапрацівників, які були змушені залишити Донбас навесні та влітку 2014 року. Головна мета форуму – донести до медійної та широкої громадськості, що Донбас – це Україна.

24 серпня в оновленому форматі почав працювати інформаційний канал NewsOne. З 2010 року канал належав В. Рабиновичу. 2014 року його купив Є. Мураєв. Обличчями каналу упродовж певного часу були ексросійські журналісти М. Ганапольський та Є. Кисельов.

18 вересня канал «1+1» скасував ефір програми «Шустер live» за участі О. Ляшка та Ю. Луценка. Проте ефір відбувся на каналі «112». Контракт між «1+1» і С. Шустером було розірвано. С. Шустер звинуватив І. Коломойського в цензурі, а той С. Шустера – в продажності. 2016 року С. Шустера позбавили дозволу на роботу в Україні як іноземного громадянина, а його канал 33.tv припинив мовлення. Повернувся С. Шустер в Україну наприкінці 2019 року, після приходу до влади В. Зеленського.

1 жовтня набув чинності закон про прозорість медіавласності, що зобов'язав медіа розкрити своїх кінцевих бенефіціарів.

30 жовтня громадська організація «Телекритика» припинила співпрацю з холдингом «1+1». Команда Н. Лигачової залишила портал

«Телекритика» і заснувала видання «Детектор медіа». Його частиною став і сайт «MediaSapiens», який належав завдяки західним донором саме ГО «Телекритика». Новий портал «Детектор медіа» стартував 8 лютого 2016 року. Сайт «Телекритика» залишався на «1+1» і його закрили восени 2020 року. Ще раніше «Плюси» закрили медіатаблоїд «Дуся».

16 листопада на «1+1» відбувся прем'єрний показ серіалу «Слуга народу» із В. Зеленським у головній ролі.

17 грудня Національна рада затвердила перший склад Наглядової ради Суспільного мовлення: до її складу увійшли Т. Лебедєва, С. Остапа, Т. Шевченко, В. Портников, В. Міський, Т. Аврахов, Є. Глібовицький, Л. Малазонія. Перший голова – Т. Лебедєва.

2016 рік

15 січня співзасновник «Громадського» Р. Скрипін оголосив про створення власного онлайнпроєкту Skrypin.ua. Колеги з «Громадського» звинуватили його у привласненні пожертв та заробітків від реклами на «ютубі», а також у крадіжці домена. Р. Скрипін стверджував, що «Громадське» – його проєкт. Судова тяганина результату не дала.

16 лютого ексголовред газет «Сегодня» і «Вести» І. Гужва оголосив про створення нового онлайн-видання «Страна.ua». Це видання стане одним із найбільших поширювачів російських дезінформаційних наративів і порушником журналістських стандартів «За п'ять років після створення «Страна.ua» РНБО накладе санкції на І. Гужву та осіб, причетних до підтримки сайту; за повідомленням СБУ, серед причин санкцій – ведення ними системної антиукраїнської пропаганди».

21 лютого під час трансляції з мітингу пам'яті загиблих на Майдані креативна продюсерка новин каналу «Інтер», росіянка М. Столярова нецензурно висловилася про передачу. М. Столярову звільнили й депортували.

3 квітня «Слідство.інфо» випустило розслідування «Подвійне життя Порошенка», створене в рамках міжнародного проєкту Panama Papers. «Розслідувачі стверджували, що президент займався незаконним бізнесом в офшорах, наголошуючи, що це відбувалося якраз у дні «Іловайського котла». Це був один із найпотужніших ударів розслідувачів по репутації президента Порошенка і далеко не останній. Розслідування багато критикували [і цілком заслужено, бо це був свідо-

мий удар і по Україні. – *С. К.*], зокрема керівник суспільного З. Аласанія звернувся до Незалежної медійної ради з проханням дати матеріалу оцінку. НМР відповіла, що розслідування занадто емоційне, однак винні передусім політики, а не розслідувачі».

20 липня вранці вибухнула бомба, закладена в автомобіль телеведучого П. Шеремета, білоруського журналіста, який тривалий час працював у Росії і був директором із розвитку «Української правди» та ведучим «Радио Вести».

4 вересня «невідомі підпалили будинок продакшен-компанії «Національні інформаційні системи», що виробляє новини для каналу «Інтер». На фасаді залишили напис ««Інтер» – агент Москви». Нападники звідкись знали, що палити треба саме НІС, а не головний офіс із вивіскою «Інтер».

8 листопада набув чинності закон, що встановлював квоти на пісні українською мовою та українськомовні програми на радіо та телебаченні. На відміну від квот національного продукту, що існували від 2012 року, йшлося саме про українську мову. Комерційні медіа чинили українізації медіапростору спротив, але в наступні роки української мови в медіа ставало щораз більше.

19 грудня Інститут медіаправа (Центр демократії і верховенства права), «Телекритика» (Детектор медіа), Інститут масової інформації, «Інтерньюз-Україна» і Фундація «Суспільність» створили Незалежну медійну раду – експертний орган саморегуляції, що дає фахову оцінку медійному контенту. Першою головою НМР стала шеф-редакторка «Детектор медіа» Н. Лигачова. Наразі її очолює А. Черевко.

2017 рік

19 січня було зареєстроване Публічне акціонерне товариство «Національна суспільна телерадіокомпанія», а державні теле- і радіокомпанії припинили існування. Це був перший справді незворотний формальний крок до Суспільного мовлення. Воно отримало першу повноважну наглядову раду та першого керівника, якого призначила не влада.

У січні львівський канал ZIK почав перетворюватися на всеукраїнський та інформаційний. Цим процесом керували генпродюсер Г. Гелдієв та креативна продюсерка Н. Влащенко – вихідці з каналу «112». Через два роки власник «ZIK» П. Димінський продав його В. Медведчуку.

25 травня в Україні заблокували доступ до російських соцмереж «Вконтакте», «Одноклассники», а також сервіси «Яндекс» і «Мейл.ру».

12 липня ТРК «Ера», яка роками займала частину ефіру Першого національного каналу, відмовилася від ліцензії на мовлення. Але керівництво НСТУ ще два роки буде боротися за те, щоб «Ера» пішла з ефіру Суспільного мовника разом із піаром свого власника А. Деркача, екстрасенсами та іншим токсичним контентом. У 2020 році А. Деркач і його медіаактиви опиняться під санкціями США за «втручання в американські вибори та участь в російській мережі зовнішнього впливу». У серпні 2021 року санкції проти Деркача запровадить і Україна.

24 серпня на частотах колишнього ТОНІСа почав мовлення Прямий канал. Його запуском керував «біологічний батько» всіх провідних інформаційних мовників росіянин Олексій Семенов. Формальним власником був В. Максенко (колишній «регіонал»). Прямий демонстрував прихильність до П. Порошенка, який став його власником лише в лютому 2021 року.

5 жовтня Національна рада відмовила у продовженні ліцензій низці радіостанцій холдингу УМХ олігарха-втікача С. Курченка через непрозору структуру власності. Рішення будуть оскаржувати в судах. Зрештою левову частку частот виграє група радіостанцій Суспільного мовлення – «Українське радіо», «Радіо Промінь», «Радіо Культура», які отримають загальнонаціональне покриття, за що боролися багато років.

2018 рік

29 травня – СБУ інсценізувала «вбивство» опозиційного російського журналіста Аркадія Бабченка, щоб затримати Б. Германа, який нібито планував на замовлення Кремля вбити пів сотні медійників і громадських діячів. Б. Герман уклав угоду із слідством і невдовзі вийшов на волю.

1 серпня «Українське радіо» стало найпопулярнішою інформаційною радіостанцією країни за підсумками медіасезону в складі Суспільного мовлення. Добудувати FM-мережу та охопити всі обласні центри йому вдасться лише за три роки.

8 серпня журналісти інформаційної служби «1+1» вперше з 2004 року публічно виступили проти рішення керівництва каналу – запросити О. Марченка (дружину В. Медведчука) взяти участь у проекті «Танці з зірками». Протест не вдався, О. Марченко танцювала, але не перемогла.

5 жовтня формальним власником телеканалу NewsOne став нардеп від «Опозиційного блоку» Т. Козак, «права рука» В. Медведчука. 14 грудня Т. Козак став власником каналу «112 Україна», а 14 червня 2019 року – каналу ZIK; так сформувалася трійка каналів В. Медведчука.

24 жовтня припинило мовлення «Радио Вести» О. Клименка (одного із соратників В. Януковича).

19 листопада – почав мовлення телеканал «Наш». Його (разом із партією «Наші») заснував нардеп Є. Мураєв (однодумець В. Медведчука). Канал став головним осередком проросійської пропаганди на телебаченні після того, як на початку 2021 року закрили телеканали В. Медведчука.

31 грудня офіційно завершився процес роздержавлення друкованих ЗМІ. «Попри спротив органів влади та місцевого самоврядування, а часом і самих редакцій, абсолютна більшість державних і комунальних газет стали приватними або закрилися. Щоправда, реформовані медіа часто залишаються фінансово залежними від місцевої влади».

В останні хвилини 2018 року телеглядачі каналу «1+1» слухали привітання не президента П. Порошенка, а кандидата в президенти В. Зеленського. В команді В. Зеленського це пояснили технічною помилкою. Топменеджер каналу О. Ткаченко пояснив, що показати звернення кандидата – його свідоме рішення, а привітання чинного президента на Новий рік – рудимент совка.

2019 рік

5 лютого оголошено про створення Медіаруху «Медіа за усвідомлений вибір». Учасники руху заявили про намір дати змогу виборцям обрати президента і парламент на основі повної та достовірної інформації у ЗМІ.

27 лютого у програмі «Наші гроші з Денисом Бігусом» вийшло розслідування «Армія! Друзі! Бабки!» про корупцію в Укроборонпромі». Фігуранти розслідування І. та О. Гладковські. Воно стало символом-звинуваченням на адресу П. Порошенка і теж спричинилися до його поразки на президентських виборах.

18 квітня В. Зеленський взяв участь у політичному токшоу «Право на владу» на лояльному до нього каналі «1+1». Це був єдиний його вихід у прямий ефір під час кампанії. Від теледебатів на Суспільному В. Зеленський відмовився.

29 серпня міністром культури, молоді та спорту призначили В. Бородянського. До сфери його відповідальності належить інформаційна безпека та медіапростір.

11 жовтня В. Зеленський встановив світовий рекорд із тривалості спілкування з журналістами – 14 год. 10 хвилин. «Марафон став символічною відповіддю на звинувачення в недостатній відкритості президента для ЗМІ».

3 грудня розпочав мовлення канал «Україна 24» (власник Р. Ахметов). За півтора року телеканал став одним із лідерів інформаційної ніші.

27 грудня у Верховній Раді зареєстрували проект закону «Про медіа». Його автори – депутати фракції «Слуга народу». Закон має впорядкувати проблемні питання статусу медіа та журналістів, регуляції та саморегуляції, прав і відповідальності у сфері медіа. Громадські організації відреагували на нього по-різному: від конструктивної критики до категоричного заперечення; закон досі вдосконалюють.

27 грудня вийшов останній випуск друкованої версії тижневика «Зеркало недели» («Дзеркало тижня»), який почав виходити 1994 року.

29 грудня вийшов на волю Станіслав Асєєв, журналіст, який два з половиною роки провів у російському полоні на Донбасі. Завдяки його свідченням світ дізнався про тортури, яким піддають в'язнів бойовики у в'язниці «Ізоляція».

2020 рік

1 березня на базі колишнього іномовлення UATV розпочав мовлення російськомовний канал «Дом», адресований мешканцям окупованих територій. Він транслюється лише в Інтернеті.

25 березня в Україні почався локдаун, пов'язаний з коронавірусною епідемією. Це змінило умови роботи медіа: чимало редакцій перейшло на дистанційну роботу та проведення заходів в онлайні (особливої популярності набула програма для організації відеоконференцій ZOOM), втратили змогу робити відеознімання, скоротився рекламний ринок. Зате зріс інтерес аудиторії до будь-якого контенту, пов'язаного з коронавірусною хворобою. Коронавірусний бум тривав лише кілька місяців. Втрата рекламних доходів змусила чимало медіа збирати пожертви, запроваджувати платний доступ до контенту або формувати платні клуби читачів.

6 квітня в ефірі кількanадцятьох каналів стартувала «Всеукраїнська школа онлайн». Учням 5, 6 і 7 класів довелося дивитися телеуроки на каналах Медведчука.

У червні з декларації В. Медведчука стало відомо, що частка каналів «1+1» та «2+2» належить його дружині О. Марченко. На каналі відреагували збентежено, наче не знали цього самі. Після впровадження санкцій проти В. Медведчука і його дружини на її частку в «1+1» наклали арешт.

19 жовтня розпався рекламний альянс трьох медіагруп – «Інтера», «України» та StarLightMedia, який існував із 2013 року. Нова конфігурація – StarLightMedia + «1+1» проти «Медіа Групи Україна» + InterMediaGroup.

Примітки до ілюстрацій

У розділі «Світова передісторія української журналістики» використано карикатури із гумористично-сатиричного журналу «Комар» 1935-1936 років. Переважна більшість цих ілюстрацій належить Е.Козакові (його псевдонім – «Еко»). «Герої» ілюстрацій – відомі західноукраїнські публіцисти й політики 30-х років, теми ілюстрацій пов'язані з певними ситуаціями в суспільно-політичному й журналістському процесах 30-х років. Зазначимо, що «Комар» належав до концерну «Українська преса» (його очолював І. Тиктор), що підтримував Українське національно-демократичне об'єднання.

Рис. 1 на стор. 93 – Д. Донцов як теоретик українського націоналізму часто полемізував із діячами Українського національно-демократичного об'єднання (легальної впливової партії; художник показав Д. Донцова у вигляді Дон-Кіхота, який воює з вітряками (тобто уявним ворогом) *(«Комар». 1935. Ч. 23. С. 1*).

Рис. 2 на стор. 94 – йдеться про Б.-І. Антонича (виняток, оскільки політичною діяльністю відомий поет не займався), який віддавав свої твори і для журналу Д. Донцова «Вістник» (націоналістичного спрямування) і для двотижневика «Назустріч» (ліберального спрямування), де одним із керівників був М. Рудницький, опонент Д. Донцова в поглядах на літературу (*Комар. 1935. Ч. 14. С. 3*).

Рис. 3 на стор. 95 – на цьому рисунку бачимо М. Рудницьку (головну редакторку журналу для жінок «Жінка») й основних співробітників та авторів – її братів Михайла, Івана та Антона (*Комар. 1935. Ч. 22. С. 5).*

Рис. 4 на стор. 96 – Д. Паліїв, учасник визвольних змагань (згодом сотник Дивізії «Галичина»), лідер Фронту національної єдності.

Рис. 5 на стор. 96 – І. Іванець, учасник визвольних змагань, один із видавців «Червоної Калини», організатор виставки пам'яток Українських січових стрільців (*Комар. 1935. Ч. 10. С. 8*).

Рис. 6 на стор. 97 – йдеться про домовленість між керівниками друкованих органів провідних партій про припинення полеміки на сторінках газет. На рисунку: О. Назарук (головний редактор «Нової зорі», органу Української народної обнови) й І. Кедрин-Рудницький (один із керівників «Діла», газети, яка підтримувала політику Українського національно-демократичного об'єднання) (*Комар. 1935. Ч. 2. С. 5*).

Рис. 7 на стор. 98: М. Голубець, колишній Січовий стрілець, учасник визвольних змагань, мистецтвознавець, критик, історик, поет (*Комар. 1935. Ч. 45. С. 4*).

Рис. 8 на стор. 99 – йдеться про постійні спроби порозумітися й уникнути гострої й неперебірливої полеміки як між друкованими органами провідних партій, так і між відомими публіцистами цих партій. На передньому плані – О. Назарук (газета «Нова зоря», друкований орган Української народної обнови) і В. Мудрий («Діло»), який був і послом Сейму; на другому плані – непримиренні опоненти Д. Донцов і М. Рудницький, дружню розмову яких навряд чи можна було б уявити (*Комар. 193. Ч. 26. С. 8*).

Рис. 9 на стор. 100 – М. Стахів, учасник визвольних змагань, політичний діяч, автор багатьох праць про Західноукраїнську Народну Республіку й Українську Народну Республіку, один із лідерів і публіцистів Української соціалістично-радикальної партії (*Комар. 1936. Ч. 1. С. 6*).

Рис. 10 на стор. 100 – автошарж Е. Козака (*Комар. 1936. Ч. 1. С. 6*).

Рис. 11-16 до розділів 2, 3, 5 – із книги Я. Гашека «Весело про газети й газетярів (Hašek J. Vesele o novinách a novinářích. Praha: Novinář, 1983. 270 s.), яку ілюстрував Ї. Сліва, відомий чеський художник та ілюстратор. У цій книзі він із гумором і дотепно вказав на деякі не дуже приємні й позитивні сторони журналістики.

Іменний покажчик

А

Августин св. – 208, 344
Аграновський А. – 229
Адамс С. – 45
Айнштайн А. – 404
Альмодовар П. – 136
Анастасія П. – 371
Андреєв Л. – 312, 313
Андрусів П. – 69
Андрухович Ю. – 250
Антонич Б.-І. – 94
Антонович В. – 59
Аньєс Ів – 110, 131, 139, 143, 168, 323, 324, 331
Ар'єв В. – 250
Аристотель – 29, 112, 151, 179, 186, 207
Аркас М. – 435
Арон Р – 128
Арсенич М. – 9
Артем (Ф. Сергеєв) – 67
Архипенко О. – 279
Ахметов Р. – 122

Б

Бабій О. – 9, 340
Бабченко А. – 417
Багряний І. – 346, 359, 360, 374
Балаклицький М. – 249
Балфур М. – 195
Бальзак О. – 195
Бальмонт К. – 256
Банажинські Дж. – 142
Бандера С. – 9, 15, 80, 102, 167, 336, 402
Баран С. – 9, 74
Баранович Л. – 83, 283
Барагура В. – 15
Бартельс К. – 200
Батер В. – 307
Бахтін М. – 362
Бачинський В. – 9
Беднаржік П. – 24
Белей І. – 85
Белл Д. – 261
Беляєв В. – 67
Беннет Дж. – 47, 49
Бердяєв М. – 212, 213, 214, 229, 230, 258
Бережной С. – 271
Берн А. – 38
Беттер А. – 38
Бибик С. – 150
Биховська Е. – 135
Блок О. – 211
Блюм Р. – 122
Бойд Е. – 365
Бойдуник О. – 9, 75
Боккаччо Дж. – 35
Бочаров Г. – 229
Бош Є. – 67
Брант Дж. – 363

Бруно Дж. – 207
Брюсов В. – 211
Булгаков М. – 338
Бульба-Боровець Т. – 76
Бурдьє П. – 261
Бусел Я. – 10, 77

В

Вазарі Г. – 35
Валуєв П. – 284
Вальраф Г. – 307
Ванькович М. – 416
Вартанова Є. – 130
Вассиян Ю. – 9, 75, 80, 167
Вашингтон Дж. – 45
Вебер М. – 152
Вейтлінг В. – 254
Величко С. – 83
Верговен А. – 35
Виговський І. – 383
Винниченко В. – 339, 346, 393, 394
Винничук Ю. – 250, 288
Вишенський І. – 345
Вишинський К. – 149
Вільгельм Оранський – 39, 136
Вільямс Т. – 136
Вітик С. – 74
Вітовський Д. – 73
Владимиров В. – 17
Власенко Д. – 289
Вовк Хв. – 59, 60
Возняк М. – 265
Волерт В. – 28, 32, 33, 36, 41, 46, 47, 152, 410
Волинець С. – 9
Володимир Великий – 378
Волошин О. – 10, 77
Вольни-Зможинський К. – 329, 332, 334, 349, 355, 364
Вольтер – 186
Вольф Б. – 48
Вольфф Ф. – 304, 355

Г

Габрусевич І. – 9
Габсбург-Лотрінген В. – 67
Гавас Ш. – 48
Гай М. – 229
Галан Я. – 357
Галятовський І. – 83, 283
Ганкевич Л. – 74
Ганкевич М. – 74
Гартсворт А. – 49
Гашек Я. – 15
Гегель Г.В.Ф. – 112, 152, 207, 254
Гейбер А. – 121, 325, 326, 327
Гелбрейт Дж. – 128
Гельвецій К.А. – 271
Гемінгвей Е. – 15
Геродот – 21, 31, 186, 345
Гете Й.В. – 345
Гнатевич Б. – 9
Гніздовська К. – 145
Гоббс Т. – 152, 254
Гоголь М. – 53, 68
Годальська М. – 310
Головінський Ю. – 9
Голубець М. – 97
Гонгадзе Г. – 289
Гончар О. – 338

Гопкінс С. – 44
Горацій – 32
Граб'янка Г. – 83
Грабовський С. – 203
Гракх Г. – 30
Гракх Т. – 30
Григораш Д. – 304
Грицак Я. – 69
Гриценко О. – 16, 108
Грушевський М. – 10, 15, 81, 87, 167, 168, 190, 220, 342, 343, 344, 346, 400, 401, 435
Гутенберг Й. – 23, 24, 35, 36, 119, 133, 158

Д

Дагер Л.-Ж. – 48
Дантон Ж.-Ж. – 42
Дармограй М. – 8
Дашкевич Р. – 191
Декарт Р. – 35
Демосфен – 186
Демулен К. – 41, 42
Денисова Т. – 136
Дерев'янко Б. – 289
Дереш Л. – 250
Дерман У. – 128
Дефо Д. – 39
Дженкінс Г. – 128
Джеферсон Т. – 281
Дзюба І. – 220, 337, 338, 346
Дідик Й. – 8
Дідро Д. – 186, 345
Дікінсон Дж. – 44
Дмитрук В. – 19
Довженко О. – 416
Довіфат Е. - 170
Докторович О. – 134
Донцов Д. – 9, 80, 81, 91, 93, 101, 156, 167, 168, 192, 193, 220, 239, 266, 303, 336, 339, 358, 359
Донцова-Бачинська М. – 72
Дорошенко Д. – 435
Дорошенко П. – 383
Достоєвський Ф. – 266, 376, 377
Драган А. – 9
Драгоманов М. – 59, 60, 265
Драч І. – 220, 284, 373, 374, 398
Дрейфус А. – 410
Дроздовський Д. – 136
Дужий М. – 9
Дяк М. – 104
Дяків О. – 10, 77, 152, 229, 264

Е

Ебер Ж.-Р. – 42
Енгельмеєр П. – 210
Еразм Ротердамський – 35
Ераскін Дж. – 254
Ерберг П. – 210, 211, 212

Є

Єфремов С. – 89
Єшкілєв В. – 250

Ж

Жаботинський В. – 67
Жадько В. – 107
Животко А. – 56, 59, 303
Житарюк М. – 236, 240, 253, 260, 261
Житецький П. – 59
Жолдак Б. – 250

Жоліо-Кюрі Ф. – 404

З

Забужко О. – 250
Загребельний П. – 250
Замятін М. – 147, 252, 253
Здоровега В. – 15, 16, 18, 107, 218, 219, 220, 222, 225, 226, 229, 352, 436
Зеров М. – 340
Зиблікевич Є. – 9
Зизаній Л. – 283
Зібер М. – 60
Зіммель Г. – 152
Зоркін К. – 159

І

Іван св. ап. – 34
Іванець І. – 96
Іванов В. – 307
Ігнатієнко В. – 53, 54, 55
Іларіон (Іван Огієнко) – 336
Іщенко Н. – 120, 429, 430

Ї

Їрак Я. – 24

Й

Йогансен М. – 352

К

Казакова Т. – 116, 117, 349, 355, 364
Какареко К. – 143
Калішевський А. – 329, 332, 334
Калнишевський П. – 380
Камінський А. – 339
Кампанелла Т. – 236
Кант І. – 207, 403
Капусцінський Р. – 19
Каролюс Й. – 38
Картер К. – 311, 312
Кархут В. – 9
Катков М. – 254
Катон – 30
Кацухіро Й. – 144
Качмар В. – 9
Качмар М. – 9
Квецко Д. – 104
Квінтиліан – 30
Квітковський Д. – 9
Кедрин-Рудницький І. – 5, 6, 15, 74, 81, 95, 97, 165, 166, 246, 303, 336
Кемпбелл Дж. – 43
Кепплова Б. – 24
Кисельов Д. – 149
Кисілевська О. – 72
Кібл Р. – 302, 323
Климентій XIII – 271
Ключевський В. – 378
Коберський К. – 74
Ковч О. – 233
Козей С. – 200
Колаковський Л. – 441, 442
Колодзінський М. – 9, 75
Конан-Дойль А. – 113
Кониський О. – 60
Коновалець Є. – 91, 102, 192, 193, 246
Копецька-П'єх К. – 129
Кордюк Б. – 9
Корнійчук О. – 338
Короленко В. – 211
Корчак Я. – 233

Коссак З. – 9, 75
Костенко Л. – 346
Костів К. – 303, 304
Костомаров М. – 377
Коцюбинська М. – 346
Коцюбинський Ю. – 89
Кравців Б. – 9, 31
Краківський З. – 104
Краль Г. – 334
Красицький І. – 345
Кривошея Г. – 16, 108
Кромвель О. – 39
Крушельницький А. – 73, 303
Ксенофонт – 31
Кубійович В. – 66
Кужель У. – 229
Кузеля З. – 81
Кузнецова О. – 305, 306, 310
Куліш П. – 15, 85, 338, 346
Купчинський Р. – 354
Кучма Л. – 11, 263, 354
Кушнір М. – 229

Л

Лазебник Ю. – 225
Лайнбарджер П. – 195
Лассвелл Г. – 185, 186
Лафета П. – 357
Лебедь М. – 9
Левицький М. – 60
Ленкавський С. – 9, 75
Лессінг Г. – 345
Леся Українка – 217, 256, 309, 346
Лигачова Н. – 147, 148
Лизанчук В. – 252, 351
Липа Ю. – 68, 80, 167, 336
Липинський В. – 15, 67, 336, 357
Лисенко М. – 60
Лі М. – 142
Лівій – 31, 32
Ліппман В. – 185
Локк Дж. – 236, 254, 345
Лосєв І. – 123, 341
Лубкович І. – 329, 334
Лук'яненко Л. – 104
Лукас Е. – 129, 199, 204, 205
Луначарський А. – 211
Людендорф Е. – 188
Людовик XVI – 41
Людовик XIII – 40
Льовочкін С. – 122
Льоса М. – 15

М

М'ясников Г. – 262
Мазепа І. – 203, 386
Маївський Д. – 10, 229
Макаренко А. – 233, 288
Мак-Квейл Д. – 239
Мак-Люен М. – 23, 24, 261
Маланюк Є. – 15, 359
Мар'яна Чорна – 289
Марат Ж.-П. – 41
Марецький П. – 362
Марк Твен – 15
Маркес Г. – 9
Марко Боєслав – 229
Марконі Г. – 23
Марсіал – 32
Мартинець В. – 75, 76

Мартін Дж – 195
Маск І. – 144
Матвіїв Т. – 371
Матла З. – 9
Матчак М. – 9
Медведчук В. – 1222, 123, 263
Мелещенко О. – 117
Мельничук Ю. – 357
Мережковський Д. – 377
Мержинський С. – 217
Меріме П. – 345
Мигаль Т. – 357
Микитчак В. – 72
Мирон Д. – 9, 10, 77
Михайлин І. – 13, 15, 17, 18, 21, 54, 56, 58, 59, 83, 84, 107, 113, 114, 117, 158, 175, 178, 182, 185, 221, 222, 234, 239, 253, 260, 336, 347, 350, 353, 364, 436, 438, 439
Михальчук К. – 60
Міль Д. – 236
Мільтон Дж. – 38, 236, 254, 259, 280
Мірчук П. – 9, 203
Мітіна Л. – 232
Мітринга І. – 9, 10, 77
Міхновський М. – 85, 89, 220
Міцкевич А. – 264
Могила П. – 283
Монтень М. – 35
Монтеск'є Ш.-Л. – 186
Мопасан Г. – 234
Мор Т. – 236
Москаленко А. – 113, 175
Мрозевич К. – 15, 19, 411
Мудрий В. – 99, 303
Мукомела О. – 285, 286
Мушкетик Ю. – 271

Н

Назарук О. – 15, 96, 99, 303, 336
Наполеон – 157
Негронте Н. – 128
Некрасов В. – 346
Нечиталюк М. – 265, 352
Ніксон Р. – 195
Ніренберг Б. – 142
Нортклiф – 189

О

Овечкін В. – 229
Олег Ольжич – 10, 75, 76, 80, 167
Онацький Є. – 75
Орвелл Дж. – 147, 150, 151, 163, 249, 252, 293
Орех А. – 149
Орлик П. – 383, 386, 387
Ортега-і-Гассет Х. – 440
Остап Вишня – 353
Отіс Дж. – 44
Охримович С. – 9

П

Пєсков В. – 229
Павлик М. – 85
Павлів-Білозерський О. – 74
Паладійчук Р. – 9
Палацький Фр. – 345
Палій О. – 306, 375, 388
Паліїв Дм. – 10, 74, 96, 303, 358
Парандовський Я. – 340

Парсонс Т. – 152
Паскаль Б. – 345
Пачовський Т. – 8
Педолинський С. – 59
Пейн Т. – 45, 46
Пеленський З. – 10
Петерсон Т. – 236, 237, 239, 260, 261
Петлюра С. – 10, 15, 67, 167, 337, 359, 372, 392, 394, 402
Пєрацький Б. – 76
Пікассо П. – 361
Піл Е. – 416
Пілсудський Ю. – 75
Пінчук В. – 122
Пірер Г. – 24
Платон – 151, 179, 207, 248, 254, 256, 277, 291, 292, 293, 344
Плахонін О. – 341
Пліній Молодий – 344
Погодін М. – 60, 375
Позичанюк Й. – 10, 77
Потятиник Б. – 251
Почепцов Г. – 13
Прилипко О. – 53
Приступенко Т. – 307, 308, 309, 310
Прокоп М. – 10
Пулітцер Дж. – 49

Р

Рабле Ф. – 35, 345
Радивиловський А. – 83
Радов Г. – 289
Ракшанов М. – 289
Расін М. – 345
Рассел Б. – 404
Ребет Д. – 10
Ребет Л. – 10
Ревай Ф. – 10
Редько Ю. – 8
Рейтер Дж. – 48
Рекват Й. – 24
Рендол Д. – 300, 301
Рильський М. – 15
Рильський Т. – 60
Рішельє – 40, 282
Робесп'єр М. – 41, 42, 2259, 282
Рогач І. – 77
Рожик М. – 391
Розанов В. – 377
Романюк М. – 67
Ронсар П. – 35
Рошко І. – 77
Рудницкий М. – 5, 6, 8, 9, 95
Рудницька М. – 5, 95
Русов С. – 59
Русс-Моль С. – 169, 171, 309, 335
Руссо Ж.-Ж. – 152, 186, 254, 345

С

Саллюстій – 31
Самовидець – 83
Самчук У. – 15, 64
Сверстюк Є. – 346
Светоній – 32, 33
Світ Дж. – 39, 345
Сезенєвська К. – 147
Семенов Ю. – 123
Сенека – 344

Сеник О. – 77
Сердюк Є. – 307
Симиренко В. – 72
Симонен М. – 149
Симоненко В. – 15
Синоруб Г. – 367
Сіберт Ф. – 236, 237, 239, 260, 261
Сірополко С. – 234, 316
Сковорода Г. – 232, 258, 345
Скоропадський П. – 89
Скотт В. – 345
Скочко П. – 346
Славинецький Є. – 283
Словацький Ю. – 345
Смотрицький Т. – 345
Собчак Я. – 143
Соколов В. – 205
Сократ – 170, 186, 277, 278
Соловйов В. – 149
Сорокін П. – 128
Спіноза Б, - 55, 205, 207, 262
Ставровецький К. – 83, 283
Старицький М. – 60
Старосольський В. – 74
Старух Я. – 10
Стахів М. – 100
Стебельський Б. – 10
Стебельський С. – 10
Степанів О. – 340
Стерн Л. – 345
Стецько Я. – 10, 15, 336
Сушко Р. – 10
Сціборський М. – 77
Сюта Г. - 136

Т

Тапскот Д. – 433
Таранько М. – 72
Тассо Т. – 36
Татаркевич В. – 207, 208, 209, 210, 212
Тацит – 31, 33
Теліга О. – 10, 64, 76
Тиктор І. – 72, 164
Толстой Л. – 266, 313
Томашівський С. – 15, 358
Тоффлер Е. – 131
Трохим Н. – 119

Ф

Федюк П. – 371
Флер де М. – 24
Флобер Г. – 345
Франклін Б. – 43
Франклін Дж. – 43
Франко І. – 5, 15, 80, 81, 85, 167, 168, 190, 220, 265, 266, 286, 309, 340, 403, 412, 418
Фуггер – 37
Хасевич Н. – 77
Хвильовий М. – 220, 359
Херст В. – 49
Хилінський М. – 169, 171, 309, 335
Хмельницький Б. – 382, 383, 384
Холл Е.Б. – 271
Христос – 33, 34, 186

Ц

Цезар – 32
Целевич В. – 10

Цицерон – 30, 31, 344

Ч

Чапек К. – 15
Чарльз А. – 142
Чемеринський О. – 77
Чернява І. – 339
Чернишевський М. – 236
Черчілль В. – 104
Чечвянський В. – 353
Чикаленко Є. – 72, 212
Чорновіл В. – 346
Чубинський П. – 59, 60
Чукас М. – 195

Ш

Шевченко Т. – 85, 265, 289, 382, 390
Шеллінг Ф.-В. – 207
Шептицький А. – 72, 80, 88, 131, 183, 184, 223, 22, 247, 287, 336
Шереметьєва Л. – 346
Шкляр В. – 16, 108
Шлемкевич М. – 74, 79, 80, 81, 358
Шрам В. – 236, 237, 239, 260, 261
Штикало Д. – 10
Штурмінгер А. – 195
Шульчевський М. – 330, 331
Шухевич Р. – 10, 336, 402

Ю

Юзефович М. – 59
Юм Д. – 254

Я

Яковенко І. – 148, 341
Янів В. – 10, 76

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОСТЬ Степан Андрійович

ВСТУП ДО ЖУРНАЛІСТИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Текст подано у авторському редагуванні

В оформленні навчального посібника використано карикатури із журналу «Комар» (1935–1936) й ілюстрації відомого чеського художника й карикатуриста Ї. Сліви до збірки фейлетонів Я. Гашека «Весело про газети й газетярів» (Прага, 1983).

Комп'ютерне верстання *Л. М. Семенович*
Обкладинка *В. О. Роган*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 29,76.
Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

СВІДОЦТВО
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Кость Степан

Вступ до журналістики : навч. посіб. / Степан Кость. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2022. – 512 с.

ISBN

Навчальний посібник згідно із курсом «Вступ до журналістики» має пропедевтичний характер. Його завдання – ознайомити студентів із професією журналіста, дати знання про сучасну журналістику та її особливості. Розглянуто світову передісторію української журналістики, журналістику як соціальний інститут та її еволюцію, функції та принципи журналістики, журналістику як творчість, правові й морально-етичні аспекти журналістики, журналістські жанри. Окремий розділ присвячено темі «Журналістика і війна», в якому використано сучасний матеріал.

Для студентів факультетів журналістики.

УДК 070(075.8)